

# בין הפרטי לכללי בהתיישבות היהודית בארץ ישראל

קובץ מאמרים בעריכת  
אופירה גראוויס קובלסקי  
ויחיעם ויץ





# בין הפרטי לכללי בהתיישבות היהודית בארץ ישראל

קובץ מאמרים בעריכת  
אופירה גראוויס קובלסקי ויהיעם ויץ



מוסד הרצל לחקר הציונות  
אוניברסיטת חיפה

מסת"ב: 1-5-92683-965-978 ISBN:

©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל, תש"ף – 2020  
עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

לפרופ' יוסי כץ,  
על תרומתך לחקר ארץ ישראל



## תוכן עניינים

11	מבוא . . . . .
	אופירה גראוויס קובלסקי ויחיעם ויץ
	יחידים בחברה היישובית המגויסת בתקופת המנדט:
19	הרהורים ראשונים . . . . .
	יאיר זלטנרייך
	"אורח בא להזהירנו": פרופ' גדעון ג' מר, המאבק במלריה
46	וההתיישבות בגליל העליון המזרחי . . . . .
	אסתי ינקלביץ
	מ"התיישבות האלף" (1926) אל "ההתיישבות הגדולה"
78	(1948-1952): דרכו של לוי אשכול בהתיישבות . . . . .
	ארנון למפרום
93	יוסף ויץ וחזון היער הישראלי: אורות וצללים . . . . .
	יחיעם ויץ
	לידתו של "היהודי החדש" בסרטי מפעל ההתיישבות הציוני,
121	1939-1917 . . . . .
	אריאל פלדשטיין
	עלייתו ונפילתו של האדם החדש: הקיבוץ בקולנוע
146	הישראלי העכשווי . . . . .
	יעל מונק

בין הפרטי לכללי: שייכות וזהות במבחן הלאומיות –

המקרה של חיפה בתקופת המנדט . . . . . 164  
ענת קדרון

עלייתו ונפילתו של חבר המועצות המקומיות, 1948-1937 . . . . 195  
נדב היידקר

”כל ארץ ישראל קדושה לנו”: תזכיר הוועד הלאומי לוועדת

החלוקה בנושא המקומות המקודשים ליהודים בארץ ישראל

המערבית המנדטורית . . . . . 225  
דוד גורן



## רשימת משתתפים:

- ד"ר דותן גורן – הקתדרה ללימודי תולדות קק"ל ומפעליה, אוניברסיטת בר-אילן
- ד"ר אופירה גראוויס קובלסקי – המכללה האקדמית צפת, מוסד הרצל אוניברסיטת חיפה
- ד"ר נדב היידקר – החוג ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה
- פרופ' יחיעם ויץ – החוג ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה
- פרופ' יאיר זלטנרייך – המכללה האקדמית תל-חי
- ד"ר אסתי ינקלביץ – החוג ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה
- ד"ר ארנון למפרום – ארכיון מדינת ישראל
- ד"ר יעל מונק – האוניברסיטה הפתוחה
- פרופ' אריאל פלדשטיין – אוניברסיטת בן גוריון בנגב
- ד"ר ענת קדרון – המכללה האקדמית לחינוך אוהלו



## מבוא

### אופירה גראוויס קובלסקי ויחיעם ויץ

#### המתח בין היחיד לקולקטיב בתנועה הציונית

הלאומיות המודרנית, על פי תפיסת התנועה הציונית, ביקשה לתקן את היחיד ואת הכלל היהודי כדי לייצר להם בארץ ישראל מקום בטוח בעולם שבו הם מסוגלים להגדיר את עצמם – כיחיד וכקבוצה. כך הציבה לה הציונות למטרה לייצר אני פרטי וקולקטיבי חדש הנמצא בזיקה ישירה למקום ולנוף הממוקד בארץ ישראל. משולש היחסים שבין הפרט, החברה והמקום אינו ייחודי לתנועה הציונית והוא מאפיין את כל התנועות הלאומיות המודרניות. הציונות חידשה שני חידושים. ראשית, היא קשרה את הדיאלוג שבין הפרט לחברה היהודית למקום ספציפי אחד – ארץ ישראל. שנית, היא הפכה ארץ רחוקה ונידחת למולדת בפועל עבור רוב העם היהודי שהתגורר מחוץ לארץ ישראל, שראה בה מקום ערטילאי הקשור לעבר היסטורי רחוק שאינו קשור לכאן ולעכשיו. היחס לארץ ישראל היה כאל מקום שנמצא בלב או מקום אמוני דתי, כלומר כמקום שאינו שטח מוחשי ומוגדר. הציונות הפכה את המושג ארץ ישראל ממקום מדומיין למקום ממשי, וכך נוצר דיאלוג חדש בין הפרט, הקבוצה והמקום. קובץ המאמרים שלפנינו מבקש להציג היבטים חדשים של הדיאלוג הזה, כפי שנוצר בארץ ישראל בתקופה היסטורית שקשה להגזים בחשיבותה – הקמת המדינה ותהליך המעבר מהיישוב לחברה ישראלית ריבונית – שהתחולל בשנות הארבעים והחמישים של המאה הקודמת. בקובץ משתתפים חוקרים ממגוון דיסציפלינות, והמשותף לכולם הוא הניסיון להתמודד עם הדיאלוג המשולש הזה מתוך יצירת הגדרות שונות לפרט ולכלל.

בעידן המודרני, שבו הועמד הפרט במרכז במקביל להעמקת הזהות הייחודית של קבוצות אתניות ותרבותיות, ביקשה הציונות לתווך בין גאולת האדם לגאולת הלאום, נושא שנקשר גם לגאולת המולדת. בכך היא באה לתווך בין שתי זהויות המכתיבות שתי עמדות כלפי הנוף וההיסטוריה: מצד

אחד, ראייה של האדם היחיד כחלק מהנוף, אדם המכיר במקומו בהיסטוריה העברית הציונית מהתנ"ך ועד ההתיישבות הציונית החדשה; מצד שני, ניתוק מההיסטוריה הכלל-אנושית.<sup>1</sup> הדיאלוג בין הפרט, הקבוצה והמקום ביקש להשכיח ובה בעת להבנות – להרוס זהות ישנה ולכונן זהות חדשה. כפי שטען ארנסט רנאן, "גורם חיוני ביצירתה של האומה הוא שלכל הפרטים בה יש דברים רבים במשותף, אבל גם שהם שכחו דברים רבים".<sup>2</sup> האידיאולוגיה הציונית ייצרה את הפרט המכונה "צבר", שהתרוצצו בו שני קולות: "הקול המדבר הנאבק על הקיום ופועל למען השגת מטרותיו, והקול השותק הבולע את קשייו לעצמו ולכל היותר כותב עליהם בהסתר למען יתגלו רק ברגע שאחרי".<sup>3</sup>

יחסי הגומלין בין יחיד, חברה ומקום נבחנו על ידי רבים מדיסציפלינות שונות, החל בפילוסופים כז'אן ז'אק רוסו בחיבורו האמנה החברתית וכלה ביעקב טלמון, שביקר אותו בראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטארית.<sup>4</sup> עוד כתבו בנושא סוציולוגים והיסטוריונים שעסקו בתולדות הציונות, כדוגמת שלמה אבינרי.<sup>5</sup> הן התיאורטיקנים והן ההיסטוריונים שניסו לפרש יחסים אלו מצביעים על דיאלוג מתמיד בין בני האדם ועל הזיקות שהם מקיימים – אל הקבוצה שהם נמנים עליה ואל המקום שהם חיים בו. ההקשרים החברתיים וההיסטוריים מהותיים להבנת תהליכים אלו, משום שהללו כרוכים יחדיו וחיוניים זה לזה. מוסכם על הכול שהאדם מעוצב על ידי החברה שבה הוא חי והנוף שסביבו, ובאותה מידה הוא מעצב אותם.<sup>6</sup> הבנת הדינמיקה של תהליכים המתרחשים במרחב אינה יכולה להסתפק בבחינת המדיניות הרשמית, המוסדית, אלא מחייבת ניתוח גם של תרומתם של אנשים פרטים וגורמים לא מוסדיים לתהליכים האלה.

יחסים אלה עומדים במרכז דיונים ציבוריים המבקשים להבין את העבר הפרטי והכללי של החברה בישראל. לאחרונה התעורר דיון מסוג זה בנוגע לאירועים שהתרחשו סביב קליטת עולי ארצות המזרח בשנות החמישים של

1 נורית גרץ וגל חרמוני, "בעקבות המלחמה, בעקבות האשמה, בעקבות 'חרבת חזעה'", מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), תרבות, זיכרון והיסטוריה, ב: תרבות וזיכרון ישראלי, ירושלים 2012, עמ' 641-654, ובייחוד עמ' 651.

2 Ernest Renan, "What is a Nation?", Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (eds.), *Becoming National: A Reader*, New York 1996, p. 45.

3 נעמה שפי, "האדם הוא תבנית נוף מולדת או שתיים", ישראל, 12 (2007), עמ' 191-197.

4 יעקב טלמון, ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטארית, תל אביב תשט"ו, פרק ג.

5 שלמה אבינרי, רשות הרבים, מרחביה תשל"ה.

6 אדוארד הלט קאר, היסטוריה מהי, תרגם אורי רם, תל אביב 1986, עמ' 44-67.

המאה העשרים, בהקשר יחסם של התנועה הציונית, מנהיגיה ובהמשך גם מנהיגי מדינת ישראל כלפי העולים מהמזרח ואופן יישובם במדינה. מצד אחד, האתוס הלאומי הציוני והישראלי קבע שכל העולים המגיעים מאירופה או מהמזרח הם שווים, ללא יוצא מן הכלל; מצד שני, מכיוון שמקום היוסדה של התנועה היה אירופה, היו חביות בה תפיסות הרואות במערב ובתרבותו גורם נעלה על התרבות המזרחית.<sup>7</sup> לתפיסות מתנשאות אלו ניתן ביטוי בעמדות של פרטים שנמצאו בתפקידי הנהגה, כמו גם בגישות ממסדיות כלפי העולים מארצות המזרח כפרטים וכקבוצה בכלל המרחב הלאומי.

עם זאת, בסיפור המורכב והעדין של היווצרות החברה בישראל אין להתייחס לעלייה וליישובם של יהודי המזרח כאל הגירה או עלייה קולקטיבית שאורגנה מלמעלה, בידי התנועה הציונית או המדינה; כזו שהוכתבה ממניעים גזעניים ומתנשאים בלבד מתוך התייחסות אל הציבור המזרחי כאל גוף קולקטיבי חסר צבע וצורה. ראייה כזו מוחקת את הקול של הפרט ואת החוויות של הקבוצות הייחודיות, והיא מתעלמת מנסיבות היסטוריות ספציפיות. לאותם פרטים בקבוצה ייחודית, כמו העולים המזרחים בשנות החמישים, היה קול ייחודי – הם לא היו רק כחומר ביד היוצר.<sup>8</sup>

למנהיגים ולראשי המדינה היו טיעונים תקפים להחלטות שהם נדרשו לקבל, טיעונים שלא נגזרו רק מגזענות לשמה, אלא נבעו מהמציאות הכלכלית והמדינית של מדינת ישראל בראשית דרכה. בשנים הראשונות נאלצה החברה הישראלית להתמודד עם קשיים כבדים עד מאוד: פצעי מלחמת העצמאות, מתח מתמשך בגבולות, מחסור תמידי ושבר כלכלי שאיים על עצם קיומה של המדינה שזה עתה הוקמה. המצב החמור גרם להתעוררות המחשבה שאולי מדינת ישראל היא לא יותר מאפיזודה, תופעה חולפת. הנהגת המדינה עמדה בפני הצורך לטפל בבעיות שהלכו והחמירו, ובמידה רבה הייתה חייבת לבחור בפתרונות שהיו פרגמטיים יותר ואידיאולוגיים פחות. במילים אחרות, כדי לשמור על בסיס החלום היה צורך לנקוט צעדים שהיו אנטי-חלומיים. דוגמה מובהקת לכך היא ההחלטה שהתקבלה בשלהי 1951 לצמצם את ממדי העלייה. ההחלטה התקבלה בחשאי כדי למנוע מחאה אפשרית מצד הציבור. הסיבה לכך הייתה קריסת כל המערכות שהיו

7 ירון צור, "אימת הקרנבל – 'המרוקנים' והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה", אלפיים, 19 (תש"ס), עמ' 126-164; הנ"ל, "ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית", פעמים, 94-95 (תשס"ג), עמ' 7-56; חיים סעדון, "חקר יהדות המזרח", פעמים, 94-95 (תשס"ג), עמ' 73-88.

8 אסתר מאיר-גליצנשטיין, בין בגדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל, ירושלים 2009.

קשורות לקליטה – השיכון, הבריאות והתעסוקה – שכן הן לא היו מסוגלות לטפל ברבבות העולים. בשנה אחת – שנת 1951 – הגיעו לארץ 174,000 עולים, ובשנה שאחריה (1952) – אחרי ההחלטה לצמצם את העלייה – עלו לארץ 23,000 עולים בלבד. מטרתה הייתה למנוע כאוס מוחלט שהיה עלול לשבש את קליטת האנשים שכבר עלו לארץ. כך אפוא מדובר בהחלטה שהיא אנטי־ציונית לכאורה, אבל למעשה היא הצילה את נשמת אפה של הציונות.

הדינמיקה המורכבת שנוצרת בין הפרט לממסד היא זו שבסופו של דבר מזקקת את התהליך לתצורתו הסופית. כך נוצר האיזון העדין בין המבט המופנה פנימה למבט המופנה כלפי חוץ, שאותם מבקש הקובץ שלפנינו לחקור.

## סקירת המאמרים

הקובץ נפתח במאמרו של יאיר זלטנרייך, שעוסק בתמה המרכזית של הקובץ וממקד את המבט בתקופת המנדט. הכותב בוחן את המרכיבים היוצרים מהפרטים חברה מגויסת. זלטנרייך טוען שהתפתחותה של החברה המגויסת הציונית יכלה להיווצר רק במסגרת מה שכונה "היישוב החדש" ותנועת התחייה היהודית. לדעתו, חלק ממרכיבים אלו היו משותפים למרבית החברות המגויסות באירופה, ואחרים היו ייחודיים לזירה היהודית בארץ ישראל. האידיאולוגיות שימשו עבור הפרט מרכיב ששילב היבטים תרבותיים, צידוקים רציונליים וגם היבטים רגשיים. כך נעשתה החברה החדשה "למרחב סימביוטי שהעצים את היחידים שבו והעניק להם ערך עצמי מוסף". ההכרה של החברה בתרומת היחיד יצרה את תחושת השייכות של הפרט הן לקבוצה והן למרחב הגיאוגרפי. מאפייני החברה המגויסת, על פי זלטנרייך, קשורים להיקף המעורבות של הפרטים בחברה, לאינטנסיביות של מעורבות זו, לתהליך החינוכי וליכולת הארגון והפיקוח בתהליך ההבניה של החברה.

בהמשך למאמר הפותח, הקובץ עוסק בשלושה נושאים: אישים והשפעתם על הכלל; השתקפות יחסי הגומלין בין הפרט לכלל בסרטים; והיסטוריה מקומית.

במסגרת הנושא הראשון מוצגות שלוש דמויות שהשפיעו על הכלל והביאו לשינוי בו. הדמות הראשונה היא רופא – פרופ' גדעון מר, שחקר את מחלת המלריה, ובו עוסק מאמרה של אסתר ינקלביץ. מחלת המלריה

הייתה הקושי הבולט ביותר שהכביד על מפעל ההתיישבות הציונית בצעדי הראשונים. למלריה הייתה השפעה על ההחלטות באשר למיקומם של היישובים החדשים, ועל חיי היום-יום של המתישבים. עיקר פעולתו של מר הייתה בגליל. ערב הקמת המדינה היו בו 22 יישובים יהודיים ו-23 כפרים ערביים. ינקלביץ בוחנת את חלקו ותרומתו של מר לריפוי הפרט והמקום, כחלק מהמאמץ של התנועה הציונית לעצב מחדש את האדם והנוף. הכותבת מציגה את עבודתו של מר בתפקידו כרופא וחוקר וכן כיועץ ומנחה של מפעל ההתיישבות הציונית בגליל העליון המזרחי. כך גם מוצגת תרומתו של מר לכוחות בעלות הברית, בעת ששירת כקצין רפואה במזרח הרחוק במהלך מלחמת העולם השנייה.

הדמות השנייה, שמפנה את הזרקור לתחום שונה לחלוטין, היא לוי אשכול (שקולניק), ממנהיגי תנועת העבודה ולימים ראש הממשלה השלישי של מדינת ישראל, שעיקר פעילותו הייתה בתחומי הכלכלה וההתיישבות. מאמרו של ארנון למפרום עוסק במקומו המשמעותי של לוי אשכול בעיצוב פני ההתיישבות בשנות הראשית של המדינה. הכותב בוחן את הקשר בין מפעל ההתיישבות בשנים ההן לבין מעורבותו של אשכול ב"התיישבות האלף". מפעל ההתיישבות שאשכול עמד בראשו קבע במידה רבה את התחום שבו מתגוררת אוכלוסייה יהודית כיום בתוך גבולות הקו הירוק. לטענת הכותב, מפעל זה היה אחד האמצעים לחסימת האפשרות של הפליטים הפלסטינים להתיישב מחדש בכפרים שמהם יצאו במלחמת העצמאות, או האפשרות שישראל תוותר על שטחים בוועידת לוזאן ב-1949 או לאחר מכן. למפרום מצביע על כך שאשכול פעל לאור החשיבות האסטרטגית של "ההתיישבות הגדולה". מפעל "ההתיישבות הגדולה" נתן מענה מסוים לשתי בעיות נוספות שהמדינה הצעירה התמודדה עימן: המחסור במזון והאבטלה בקרב העולים החדשים.

הדמות השלישית שבה עוסק הקובץ היא זו של יוסף ויץ, חבר קרוב של לוי אשכול, אשר תולדות חייו שזורות בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. נכדו יחיעם ויץ מתאר במאמרו כיצד יוסף ויץ, שעלה לארץ בצעירותו בימי העלייה השנייה – כמו אשכול – הפך את הייעור למפעל חייו. ויץ מעמיד את יוסף ויץ כדמות מרכזית בקרב דור האבות, מי שהנהיג ועיצב את דפוסי הפיתוח והבנייה של המפעל הציוני, ובכללם את מפעל הייעור, שלמענו הקדיש את חייו ועיתותיו. המאמר מתמקד בשתי נקודות: האחת, הקשר בין ראייתו הציונית לבין פיתוח היער בארץ, ותפיסתו היסודית בנוגע לייעור; והשנייה, המחלוקת בינו לבין אישים מרכזיים אחרים בתחום עיצוב

הנוף, ובהם אברהם יפה ועזריה אלון, בנוגע למפעל הייעור. האם אפשר לראות במחלוקת אלה מאבק בין-דורי, בין "האב" ל"בנים", מעין הרמת נס המרד כנגד "האב המייסד" בשדה זה?

הנושא השני שהספר עוסק בו הוא השתקפות המתח בין הפרט לכלל בתרבות, כפי שהוא בא לידי ביטוי בסרטים שנוצרו בתקופות שונות ועל ידי מגוון יוצרים. מאמרו של אריאל פלדשטיין מתאר את אופן הצגתו של הרעיון הצינוני ומימושו בכלל, ובדמותו של "היהודי החדש" בפרט, מבעד לעדשת המצלמה הקולנועית. ביסוד הדיון של פלדשטיין מצויה ההנחה שחשיבות הסרט כתעודה היסטורית מוקנית לו בהיותו תוצר מובהק של תקופה, תרבות ותפיסה רעיונית. לדעתו, יש להתייחס לסרטים כאל מקור ראשוני כתוב שעוצמתו גדולה והשפעתו רחבה. הכותב מסיק מהנתונים כי תעשיית הקולנוע הארץ ישראלית תרמה להבניית הדימוי של "היהודי החדש" ולבניית סמלים שהיו עתידים ללוות את האתוס הצינוני שנים רבות. יוצרי הסרטים, שרבים מהם עלו לארץ ובחרו בה לא רק כמשכן לעבודתם המקצועית אלא גם כביתם החדש, שילבו ביצירתם הן את הרעיון הלאומי היהודי הן את שאיפתם להשתמש במדיה הקולנועית ככלי להעברת מסרים חזותיים.

מאמרה של יעל מונק הוא מעין מאמר המשך למאמרו של פלדשטיין משום עיסוקו בסרטים שנוצרו לאחר קום המדינה. מאמרה סוקר תחנות מרכזיות בייצוג הקיבוץ בקולנוע הישראלי בעשורים האחרונים של המאה העשרים, החל בביקורת החיים השיתופיים בייצוגי הקיבוץ של שנות השמונים וכלה בגעגוע לאוטופיה שהתממשה. מונק פותחת בבחינת הסרט הוא הלך בשדות. היא מבחינה בין זמן כתיבת הספר שעליו מבוסס הסרט לבין התקופה שבה נוצר הסרט ומצביעה על השינוי החברתי שהתחולל בין שתי התקופות, שינוי הנוגע במציאות ובתרבות. לטענתה, הנשים בקולנוע הישראלי הן סמן הגבול שבין הפרט לקולקטיב. עוד היא טוענת כי קבלתן של נשים לכלל, בדומה לנאמנותן לאידיאות של הקבוצה, מוטלת תמיד בספק. מונק מצביעה גם על השינוי שחל בקולנוע הישראלי בעקבות המהפך הפוליטי של שנת 1977. לדבריה, הביקורת על החברה הקיבוצית כפי שהיא עולה בקולנוע היא תוצר המהפך הפוליטי וחשבון הנפש של השמאל. היעלמותו ההדרגתית של הקיבוץ ממסך הקולנוע הישראלי משקפת את שקיעתו של הקיבוץ בתודעה הישראלית בכלל ואת הפיכתו לרגע נוסטלגי בהיסטוריה של המדינה.

הנושא השלישי והאחרון של הקובץ הוא כאמור היסטוריה מקומית.



שני המאמרים בנושא זה בוחנים פן מסוים של סוגיית הפרט והכלל והמתח ביניהם, והוא האופן שבו הפעילו ממסדים כלליים כוח וסמכות כלפי ממסדים מקומיים. במסגרת זו מוצג המתח שבין הפרט לכלל ביישובים ספציפיים מתוך בחינת מבנה הכוח של הממסדים, שבאמצעותו הם השליטו את סמכותם על הקולקטיב ועל הפרט כאחד.

**ענת קדרון** בוחנת במאמרה על העיר חיפה את השאלה כיצד התגבשה הקהילה הלאומית היהודית בתוך מרחב עירוני מעורב של יהודים וערבים, כמו גם של בני היישוב הישן ובני היישוב החדש. הכותבת סוקרת את הנושא מתוך הצגת הדילמות האישיות הקשורות במתח שנוצר בין מעגלי השייכות השונים, ובין הפרטי לכללי. קדרון טוענת שהמושגים "פרטי" ו"כללי" הם מושגים מתעתעים, שכן הם מניחים לכאורה ציר התייחסות אחד: פרט וכלל. המציאות דרכה להיות מורכבת יותר, שכן הגדרת הכלל אינה מובנת מאליה במציאות העירונית הסבוכה שנוצרה בחיפה המנדטורית ובוודאי לא בחברה היהודית שנמצאה באותה העת בתהליכי הגדרה מחודשת של גבולות הקולקטיב, ובמיוחד בתהליך של מעבר מהגדרת שייכות גיאוגרפית-מקומית, דתית או עדתית להגדרת שייכות לאומית. לטענתה, בחיפה המנדטורית היה תפקיד מרכזי לארגון הקהילתי המוסדי וליחסי הכוחות שפעלו בתוכו.

מאמרו של נדב היידקר עוסק בפן אחר של המתח בין הכלל לפרט. הכותב מצביע על ההתארגנות של המועצות המקומיות שהיו משויכות מבחינה פוליטית לחוגים האזרחיים – ציונים כלליים – כפרט בעל צרכים ייחודיים השונים מאלו של המוסדות הלאומיים ומוסדות הסתדרות העובדים ובכללם הזרם הפועלי. היידקר דן בצרכים המקומיים לעומת הצרכים הכללי-לאומיים בתקופת המנדט, ומדגים זאת באמצעות המאבק שהתחולל על השליטה בחבר המועצות. לדבריו, ממאבק זה אפשר ללמוד על יחסי הגומלין שנוצרו בין המישור הלאומי למישור המקומי, וכן על התהוות הכוחות הפוליטיים הישראליים ערב הקמת מדינת ישראל.

המאמר החותם את הקובץ עוסק בזווית אחרת של הנושא הנדון בו. הפרט במקרה הזה הוא הלאום היהודי הפועל אל מול הכלל, שהוא מדינות העולם ושלטון המנדט הבריטי. דותן גורן עוסק במאמרו בשאלת המקומות הקדושים ועמדת הוועד הלאומי בנושא, ובמיוחד בשנים 1937-1938, כששאלת סיום המנדט הבריטי, חלוקת הארץ והקמת שתי מדינות – ערבית ויהודית – עמדה במרכז סדר היום הציבורי, בעקבות המלצות הוועדה המלכותית הבריטית (ועדת פיל). בשאלת המקומות הקדושים המליצה הוועדה שבריטניה היא שתשמור עליהם – בייחוד אלה שבירושלים ובבית

לחם. המוסד העברי שעסק בשאלה זו היה הוועד הלאומי; בראשו עמד אז יצחק בן־צבי, שהיה לו עניין מחקרי מיוחד בסוגיה. הוועד ערך סקר בסוגיית המקומות הקדושים ומסקנותיו הדגישו את הזיקה העמוקה של יהודי הארץ אליהם. ואולם בעקבות החלטת הממשל הבריטי לוותר על תוכנית החלוקה, ירדה גם שאלת מעמדם של המקומות האלה מסדר היום.

# יחידים בחברה היישובית המגויסת בתקופת המנדט: הרהורים ראשונים

יאיר זלטנרייך

## החברה המגויסת

חברה מגויסת מתאפיינת בכך שהמונים חולקים מטרה משותפת, לאומית או חברתית, ומוכנים לתרום להגשמתה בשיתוף פעולה, בלתי פורמלי בעיקרו, עם האליטות הפוליטיות והתרבותיות מתוך מעורבות רגשית עמוקה ונכונות לשאת לשם כך במחירים אישיים לא מבוטלים. התגמולים הרגשיים משמשים עבור ההמונים כוח מניע המבטיח את התמדתם.<sup>1</sup> חברות מגויסות אפיינו במקרים רבים מדינות חדשות או מדינות שעברו תהליך עיצוב מחדש של זהותן הלאומית. כאלו היו למשל הונגריה או רומניה אחרי הסכמי ורסאי<sup>2</sup> או ספרד הפרנקואיסטית.<sup>3</sup> חברה מגויסת יכולה להתפתח במשטרים לא דמוקרטיים ודמוקרטיים גם יחד, הגם שבמשטרים הדמוקרטיים עוררה לעיתים מתח, משום שרעיון אחדות המטרה התחכך בערכים של פלורליזם וסובלנות, דהיינו פרשנויות שלא תמיד תאמו את הנרטיב המגייס. חשיבות מרובה יש לייחס לכלים שהניעו את תהליך הגיוס ושימרו את המוטיבציה שבו. כלים אלה היו למשל תנועות הנוער, מערכת החינוך וכלי התקשורת ולפעמים מחתרות לוחמות.<sup>4</sup> אחד המאפיינים שלהם התבטא בפנייה לצעירים, לפעמים צעירים מאוד, וכך הרעיון המגייס חלחל לתוכם קודם שנחשפו לרעיונות אחרים או רכשו לעצמם יכולות לבחינה ביקורתית.

1 לחידוד משמעותו של התגמול הרגשי ראו Pierre Bourdieu, *Le sens commun*, Paris 1980, pp. 191-207.

2 Michael Mann, *Fascists*, New York 2004, pp. 245-256, 265-281.

3 Paloma Aguilar, *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*, New York and Oxford 2002, pp. 49-91.

4 להבנת ההקשרים הארץ־ישראליים ראו למשל ראובן כהנא, נעורים והקוד הבלתי־פורמלי: תנועות נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט־מודרניים, ירושלים 2007; גיל גרטל, דרך הטבע: הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, בני ברק 2010.

חברה מגויסת התקיימה גם ביישוב העברי בארץ ישראל בתקופת המנדט, כלומר עוד בטרם מדינה. ראשיתה במגויסות הפוליטית של רבים מעולי העלייה השנייה החל מ-1904, והיא התקיימה לפחות עד מלחמת ששת הימים ב-1967. החברה המגויסת איננה נעדרת, באופן כזה או אחר, ממחקרים רבים שעסקו בחברה היישובית בתקופת המנדט,<sup>5</sup> אך היא מופיעה כמסגרת עוטפת, לפעמים כמו מובנת מאליה, וכמעט לעולם לא כנושא מרכזי העומד בפני עצמו. יש מחקרים המצביעים על הנתק מרצון שיצרה החברה המגויסת מתרבות הגולה היהודית.<sup>6</sup> אחרים מדגישים את מקומה של גאולת הארץ בתפיסת המגויסות.<sup>7</sup> המחקר שדן באופן הקרוב ביותר בחברה המגויסת הוא זה של עוז אלמוג שדן ב"צבר", כלומר בדמותם הסינתטית של היחידים שהרכיבו את החברה המגויסת, ואולי גם זה של אורית רוזין שבוחרת דווקא את ראשית הסדקים הגלויים בנכונות לגיוס, אלא שהוא עוסק בשנים שמיד אחרי תום המנדט.<sup>8</sup>

התפתחותה של החברה המגויסת בארץ החלה במסגרת מה שכונה "היישוב החדש", שעמד משלהי המאה התשע-עשרה ביסוד החייאת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. היישוב החדש נולד על רקע מצוקה חומרית וערכית קשה שאפיינה את החיים במרחב המזרח-אירופי, שממנו הגיעו באותה העת מרבית בוני המולדת העברית. בני מזרח אירופה, ובייחוד הצעירים שבהם, חשו באותם ימים בצורך חזק במיוחד לתמורה והם מצאו אותה בדרכים שונות אשר חלקן הביאו מזור ליחידים וחלקן ביקשו לפתור את מצוקות החברה היהודית כמכלול. היו שפנו לחילוניות, אחרים מצאו את מקומם בתנועות השמאל והשמאל הקיצוני האירופיות, יש שהיגרו לארצות הים, מארגנטינה ועד ארצות הברית, לשבור שבר לביתם, וחלקם בחרו בניסיון להקים מדינת לאום יהודית. בתנועת התחייה הלאומית היהודית נשזרו בעוצמה כמה מרכיבים

5 ראו לדוגמה דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל אביב 1977; אניטה שפירא, ההליכה על קו האופק, תל אביב 1989; אבנר בן עמוס ודניאל בר טל (עורכים), פטריטיים: אוהבים אותך מולדת, תל אביב 2004.

6 Todd Samuel Presner, *Muscular Judaism: The Jewish Body and the Politics of Regeneration*, London and New York 2007; טלי תדמור-שמעוני, שיעור מולדת:

חינוך לאומי וכינון מדינה, 1954-1966, שדה בוקר 2010.

7 יוסי כץ, בחזית הקרקע: קרן קימת לישראל בטרם מדינה, ירושלים 2002.

8 עוז אלמוג, הצבר: דיוקן, תל אביב 1997; אורית רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים, תל אביב 2009.

שסייעו להתפתחותה של חברה מגויסת בארץ ישראל. מקצתם היו משותפים למרבית החברות המגויסות באירופה, ואחרים – ייחודיים לזירה היהודית בארץ ישראל. מרכיב אחד כזה היו האידיאולוגיות, אשר במחצית הראשונה של המאה העשרים נשאו נימה תרבותית ולא רק רעיונית, מבחינה זו שהשתקפו לא רק בהיבט רוחני של חזון חברתי או פוליטי לעתיד אלא גם לבשו חזות מעשית בהווה, על ידי סיגול אורחות חיים. חיי השיתוף בקיבוץ או במושב, שתי צורות התיישבות ששזרו יחדיו בניין מולדת ובניין חברה, הם ביטוי לאידיאולוגיה כזאת. רבים היו מוכנים, כפי שכבר צוין, לתת קדימות למטרות הציבור על פני צורכיהם האישיים. דוגמה לכך היא דורה בדר מקיבוץ מזרע. דורה בדר לא הייתה אישה נחבאת אל הכלים: קודם לעלייתה ארצה למדה לימודי רפואה חלקיים, וכלוחמת קומוניסטית חוותה מאסרים ועינויים מידי המשטרה הפולנית. הצטרפותה לקיבוץ מזרע קלעה אותה למתח לא פשוט: היא חשה פער עצום בין מה שחוותה כהתמסרות מוחלטת שלה לצורכי הקולקטיב לבין אדישותם ונרפותם של חברים רבים אחרים. היא התקשתה לשאוב מהחברה הקיבוצית את התגמולים הרגשיים שכמהה אליהם. בעלה מנחם היה שליח של התנועה, שהה ארוכות באירופה ובגד בה שוב ושוב. כאבה המשפחתי רק העצים את ייסוריה החברתיים: היא חשה מנוכרת, מרירה וחסרת עוגן תומך, בודדה בתוך החברה המגויסת. את מצוקותיה היא פרשה בפרוטרוט ביומן שניהלה בשנים 1933-1937.<sup>9</sup>

מרכיב נוסף הייתה הרומנטיקה. הרומנטיקה, כמו האידיאולוגיות, הייתה תו ארוך שנים בתרבות האירופית, והיא מצאה את דרכה לליבות רבים מהחלוצים הצעירים שבאו ארצה מתוך אמונה נאיבית ואינטנסיבית שאפשר להפוך את חלומותיהם לממשות, כפי שהיטיב בועז נוימן לתאר.<sup>10</sup> אף שמרביתם עזבו את הדת לא נמצא בהם די כוח להיפרד גם מן היסוד המיסטי, והרומנטיקה אפשרה להם לייחס אותו למושגים חדשים של טבע או עמל. לא בכדי שבה המושג "דת העבודה" של א"ד גורדון לבבות רבים. עוצמתה של המיסטיקה הרומנטית, כמו של האידיאולוגיה, נתפסה כחזקה וכמפתה יותר מצרכיו האנוכיים והקטנוניים של הפרט והעניקה משמעות לתחושת המגויסות.<sup>11</sup>

תפיסת הגבריות כמסגרת ערכית, שהייתה נוכחת מאוד בתרבות

9 יפה ברלוביץ (עורכת), ציפור פצועה: דורה בדר – יומן 1933-1937, תל אביב 2011.

10 בועז נוימן, תשוקת החלוצים, תל אביב 2009.

11 יותם חותם, גנוסיס מודרני וציונות: משבר התרבות, פילוסופיית החיים והגות לאומית יהודית, ירושלים תשס"ז.

האירופית, נוצקה גם היא לעולמם הרוחני והרגשי של בני הארץ ותרמה בעקיפין להגברת הדחף להתגייסות. חמש תכונות עיקריות אפיינו "גבר": תושייה, כלומר התמודדות אפקטיבית עם מצבים לא צפויים, אומץ לב, יושרה פנימית, חברותא גברית ותחרותיות.<sup>12</sup> תכונות אלה, שביטאו חוסן, היו יפות ליחיד אבל קיבלו העצמה במסגרת החברה המגויסת. קבוצת ה"גברים" הסגורה בתוך עצמה, המופרית על ידי היחידים שבה ובה בעת מפרה אותם, ביטאה לכידות, נחישות ועוצמה – יסודות שביססו כמיהה לאדנות ולשליטה בגורל (ולפעמים גם בגורלו של האחר, החלש וה"לא גברי").<sup>13</sup>

אף שהמגויסות עטתה צידוקים רציונליים, דומה שהכוח המניע העיקרי לה היה רגשי.<sup>14</sup> אחד מביטוייו היה רצונו הסמוי של היחיד למצוא את משענו בקבוצה, להעלים בה את חולשותיו הפרטיות ולשאוב ממנה תעצומות נפש וחיוזקים שלא היה בכוחו לדלות מתוך נפשו שלו. כך הפכה הקבוצה הלאומית, ובכללה הקבוצה הציונית, למרחב סימביוטי שהעצים את היחידים שבו והעניק להם ערך עצמי מוסף. הכרתה הסמלית של החברה בתרומתם של היחידים הקנתה להם תחושת שייכות שהפכה לנדרשת במיוחד בחברה היישובית, משום שרבים מבניה עברו משבר עקירה כפול: גיאוגרפי כמהגרים, ותרבותי בשל המעבר מדתיות לחילוניות.<sup>15</sup>

מרכיבים אחרים שעיצבו את אופייה של החברה המגויסת היו מיוחדים לחברה היישובית. החברה המגויסת נתפסה כתלכיד שרק הוא הביא למחיקת חרפתה של הגלות, מעשה ייחודי לאותו דור שחידד את עליונותו על דורות קודמים. לא רק שכל יחיד הפך כך לשותף במעשה הגאולה, אלא שרק בזכות היותה מגויסת הפכה החברה היישובית תלויה בעצמה בלבד בתהליך הקמתה של המולדת העברית. תפיסה זו, של ייחודיות הדור, מסבירה גם את מעמדם הכריזמטי של חלק ממנהיגיו, כדוד בן-גוריון או חיים ויצמן, לפחות בעיני חלק מאנשי החברה המגויסת. כריזמה זו תרמה אף היא חזק לחברה המגויסת.

לבסוף, המתיחות עם החברה הערבית המקומית, שהסלימה במהלך

12 יאיר זלטנרייך, "עיצוב הדימוי הגברי של האיכרים במושבות הגליל: התקופה הראשונה (1882-1939)", סוגיות חברתיות בישראל, 12 (2011), עמ' 31-6, ובייחוד עמ' 7-9.

13 שם, עמ' 7-12.

14 דיסציפלינת ההיסטוריה של הרגשות הולכת ותופסת בעשור האחרון מקום הולך וגדל כבסיס להסבר עמדות רגשיות בתהליכים היסטוריים. לסינתזה של תחום ידע זה ראו Jan Plamper, *The History of Emotions: An Introduction*, Oxford 2015, pp. 1-74.

15 Yair Selteneich, *Secularism, Education, and Emotions: Cultural Tensions in Hebrew Palestine*, New York 2015, pp. 67-85.

השנים, חיוקה הבנה סמויה כי מדובר במאבק בין תרבויות שבו תנסה בהכרח כל אחת לדחוק את רגלי האחרת. הפטאליות שבתפיסה הזו נטעה את האמונה שקיומה של חברה מגויסת היא הערובה, אולי היחידה, לא רק להגשמת החלום הלאומי אלא גם להישרדותה הפיזית של הקבוצה האתנית היהודית.<sup>16</sup>

### מאפייני התנהגות ותגמולים רגשיים בחברה המגויסת

כמה תהליכים ומאפיינים עיקריים עמדו ביסודה של כל חברה מגויסת, הציעו נתיבי השתלבות בה והציבו לה מסגרות. עם זאת נותרה החברה המגויסת, ומתוך כך גם מאפייניה, לא מוגדרת ולא ממוסדת. המסד שלה ניטע בקרקע אמוציונלית וכוח החיות של אנשיה ניזון מתגמולים רגשיים כגון התלהבות, שייכות או הוקרה. אמוציות הניעו גם את האכזבות והתסכולים שעוררה לפעמים. אבחן להלן את העיקריים שבהם.

היקף המעורבות. לא כל הפרטים ביישוב העברי השתייכו לחברה המגויסת, ואלו שנטלו בה חלק עשו זאת כל אחד באופן שונה ובמידה שונה. ממד עיקרי בגיוס התבטא במידת הוויתור על מטרות אישיות חלופיות, שמאפיין קיצוני שלו היה למשל הקרבה של בניין קריירה אישית לטובת הצטרפות לקולקטיב התיישבותי.<sup>17</sup> ממד אחר נגע למידת השינוי באורחות חיים, כגון קבלת שליחויות ארוכות בחוץ לארץ וניתוק ממסגרת המשפחה. עוד ממד התבטא בסיכון אישי, ובעיקר מצד מגויסי המחותרות הלוחמות. יש שהגיוס לבש חזות כספית של תרומות. דוגמה בולטת לכך היא "כופר היישוב", שהיה מגבית לצורכי ביטחון בשלהי שנות השלושים. משאב גיוס אחר התבטא במידת הזמן שאנשים הקדישו לפעילות למען החברה וברציפות הפעולה, כגון בפעולתם של בני נוער במסגרת "ימי סרט" שנועדו להתרמות או בעסקנות פעילה במפלגות הציוניות השונות. רבים מאנשי היישוב, ובעיקר בקהילות העירוניות שלא עיצבו מסגרות כוליות כמו בהתיישבות העובדת, שייכו את עצמם לחברה המגויסת רק משום תמיכתם השקטה, הרגשית והמתמשכת בערכיה ובמעשיה של חברה זו, אף שממיהם

16 ברל כצנלסון, "פתיחה", ברכה חבס (עורכת), ספר מאורעות תרצ"ו, תל אביב תרצ"ז, עמ' יג-טו.

17 הדבר בא לידי ביטוי לאו דווקא בחוגי השמאל. כך למשל היו פלוגות בית"ר בראש פינה וביסוד המעלה חלק בלתי נפרד מהאתוס השיתופי. ראו אסתר שטיין-אשכנזי, "פלוגות העבודה של בית"ר, 1931-1935", קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 148-172.

לא העניקו לחברה המגויסת תרומה ממשית של פעולה ומעשה. השתייכות זו התבטאה בספיגה, בשיח ובעיצובו של עורף רגשי, דומם ועם זאת מוחשי עד מאוד.

**אינטנסיביות.** לצד המרכיב האקטיבי של תרומה לחברה הלכה למעשה התקיים גם היבט פסיבי שנגע להטמעת תפיסת המגויסת בליבותיהם של הפרטים. ההטמעה תרגמה את היסוד הרציונלי שבתפיסת המגויסת למשמעויות אמוציונליות והפכה את ערכי החברה המגויסת, ובמיוחד את עצם מושג הגיוס, מרעיון חברתי חיצוני לצורך אישי פנימי שהגשמתו הולידה תחושות סיפוק ודחייתו בנתה רגשות אשמה.<sup>18</sup> כוח מטמיע רב חשיבות, כפי שאראה להלן, היו מערכת החינוך הפורמלי והלא פורמלי של היישוב, בתי הספר ותנועות הנוער, ולצד אלה התקשורת המגייסת, בעיקר באמצעות העיתונות. גורם מגייס אחר היה פעילותם המתרבתת האינטנסיבית של מוסדות מפלגתיים ופוליטיים, ובמיוחד אלה של תנועות הפועלים.<sup>19</sup> כל אלה הפכו את המגויסת למתייג חברתי רב עוצמה, כזה שגם נועד לרצות לחץ חברתי וכך לזכות במקובלות חברתית. הנעת האינטנסיביות ושימורה נסמכו על התלהבות, שחשיבותה הייתה בהמחשת השייכות. תחושת השייכות נבנתה עם הכניסה לחברה המגויסת, שנעשתה במרבית המקרים בגיל צעיר, בדרך כלל דרך תנועות הנוער. ההתלהבות נוצרה, טופחה ושומרה על ידי הפעלה וגירוי של חמשת החושים: טיולים ומסעות שיצרו מפגש חווייתי בין נופים, זיכרונות קולקטיביים ומאמץ גופני שיצרו אצל המטייל תחושה של השקעת מאמץ לצורך השגתו של התגמול הרגשי, שירה קולנית בצוותא, ריקודים סוערים במעגלים ולא בזוגות, ואף ספרות נעורים שעיצבה גיבורי תרבות סמליים שהקורא היה יכול ליצור איתם סימביוזה רגשית.<sup>20</sup> החברותא והקולניות מיתנו תחושות של ביישנות או חוסר ביטחון אישי, כיוון שהן אפשרו ליחיד להיבלע בתוך הכלל ובאווירה שעטפה אותו.

18 Arlie Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, Berkeley 1983.

19 זאב שביט, "הרכשת כבר את המפתח לאוצרות תרבותנו?": הוראת עברית והמצאתה של תרבות לאומית בתנועות העבודה בשנות ה-20", הנרי וסרמן ויוסי דהאן (עורכים), **להמציא אוימה: אנתולוגיה**, רעננה 2006, עמ' 351-381.

20 מעניין שספרות זו פרחת דווקא בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. דוגמאות אופייניות הן ספרן של ימימה טשרנוביץ ומירה לובה, **שני רעים יצאו לדרך**, תל אביב 1950 (אף כי הספר יצא לאור שנתיים אחרי תקופת המנדט ולמרבית האירוניה ירדה מירה לובה, אחת המחברות, מן הארץ באותה שנה ממש); ספרו של אהל מילא, **המגינים הצעירים**, תל אביב 1954; וכמובן סדרת חסמבה של יגאל מוסיונון.



מגמות בחינוך. מהלכי החינוך העברי בארץ ישראל זכו למיסוד מהיר ואינטנסיבי דרך הסתדרות המורים (שהוקמה ב-1903) וועד החינוך של ההנהלה הציונית (שהוקם ב-1913). המיסוד התבטא בין היתר במאמץ להגדיר תוכני לימוד באמצעות תוכניות לימודים שבעיצובן הושקעה מחשבה רבה ובבניית מערך של מוסדות להכשרת מורים ששקדו על הטמעתם של ערכים ציוניים מגייסים, או במילותיו של יובל דרור "חינוך ללאומיות".<sup>21</sup> מסגרות החינוך נטו לעמעם חשיבה ביקורתית. הן התייחסו למגויסות כאל צורך מובן מאליו והתמקדו רק בהיבטיה הערכיים ובאסטרטגיות של בניית המולדת, אף כי אלה קיבלו דגשים שונים במחנות פוליטיים שונים. תרגום החינוך למונחים פוליטיים תרם בעקיפין לחידוד הנכונות להתגייס, כיוון שהוא דרבן את הצורך להוכיח את "צדקת הדרך". ככלל, לא נתפסו המגמות הללו כמהלכים מניפולטיביים ושלייליים אלא כאופרטיביים וחיוביים, כמו מובנים מאליהם. תנועות הנוער שפעלו ככלי חינוך בלתי פורמלי חיקזו את אושיות הקשר המשולש שנוצר בין חינוך, מקובלות חברתית והתלהבות של עשייה.<sup>22</sup>

שילוב זה של חשיבה מודרכת דרך מסגרות החינוך והתקשורת הביא לשלוש תוצאות. תחילה הוא עיצב דפוסי חשיבה דומים, אם לא אחידים, ששזרו יחד ערכים לאומיים כלליים ודרכי התנהגות נאותות שהבטיחו את מימושם, כגון גאולת הקרקע באמצעות תרומות; בניין הארץ דרך חקלאות; או חילונית, כמושג נרדף לקדמה, על ידי עקירת הקשרים דתיים מהחגים והחלפתם בסמלים אקולוגיים ומודרניים של טבע (כגון הצגת פסח כחג האביב) או עוצמה (למשל דרך הסמלת האור בחנוכה).<sup>23</sup> תוצאה שנייה הייתה קבלה מרצון, למעשה ללא ביקורת ממשית, של תוצרי התרבות שיצרה החברה המגויסת עבור חבריה. כך התאפיינה החברה המגויסת בארץ ישראל, וכנראה כל חברה מגויסת, בשניים: במסירות, שמשמעה היה ויתור מרצון על נוחות וסיפוקים אישיים לטובת תועלות כלליות, ובאימוץ אותם דפוסיים אחידים

21 יובל דרור, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, ירושלים תשס"ח, עמ' 8-16.  
22 פעילות אינטנסיבית ששילבה חינוך ואינדוקטרינציה התקיימה לא רק בארץ ישראל. ראו לדוגמה Sansro Bellasi, "The Party as School and the Schools of Party: The Partito Comunista Italiano, 1947-1956", *Paedagogica Historica*, 35, 1 (1999), pp. 87-107.  
23 נילי אריה-ספיר, "תהלוכת האור: חנוכה כחג לאומי בתל אביב בשנים 1909-1936", קתדרה, 103 (ניסן תשס"ב), עמ' 131-150; חזקי שוהם, מרדכי רוכב על סוס: חגיגות פורים בתל-אביב (1908-1936) ובנייתה של אומה חדשה, רמת גן תשע"ג, עמ' 323-359.

של חשיבה והתנהגות, מתוך קבלה בהסכמה של פיקוח חברתי.<sup>24</sup> פיקוח כזה התבטא בהתרחבות המסגרות המעצבות לתחומים נוספים ובעיקר לתחום ההיגייני. לא במקרה התפתח חיבור הדוק בין מערכות החינוך להיגיינה בחברה היישובית והתקבלה מרותה האינטנסיבית של ההיגיינה.<sup>25</sup> אופייה זה של תרבות החברה המגויסת, שהיה מי שכינה אותה בלגלוג "הנדסת תרבות", גרר תוצאה נוספת. אף שהכוח המגייס היה ביסודו תרבותי, נשאו הביטויים התרבותיים שלו תווים אנטי-אינטלקטואליים ברורים, מכיוון שהגיוס נטה לתרגם מושגים ללשון אמוציונלית, בעיקר באמצעות סיסמאות שעקפו חשיבה מופשטת ומורכבת. האינטלקטואלים אומנם שימשו דמויות להערכה עבור ההמונים, אך כמוקדי ליכוד רגשיים יותר מאשר כמדריכים לתורות עמוקות. זה היה סוד כוחם של מנהיגים פוליטיים ככרל וכו'בוטנסקי ואף יותר מכך סוד מעמדו של ביאליק בחברה היישובית.<sup>26</sup>

ארגוני פיקוח חברתי. החברה המגויסת שרטטה קשת רחבה של היתרים ואיסורים חברתיים שהושתתו על בסיס אמוציונלי, ואשר הגדירו ציפיות לדפוסים אחידים של התנהגות אמוציונלית. דפוסים אלה לא נוסחו ועם זאת היו ברורים לכול, שעה שמסגרות חברתיות לא מגויסות לא הגדירו דפוסים כאלה.<sup>27</sup> אלה היו נדבך נוסף בתפיסת-העל של החברה המגויסת, ולפיה נעשה ויתור מרצון של הפרטים על חלק מחופש המחשבה שלהם מתוך הבנה שהמטרה הלאומית חשובה בעת אשר כזאת יותר מתחושותיו או מצרכיו האנוכיים של הפרט, וכי ויתורים כאלה מצריכים גופים המגדירים גבולות ומפקחים על שמירתם. לארגונים כאלה לא הייתה סמכות חוקית, ואולם מידת הלגיטימציה החברתית שנהנו ממנה הפכה אותם למכשירים רבי עוצמה, משום שהם יכלו לגרום הלכה למעשה לקבלה או להדרה חברתית. ארגון כזה היה "משפט שלום העברי", מערכת תלת-מדרגית של בתי משפט פנימיים של היישוב העברי, שנועדה לתעל סכסוכים בתוך החברה המגויסת למסגרת פנימית שפעלה מכוחם של ערכים חברתיים מקובלים ולא מתוקף

Nancy Reagin, "The Imagined Hausfrau: National Identity, Domesticity and Colonialism in Imperial Germany", *Journal of Modern History*, 73, 1 (2001), pp. 54-86. 24

עדנה טנא, הבתים הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט, תל אביב 2013, עמ' 216-249; דפנה הירש, באנו הנה להביא את המערב: הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, שדה בוקר 2014. 25

שלמה שבא, חוזה ברת: סיפור חייו של חיים נחמן ביאליק, תל אביב 1990, עמ' 401-404. 26  
הוכשילד, הלב המנוהל (לעיל, הערה 18). 27

חוק, 28. גוף נוסף של פיקוח חברתי, שפעל בשנים 1923-1936, היה "גדוד מגני השפה".<sup>29</sup> פעילותו של ארגון "ההגנה" לכפות גיוס לצבא הבריטי ביטאה אף היא פיקוח חברתי אינטנסיבי.<sup>30</sup>

**הסמלה.** שורה של התנהגויות סמליות חיוקה את מוחשיותה של המגויסות באמצעות מעשים קטנים ותמידיים שנשזרו במסגרת היום-יומית. שניים כאלה היו צריכת תוצרת המשק העברי והימנעות ממותרות. סמלים נוספים רבי משמעות היו דימויים שיצרה החברה המגויסת: דימוי האחר, ערבי או בריטי, או הדימוי העצמי. הדימוי העצמי שיקף את הרצוי ולא דווקא את המצוי ושימש אפוא נקודת התייחסות לשיפור עצמי תמידי. הוא התנסח בעיקר בהספדים. "אחד מאותם הגיבורים האלמונים אשר לא שם ולא הדר להם ואין הם מבקשים גמול לעצמם. [...] צנוע בהליכותיו, נחבא אל הכלים ועושה את עבודתו במסירות בלי סוף", נכתב למשל על שבתי אפשטיין שנפל בראשון לציון במאורעות תרצ"ו.<sup>31</sup> בתוך כך התפתח אב טיפוס נוסף של סמל רב עוצמה והוא דמות המופת המתה, אשר מותה קידש ערכים של מסירות והקרבה. שלוש דמויות כאלה חצו את גבולות המחנות הפוליטיים: הרצל, טרומפלדור וביאליק.

## יחידים בחברה המגויסת

מאמר זה הוא מעין תחנת ביניים במחקר רחב היקף שאני עורך על החברה המגויסת, ועל כן לא אתיימר להציע בו עדיין תמונה מוכללת או הסבר מגובש לתופעות החברתיות והתרבותיות שהתפתחו בה. המאמר יתמקד אפוא בהצגת כמה זוויות אפשריות להתבוננות בחברה המגויסת ובעמדות רגשיות שפיתחו יחידים כלפיה, עמדות המשקפות לא מעט משמעויות סמויות.

כפי שאראה להלן, החברה המגויסת הורכבה מהמוני יחידים אשר נטמעו בה מרצון. ואולם השאלה היא באיזו מידה הפך רצון זה גם לכוח מניע משמעותי, שתורגם להוויה בת יישום ובעיקר למציאות מתמשכת המסוגלת

28 פלטיאל דיקן (דיקשטיין), תולדות משפט השלום העברי: מגמותיו, פעולותיו והשגיו, תל אביב 1964.

29 שמעון א' שור, גדוד מגיני השפה בארץ ישראל 1923-1936, חיפה 2000.

30 ענת שטרן, "סרבנות הגיוס לצבא הבריטי של חברי ארגון ההגנה במלחמת העולם השנייה: חוסר משמעות בארגון מיליציוני", מחקרי משפט, כה, 1 (2009), עמ' 113-142.

31 ברכה חבס (עורכת), מאורעות תרצ"ו, תל אביב תרצ"ז, עמ' 658.

לשמר את ההתלהבות המגייסת; ומנגד, באיזו מידה התפתחו לצידו גורמים רגשיים מעכבים ובולמים. לשם כך יתבסס המאמר על שני מקרי חקר: היומנים משנות השלושים של יוסף נחמני, איש רכש הקרקעות של קק"ל בצפון מזרח הגליל; וחילופי המכתבים משנות הארבעים בין בני משפחתו של משה בלימן, איש העלייה הרביעית שהתגורר באזור תל אביב. הבחירה בשני מקורות אלה תאפשר, כפי שיתחוויר להלן, להציץ לעולמם של יושבי עיר וחברי קולקטיבים ולסקור את שאלת היחיד מנקודות המבט של בני דורות שונים. עם זאת, בשל קוצר היריעה ייבחנו רק כמה היבטים ביחסי הגומלין בין היחיד לחברה המגויסת.

המילה "יחידים" לא נבחרה במקרה. היא מילה טעונה. בניגוד למילה "פרטים", שיש לה משמעות מבנית של לבנים הבונות את הכותל, המונח "יחיד" רומז גם על קיומם החבוי של מצגים רגשיים כגון בדידות, תסכול או חרדה, המעמידים אתגר בפני החוקר משום שאין הם עולים בקנה אחד עם הכיוון הקונפורמי ולכאורה חסר ההתחבטויות האישיות שבאתוס המגייס. לאינטנסיביות המורכבת שליוותה את עולמו של היחיד נחשפתי לראשונה בשעה שכתבתי את ספרי על החינוך במושבות הגליל, וכאן אנסה לברר את ביטוייה במרחב הכלל-יישובי.<sup>32</sup>

להנחת, יחסי הגומלין שהתפתחו בין היחידים לבין החברה המגויסת חזיקו מצד אחד את תחושת הערך העצמי שהתלוותה לנתינה, שכן החברה המגויסת הבטיחה תגמולים רגשיים משמעותיים, אך שאבו מצד שני כוחות נפש רבים ועוררו התחבטויות בשאלות שנגעו למשל בהיבטים של משמעות התרומה, תפיסת האחר או זיקות לעבר האישי. יחידים רבים אכן נקרעו בין תחושת החובה שלהם לכלל לבין תסכולים ואכזבות שבמפגשים היום-יומיים עם המציאות. חלק נותרו קשורים בעבותות נוסטלגיה למכורתם בגולה, זו שהצו המגייס הרציונלי תבע להפנות לה עורף. מצוקה זו מצאה לה ביטוי אצל כמה משוררים. רחל כתבה כיצד "זיכרונה של ארץ אחרת בלי משים עולה על הלב". לאה גולדברג התגעגעה ל"מכורה שלי, ארץ נוי אביונה". שאול טשרניחובסקי הסביר כי "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו".

תחושות אלה מעלות תהיות באשר למידת הלגיטימציה שהעניקה החברה המגויסת לקושי למצוא איוון בין החובה לקהילה לבין התסכולים

32 יאיר זלטנרייך, האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב 1939-1882, ירושלים ורמת גן 2014, עמ' 135-125; Yair Seltenreich, "The Solitude of Rural Teachers: Hebrew Teachers in Galilee Moshavot at the Beginning of the Twentieth Century", *Paedagogica Historica*, 51, 5 (2015), pp. 579-594.

האישיים, בייחוד כאשר שולבו בהן נימות של ביקורת על מרחב המיקרו של החברה המגויסת, דהיינו לא על ערך המגויסות במכלול הכללי-ישובי, אלא על הסביבה המצומצמת שאיתה בא היחיד במגע: עמיתים בסביבת העבודה, שותפים לתא פוליטי או מחתרת או חברים בקיבוץ. בקיבוצים, אך לא רק בהם, התחדדה סוגיה זו במיוחד. דורה בדר ממזרע מתחה ביקורת בלתי פוסקת על הספוסם וחוסר רגישותם של חברי קיבוצה.<sup>33</sup> ליליה בסביץ מעין חרוד, ללא ספק דמות שעיצבה מחשבה במסגרת המגויסת, מצאה לנכון להציף את שאלת המתח שבין זוגיות לקולקטיב.<sup>34</sup> אכן, אם "השומר הצעיר" בתחילת דרכו נקט גישה קיצונית שציפתה לסימביוזה רגשית בין היחיד לקבוצה, גישה שמצאה לה ביטוי עז בקובץ קהליתנו,<sup>35</sup> הרי עד מהרה התפתחה גישה אחרת, כזו שהצניעה רגשות אישיים ותיעלה אותם לדפי היומנים האישיים והמכתבים הפרטיים. שני סוגי כתיבה אלה ליוו את תהליך התפתחותה של האינטימיות בכלל בתרבות האירופית משלהי המאה השמונה-עשרה.<sup>36</sup> הם אפשרו לכותב שליטה על מרחב החשיפה של הגיגיו וכך הניחו לו למנוע מפגשים לא רצויים של הקהילה עם ביטויים רגשיים של חולשה כגון פחדים וכעסים או ספקות ותסכולים, ביטויים שהחברה המגויסת הדוקטרינרית נטתה לפרש כפגמים בשלמותו של האתוס המגיים. במילים אחרות, דרך הכתיבה האישית יצר היחיד לעצמו מה שוויליאם רדי כינה "מפלט רגשי" (emotional refuge).<sup>37</sup> בשנים האחרונות התפרסמו כמה יומנים וקובצי מכתבים כאלה הנוגעים לחברה המגויסת המנדטורית<sup>38</sup> ואחרים

- 33 ברלוביץ, **ציפור פצועה** (לעיל, הערה 9).
- 34 מאיר חזן, "ליליה בסביץ על מתרסי המגדר, הפרט והשמירה בקיבוץ", **קתדרה**, 145 (תשרי תשע"ג), עמ' 103-108.
- 35 מוקי צור (עורך), **קהליתנו: קובץ תרפ"ב, הגות, לבטים ומאויי חלוצים**, ירושלים תשמ"ח.
- 36 Alain Corbin, "Le secret de l'individu", Philippe Ariès et Georges Duby (eds.), *Histoire de la vie privée*, 4, Paris 1999, pp. 389-460; Gay, *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, Vol. 4: *The Naked Heart*, New York 1997, pp. 330-336; Verena von der Heyden-Rynsch, *Écrire la vie: Trois siècles de journaux intimes féminins*, Paris 1998.
- 37 William M. Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge 2001, pp. 125-126, 129 (לעיל, הערה 14), עמ' 257-259.
- 38 נחמה אברונין-אברמסון, יומנה של נחמ'קה אברונין-אברמסון, כפי שנתגלה בעזבונה של בתה, גליליה, תל אביב 2000; ימימה טשרנוביץ (אבידר), יומנים גנוזים מן השנים 1919-1936, הביאה לדפוס, העירה והאירה רמה זוטא, אור יהודה 2003.

זכו לניתוח מחקרי.<sup>39</sup> הגישה לחומרים אינטימיים כאלה קשה כחציבה בסלע, והפרסומים רק רומזים על קיומו של חומר רב היקף שלא מצא את דרכו לארכיונים.

## היחיד ביומני יוסף נחמני

מבחינות רבות היה יוסף נחמני אב טיפוס של איש החברה המגויסת. הוא עלה ארצה בהיותו בן שבע-עשרה, ב-1908, וכעבור שלוש שנים היה מראשוני תנועת "השומר". "השומר" הייתה תנועה מגייסת גברית, מבחינה זו שעם היותה חברותא רומנטית מלכדת היא העניקה לחבריה יכולת להבליט את גבריותם בחזות חיצונית ובהפגנת אומץ, נחישות ותושייה.<sup>40</sup> כך היטיבה התנועה להעצים צרכים רגשיים של יחידה בלי לפגוע בעוצמת התרבות המגויסת. זיכרון "השומר" ותרבותה נותר חקוק בתודעתו של נחמני כחויית נעורים מעצבת גם שנים אחר כך. נחמני לא בחר בחיי שיתופיות ובנה את ביתו בטבריה, שבה היה מבכירי "ההגנה", וכיהן עם רעייתו שנים רבות במועצת העיר. עם בוא הבריטים ופירוק "השומר" שימש כמה שנים כשוטר רכוב, ומ-1922 נפנה למה שהיה עתיד להעסיק אותו בעשרות השנים שעד למותו: רכישת קרקעות ערביות לצורכי התיישבות יהודית בגליל המזרחי ובמיוחד באצבע הגליל. תחילה עסק בכך בשירות חברת פיק"א, מ-1935 בשליחות קק"ל, ומקום המדינה בשירות מדינת ישראל בתחום הפקעת קרקעות.

נחמני ניהל יומנים שלושים ואחת שנים, מתחילת עבודתו בקק"ל ועד מותו ב-1965.<sup>41</sup> אלה נכתבו בלוחות שנה מסחריים בעלי דפים יומיים. תחילה שימשו היומנים לצורכי עבודתו בלבד ונרשמו בהם רק פרטים שנגעו במישרין לניהול פעילותו, ואולם ניכר בהם תהליך איטי אך ברור של מעבר לנימות אישיות-חוייתיות שנגעו בשאלות לאומיות, בעמדות כלפי שותפיו או יריביו ואף במבטים נוקבים על עצמו. קשה להניח שהיומנים, על נימתם

39 יזהר אופלסקה ואליעזר חפר-ענתבי, "מנהיגותו הפדגוגית והמוסרית של יהודה ענתבי, מחנך במושבות הגליל בתחילת המאה העשרים", דור לדור, לד (תשס"ט), עמ' 101-127.

40 קובץ השומר, תל אביב תרצ"ה; גור אלרואי, "משרתי המושבה או רודנים גסי רוח? מאה שנה לאגודת 'השומר' – פרספקטיבה היסטורית", קתדרה, 133 (תשרי תש"ע), עמ' 77-104; זלטנרייך, "עיצוב הדימוי הגברי" (לעיל, הערה 12).

41 היומנים שמורים בארכיון "השומר" בכפר גלעדי (להלן: נחמני). במאמר זה נעשה שימוש ביומנים מהשנים 1935-1941.

האישית והבוטה, נועדו לחשיפה. לפיכך הם משמשים ראי המשקף את נפשו של הכותב יותר מאשר את הצורך שלו בבניית דימוי חיצוני. נחמני היה דמות צבעונית, חובב הרפתקאות וריגוש. סיפורים אפלים, שאי אפשר לאששם או להפריכם, נכרכו בשמו: למשל, שהיה שותף להיעלמותה של קופת מטבעות זהב שניתנה בידיו בימי מלחמת העולם הראשונה עבור "השומר", או שנטל בחשאי תשלומים לכיסו ממוכרי הקרקעות. סיפורים אלה, אף שאין לדעת אם הם נכונים, מצביעים על העובדה שנחמני הפך במהלך השנים לאדם מבוסס ובעל רכוש, אות לכך שגיוס לא סתר בהכרח חתירה לרווחה אישית. נחמני היה כריזמטי ובעל זיכרון מרשים, חרוץ ודעתן. לצורך עבודתו השקיע עמל רב בלימוד השפה הערבית ובהכרה דקדקנית של היבטים משפטיים שנקשרו לקרקעות. בתפיסת עולמו קדמה העבודה למשפחה, וצורכי התפקיד – לביטחון האישי. הוא נסע הרבה, לפעמים גם לביירות ולדמשק, ונפגש עם ערבים, מקצתם מנהיגי כנופיות, לא פעם בגפו.<sup>42</sup>

תחושת המחויבות האישית הייתה נר לרגליו של נחמני וקדמה לצורך במנוחה על אף העומס הרב שהיה מוטל עליו. גם כשחלה גרס ש"לרופא אין הגיון ללכת היות ואם ידרוש שעלי לשכב לא אוכל למלאות את הוראתו זו, היות ואי אפשר להפסיק את העבודה", מפני ש"מי יודע מה יהיה מחר. מוכרח להצליח. זה לא ענין פרטי שלי".<sup>43</sup> כשנפל בכל זאת למשכב, העיר כי "אני כולו [כך במקור] צער על בזבוז זמן שגרמה לי המחלה".<sup>44</sup> הרהורים על חופש או מנוחה עלו במוחו מעת לעת: "עייפות נוראה. [...] לו הייתי מצליח לסיים את הקניות [...] הייתי מרשה לעצמי לקבל חופש שדרוש לי אחרי העבודה המאומצת בשנה האחרונה". בפעם אחרת כתב: "הייתי שוכב באיזה פנה נידחת לנוח איזה ימים אבל אסור להגות בדברים כאלה. יש להתגבר

42 יוסף ויץ, יוסף נחמני איש הגליל, רמת גן 1969, עמ' 47-48; בני מוריס, "יוסף נחמני והשאלה הערבית ב-1948", תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ ישראל, 1936-1956, תל אביב 2000, עמ' 58-61; ריאיון עם עדנה ובמן (בתו של נחמני), תל אביב, 8.2.2006; מוסטפא עבאסי, "הרס העיר העתיקה בטבריה: 1948-1949", עיונים בתקומת ישראל, 19 (2009), עמ' 345-372; יאיר זלטנרייך, "רכישת אדמות ערביות בגליל (1935-1941): הזווית היהודית בעיני יוסף נחמני", אופקים בגיאוגרפיה, 76 (2010), עמ' 112-130; Yair Selteneich, "Personal Diaries as Historical Narratives: Yossef Nachmani and the Galilee, 1935-1941", *Spiel (Siegener Periodicum for International Empiricist Literary Scholarship)*, 30, 1 (2011), pp. 113-130.

43 נחמני, 13 ביוני 1939.

44 נחמני, 2 בדצמבר 1941.

על היצר הזה. לא זמן של מנוחה. דרושה עבודה מתמדת בלי הפסקה".<sup>45</sup> הוא הבין שהמנוחה לא תביא לו שלוה: "מצלצל מוזר המלה לנוח. באמת אני עייף מאוד אבל האחריות היא גדולה וקשה לעזוב עניינים בלתי גמורים. לא אוכל לנוח. המחשבות שפעולות בלתי גמורות נעזבו ידריכו את מנוחתי".<sup>46</sup> למרות הכול הגיעו לפעמים גם רגעי שבירה: "כל היום [שבת] שכבתי ונחתי. עייפות בלתי פוסקת השתלטה על גופי. אדישות ואין רצון לעשות".<sup>47</sup> ואולם תפיסתו הייתה כי "לא תמיד צריך להיכנע לרגש או לתת לו להשתלט עליך". יש הכרח, גרס, "להתגבר על מצבי רוח התוקפים אותנו. הם עלולים רק להכביד ולהזיק ולהשפיע לרע. יש להמשיך בפעילות בלי להתחשב עם קשיים".<sup>48</sup>

המחויבות למשימותיו לא הרפתה מנחמני וגרמה לו תדיר עוגמת נפש: "קשה מאד לעבוד באוויר מתוח אבל יש להתגבר ולהמשיך"; "אני מתפקע ממש. [...] כל זמני ומחשבותי גוזלת [עסקת] צלחיה".<sup>49</sup> הדאגות התבטאו לפעמים במצוקות גופניות: "כל הלילה לא ישנתי", כתב. ופעם אחרת: "עצבי היו מתוחים מאד. הלב דפק במהירות. [...] רק אחרי שגמרתי הרגשתי עייפות".<sup>50</sup> עם זאת, ברור היה לו הצורך לגלות נחישות: "יש להזדיין בסבלנות המערערת אמנם את העצבים. אבל אין דרך אחרת. זאת היא הדרך היחידה שבה עלי ללכת". למחרת הוסיף: "יש להזדיין בסבלנות. יש ברירה? סבלנות. סבלנות המטמטמת את הרגש. זה דיכא אותי מאוד. אבל אסור לתת למצב רוח להשתלט עליך. אחרת אפסיד את שווי המשקל [הנפשי]".<sup>51</sup> הוא נימק: "כל זה כמתחייב עם הצורך החיוני של השגת המטרה. קרקע להתיישבות. קשה העבודה וקשים התנאים".

כאמור, המחויבות לתפקיד קדמה בעיני נחמני בבירור למחויבותו למשפחה. לגישתו, "כל אחד צריך נאמן לתפקידו ורק אחרי שימלא אותו יכול למסור עודף זמנו לדברים אחרים".<sup>52</sup> אכן, ביומנו הרבה נחמני לדבר על תחושותיו בזיקה לתפקיד אך כמעט לא הזכיר את משפחתו, למעט ברגעי משבר. כך כתב בלקוניות כיצד "גיבור נשך את עדנה". למעשה היה מדובר

45 נחמני, 10 ביוני 1939, 26 בפברואר 1940.  
 46 נחמני, 30 באוגוסט 1940.  
 47 נחמני, 18 במאי 1940.  
 48 נחמני, 5 בנובמבר 1940, 8 באפריל 1941.  
 49 נחמני, 6 במאי 1941, 14 באוקטובר 1941.  
 50 נחמני, 14 באוקטובר 1939, 22 בפברואר 1940.  
 51 נחמני, 12 באוקטובר 1939, 13 באוקטובר 1939, 17 באוקטובר 1939.  
 52 נחמני, 30 בינואר 1940.



בטראומה רגשית לא פשוטה. עדנה הייתה בתו הצעירה, ואת הנשיכה של גיבור, כלב המשפחה, זכרה בחדות שישים וחמש שנים אחר כך.<sup>53</sup> ביוני 1939 חלתה קשה אשתו, חנה. נחמני לא הסתיר את דאגתו הכבדה: "מחלתה של חנה מדאיגה אותי מאוד וגרמה עצבנות רבה". האירוע גרם לו עייפות "עד מות. כנראה שיש ריאקציה מההתאמצות העצבים שהיה לי". למרות זאת המשיך נחמני להתמסר לעבודתו, אף שהדבר גבה ממנו מחיר רגשי: "מדאיגה אותי בריאותה של חנה. אני מרגיש שקשה לה להיות בלעדי בימים האלה והיא מתאמצת, לא תמיד בהצלחה, להסתיר את זה. כשאני נמצא מחוץ לבית כל הרגעים החופשיים שלי נתונים לחנה. זה אינו מקיל [כך במקור] על מערכת עצבי".<sup>54</sup> כחצי שנה אחר כך, בעקבות מחלה נוספת של חנה, נאלץ הזוג לשהות פרק זמן בתל אביב, והדבר יצר מתח בין השניים. נחמני שפך את ליבו ביומנו: "אין לי מנוחה ומרגוע כשאני עוזב את העבודה. מנוחתי בעבודה. זה חנה לא רוצה להבין. אבל זאת היא עובדה. אסור לעזוב את שדה הפעולה לרגע. יש לי מוסר כליות כשאני יושב בתל אביב בחוסר פעולה".<sup>55</sup> אירוע השיא התרחש כאשר בנו מוני נפצע קשה בתאונת דרכים. נחמני קיבל את הידיעה בביירות וציין את הדבר ביומנו בענייניות מוחלטת: "בשלוש אחה"צ קבלנו ידיעה ע"ד [על דבר] האסון שקרה את מוני. יצאנו תיכף לחיפה. [...] בערב באנו לחיפה. קבלנו את הידיעות ע"ד מצבו של מוני".<sup>56</sup> בימים הבאים ציין רק את הפעמים שביקר את בנו אך לא הוסיף דבר על תהליך ההחלמה או על רגשותיו שלו. למראית עין, מהרגע שחלפה הסכנה דומה שהמקרה הפך למטרד מבחינתו והפריע לו בעבודתו.

כעולה מהדברים, לא היו לנחמני, כיחיד בחברה המגויסת, השגות על עצם תפיסת המגויסות. קשייו נבעו מעומס וממתח, והוא היה רגיש דיו לזהות קשיים כאלה גם אצל חבריו. אחד מהם היה יוסף ויץ, מבכירי מחלקת הקרקעות של קק"ל, שאיתו חלק נחמני תדיר מחשבות ותחושות. נחמני העריך את מסירותו ללא לאות: "עודדתי אותו, ויש באמת צורך לעודד אותו, היות והוא היחידי שיש לו מעוף ומרץ, ורק הודות לו עשתה הקהקה"ל גדולות, ורק הודות לו". ויץ היה אחראי ומגויס ללא תנאי: "כולו חדור רגש אחריות לאומית בלתי מוגבל, אמיץ וכולו רצון לתמוך בתכניתי והצעתי. האיש יודע

53 נחמני, 3 בנובמבר 1941; ריאיון עם עדנה ובמן, 8 בפברואר 2006.

54 נחמני, 3 ביוני 1939, 4 ביוני 1939, 14 ביוני 1939.

55 נחמני, 12 בינואר 1940.

56 נחמני, 19 באפריל 1940.

את המעמסה והחליט להתגבר על המכשולים ויהיה מה".<sup>57</sup> בדבריו גילה חמלה לאחרים אף יותר מאשר לעצמו. כשנהרג דב הוז בתאונת דרכים כתב במרירות: "כמה שלא יודעים לשמור על מנהיגים. [...] מדוע לא שמרו עליו כדי להימנע מאסון זה. בטוח אני שהאיש היה עייף מהתרוצצות ממקום למקום [...]. הלא מעמיסים בלי גבול".<sup>58</sup> הוא תיאר את עוצמת המעורבות הרגשית שמצא אצל ד"ר אברהם גרנובסקי, יושב ראש קק"ל: "בשתי ידיו כיסה את פניו והרגשתי עד כמה שהאיש נלחם בין הרגשות המתרוצצות בו, האחריות, הצורך והיכולת. התגבר על ההיגיון, ניצח הרגש הדוחף למעשים. הערצתי. כן, המוסד הוא בידים נאמנות, בידי האנשים המכבידים על עצמם בלי גבול ונלחמים בגלי האדישות והנוחיות, ומטילים על עצמם תפקידים קשים מאוד".<sup>59</sup>

ואולם אם נפשו של נחמני – לפחות לפי דבריו – עמדה במבחן, לא כך גופו. תלונותיו של נחמני על מצב בריאותו שבות ועולות בתכיפות לאורך כל השנים. פעם אחר פעם התלונן על כאבי ראש, על ייסורי שיניים, על כאבי בטן או על היותו "חולה": "רק בהתאמצות רבה חזרתי הביתה"; "אחה"צ הרגשתי רע מאוד ודפיקות לב חזקות עד שלא יכולתי ללכת".<sup>60</sup> לדעתו, השפיעו המתחים בעבודתו במישרין על בריאותו: "קבלתי המכתב של חנקין בענין אחמד מוסה. המכתב הרגיזני עד כאב ראש", או: "היה לי כאב ראש חזק מאד. כנראה שזה תוצאה מהתאמצות הימים האחרונים בקשר עם כל מיני התקפות של הערבים על הקרקעות".<sup>61</sup>

הוא השתדל להתגבר על מיחושיו למען תפקידו: "חולשה השתלטה על הגוף. אשתדל להתגבר עליו. הלא אי אפשר יותר להיות סגור בבית. העבודה דורשת פעולות". ובפעם אחרת: "אין לי זמן לחלות. יש לגמור את העבודות העומדות על סדר היום".<sup>62</sup> לצד זאת, התמסר נחמני פעמים רבות לרחמים עצמיים: "זה היום הרביעי שיש לי פרונקול על יד האף שמציק לי מאוד, אבל כל הזמן אין אפשרות לגשת לרופא", או: "היה כאב ראש עד להתפקע. חשבתי שהמוח מתהפך או יהיה שטף דם. אבל היות ועלי לשוב לדפנה כדי להיפגש עם האמיר [פאעור] עשיתי אמבטיה, נחתי ועם שעת הערב הגעתי לדפנה".

57 נחמני, 23 בינואר 1941, 23 בפברואר 1941, 8 באפריל 1941.  
 58 נחמני, 29 בדצמבר 1940.  
 59 נחמני, 23 בפברואר 1941.  
 60 נחמני, 22 באוקטובר 1935, 24 בפברואר 1937.  
 61 נחמני, 22 באפריל 1935, 4 בנובמבר 1935.  
 62 נחמני, 24 באפריל 1940, 4 באפריל 1941.

במקרה אחר הלין כי "בערב קבלתי מכה בראש שנשאר חור בו".<sup>63</sup> לעיתים כבדה בכל זאת יד המחלה ומבין השורות אפשר לחוש אף בנימה חבויה של שביעות רצון על שהסובבים אותו אילצו אותו לבלום את מרוצתו: "קראו את הרופאה וקבעה ברונחית חזק, והוכרז בחגיגות רבה שעלי לשכב במנוחה במטה. חבל שנתקלקלה כל תכניתי"; "קבלתי התקפה של לומבגה. משתדל לא להבליט את זה כדי שחנה לא תשכיבני במטה. כנראה שלא הצלחתי וסופי היה מר. הייתי צריך להתגבר על כוונותי ולשכב במטה". במקרה אחר דיווח כי "הרופאה מצאה שזה התקפת כליות ועלי לשכב במנוחה במטה. לא נעים לי הדבר. לא זמן לנוח", אך הוסיף: "אבל אין ברירה. יש להיכנע לגורל".<sup>64</sup>

על מסירותו ללא תנאי של היחיד – נחמני היה סמל ראוי בעיני עצמו<sup>65</sup> – האפילה התנהגות לא ראויה של אחרים. ביקורת מרובה נפרשה בין הדפים, אבל היא הופנתה כלפי אנשים, לא כלפי הרעיון המגייס או הקבוצה המגויסת בכללותה. ביטוי כזה של מרירות התגלה כאשר הוגלה לזמן מה לחיפה עם נכבדים יהודים אחרים בתחילת המרד הערבי: "הרבה ידידים ומכירים באים לבקר אותי ומביעים את התמרמרותם על מעשה גלותי [...], אבל השתיקה [של אחרים] מדכאת אותי מאד ואינני חושב שיחס כזה מצד צבור יכול לעודד עסקנים אחרים. סוף סוף זאת לא שאלה פרטית". כמה ימים קודם נכה באספת הנבחרים והתרעם על קוצר ידם של נציגי הציבור הדומם והמסור שהשליך עליהם את יהבו: "המסתכל ראה לפניו לא באי כוח העם, שידועים לכוון את הפעולות בכוח משותף ומאוחד. נראים היו מפורדים ובלתי מסוגלים להתרומם על הגובה שמצבנו הקשה והסכנה הנשקפת לנו דורשים".<sup>66</sup>

נחמני לא יכול היה לשאת חוסר מגויסות מצד יהודים אחרים. בהכשרת היישוב מצא "מערכת אנשים אדישה מאד, פקידות כבדה ובלתי זריזה. אתם קשה יהיה להתקדם". הוא בז להם: "אלה הם אנשים מחוסרי כל רגש של כבוד עצמי במונן המקובל אצלנו, וחלשים הם יותר מדי כדי להתקומם ולהילחם על עמדה מכובדת".<sup>67</sup> גם מראשי חברת פיק"א, רובר גוטליב והארי וולפסון, לא חסך נחמני את שבט לשונו: "כאילו הרגש האנושי, אני לא רוצה

63 נחמני, 20 בנובמבר 1940, 18 בינואר 1940, 25 במאי 1935.

64 נחמני, 12 באפריל 1940, 23 בנובמבר 1940, 7 ביוני 1941.

65 "כל העיר נותנים אמון בי. הם בטוחים כשהעניינים יהיו בידי הכול יהיה בסדר ויוכלו לישון בטוח", נחמני, 16 באוקטובר 1938.

66 נחמני, 21 באוגוסט 1936, 17 באוגוסט 1936.

67 נחמני, 1 בנובמבר 1936, 7 במאי 1937.

להגיד הלאומי, מטומטם לגמרי. אין מזל לישראל. נסוגים לתקופת פקידות הברון מלפני 50 שנה"<sup>68</sup>. את וולפסון תיאר כחסר שאר רוח לאומי, "בעל השקפות מצומצמות", "בן אדם קטן", "ריקן ופוחז"<sup>69</sup>. אצל פקידי החברה גברה, לדעתו, טובת עצמם על חובתם לחברה המגויסת, "יצורים עלובים הפוחדים להשמיע קול שמא ירגישן בקיומם ויסקלן אותם"<sup>70</sup>. נחמני ציפה בפירוש שנאמנותם של פקידים כאלה לחברה היישובית תקדם לנאמנותם לחברה שבה עבדו. כך כתב בבוטות על אחד מעובדי פיק"א שהכזיב את ציפיותיו בוויכוח על גבולות קרקע: "נחמן אינו ממלא את תפקידו המוטל עליו. [...] אני לא יכול להוציא ממנו את התועלת הדרושה. כמה פעמים שהזהרתיו, שעליו למלא קודם כל את התפקיד שאנו הטלנו עליו. [...] יש לפקח לעליו בצורה מתמדת"<sup>71</sup>. באור דומה ראה גם את הפקידים היהודים במשרדי רישום המקרקעין: "אין לסמוך על פקידינו היהודים. רבם הגדול אנשים פחדנים המפחדים בעד עורם ומוכנים להקריב את כל עניינינו הלאומיים בעד משרותיהם"<sup>72</sup>.

ואולם בסופו של דבר הפכו כל הכעסים לחסרי חשיבות וכל המאמצים לראויים בזכות רגעי סיפוק שהתלוו להם, כאלה שהביאו את נחמני לפרצי רגשות לא שגרתיים. הוא תיאר כיצד ישב עם ויץ על הרי נפתלי ויחדיו רקמו תוכניות: "היה לי סיפוק רב שבתוך הקשיים העוברים עלינו יושבים להם על פסגת הר במקום שמם בסביבת ערבים שני אנשים ומדברים על תכניות ממשיות כאלו שום דבר [רע] לא קרה ושום דבר לא עומד לקרות בארצנו". ביום עלייתה של מסדה על הקרקע כתב בגאווה: "זה היה אחד הרגעים הכי נעימים בחיי במשך השנים האחרונות. בפרט ההרגשה שגם לי יש חלק חשוב שנתן את האפשרות של העלייה זו"<sup>73</sup>. השיא, כך דומה, היה כשתמו שנים של מאמץ לרכישת אדמת כיאם אל וליד, היא עמיר:

הלב הלם משמחה כשהמחרשה פתחה את התלם. הרגשתי את דפיקות הלב. איזה חום נעים השתפך בתוך הגוף כשראיתי

- 
- 68 נחמני, 20 בפברואר 1936.  
 69 נחמני, 8 בפברואר 1939, 7 בספטמבר 1939, 8 בינואר 1940.  
 70 נחמני, 8 בינואר 1940.  
 71 25 באפריל 1941. תפיסה זו לא הייתה ייחודית לנחמני. בעניין פרשה דומה שנכרכה בשמו של השופט יוסף סטרומזה ראו נתן ברון, שופטים ומשפטיים בארץ ישראל: בין קושטא לירושלים 1900-1930, ירושלים 2008, עמ' 225-234.  
 72 נחמני, 1 ביוני 1937.  
 73 נחמני, 5 במאי 1941, 21 במרס 1937.

את התלם הארוך והמחרשה חותכת את הקרקע כמו סכין [ב]חמאה. דמעות שמחה עמדו בעיני. נטיתי הצדה שמלווי לא יראו אותי בקלקולי. היה צורך נפשי להתייחד. השתדלתי להתגבר על הרגש. הלכתי לתעלה, שכבתי בה כרבע שעה, חבקתי את הקרקע ונשקתייה. סוף סוף אלפים שנה. תקופה ארוכה שהיהודים לא עבדוה.<sup>74</sup>

### היחיד במכתבי משפחת בלימן

בניגוד ליוסף נחמני, שעל כתפיו הוטלה אחריות אישית כבדה ומתמשכת בתפקידו כרוכש קרקעות בצפון, היו בני משפחת בלימן אנשים מן השורה, כמוהם כרבים אחרים, עלומי פנים. את ההתכתבויות הנרחבות בעשור של שנות הארבעים בין בני המשפחה – האב משה ושלושת ילדיו, חנה, דוד ("דודה") ומרים<sup>75</sup> – פרסמה חנה לאחר עשורים רבים.<sup>76</sup> המשפחה, שעלתה ארצה מפולין ב-1926, שיקפה את עולמם של רבים מבני העלייה הרביעית: בשני העשורים הבאים החליפה כמה פעמים מקומות מגורים בתל אביב ובחולון, ומשה, שהתנסה בעבודה פיזית, במסחר זעיר ובפקידות, נע חליפות בין תעסוקה לאבטלה. שלושת הילדים פנו להתיישבות בצעירותם, ואולם חנה ומרים עזבו עד מהרה את הקיבוצים שבהם חיו<sup>77</sup> ואילו דודה נותר כל ימיו חבר בית אלפא. משה, חבר ב"תנועה לאחדות העבודה", היה ציוני ואיש פוליטי עוד מנעוריו. הוא ראה בחברה המגויסת יעד לאומי. מכתביו שזורים מוסר אב לבניו ורוויים ברטוריקה הקנונית של החברה היישובית. ואולם לצד זאת מציגים המכתבים גם נימות אחרות. אחת מהן היא ביקורתו הקשה על האליטה של החברה הפועלית, שהייתה בעיניו מנוכרת להמונים וצינית ביחס אליהם. נימה נוספת היא המתח בין פרוגרסיביות לשמרנות, שהתבטא ביחס אמביוולנטי לדת היהודית ולחברה הגלותית, שני מרחבי תרבות שהאתוס היישובי הציג כתרתי דסתרי לעולמה ולתפיסותיה של החברה המגויסת. הקריאה במכתבים הללו מורכבת יותר מאשר ביומני נחמני. סיבה אחת היא המבנה: חלקם הם מכתבים של בן משפחה אחד לכל היתר, וחלקם מכתבים של בן משפחה אחד לאחר, בדרך כלל משה

74 נחמני, 19 באוקטובר 1939.

75 ילידי 1893, 1922, 1924 ו-1928 בהתאמה. האם, טובה, נולדה ב-1890.

76 חנה אריון, חותמה של המדינה שבדרך, ירושלים 2010 (להלן: אריון).

77 דגניה ומזרע בהתאמה. שתיהן בחרו במסלול של הוראה.

לאחד מילדיו. סיבה נוספת היא היותם מייצגים של דורות שונים. לצד ענייני החולין משקפים המכתבים עולם חווייתי של רגישויות והרהורים השופך אור רב על יחסי הגומלין הרגשיים בין היחיד לחברה המגויסת.

תפיסת החברה המגויסת בעיני דור הבנים התבטאה בגישה נלהבת ובהדגשת האתוס הלאומי שנשזר בעצם קיומה. פנים רבות היו להתלהבות: ויכוחים שבהם צעקו כולם עד לכאב גרון או עבודה מופרזת שעונשה בצידה ("ביום הראשון השווצתי קצת, שמונה שעות עבודה! ולא עבודה קלה ביותר, הגב כואב, שמתפקעים. אבל זה לא נורא כל כך. לאט לאט מתרגלים לכאבים").<sup>78</sup> היו גם גילויים של מסירות רבה, למשל מצד מדריכי נוער ("הוא השקיע בנו את כל מרצו ומאמציו ובלב שלם אומר: קוסטא הצליח, הצליח בכל המובנים").<sup>79</sup> אשר למשה, אף שהיה חדור ביקורת כלפי פכים שונים בחברה המגויסת המריץ את ילדיו להתמסר לה. אובדן ההתלהבות נתפס בעיניו כפגם, מאחר ש"אין דרך אחרת לנוער. זאת היא הדרך האחת".<sup>80</sup> משה האמין שליחיד נועד תפקיד משמעותי בתהליך המגויסות וכי "כל צעיר יכול לפעול ולהשפיע על עצמו, אם יש רצון לזה". במכתב לדודה פירש רפיון כעצלות: "אתה שואל מה חנה עושה? לא כלום. לא לומדת, לא עובדת, לא מתכוננת לחיים הקשים שמחכים לה כמו לכל הנוער הארצישראלי. [...]" והמכאיב אותי ביותר שהיא ילדה מוכשרה שהייתה יכולה להביא תועלת לה ולחברה והעצלנות בעוכריה".<sup>81</sup>

הלאומיות נשאה בעיקר חזות של עשייה סמלית – הן במישור המקומי, בעת שקבוצת צעירים יצאה כאיש אחד ממפגש עם עסקן ציוני בדגניה משום שבחר לדבר גרמנית,<sup>82</sup> הן במישור היישובי, כשנבחר היישוב שבתו רעב במחאה על עיכוב מעפילים. חנה כתבה לדודה כי "אינך יכול לתאר לך מה גדול היה ערכו של המעשה הזה מבחינת ליכוד פנימי של היישוב. [...]" לא היה אדם ביישוב שלא נשא בלבו רגשי השתתפות עם הצמים. בכל בית שאלו וחרדו והקשיבו בתוגה להודעת הרדיו על מצבם הגופני והרוחני של הצמים בשעה זו".<sup>83</sup> התמורה הייתה בחוסן הפנימי שנצרך באנשים. פורעים שפשוטו על כמה יישובים הונסו "הודות למשמעת שהייתה ביישובים האלה

78 חנה למשפחה, 9 בנובמבר 1940, אריון, עמ' 31; חנה למשפחה, 12 באוגוסט 1940, אריון, עמ' 23.

79 מרים למשפחה, 26 בדצמבר 1941, אריון, עמ' 83.

80 משה לחנה, 8 באוקטובר 1940, אריון, עמ' 27.

81 משה לחנה, 4 באוגוסט 1940, אריון, עמ' 22; משה לדודה, 10 במרס 1940, אריון, עמ' 39.

82 חנה למשפחה, 29 בספטמבר 1940, אריון, עמ' 27.

83 חנה לדודה, 28 באפריל 1946, אריון, עמ' 201.

ועמידתם".<sup>84</sup> מי שנתפסו כפורצי גדר המגויסות זכו לביקורת קשה: "בימים האחרונים החלו שוב להשתולל כנופיות אצ"ל, ובכל מעשיהם ניכר שלא המטרה עיקר אצלם אלא עצם המלחמה, עצם ההרפתקה היא המושכת".<sup>85</sup> בחברות השיתופיות הצעירות הייתה הכמיהה ללכידות חזקה ורגשית. כבר המפגש הראשון עם חברים חדשים עורר ציפיות. מרים ציינה באכזבה: "כשראיתי את הבנים הם עשו עלי רושם איום כי הם היו נמוכים ולא מפותחים".<sup>86</sup> כפי שתארה חנה, תהליך הפלת החומות הסמויות בין החברים בקבוצה ונטיעת אמפתיה היה ממושך ולא קל: "על היחס החברי עוד מוקדם אולי לדבר עכשיו, כי היחס עדין לא טוב בין חבר לחבר ובייחוד אי אפשר [עדיין] להרגיש שזאת היא קבוצה שעומדת לחיות חיים משותפים".<sup>87</sup> אחת הדרכים לבניית תלכיד הדוק הייתה, כפי שהסביר דודה, "פעילות תרבותית מעניינת מאד וחיי חברה נעימים". בגזר יזמו פעם דיון על החטא ועונשו, אך כפי שציינה חנה בראייה מפוכחת, "לאחר יום עבודה אין פלא שלרוב קשה לקיים שיחות על נושאים מופשטים".<sup>88</sup> המסיבות, לעומת זאת, היו תמיד הצלחה. הן שחררו מעצורים, העניקו פורקן לגוף ונתנו דרור להפגנת התלהבות. הן התפתחו למסורת מקומית שהפכה את הקבוצה לתחליף לבית ואת חבריה לבני משפחה:

כאשר גומרים בשטיפת הכלים, [...] מחברים את כל השולחנות ועושים מהם שולחן גדול אחד וכל החברים יושבים סביב השולחן, ושוב שרים שירים, קוראים קטעים שונים [...] מנגנים במפוחית פה, במנדולינות ושומעים תקליטים. וההרגשה במסיבה כזו [...] היא אותה הרגשה אצלי כמו בליל שבת בבית.<sup>89</sup>

הריקודים היו לגולת הכותרת בבניית ההתלהבות המשותפת. מרים סיפרה ש"את הריקודים התחילו רק בשעה 1 אחר חצות וסיימנו ב-4 לפנות בוקר".<sup>90</sup>

- 
- |    |  |
|----|--|
| 84 | דודה למשפחה, 21 בפברואר 1945, אריון, עמ' 182.  |
| 85 | חנה לדודה, 28 באפריל 1946, אריון, עמ' 201.   |
| 86 | מרים לחנה, 13 באוגוסט 1942, אריון, עמ' 108.  |
| 87 | חנה למשפחה, 3 בנובמבר 1940, אריון, עמ' 30.   |
| 88 | דודה למשפחה, 8 באוגוסט 1940, אריון, עמ' 43; חנה לדודה, 19 בדצמבר 1943, אריון, עמ' 131. |
| 89 | חנה למשפחה, 24 בינואר 1942, אריון, עמ' 94.   |
| 90 | מרים למשפחה, 26 ביוני 1943, אריון, עמ' 144.  |

חנה תיארה "ריקודים, בלי גוזמה, כמעט עד אור הבוקר. [...] ערבים כאלה, כמה חיים ומרץ הם מכניסים לקבוצה!" ובפעם אחרת: "באופן ספונטני יצרנו מסיבה נאה, שירה וריקודים סוערים, שמזמן לא ראיתי כמותם. [...] ברגעים כאלה מגיעים למסקנה כמה נפלאים החיים בקבוצה".<sup>91</sup>

בחלוף הזמן אכן התפתחה תחושת משפחתיות. חנה הסבירה למשפחתה כי "רוב החברים דורשים שהסדר יתקיים בקבוצה [...] מפני שלרוב החברים אין הורים והבית הקרוב להם ביותר הוא הקבוצה, ולכן נוכחתי שבאמת אין זה נכון שחלק מהחברים ייסע לסדר להוריו ובקבוצה הסדר יהפוך ליום אבל". במכתב אחר הודתה למרים "בעד ברכתך שהיא יותר ברכה לקבוצה מאשר לי באופן פרטי". חוויות של היחיד שועתקו למישור הרגשי של הקבוצה כולה והפכו למשותפות: "נולד לנו היום בשעה 7 בבוקר בן בכור. [...] צלצלנו תיכף בפעמון וכל החברים [...] התאספו בחדר האוכל וכל אחד הביע את רגשי שמחתו. עכשיו כזו התרגשות אצלנו, כמו הילד הראשון במשפחה צעירה".<sup>92</sup> כאשר עזבה את הקבוצה כדי ללמוד הוראה הייתה הפרידה קשה עליה: "כמעט שלא עובר יום שלא אהרהר בנעשה בקבוצה ובהתיישובות. [...] ויש באמת שנדמה לי שלא אוכל להחזיק זמן רב מעמד מחוץ לקבוצה".<sup>93</sup>

אף שחשו קשר עז וחם לקבוצה הקדישו צעירי משפחת בלימן מחשבה רבה ליחסי היחיד והקבוצה. לכאורה העניקה החברה השיתופית, כמייצגת החברה המגויסת, מענה רגשי: "כאן ישנם הרבה מאוד שעות, או אולי רגעים בודדים, שבאותם הרגעים טוב לכולם. באותם הרגעים שוכחים את הכול ונתונים רק לשמחה, לחברות שבאותו רגע". למעשה, נותרה תחושה לא ברורה של ריקנות: "לא פעם מתאוננים חברים שחסר משהו, לא טוב בשטח החברותי או שלא טוב בשטח התרבותי". חנה ייחסה תחושה זו לטבע האדם, הדוחף אותו להתקדם: "יתכן שזה נובע מתכונתו של כל אדם לא להסתפק במה שיש לו ותמיד לשאוף ליותר טוב". דחף זה יכול להביא אותו לייאוש "ומתוך כך עזיבת היש", דהיינו ויתור על החתירה קדימה או, לחלופין, "לדרך התקווה, כלומר לאי הסתפקות ביש ומתוך כך לקוות ליותר טוב יותר – וזוהי מטרת הקבוצה".<sup>94</sup> מצד אחד שיקפו דבריה של חנה תפיסה ולפיה

91 חנה למשפחה, 21 בדצמבר 1942, אריון, עמ' 105; חנה למשפחה, 20 במרס 1944, אריון, עמ' 155.

92 חנה למשפחה, 9 במרס 1942, אריון, עמ' 95; חנה למרים, 29 במאי 1943, אריון, עמ' 128; חנה למשפחה, 26 ביוני 1944, אריון, עמ' 157.

93 חנה לדודה, 26 ביוני 1945, אריון, עמ' 181.

94 חנה למשפחה, 24 בינואר 1942, אריון, עמ' 94.



הקבוצה חיברה את העוצמות הרגשיות של כל פרט לעוצמה מצרפית וכך בעת ובעונה אחת ניזונה מכל פרט אבל גם העצימה אותו, אבל מצד שני מיעטו הדברים בהערכת משמעותם ועוצמתם הצנטריפוגלית של צרכים רגשיים אישיים.

כפי שכתבה מרים, מערכות היחסים בקבוצה הפכו לעיתים לאינטנסיביות מדי ויצרו עבור היחידים כמיהה להפוגה ממנה: "יש לי צורך בחליל היות וכששוקעים בנגינה שוכחים את כל הסובב, וישנם רגעים כאלה שכן אדם רוצה להיות מנותק מכל המסובב ולא לחשוב על שום דבר וע"י נגינה אפשר לעשות כך. מספיק לקחת את החליל ביד, לעצום עיניים ולחלל ולשכוח הכול".<sup>95</sup> האינטנסיביות העיקה אבל הייתה גם מכשיר מגיים, כיוון שהיא הפכה את ה"יחד" למוחשי. משקל נגד לה היה הריחוק הכפוי מהקבוצה, בדרך כלל עקב שליחות או גיוס. כך אירע ל"חברי תנועה וחברי קיבוצים שהיו נאמנים ומושרשים בקיבוצם ואחרי מספר שנים [של גיוס חיצוני] רפו הקשרים או נותקו לגמרי. אך לא זה הגרוע ביותר. הרע בעיקר הוא בזה שחברים אלו כופרים לחלוטין בערכי תנועה, חברה וקיבוץ".<sup>96</sup>

אחד מסוגי המפגשים המורכבים בין היחיד לחברה המגויסת התפתח כאשר גורל הפרט היה נתון להחלטת אחרים. כך אירע כאשר הקבוצה של חנה הייתה צריכה להחליט כיצד לבחור מועמד לגיוס מתוך ארבעה מתנדבים: בהצבעה או בהגרלה. חנה העדיפה את הדרך השנייה "כי יתכן שבגורל אין צדק אבל אין בו גם אי צדק. הגורל הוא עיוור". לעומת זאת, בהצבעה ייתכן שיישלח לגיוס האדם המקובל פחות מבחינה חברתית כדי להרחיקו מהקבוצה, "למרות זה שאף חבר לא יודה שהוא הצביע מתוך סיבה זו ויתכן גם שמתחת לסף ההכרה הוא יעשה זאת". היה בדברים האלה של חנה ביטוי ברור לחשש מכך שדעת הקבוצה תתורגם בפועל לרגש ולא לשיקול דעת ענייני, ונוסף על כך לא תבטא את תחושתה האחת של הקבוצה כולה (אם תחושה כזו הייתה אפשרית בכלל) אלא תהיה אסופה של תחושות אישיות. מצבים כאלה יכלו גם להעניק קדימות לצרכים עקרוניים ויבשים של הקבוצה על פני צרכיו הרגשיים המיוחדים של החבר היחיד. היו שדרשו בשם השוויון לקבוע מיהו המגויס בהגרלה בין כל החברים, אף שחלקם לא רצו להתגייס כלל, ולא רק בין ארבעת המתנדבים. חנה התקוממה בטענה ש"ישנה הברירה בידי כל חבר להישאר בקבוצה ואין הוא

95 מרים לדודה, 9 במרס 1945, אריון, עמ' 198.

96 דודה לרבקה (חברתו), 29 במאי 1945, אריון, עמ' 189.

משתמט", אבל גם היא בדבריה הסתפקה בעימות מושג ההשתמטות עם מושג השוויון בלי לומר דבר על המרחב הרגשי של כל יחיד בסיטואציה שנוצרה.<sup>97</sup> קדימות הערך לרגש עלתה גם בביקורת שנמתחה בבית אלפא על חתונות של חברים שנערכו בבתי קפה בתל אביב ועל "חוסר ההתאמה ביניהם לבין 'האידיאולוגיה והאידיאלים' [המירכאות במקור]."<sup>98</sup>

משפחת בלימן כולה הייתה מגויסת לערכי הסוציאליזם הלאומי, אבל הבדל ברור ניכר בין דור ההורים, שייצג אותו משה, לבין דור הבנים. גם בשעה שצעירי המשפחה חיפשו פינה לעצמם ומתחו ביקורת על החברה המגויסת, נבעו הדברים מתוך תחושת שייכות. לעומתם נותר משה יחיד בודד, כזה הצופה בחברה המגויסת מבחוץ ואהבתו אליה טבולה במרירות. לדידו לא התבטאה החברה המגויסת בקולקטיב הלאומי אלא במרחב הפועלי, שבו כרך חליפות את ההסתדרות כולה ואת מפא"י, שני גופים שבהם התפתחה לדעתו אליטה שלטת כוחנית וצינית ("המשטר הרקוב במפלגה ובהסתדרות") שזלזלה בבוטות בערכי השוויון והערבות ההדדית. כאשר הוחלט שתינתן עדיפות בקבלת עבודה לפקידי מוסדות שפוטרו כתב: "שומר נפשו ורוחו ירחיק מהם. [...] אני שונא אותם אך ורק בעד היחס שלהם. [...] הם מוכרים בשביל הכיסאות שלהם את ענייני הפועלים שעובדים".<sup>99</sup> כך התערער בעיניו ערך החברה המגויסת, שהפכה מחברה המעצבת את אחדותה לתועלת הכלל למסגרת שניצלו בעלי השררה לתועלת יחידים מאנשי שלומם, "על ידי הכנסת אך ורק קרובים מהמשפחה או פקידים היודעים אך ורק את המילה 'אמן'".<sup>100</sup> כך, במקום שיוכל היחיד מן השורה לשאוב כוחות מהחברה המגויסת, הוא הפך מרמס לגלגליה הדורסים, כפי שקרה לו עצמו: "זה שבוע ימים שהפסקתי לעבוד. הגם שעבודתי מצאה חן בעיני העובדים ואפילו המנהל, בכל זאת בא במקומי אחד, חדש בארץ, ירוק בידיעות הארץ ומבזבזים זמן כדי להדריך אותו. קרוב של שפרינצק הוא".<sup>101</sup> את התקווה האחרונה להצלת תומתו של רעיון הגיוס הוא תלה בבני הנעורים: "אם לא יתקומם הנוער [...] אזי אנחנו איבדנו, אני חושב, לא רק את החברים כי אם דווקא ובעיקר את האידיאה ואת המפלגה וההסתדרות".<sup>102</sup> ואולם הוא חשש

97 חנה למשפחה, 11 באוקטובר 1942, אריון, עמ' 102.

98 רבקה לדודה, 9 במרס 1945, אריון, עמ' 183-184.

99 משה לחנה, 27 בפברואר 1941, אריון, עמ' 65.

100 משה לחנה, 28 באוקטובר 1940, אריון, עמ' 29.

101 משה לחנה, 1 בנובמבר 1942, אריון, עמ' 103.

102 משה לחנה, 28 באוקטובר 1940, אריון, עמ' 29.

שזא גם "הנוער המתלהב איננו מסוגל לחיי קומונה ומסכים לניצול במובן ידוע", משום שהמעטפת החיצונית, הצבעונית והרועשת, הפכה את הריגוש ולא את המעש לתכלית עיקרית: "הייתי רוצה לקרוא ולשמוע לא רק על שירה וריקודים אלא גם על ויכוחים ודרישות ותכניות". הוא חפץ בנוער "החי והתוסס השואל ודורש פתרונים". האקטיביזם, התנועה הבלתי פוסקת, נראה למשה יסוד חיוני לקיומה ולשימורה של חברה מגויסת: "לא בשביל השגת הדברים לאלתר כי אם במלחמה בעד אידיאה יש ענין. אסור לנוער להסתפק במה שיש".<sup>103</sup>

הביקורת על החברה המגויסת בארץ עוררה אצל משה התרפקות נוסטלגית על החברה היהודית בגולה. בני הארץ התבוננו בה בהסתייגות. דודה, שביקר בקהיר, מצא ביהודיה אנטי-תזה לחברה המגויסת: "רובם למשל אינם יכולים לתפוס מדוע בחורים צעירים א"י נלחמים ומסכנים את נפשם במקום 'להתבסס'".<sup>104</sup> משה, לעומת זאת, ראה בחברה הגלותית דווקא מודל חיובי למגויסות שאינה מפנה עורף ליחיד משום אנושיותה ורגישותה: "היהודים הפשוטים ההם היו הרבה יותר טובים, יותר אנושיים מהמנהיגים שלנו". במכתב אחר הוסיף: "היהודים בגולה [...] היו טובים יותר מהציונים הלאומיים והסוציאליסטיים שלנו כאן בארץ. הם היו יהודים, היו רגישים לצרת ישראל יותר מאתנו".<sup>105</sup>

משה מצא את האשם בחילוניותה של החברה המגויסת: "עוד לא ראיתי יהודי יותר טוב ולא פגשתי סוציאליסט יותר טוב מהסבא החרד והאדוק. [...] חברי הקבוצות היו צריכים ללמוד ממנו הלכות הכנסת אורחים. מידה גדולה של דרך ארץ והפשטות ואהבת הבריות". הוא הוסיף: "נכון שאנחנו חיים אחרת [מהורינו] ובהרבה מובנים עולים עליהם, אבל לא בעיקר – אהבת העם, חיי חברה ומשפחה, דאגה ומסירות לזולת".<sup>106</sup> ההתרחקות מהיהדות פגמה לדעתו ביחסיה של החברה ליחידיה: "אין וגם לא תהיה תורה חדשה מאשר 'ואהבת לרעך כמוך'". הוא חידד: "טעינו כשקבלנו את הלזונג [סיסמה] 'נהיה ככל הגויים'. לא, דרכיהם לא דרכינו".<sup>107</sup> לעומתו סברו ילדיו שבעייתה של החברה המגויסת איננה בניתוק הקשר מהמסורת

103 משה לחנה, 8 באוקטובר 1940, אריון, עמ' 27.

104 דודה לרבקה, 11 במאי 1945, אריון, עמ' 189.

105 משה למרים, 23 באוקטובר 1943, אריון, עמ' 146; משה לחנה, 2 בינואר 1944, אריון, עמ' 154.

106 משה למרים, 23 באוקטובר 1943, אריון, עמ' 146.

107 משה לחנה, 21 בנובמבר 1940, אריון, עמ' 31; משה לחנה, 2 בינואר 1944, אריון, עמ' 154.

היהודית אלא בהיעדרה של מסורת חלופית, ומשעה שזו תתפתח ישוב היחיד וימצא העצמה רגשית באמצעות המסורת הקבוצתית. כפי שהסביר דודה, בבית אלפא "רוב חברי הקיבוץ נותקו מחיי מסורת יהודית [...] אך במקום זה לא נוצר ונבנה חדש [...] וזו הבעיה שכיום מחפשים לה פתרונות. [...] נתפנו החברים מדאגות החומר ומחפשים את חיי הרוח, תרים אחרי סגנון חיים חלוצי הולם למציאות".<sup>108</sup> חנה ציינה כי "לא נורא אם לא נתפלל, כי אני בטוחה שבמשך הזמן יבוא גם מקום לתפילה, אבל בתפילה שהייתה עד עכשיו כבר לא נמצא אנחנו תוכן". היא חשה כי גם אם "על הדור הזה אולי יוטל לסבול בגלל חוסר מסורת, אך לדורות הבאים תהיה ודאי מסורת יפה".<sup>109</sup>

## סיכום

התבוננות בחברה המגויסת מציעה אפשרויות מרתקות לזיהוי היבטים רגשיים המלווים חוויה קיבוצית, המונית ומתמשכת. אחת האפשרויות האלה נוגעת ליחסי הגומלין המתפתחים בין יחידים לבין מרחב ההמון שבו הם קיימים, כלומר בין התאים הבודדים שברקמה לבין הרקמה כולה. יחסים אלה אינם פשוטים, אינם מובנים מאליהם ואינם נגלים לעין במבט ראשון. החברה המגויסת, שנתפסה כמכשיר אנושי הכרחי ומרכזי בתהליך בנייתה של המולדת העברית, הפכה לחלק בלתי נפרד מעולם המחשבה והרגש של בני התקופה. אופייה, אולי אף יותר מאשר מטרותיה, שורטט לא אחת במשיכות מכחול חדות ובלתי מתפשרות. אחד משירי התקופה תבע למשל: "צעוד צעוד, אל כשול ומעוד; [...] ישרי גופים, רעננים, זקופים, נלך, נלך, בעוז נלך!" בבסיסו קרא השיר לאיתנות נפשית לא פחות מאשר לאיתנות פיזית. הלך רוח זה יצר אצל היחידים מתחים פנימיים לא קטנים לצד ההתלהבות שניצתה בהם, משום שהוא ייחס להם במשתמע יכולות שהם עצמם לא היו בטוחים בקיומן. היחיד נדרש להפגין חזות של חוסן, להסתגל למצוקות הנפש כמו לקשיים הגופניים, לנתץ מסורות ולהציב להן חלופות, להתנער מאכזבות, לקום כאשר כשל ולהמשיך בנתיבו. יותר משביקש המחקר להציג מסקנות מסכמות הייתה מטרתו לסמן התחלות, להציע סקיצה לפריזמת התבוננות ולהעמיק בשתי עדויות

108 דודה למשפחה, 12 באוקטובר 1944, אריון, עמ' 164.

109 חנה למשפחה, 9 בנובמבר 1941, אריון, עמ' 31.

שאין להן משמעות גורפת ובכל זאת יש בהן הסתמנות של כיווני בדיקה אפשריים. לצורך כך נבחרה גישה סינכרונית ולא דיאכרונית, אשר פילחה את הטקסטים לאורכם בחתכים נושאים מדגמיים. כך נוצרה אפשרות לחלץ התייחסויות רגשיות מהקשרן הנרטיבי ולבחון אותן במרוכז בפני עצמן. שני המקורות שנסקרו במאמר זה מציגים ביטויים חיים, מוחשיים ומתמשכים לחוסר הוודאות ולחששות שקיננו בליבו של היחיד וליוו את התמודדויותיו. כך הם מציבים מול עיניו של החוקר ממד נוסף, זה האנושי והרגשי, המעשיר ומרחיב את יכולתו להבין זרמים סמויים אך רבי חשיבות בתהליך הדינמי וההמוני שליווה את בניין הארץ בתקופת המנדט: המאבק של היחיד בעצמו לצד מאבקו לצד עמיתיו. ראייה כזו אף מאפשרת לחוקר להשליך את משמעויותיה הרגשיות של המגויסות מהמישור המקומי לזה האוניברסלי.

# "אורח בא להזהירנו": פרופ' גדעון ג' מֶר, המאבק במלריה וההתיישבות בגליל העליון המזרחי

אסתי ינקלביץ

## מבוא

בנובמבר 1934 זימן הנציב העליון סר ארתור ווקופ (Wauchop) את ד"ר גדעון מֶר לירושלים. לאחר שבילו זה במחיצתו של זה ושוחחו על נושאים שעומדים ברומו של עולם, פנה ווקופ למֶר ושאל אותו אם לדעתו יהיה אפשר ליישב את עמק החולה הנגוע בקדחת, ומֶר השיב: "הוד מעלתך, אני בטוח כי נוכל ליישב את בקעת החולה. אני מאמין ובטוח כי יעלה בידינו לנצח את המלריה"<sup>1</sup>. מֶר שב לגליל, וזיכיון החולה אושר ונחתם זמן קצר אחר כך על ידי ווקופ. עד כמה השפיעו דבריו של מֶר, אם בכלל השפיעו, על החלטתו הסופית של ווקופ לאשר את זיכיון החולה, אין לדעת. עם זאת, מֶר עצמו עמד בדיבורו ונמנה עם התורמים ליישוב עמק החולה ולניצחון על המלריה.

המלריה, הידועה גם בכינוי קדחת הביצות (בלטינית Malaria), היא מחלה זיהומית טרופית הנגרמת על ידי טפיל חד-תאי שפוגע בכבד. תופעות המלריה תוארו עוד במאה החמישית לפני הספירה, ובימי הביניים ניתן לה השם מלריה (mala aria), שפירושה "אוויר רע", שכן ההנחה הייתה שהמחלה נגרמת מהאוויר הרע העולה מהביצות.

בהיסטוריוגרפיה הציונית מוזכרת המלריה כאחד המכשולים הקשים ביותר שעמדו בדרכה של ההתיישבות היהודית בשלהי המאה התשע-עשרה. המלריה הייתה נפוצה באזור ימת החולה, בבקעת הירדן, בעמק יזרעאל ובמישור החוף, ועל כן אדמות אלו, אף שהיו פוריות במיוחד, עמדו לרוב

1 ארכיון המשפחה, מאיר יואלי, דברים לציון עשור לפטירתו של מֶר.

שוממות ולא מנוצלות. הערבים המקומיים התקשו להתמודד עם הקדחת וזו הייתה אחת הסיבות שקרקעות אלה היו זמינות ונמכרו בנקל לכל המרבה במחיר. במונחים רבים אפשר לומר כי מפת אזורי המלריה השפיעה רבות על עיצוב מפת ההתיישבות היהודית המוקדמת. הניסיונות הראשונים להיאבק במלריה התבססו בעיקר על שתילת עצי איקליפטוס לייבוש הביצות ועל חלוקת כינין לאוכלוסייה על מנת למנוע הדבקה. לימים התברר ששני אמצעים אלה, שמזמן הברון רוטשילד, היו שגויים.<sup>2</sup> המושבות הראשונות שהוקמו בארץ ישראל סבלו תדיר מהתפרצות הקדחת ומתמותה גבוהה, בעיקר בקרב הילדים.<sup>3</sup>

בשלהי המאה התשע-עשרה, עם התקדמות המחקר הבקטריולוגי וזיהוי הגורם למחלת המלריה על ידי הרופא והחוקר הצרפתי שרל לואי אלפונס לברן (Laveran), החלו הצעדים הראשונים למאבק המעשי במלריה, ובכלל זה לימוד והבנה של הקשר בין תנאים טופוגרפיים ואקלימיים לבין היתוש וטיפול המלריה, שגרמו להפצת המחלה. מדענים חקרו את ההשפעות של גורמי אקלים וקרקע, ועבודתם כללה ניסויים בשטח, איור מפות וקידום פעולות ניקוז באזורים שונים.

עם הכיבוש של ארץ ישראל בשנים 1917-1918 בידי הבריטים, עקבו שירותי הבריאות של הצבא הבריטי בדאגה גם אחרי התפשטות המלריה בקרב הכוחות הלוחמים, נעשה ניטור של האזורים הנגועים ובתוך פרק זמן קצר החלה פעולה אנטימלרית.<sup>4</sup> בהמשך קידמה ממשלת המנדט הבריטי את הטיפול במלריה על ידי התקנת מערכות ביוב חדשות, ניקוז ביצות והפצת ידע לטיפול ומניעה, בעיקר בקרב האוכלוסייה הערבית. בד בבד ראתה התנועה הציונית בביעור המלריה יעד מרכזי שיאפשר חיזוק והרחבה של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. בשיתוף הדוק עם ממשלת המנדט החל היישוב היהודי, בתמיכת הג'וינט, הדסה והשופט לואי ברנדייס, בפעולות להדברת המלריה. המלריווג ד"ר ישראל קליגלר, שהגיע לארץ ישראל

2 יש לציין שזרעי האיקליפטוס הראשונים נשלחו לארץ ישראל כבר בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, למטרת ייעור הארץ וכדי שישמשו עצי צל ושובי רוח. אף שלימים נעשה בעץ שימוש גם כמייבש ביצות ומטהר אוויר, ראו בו מלכתחילה מקור לאספקת עצים לבניין ולחרושת העץ.

3 זלמן גרינברג ורקפת זלשיק, "מסע משלחת חבר הלאומים לחקירת המלריה בארץ-ישראל בשנת 1925", קתדרה, 134 (טבת תש"ע), עמ' 49-64.

4 W.G. Macpherson, W.P. Herringham, T.R. Elliott and A. Balfour (eds.), *Medical Services: Diseases of the War*, Vol. 1, London 1918, pp. 250-253, <https://archive.org/stream/medicalseervicesd01macpuoft#page/n3/mode/2up>.

ב־1921, זיהה את סוכני העברת המלריה האנושיים והסביבתיים ואת האינטראקציה המורכבת בין המרכיבים השונים. תרומה מחקרית זו עיצבה את השינוי באפידמיולוגיה של מחלת המלריה בארץ.<sup>5</sup> ב־1922 הוקם "המוסד לחקר המלריה" בניהולו של ד"ר קליגלר. בשלב זה הצטרף למאבק במלריה גם גדעון גירונימוס מֶר בתפקיד סניטר בתחנה האנטימלרית של ד"ר נתן שטראוס במוסרה, שם למד והשתלם בתחום. בהמשך פעל כמפקח בתחום האנטימלרי באזור הכינרת בפיקוחו של קליגלר, וב־1923 מונה למפקח ראשי במוסד לחקר המלריה והועסק בו בתפקיד לבורנט.<sup>6</sup>

בעידודו של קליגלר חזר מֶר לאירופה כדי להשלים את לימודי הרפואה שהתחיל טרם עלייתו לארץ. הוא סיים את לימודי בהצטיינות באוניברסיטת נאפולי והתמחה אצל פרופ' ג'ובאני בטיסטה גראסי, מגדולי חוקרי המלריה. בהמשך השתלם בתחום המחלות הטרופיות באמסטרדם ובפריז. בשנת 1928 חזר מֶר לארץ ומכאן ואילך הקדיש את חייו לטיפול בחולי מלריה, למחקר ולפיתוח אמצעים מכניים ורפואיים למניעת מחלת המלריה.<sup>7</sup> בד בבד עם עבודתו המדעית והרפואית ליווה מֶר בשנים 1934-1947 את הקמת מפעל ההתיישבות בצפון עמק החולה, במטרה לאפשר את עלייתם של המתיישבים

5 Sandra M. Sufian, *Healing the Land and Nation*, Chicago 2007, pp. 63-67  
 ישראל יעקב קליגלר (1889-1944) היה מעמודי התווך בחקר מחלות המלריה והטיפוס ובמיגור מחלות אלה. קליגלר נולד בקמניץ (Kamyanyets) שברוסיה והיגר בילדותו עם משפחתו לארצות הברית. ב־1915 הוכתר בתואר דוקטור לבקטריולוגיה מטעם אוניברסיטת קולומביה, ניו יורק. הוא מונה על ידי ברנדייס לעמוד בראש המאבק במלריה בארץ ישראל, עלה לארץ ב־1921 ובמהלך השנים 1923-1925 ניהל את היחידה לחקר המלריה במחלקת הבריאות של ממשלת פלשתינה-א"י. בשנת 1926 השתתף במשלחת לחקר הקדחת הצהובה במערב אפריקה והתמנה לתפקיד מומחה למלריה בוועדה של חבר הלאומים. באפריל אותה שנה התמנה לפרופסור להיגיינה ובקטריולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, ייסד את המחלקה והועמד בראשה. ראו Zalman Greenberg and Anton Alexander, "Israel Jacob Kligler: The Story of 'A Little Big Man' – A Giant in the Field of Public Health in Palestine", *Korot*, 21 (2011-2012), pp. 175-206.

6 גדעון גירונימוס מֶר נולד בשנת 1894 בפוסבול (Pasvalys) הסמוכה לפוניבז' (Poniewież) שבליטא. אביו היה רופא ועסקן ציבורי בתנועה הלאומית הליטאית ואימו הייתה רופאת שיניים. הוא למד בבית ספר יסודי יהודי-רוסי בעירו, ולאחר מכן בגימנסיה רוסית. ב־1912 החל בלימודי רפואה באוניברסיטת היידלברג. ב־1914 הגיע לארץ ועבד כפועל ושומר במושבות העבריות. במהלך מלחמת העולם הראשונה גורש על ידי השלטונות העות'מאניים למצרים, הצטרף ל"גדוד נהגי הפרדות" ושימש שלישו של יוסף טרומפלדור, ובהמשך התגייס לגדוד העברי. עם תום המלחמה חזר מֶר ארצה, ובמאורעות 1920 השתתף בהגנה על השכונות בירושלים.

7 אסף זלצר (מתבר ועורך), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: ספר האישים: מייסדים, מעצבים וראשוני הפרופסורים לפני קום המדינה, ירושלים 2013, עמ' 250-254.



לקרקע, בלי לסכן את בריאותם. במהלך מלחמת העולם השנייה התגייס מֶר לצבא הבריטי כמומחה למחלות הטרופיות ונשלח לאזור הסהר הפורה ולדרום מזרח אסיה. במהלך שירותו פיתח אמצעים כימיים וטכנולוגיים להדברת המלריה. מֶר שב לארץ עתיר ניסיון ורתם את הידע שרכש למאבק במלריה.

מטרתו של מאמר זה היא לבחון את חלקו ותרומתו של מֶר לריפוי האדם והאדמה, כחלק מהמאמץ של התנועה הציונית לעצב מחדש את הנוף. מֶר נרתם למלאכה מצד אחד באמצעות עבודתו כרופא וחוקר ומצד אחר מתוקף תפקידו כיועץ ומנחה של מפעל ההתיישבות בגליל העליון המזרחי. לצורך זה תיסקר זירת הפעולה, ויוצגו הבעיה ופועלו של מֶר בהקשרים אלה. כמו כן תוצג תרומתו של מֶר לכוחות בעלות הברית בעת ששירת כקצין רפואה במזרח הרחוק במהלך מלחמת העולם השנייה.

### עמק החולה, האוכלוסייה, ההתיישבות היהודית והמלריה

עמק החולה משתרע על שטח כולל של כ-177 קמ"ר (25 קילומטרים מדרום לצפון, 6-8 קילומטרים ממערב למזרח) וממוקם בגובה של 65-85 מטרים מעל פני הים. במהלך המאה התשע-עשרה הועמק אפיק הירדן הדרומי ארבע פעמים, ובשנת 1887 נשלחו מהנדסים טורקים לעמק החולה כדי לטפל בניקוזו ולצמצם את שטח הביצות, במטרה להגדיל את השטח החקלאי בבעלות הסולטאן עבד אלחמיד השני.<sup>8</sup> עמק החולה היה אזור נגוע מלריה עקב הביצות, והאוכלוסייה המקומית הייתה נגועה כולה בקדחת. בשנת 1912 ערך ד"ר הלל יפה<sup>9</sup> סקר בקרב האוכלוסייה ביסוד המעלה, והממצאים הראו כי למעלה מ-90 אחוזים היו בעלי טחול מוגדל (מדד למחלת המלריה).<sup>10</sup> בשנת 1919 ערכה מחלקת הבריאות המנדטורית בדיקות

8 W.P.N. Tyler, "The Huleh Lands Issue in Mandatory Palestine, 1920-34", *Middle Eastern Studies*, 27, 3 (July 1991), pp. 343-373, esp. p. 345.

9 ד"ר הלל יפה (1864-1936), יליד בריסטובה שבאימפריה הרוסית, עלה לארץ ישראל ושימש ב-1891 נציג של חובבי ציון בארץ. הוא עבד כרופא בטבריה ובמושבות זכרון יעקב ויסוד המעלה ואחר כך בחיפה. היה מהבולטים שבחוקרי המלריה בארץ ישראל.

10 סופיאן, ריפוי הקרקע (לעיל, הערה 5), עמ' 230. מדד הטחול שיקף את מצבו של הטחול לאחר ההתפרצויות החוזרות של המלריה בקרב החולים. מאחר שהאוכלוסייה הבדווית הייתה חשופה במהלך כל חייה למלריה, בהשוואה למתיישבים היהודים שבאו לאזור זה לא כבר, היה קשה יותר לאבחן בקרבם בשלבים הראשונים של ההיבקות את מדד הטחול.

בקרב תושבי הכפר הערבי תליל, ששכן בחוף הדרומי-מערבי של אגם החולה, והממצאים העלו ששיעור מגודלי הטחול בקרב הכפריים נע בין 95 ל-100 אחוזים, והתושבים שחיו על גדות הימה חזרו ונדבקו במחלה. תמותה גבוהה מהמלריה ומקדחת שחור השתן הייתה מנת חלקם של הבדווים בסביבה ושל אנשי המושבות יסוד המעלה ומשמר הירדן. עם זאת קדחת שחור השתן הלכה ונעלמה לאחר הפסקת השימוש בכינין באופן פרופילקטי (מונע הדבקה), והשלטונות התחילו בטיפול יסודי בכל חולי המלריה. במשך שנים נחשבו ביצות החולה לביצות המסוכנות ביותר בארץ, ונאמר ששחרור הגליל מהמלריה יתאפשר רק על ידי ניקוז עמק החולה.

באגן העמוק של ביצות החולה המכוסות לרוב בצמחייה צפופה דגר בעיקר האנופלס סחרובי (An. Sacharovi), יתוש ביתי העוקץ ומסתתר בתנאי בית. באזור קיננו גם יתושי הבר, האנופלס הירקנוס (An. Hyrcanus), שהתפתח במקומות גלויים לאור, והאנופלס אלגרינסיס (An. Algeriensis), שהתפתח בצל הסוף הגבוה. יתושי האנופלס סחרובי, הביתי, שבאו במגע עם החולים, הזדהמו בטפיליהם והפיצו את הקדחת למרחק של כ-12-14 קילומטרים מהביצות (מרחק גדול מאוד באופן יחסי).<sup>11</sup> ייבוש הביצה ואזורי הקינון באזור החולה של היתושים היה חיוני אפוא לשם מניעת התפשטות המלריה.

בשלהי התקופה העות'מאנית, בשנים הראשונות לעלייה הראשונה, היה הגליל העליון המזרחי למוקד ההתיישבות השני בחשיבותו אחרי יהודה. ראש פינה (1882) ויסוד המעלה (1883) היו שתי המושבות הראשונות שהוקמו בחבל ארץ זה, אך בהמשך החלה נסיגה בתנופת ההתיישבות בהשוואה ליהודה.

במהלך מלחמת העולם הראשונה הוקמו בגליל העליון המזרחי ארבעה יישובים – כפר גלעדי (1916), איילת השחר (1916-1918) מחניים (1917), היישוב החדש) וטלחה (תל חי) (1916-1918).<sup>12</sup> מסיומה של המלחמה ועד 1939 לא הוקמה ולו נקודה אחת, למעט חולתה, שהוקמה בסוף 1936, כפלוגת כיבוש של זיכיון החולה. יש לציין שבתקופה שבה התבצעה הנחת

I.J. Kligler and G. Mer, "Studies on Malaria: VI. Long-range Dispersion of Anopheles during the Prehibernating Period", *Riv. Malariol*, 9, 4 (1930), pp. 363-374.

12 יעקב גולדשטיין, "ההתיישבות היהודית בגליל העליון בעת החדשה עד שנת 1920", אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, א, חיפה 1983, עמ' 387-404.

התשתית לבית הלאומי, הן על ידי המוסדות המיישבים הלאומיים והן על ידי הגורמים הפילנתרופיים בעמק יזרעאל, בשרון, בעמק זבולון ולאורך אזור החוף, הונח הגליל העליון המזרחי כמעט לחלוטין. יש שתלו את הגורם לכך במדיניותה של פיק"א (Palestine Jewish Colonization Association),<sup>13</sup> שהחזיקה במרבית השטחים שבבעלות יהודית בגליל העליון.<sup>14</sup>

זיכיון החולה, שהיה בבעלות החברה הסורית-עות'מאנית, התבסס על הסכם שנעשה ב-1914 בין מחמד ג'אבד, שר מחלקת הכספים בממשלת טורקיה כבא כוח הממשלה, לבין מחמד-עומר ביהום ומישל סורסוק. ההסכם אושר וקיבל תוקף של "צו המלך", ובעלי הזיכיון הקימו חברה בעירבון מוגבל ושמה "החברה הסורית-עות'מאנית לחקלאות בע"מ" (The Syreo-Ottoman Agricultural Company Limited).<sup>15</sup> הזיכיון ניתן להם בתנאי שיפעלו לניקוז הביצות, וכך ייווצר שטח קרקעי נוסף. בתוך כך יתייבש מוקד הדגירה של יתושי האנופלס, והאוכלוסייה הנגועה תחדל להיות גורם מידבק. החברה נדרשה להגיש תוכנית עבודה בתוך חודש, להתחיל בעבודה בתוך שישה חודשים ולהשלים אותה בתוך שש שנים.<sup>16</sup>

לאחר סיומה של מלחמת העולם הראשונה לא הכיר השלטון הבריטי בחברה הסורית-עות'מאנית כבעלת הזיכיון, והחכיר את זכויות הדיג במקום. ב-1923, בעקבות הסכם הגבולות בין המנדט הצרפתי לבריטי, החל בלונדון משא ומתן בנושא חידוש הזיכיון, וב-1924 נחתם ההסכם בין בא כוח משרד המושבות לבין סלים ביי עלי סלאם, בתנאי שתוקם חברה חדשה והזכיינים יתחייבו לשוב ולפעול לביצוע העבודות הנדרשות. רק אחרי משא ומתן ממושך אישר המזכיר הראשי מארק איצ'יסון יאנג (Yang) את חידוש הזיכיון, וב-1931 פורסמה הידיעה בעתון הרשמי. מאחר שהחברה לא פעלה לנקז את השטח, שעל פי ההערכה היה אחד השטחים הפוריים בארץ

13 הוועדה הארצישראלית של יק"א בראשות הברון רוטשילד הפכה משנת 1924 לחברה עצמאית שנקראה פיק"א, ובראשה עמד בנו של הברון, ג'יימס רוטשילד. ראו יעקב גולדשטיין ובת-שבע שטרן, "פיק"א – ארגונה ומטרותיה", קתדרה, 59 (ניסן תשנ"א), עמ' 103-125.

14 יוסף ויץ טען שפיק"א נשאה באחריות להזנחתו ולפיגורו של האזור, והיעדר העשייה הביא להידרדרות כלכלית, חברתית וציבורית.

15 הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), L75/567, סטרומזה אל חברת הכשרת היישוב, 24.11.1935. עורך הדין יוסף סטרומזה (1888-1980) עלה לארץ מסלוניקי ועבד לצידו של יהושע חנקין כסוכן קרקעות. הוא התמנה לשופט שלום ואחר כך לשופט מחוזי ושימש גם ראש משרד המקרקעין בגליל. ב-1930 הודח מתפקידו כשופט באשמה שחתם על מפת בעלויות קרקע ממניעים פסולים.

16 טיילר, "אדמות החולה" (לעיל, הערה 8).

ישראל, ניאותה ממשלת המנדט לבצע שינוי בעלות ולפיו יועברו בהסכמה 15,772 דונם למעבדים ערבים והיתרה לסוכן הקרקעות יהושע חנקין. בשנות העשרים ביקש חנקין לשכנע את סלים ביי עלי סלאם, המנהל ובא כוחה של החברה, למכור לו את זיכיון החולה במחיר של 192,000 לא"י, וב-27 במאי 1933 נחתם החוזה. הצורך בפיתוח כלכלי בארץ ישראל הוביל בין היתר גם להקמתה של חברת אמיק"א (EMICA), ששילבה בין יק"א לקרן העזרה לארץ ישראל וסייעה במימון הרכישה. עמק החולה נתפס באותה העת כאזור שיהיה אפשר לשכן בו את הפליטים שביקשו לצאת מגרמניה.<sup>17</sup> בנובמבר 1933 חודש שוב החוזה, וב-29 בספטמבר 1934 אישרה ממשלת המנדט את העברת הזיכיון לחברת הכשרת היישוב. ווקופ הכריז שהפיכת עמק החולה נקיה ממלריה הייתה צעד הכרחי כדי לאפשר התיישבות באזור. ליהודים, לערבים ולממשלת המנדט היה עניין בפיתוח החקלאי ובבקרת המלריה. מי שיכלו לבצע את הפעולה המשולבת הזו היו בעלי הזיכיון והגופים שתמכו בהם הן מבחינה כלכלית והן מבחינה הנדסית, והמלריוולוגים שפעלו בארץ.<sup>18</sup>

## גדעון מר – רופא וחוקר, והמאבק במלריה

### התחנה לחקר המלריה של האוניברסיטה העברית בראש פינה

עמק החולה היה כאמור בין האזורים הנגועים במלריה שנכללו בתוכנית הרחבה של ניקוז הביצות לפני תקופת המנדט ובמהלכה. הדברת המלריה כחלק ממימוש רעיון יישוב ארץ ישראל הייתה קריטית, שכן ככל ששטח רחב יותר נוקז ועובד כך פחתה מארת המלריה ושטחים רבים יותר זכו לעיבוד חקלאי. ד"ר ישראל קליגלר, המלריוולוג המוביל בתחום, סבר שהדברת יתוש האנופלס והמלריה חיונית לחוסנו של היישוב היהודי. הוא ראה בכך תנאי "להצלחת הבנייה מחודשת של ביתנו בארץ ישראל".<sup>19</sup> המניע העיקרי לעבודתו היה רצונו העז להבריא את הארץ.<sup>20</sup>

17 יעקב גורן, ארתור רופין, חיי ופועלו, רמת אפעל 2005, עמ' 483.

18 W.P.N. Tyler, "The Huleh Concession and Jewish Settlement of the Huleh Valley 1934-48", *Middle Eastern Studies*, 30, 4 (October 1994), pp. 826-859, esp. p. 846.

19 סופיאן, ריפוי הקרקע (לעיל, הערה 5), עמ' 35.

20 גרינברג ואלכסנדר, "קליגלר" (לעיל, הערה 5), עמ' 180.

ב־1922 ייסד קליגלר את המכון לחקר המלריה בחיפה ועמד בראשו.<sup>21</sup> במהלך השנים 1923-1925 ניהל את היחידה לחקר המלריה במחלקת הבריאות של ממשלת המנדט, מטעם המחלקה להגינה של האוניברסיטה העברית. בשנים 1922-1924 ערך קליגלר עבודת תצפית ובה מיפה תשעה אזורים שבהם שיעור ההידבקות במלריה ושיעור התמותה ממנה היו גבוהים. הוא הוכיח במחקרים שנעשו במכון את חוסר היעילות של השיטות הקודמות ששימשו למאבק במלריה בארץ, והצביע על נקבת יתוש האנופלס כמעביר הלא-אנושי היחיד של המחלה, הווקטור השותף להפצת המחלה. בעקיצת היתוש מועבר טפיל הפלסמודיום לגוף האדם, מתפתח בכבד ומשם עובר לכדוריות הדם האדומות, ושם יגרמו הרעלנים לצמרמורת ולחום. החולה ייעקץ שנית על ידי יתושה, וזו תעביר את המלריה הלאה אל החולה הבריא הבא שתעקוץ.<sup>22</sup>

במקביל לעבודתו כראש המחלקה להגינה ובקטריולוגיה באוניברסיטה העברית, תר קליגלר אחרי מקום מתאים להקמת מעבדת שדה. על בסיס היכרותו עם הארץ בחר בסופו של דבר בראש פינה, וייסד בה בשנת 1927 את התחנה לחקר המלריה של האוניברסיטה העברית. המיקום היה אידיאלי – סמוך לביצות החולה, אך בו בזמן מרוחק כ־14 קילומטרים מהביצות, כך שהמושבה עצמה לא הייתה נגועה במלריה. הייתה זו יחידת החוץ הראשונה שנוסדה על ידי האוניברסיטה העברית, וזו נשאה לאורך השנים בעלות אחזקתה, בסיוע מענק שנתי שהוענק לתחנה מטעם הוועדה לבריאות של חבר הלאומים.<sup>23</sup> רק בשנת 1934 זכתה התחנה להכרה ולמענק גם מטעם ממשלת המנדט.<sup>24</sup>

21 את הקמת המכון מימן לואיס ברנדייס, משפטן ושופט, ממנהיגי התנועה הציונית בארצות הברית. ברנדייס ביקר בארץ ב־1919 והודעוץ ממצב התחלואה ממלריה. ברנדייס התרשם מהתוכנית של קליגלר וסיפק לו מימון מרכושו הפרטי על מנת שיתחיל בעבודה.

22 סופיאן, ריפוי הקרקע (לעיל, הערה 5), עמ' 68.

23 "Hebrew University Research: Government's First Grant", *Palestine Post*, May 28, 1934. בביקור המשלחת של חבר הלאומים לחקירת המלריה בארץ ישראל בשנת 1925 צוין ההישג שהגיעו אליו בארץ, והוא השימוש באמצעים להדברת זחלי היתושים שהניב תוצאות טובות. ראו גרינברג וזלשיק, "חבר הלאומים" (לעיל, הערה 3), עמ' 63. קליגלר, שהתווה את הפעילות האנטימלרית בארץ, עמד בראש הנציגות של היישוב היהודי מול המשלחת. זו הייתה ככל הנראה אחת הסיבות לתמיכה של הוועדה בתחנה שהקים קליגלר בראש פינה.

24 את הטיפול במלריה במושבות היהודיות בגליל ניהל עד סוף מלחמת העולם הראשונה ד"ר הלל יפה. יפה, המומחה הראשון לתחום המלריה ביישוב היהודי, טיפל במיגור המלריה בחדרה, בוכרון יעקב ובסביבתה, והתמנה למנהל עבודת התברואה ביסוד המעלה ובמשמר הירדן. ב־1911 שלח את אחייניתו ד"ר שרה בן עמי סולודר לשמש אחראית

המבנה, בקצה הצפוני-מערבי של המושבה סמוך לכפר הערבי ג'עונה, הוקם ב-1893 ושימש אחד מבתי הפקידות של הברון רוטשילד בראש פינה. לאחר יציאתה של יק"א מראש פינה בתחילת שנות העשרים התפנו המבנים הציבוריים. התחנה שימשה מרכז הדרכה והשתלמות לרופאים וחוקרים וריכזה את עבודת המחקר בעמק החולה. בשנים 1927-1929 ניהל את התחנה ד"ר רודולף רייטלר, כעוזרו של קליגלר.<sup>25</sup> במהלך התקופה ביצעו רייטלר וחוקר המלריה ד"ר צבי סליטרניק מעקבים וסריקות אחרי תהליך התפשטותם של יתושי האנופלס. הם ליקטו יתושי אנופלס ביישובים היהודיים יסוד המעלה, משמר הירדן וראש פינה ובאוהלי הבדווים במלחה ובאלמניה.<sup>26</sup>

ב-1929 מונה ד"ר גדעון ג' מר למנהל התחנה בפיקוחו של קליגלר.<sup>27</sup> באותה שנה התמנה מר גם לעוזר במחלקה להגינה ובקטריוולוגיה באוניברסיטה. לצד התחנה בראש פינה הקימו קליגלר ומר מרפאות בלב ביצות החולה וטיפלו באוכלוסייה המקומית ללא תשלום. את תוצאות מחקרניהם והמעקבים שביצעו אחרי תפוצת היתושים ממערב ומדרום לימת החולה פרסמו בשורה של פרסומים משותפים.<sup>28</sup> מצפון לאגם החולה השתרעה ביצת פפירוס שהיקפה 50 קמ"ר, אזור הקינון של אנופלס אלוטוס (An. Elutus). מדד חשוב שנבדק היה אחוז השומן בגוף היתושה, כחומר תזונה למהלך החורף. הם בחנו גם את שכיחות היתושים הנגועים בהשוואה

רפואית ביסוד המעלה ובמשמר הירדן. לאחר המלחמה הגיעה לארץ ישראל "היחידה הרפואית ציונית אמריקאית" של "הדסה", שהגישה עזרה רפואית לשם שיקום היישוב. מר ייחס חשיבות גדולה לעבודתו ולתרומתו הראשונית של יפה. ראו סופיאן, ריפוי הקרקע (לעיל, הערה 5), עמ' 80-86.

25 ד"ר רודולף רייטלר היה לימים רופא בבית החולים הממשלתי ביפו והיה מנהל הראשון של בית החולים למחלות מידבקות בפרדס כ"ץ ומנהל המעבדה למיקרוביולוגיה בבית החולים רמב"ם.

26 צבי סליטרניק, קורות המלחמה בקדחת בארץ ישראל והדברתה, ירושלים 1979, עמ' 56-58. פרופ' צבי סליטרניק (1897-1993), יליד פסקורוב, אוקראינה, עלה לארץ ב-1920. הוא היה אנטומולוג ופרזיטולוג, ולימים חתן פרס ישראל לרפואה על עבודת חייו במיגור מחלת המלריה בארץ ישראל לשנת תשכ"ב (1962). לאחר הקמת המוסד לחקר המלריה בחיפה על ידי קליגלר שימש סליטרניק מפקחו הראשי. במסגרת עבודתו במכון התגורר סליטרניק בנשר והיה לראש הצוות שטיפל במיגור המלריה בביצות נחל קישון.

27 מר ומשפחתו גם התגוררו בבית זה עד פטירתו ב-1961.

28 לרשימת פרסומיו של מר ופרסומיהם המשותפים של קליגלר ומר ראו זלמן גרינברג (עורך), פרטוואולוגיה רפואית ווטרינרית בישראל (1885-1995): אסופה ביבליוגרפית, ירושלים 1999.



תמונה 1: מֶר במרפאה בכפר סלחיה  
מקור: אוסף זלמן גיחון, אוניברסיטת חיפה

ליתושים שנמצאו באיילת השחר, לשם הגיעו, להערכתם, ישירות מאזורי הקיבוץ.<sup>29</sup>

הטיפול באוכלוסייה הערבית היה חלק מתפיסת עולמם של קליגלר וּמֶר, אך מלבד הסיוע ההומניטרי היה זה גם חלק מניהול הטיפול המניעתי. לדברי סנדרה סופיאן, ההנהגה הציונית, כמו ממשלת המנדט, ביקשה לנהל את בריאותם של הערבים כאילו היו חלק מהסביבה הטבעית. התפיסה הייתה שמחלות של ילידים עלולות להיות מועברות לשכניהם היהודים ולאוכלוסייה בכלל, ולכן יש לנהל אותן באמצעות מדיניות רשמית של בריאות הציבור.<sup>30</sup> המעבדה הוקמה בקומה התחתונה של התחנה בראש פינה והיא תוארה כחלל ובו שורות של קערות חרס שהכילו את ביצי היתושים לרבייה ומחקר. "המעבדה הניידת" של מֶר הייתה ג'יפ אפור שבו עבר ממקום למקום

I. Kligler and G. Mer, "Studies on Malaria: IV. Long-range Dispersion of Anopheles during Prehibernating Period", *Compte-rendu du 2<sup>e</sup> Congrès International*, Alger 1930, pp. 242-255.

30 סופיאן, ריפוי הקרקע (לעיל, הערה 5), עמ' 56. קליגלר ועמיתיו סברו שנדידת הבדווים הביאה להתפשטות המלריה.



תמונה 2: מָר באחת מתחנות האוניברסיטה העברית על גדות החולה  
מקור: הארכיון הציוני המרכזי, PHG1087863

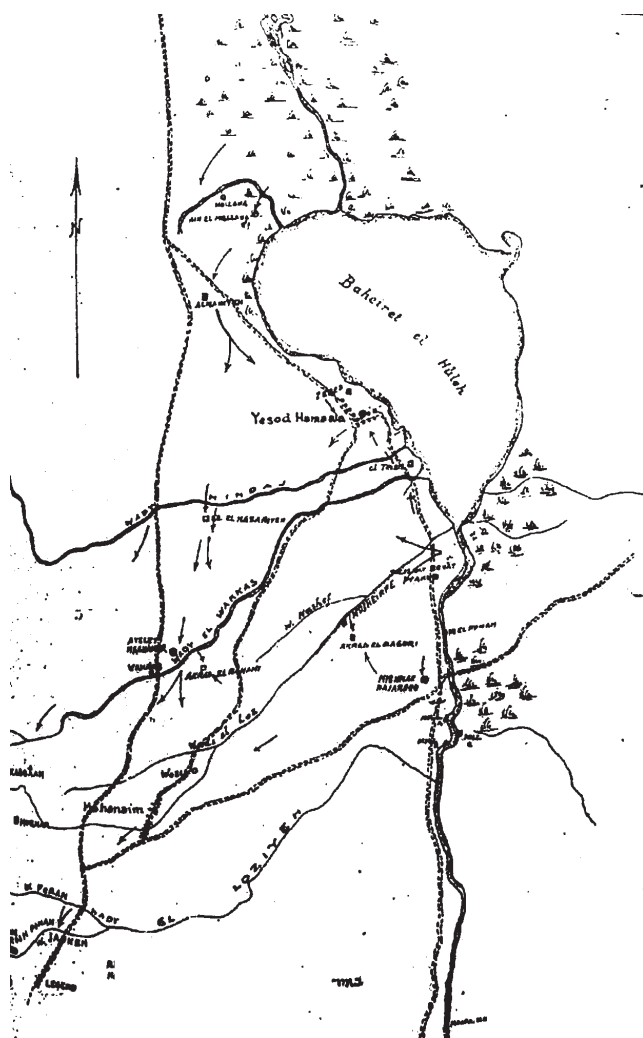
במסגרת עבודת הפיקוח שלו.<sup>31</sup> ממרפסת ביתו היה אפשר לצפות לעבר עמק החולה, שבעיני רוחו ראה אותו מָר כחבל התיישבות יהודית. מכיוון שאחד הגורמים שבלמו את ההתיישבות היה המלריה, הקדיש מָר את חייו מכאן ואילך להדברת המלריה ולקידום ההתיישבות בחבל ארץ זה.

### תרומתו המדעית של מָר

בשנים הראשונות שבהן ניהל מָר את התחנה הוא ביצע שורה של מחקרים שהשפיעו על שדה המחקר. הוא בחן את הגורמים לנדידה ההמונית של יתושי הסחרובי, הגורמים לנדידה בעונות השנה השונות, אורך חיי היתוש,

31 שם, עמ' 204.





תמונה 3: ביצות ותנועת היתושים - אלטוסים במחוז ראש פינה  
מתוך דוח העבודה האנטימלרית, 1927  
מקור: ארכיון המדינה, M1670/130/33 a/6424

הערך הרפואי של הטיפול בכינין, חיסון והדבקה מחדש אחר הטיפול במלריה, ופיתוח חיסון נגד מלריה בילדים.

בשנת 1933 פיתח מר שיטה המאפשרת לקבוע את גילה של נקבת יתוש האנופלס לפי הגודל והצורה של השחלה ומוביל הביצים. בשנה זו חקר

גם את אורך מחזור התפתחות טפילי המלריה הרביעונית (Plasmodium malaria) ביתוש ובאדם (המלריה הרביעונית תוקפת במחזוריות של ארבעה ימים, לעומת מחזורים של שלושה ימים בהתבטאות אחרת של המחלה). לשם כך גידל יתושים במעבדה, הזין את נקבות היתושים בדם עם טפילים, וניתח נקבות מודבקות כדי לעקוב אחרי מחזור התפתחות הטפילים. אחרי שזיהה את הטפילים האלה, בשלב הסופי של ההתפתחות בבלוטות הרוק של הנקבות, נתן לנקבות תאומות לעקוץ אותו, את אשתו זינה, שהייתה אז בהיריון, ומתנדב נוסף. לאחר מכן עקב אחריהם באמצעות בדיקות דם יום-יומיות ומצא כי כולם, פרט לבנו זלמן (זמי), שנולד כעבור כמה חודשים, נדבקו במלריה הרביעונית. הבדיקות העלו שטפילי המלריה הרביעונית מתפתחים בזמן ארוך יותר מאשר טפילי מלריה שלישונית ומלריה טרופיקה, הן בקרב נקבת היתוש והן בבני אדם.<sup>32</sup> גילוי זה הקנה לו את התואר פרופסור באוניברסיטה העברית. נוסף על כך חקר את האנדוטוקסין (הרעלן) של גורם הדיזנטריה ואת האפידמיולוגיה של טיפוס הבטן והפארא-טיפוס.<sup>33</sup> תרומה נוספת תרם מר בפיתוח שיטה למיצוי הפירטרום (Pyrethrum) כחומר הדברה ופיזורו. הוא גידל את צמחי החרצית בחצר ביתו ופיתח את השימוש המכני במפלטה (מרסס), שבנה על בסיס המנגנון של הפרימוס – יצירת לחץ במכל סגור והתזת הנוזל דרך דיזה. מנגנון זה שימש לריסוס קירות החדרים.

### תכנון והנחת תשתית בריאותית ותברואתית להתיישבות בצפון עמק החולה<sup>34</sup> – מר כמנהלן רפואי בשירות הרעיון הלאומי

ב-28 בנובמבר 1934 נערך ביסוד המעלה טקס ובו נמסר הזיכיון באופן רשמי למוסדות התנועה הציונית. כתב נחום הורביץ: "את הצעד הראשון בקבלת זכיון החולה עשינו היום [...] ונסתיים הדבר בסעודה משותפת של הנכנסים והיוצאים. כעת עלינו לעשות את הצעד השני והוא העקרי בהתחלת

32 גדעון מר, "התפתחות הפלסמודיום של קדחת רביענית באנופלס אלוטוס והעברה ניסיונית של קדחת רביענית לבן אדם ע"י עקיצת יתוש", הרפואה, ז, 4 (תמוז-אב תרצ"ג), עמ' 157-160.

33 זלצר, תולדות האוניברסיטה (לעיל, הערה 7), עמ' 250-254.

34 על מפעל ההתיישבות על כל מרכיביו ראו בהרחבה נועה ציון, "המפעל ההתיישבותי בצפון עמק החולה 1934-1947", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.



תמונה 4: אוהלים ממחצלות קנים ומבנה חצר הזיכיון ביום קבלתו, 28.11.1934  
מקור: ארכיון בית השומר, כפר גלעדי

העבודות".<sup>35</sup> ארתור רופין דחה את דברי המבקרים, שטענו שזיכיון החולה הוא עסק יקר מאוד ושאינו ראוי להשקעות: "עוון לא יכופר היה זה אילו היתה חברת הכשרת הישוב מחמיצה את ההזדמנות לרכוש את קרקעות חולה, המאפשרות התישבות של אלפי משפחות".<sup>36</sup>

בעקבות קבלת הזיכיון התארגנה "ועדת החולה", שביקשה לבדוק את המצב ולהציע הצעות ראשונות לפיתוח המקום. עם החברים נמנו יוסף ברץ, בן ציון ישראלי, ישראל בלוך, נחום הורביץ, חיים שטורמן, שאול מאירוב (אביגור) ולוי אשכול. בימים 2-4 בדצמבר ערכה הקבוצה סיור בעמק החולה והזמינה את ד"ר מר להשתתף בו "כמומחה המכיר את הדרכים והשבילים והתנאים של המקום". הוועדה ביקשה לאתר מקום שיהיה אפשר להתחיל בו בעיבוד של קרקע פנויה. מסקנות הוועדה היו שיש להטיל על חבר אחד ללמוד את הנושא ולבחון את שאלות הדיג, הגומא, והחשוב ביותר – הקרקע, כלומר לבחון את שאלת סגולות אדמת החולה ומימיה. כמו כן סיכמו חברי הוועדה לבחון אפשרות להקמת בית ראשון שישימש להתחלת נקודת יישוב

35 ארכיון בית השומר (להלן: אב"ה), פנקס העתקה שנת 1934, ד-ה-72, מכל 66, הורביץ אל המרכז החקלאי, 28.11.1934.

36 ארתור רופין, שלושים שנות בנין בא"י, ירושלים תרצ"ו, עמ' 299.

לעובדים.<sup>37</sup> הורביץ הזמין את מֶר להנחות את היושבים בחצר הזיכיון "איך לסדר את חיינו כאן במקום. להימנע או להקטין את אחוז חולי המלריה. אנו מחשיבים מאוד את העזרה אשר יכולה להינתן לנו ממך. ואני מקוים מאוד שתמלא את בקשתנו".<sup>38</sup> אך דומה כי העוסקים במלאכה, אף שחיו בארץ ומרביתם גם חלו במלריה, נטו להקל בה ראש ולא עמדו על ההשלכות שהיו עלולות להיות למחלה על כל מפעל ההתיישבות העתידי.

מֶר, בר הסמכא הבכיר בנושא המלריה באזור, התווה את הצעדים הראשונים של ההתארגנות בחצר הזיכיון ובהמשך הניח את התשתית התברואתית לאזור. ב-1 בינואר 1935 ביקר בחצר הזיכיון והתרעם על קלות הדעת שבה התייחסו העובדים לנושא ההתגוננות מפני המלריה ועל "שלא התחילו בסידורים סניטריים והבטיח לבוא לכמה ימים ולפקח בעצמו על העבודה".<sup>39</sup> כמה ימים אחר כך ביקרו קליגלר ומֶר בחצר הזיכיון ושוחחו עם הורביץ על האמצעים למניעת התפשטות הקדחת במקום.<sup>40</sup> מֶר החל במעקב אחרי הממצאים באזור שבו ישבו שומרי הזיכיון, סלחיה,<sup>41</sup> והעיר שאין הם נוקטים את אמצעי ההגנה הנדרשים בהתאם להנחיותיו: "באהל העליון יש יתושים, היתושים עוברים דרך סדקי הרצפה [...] כמו כן נמצאים שני פתחים בגג. אולם לדעתי הדבר המסוכן ביותר הוא בשימוש בבית הערבי לחדר אוכל, הבית הזה ככל בתי הערבים בסביבה משמש מקום מקלט ליתושים. יש להפנות תשומת לב מיוחדת למצב הניקיון השורר בחדר האוכל שאינו בסדר לגמרי".<sup>42</sup> מֶר הציע שורה של אמצעים נחוצים לשמירה על בריאותם של השומרים, כיסוי הרצפה בלינוליאום, סתימת הסדקים, שימוש בכילות וסידור חדר האוכל.

ביולי 1934 דיווח מֶר לנחמני כי לדעתו המלריה אינה מהווה מגבלה על ההתיישבות בצפון עמק החולה כיוון שמקורה בהשקיה לקויה ולא בביצות.<sup>43</sup> בעקבות חוות דעתו של מֶר ביקשה קק"ל מקליגלר לבצע מחקר מכין (וחסוי) על מצב הבריאות ביישובי החולה. קליגלר נעתר לבקשה אך ציין:

37 "שמונים שנה לרכישת זיכיון החולה – בעיניו של לוי אשכול", אתר "ישראל – הסיפור המתועד", בלוג ארכיון המדינה, 27 בנובמבר 2014, <http://israelidocuments.blogspot.co.il/2014/11/blog-post.html>

38 אב"ה, פנקס העתקה שנת 1934, ד-ה-72, מכל 66, הורביץ אל מר, 4.12.1934.

39 אב"ה, מכל 5, יומנים אישיים של נחום הורביץ, 1 בינואר 1935.

40 שם, 5 בינואר 1935.

41 סלחיה היה כפר גדול בצידו המזרחי של הירדן, מול בית האריזה של כפר בלום של היום.

42 אב"ה, זיכיון החולה התכתבות, ד-ה-74, מר אל מנהל זיכיון החולה ביסוד המעלה, 22.6.1935.

43 אצ"מ, KKL5/6972, נחמני אל הלשכה הראשית של קק"ל, לידי ויץ, 5.7.1934.

"מובן מאליו שהדבר הזה ישמר בסוד אף על פי שאני יכול להגיד לכם שכל הסביבה כבר יודעת על ביקורכם ועל אפשרויות הקנייה אין סודות בא"י"<sup>44</sup>. ההתיישבות בארץ ישראל בצל המלריה הייתה כאמור לדבר שבשגרה. רק במקרים מיוחדים היה אפשר למגר את המלריה לפני שלב העלייה לקרקע, וזאת בעיקר באזורים ההרריים המרוחקים ממקורות מים. במרבית המקרים נקטו, לצד הקמת היישוב, פעולות שהביאו לצמצום התופעה. ואולם ההתיישבות בעמק החולה לוותה בחששות כבדים במיוחד מצד אחד ובפעולה רחבת היקף מצד אחר. ההערכה הראשונית הייתה שהמעשה ההתיישבותי יהיה כרוך בקשיים רבים: "ההוצאות ביבוש תעלינה בהרבה על שוי האדמות שתשתפרנה על ידו [...] היבוש העולה בהון רב לא מבטיח לעתיד עקירת מלריה גמורה באזור [...] ולכן על התושבים להכיר שהם יסבלו מקדחת ועל המוסדות המישיבים [לדעת] שיצטרכו להוציא סכומים גדולים במלחמה נגד מחלה זו במשך 8-10 שנים"<sup>45</sup>. מר הוסיף והדגיש כי בקעת החולה היא לא רק האזור המלרי הגדול ביותר בארץ, אלא גם שוררת בו אנדמיה מלרית חמורה ביותר (כלומר מחלה בשכיחות גבוהה באזור מסוים)<sup>46</sup>. עונת המלריה נמשכת מחודש מאי ועד מחצית דצמבר. התושבים הערבים, שמרביתם חלו במלריה, היו פזורים סביב האגם והיו מקור עצום לטפילים ולהדבקה, ולכן פעולות אנטימלריות שבוצעו במקומות התיישבות אחרים לא יכלו לשמש מודל לביצוע כאן. קליגלר מונה ליועץ הבכיר לענייני התיישבות בעמק החולה, ועל פי פסיקתו בוצעה ההערכה היכן ומתי אפשר להעלות יישובים לקרקע.

בפברואר 1938 העביר רופין לחברת הכשרת היישוב תזכיר שהכין מר בנושא המלריה ואפשרויות ההתיישבות באזור הזיכיון. לדברי מר, ההתיישבות בעמק החולה מחייבת שילוב שני עקרונות להשגת המטרה – יצירת שטח חקלאי להתיישבות ושחרור השטח מנגע המלריה – וזו תושג באמצעות הקמת יישובי קבע לצד מעקב ופעולות מניעה וויסות ההשקיה. צעדים אלה יהיה אפשר לבצע באמצעות קבוצת עובדים שלא חלו קודם לכן במלריה ולכן לא יהיו נשאי המחלה, והם יודקקו לליווי נכון. רופין, עם

44 שם, קליגלר אל קק"ל, 11.7.1934.

45 אצ"מ, L18/3250, דין וחשבון על העבודה האנטימלרית במצודות אוסישקין א' וב', הוצאה לפועל ע"י התחנה לחקר המלריה של האוניברסיטה העברית מטעם קרן קיימת לישראל, מאי-דצמבר 1939.

46 שם. מר ציין שבאזור החולה, בהשוואה למישור החוף, עמק יזרעאל, הקישון, הגליל המערבי, עמק הירדן ובית שאן, שיעור החולים הוא הגבוה ביותר.

קליגלר ומר, האיצו בגורמים המיישבים לתמוך בעבודת המחקר והליווי של ההתיישבות החדשה. ניסיונות לחסוך בתוכנית המחקר, כך הם טענו, יולידו נזקים. החיסכון בהוצאות התמיכה בתוכנית יצא בהפסד כלכלי, וכסף שיושקע במחקר יהיה לו ערך מוסף ויישא רווח בטווח הארוך.<sup>47</sup>

יעקב טהון שימש בא כוח של חברת הכשרת היישוב לנושא הזיכיון ועקב אחרי ההתפתחות בנושא המלריה בעמק החולה. כדי להתחקות אחרי סיכויי ההתיישבות נפגש טהון עם מר ב-18 באפריל 1938 וביקש ממנו להגיש לחברת הכשרת היישוב חוות דעת ובה התייחסות לשאלות "אם יש להתנהג בעבודה החולה כמו בכל המקומות הנגועים במלריה ואם ישנה אפשרות להכניס כבר עכשיו למקום הזה מספר פועלים כפי הדרוש".<sup>48</sup> טהון ביקש לדעת אם אמצעים מכניים יספקו הגנה מתאימה למתיישבים. כמו כן ביקש לקבל את ההמלצה של מר בשאלת ייבוש עמק החולה כולו או שטח הזיכיון בלבד, וההשלכות הכלכליות שיהיו לכל אחת מהאפשרויות. את הפן ההנדסי התבקש המהנדס אריה (לובה) רחמן להכין על בסיס הצעת הייבוש של חברת רנדל, טריטון ופלמר, ועוד הוא התבקש למסור את חוות דעתו על צורת הייבוש הרצויה – מה יהיה היקף השטח שיישארו בו מים עומדים אחרי הייבוש, מהן תנודות המים בקיץ ובחורף ועוד.<sup>49</sup>

כאמור, לפני מקבלי ההחלטות עמדו שתי הצעות: האחת – ייבוש כולל של כל האגם, והשנייה – ייבוש חלקי של שטח הביצה בלבד. לדברי רחמן:

תפקידנו כיום לברר מה הם המקומות שידרשו טיפול אנטי-מלרי אם הייבוש במלואו יעשה רק בשטח הקונצנסיסה [...] אם לקחת בחשבון את ספיגת הקרקע מצד אחד ומדרונים מצד שני, יש להניח שהבצות המתהבות [המתהוות] בתקופת הגשמים מתייבשות עם גמר הגשמים כעבור זמן קצר, בלי לתת את האפשרות על פני שטחן להתבצר ולהתרבות למוסקיטים. מכיוון שהתקופה האינקובציונית מוגבלת בקשר עם תנאי האקלים רק בתקופת החדשים החמים של השנה

47 אצ"מ, L18/3250, מזכר בנושא עבודת חקירה לאמצעים למלחמה במלריה – אנטומולוגיה, שהוגש לרופין על ידי מר, 20.1.1938.

48 אצ"מ, L18/3250, יעקב טהון אל נחום הורביץ, 17.5.1938.

49 אריה (לובה) רחמן היה חבר קיבוץ טבריה, והצטרף בשנת 1932 לכפר גלעדי. רחמן היה מהנדס מכונות וחשמל בהכשרתו ונמנה עם צוות עובדי הזיכיון. הוא נרצח ב-28 באוקטובר 1938 בשעה שעבד בזיכיון במתקפה מהמארב על קבוצת עובדים.

– מחודש מאי ואילך – סכנת המלריה נובעת באופן ישר מאותם השטחים שיש להם הספקה בלתי פוסקת של מים בצורת מעיינות נסתרים, המבטיחים להם את הלחות במשך התקופה הנ"ל.<sup>50</sup>

ולכן, הדגישו המומחים, יש הכרח לטפל גם במעיינות שמחוץ לשטח הזיכיון. בדוח שהגיש מר לבקשת חברת הכשרת היישוב הוא סקר את נושא המלריה בעמק החולה. שישה סוגי יתושי אנופלס זוהו במקום, ומהם היה האנופלס אלוטוס היחיד המצוי בכל השטח, והחשוב ממעבירי המלריה. מר הבהיר את משמעות הייבוש החלקי או המלא, את ההשלכות התקציביות ואת שאלת הפיקוח.<sup>51</sup>

בשטח הזיכיון החלו לעבוד כמה בעלי תפקידים מטעם חברת הכשרת היישוב, ובאוגוסט 1937 הצטרפה אליהם קבוצה של עשרים חברים מ"הנוער העובד" (הידועה בשם חולתה), וקבעה את מושבה ביסוד המעלה בבית הזיכיון. לצידו הוקם צריף ששימש ללינה, ובהמשך גדל מספרם לשמונים. הקבוצה ביצעה את העבודות הקשורות בעבודת הזיכיון – דיג, חפירות, מדידות וכו'. בסקירה שהגיש קליגלר לחברת הכשרת היישוב ציין כי בסתיו 1937 ובאביב וקיץ 1938 סבלה הקבוצה מהקדחת, ולדבריו: "יכולים אנו להגיד שעד ספטמבר 1938 כמעט כל החברים היו נגועים בקדחת".<sup>52</sup> לנוכח המצב והדאגה שהתעוררה לגורל החברים נרתמו קופת חולים, האוניברסיטה העברית וחברת הכשרת היישוב לדאוג לבריאותם של החברים. ד"ר יעקב יפה מונה לרופא הזיכיון, ומר ואנשי התחנה בראש פינה סייעו בידו.<sup>53</sup>

על אף הכוונות הטובות היה התקציב זעום, ובקושי הספיק לתשלום משכורתו של יפה. קליגלר שרטט את הפעולות הנדרשות שבאמצעותן יהיה אפשר להמשיך ולשבת במקום – עזרה רפואית, השגחה ומניעה לחברים שלא חלו. ההשגחה כללה תוכנית ריפוי ופיקוח על התזונה, שיאפשר לחולים לחזור לאיתנם, מעקב ובדיקות ותכנון פיזי של מקומות המגורים

50 אצ"מ, L18/3250, דוח אריה רחמן למר, 2.5.1938.

51 שם, דוח מר, מאי 1938.

52 שם, דוח ישראל קליגלר לחברת הכשרת היישוב, 2.2.1939.

53 ד"ר יעקב יפה – בנו של ד"ר הלל יפה, חלוץ רופאי המושבות וחוקר המלריה – היה מלריולוג. הוא רכש את השכלתו המקצועית באוניברסיטת ליברפול באנגליה והתמחה במחלות טרופיות.

ורישות מתוכנן ויעיל של המבנים. קליגלר ציין שבמקום היו "שני בניינים מרושתים באופן רע מאוד: בית אחד בו גרים חברי הקבוצה, בעזרת קופת חולים ומרכז הנוער העובד הכנסנו שינויים הנחוצים, והשני צריף הבנוי באופן לגמרי לא מתאים להחולה. בו גם כן הכנסנו שינויים מתאימים". שני מבנים אלה לא היו גדוליים דיים לשכן בתוכם את כל חברי הקבוצה ולכן נאלצו מקצתם לישון באוהלים, והדבר הגביר את התחלואה. עוד הוסיף קליגלר שלנוכח המציאות שתוארה, התקציב שהועמד למשימה לא היה מספק.<sup>54</sup> מֶר, כמי שחי את המקום ואת המלריה, ראה את התמונה הכוללת. לצד המומחים בתחום היה מֶר איש השטח, המנהלן הרפואי, איש ארגון שריכו את העבודה המעשית והתווה את הדרך. נושאי תפקידים אחרים בתחום ההתיישבות לא העריכו נכונה את חומרת הדברים, לא הקדישו לטיפול במלריה את המשאבים הנחוצים וביקשו לחסוך בהוצאות. לאורך כל התקופה ביקש מֶר לשכנע את מקבלי ההחלטות בצורך בפעולות יסודיות ומקיפות לשם מניעה וטיפול, כדי למנוע נזקים ארוכי טווח לאדם ולהתיישבות.

## מפעל ההתיישבות "הגלילה" – מתכנון לביצוע

### מצודות אוסישקין

השלב הראשון של התיישבות הקבע בוצע בדפנה וחוץ אל דובר (מצודות אוסישקין א' וב' – דן ודפנה) בחלק הצפוני של בקעת החולה במרחק כחמישה קילומטרים בקו אווירי מהביצות הגדולות – אזור שהיה נגוע באופן יחסי פחות מאזורים אחרים. בתקופה שבין העונות נמצאו ארבעה ילדים ערבים נגועים מתוך עשרים. מספר היתושים לאורווה או אוהל לא עלה על 300 ורק 14.5 אחוזים מהם השתייכו לסוג המסוכן, אלוטוס. השאר היו מהסוגים סרג'נטי וסופרפיקטוס.

תוכנית ההתיישבות שהכין מֶר כללה היערכות בתחום ההגנה המכנית: אמצעי הגנה נגד יתושים, רשתות, כילות, התקנת דלתות הנפתחות מבפנים כלפי חוץ כדי למנוע חדירת יתושים בעת פתיחת הדלתות, זואופרופילקציה (Zooprophylaxis) (טיפול מונע באמצעות שילוב בקר וסוסים באורוות מתאימות במשק החקלאי – ההנחה הייתה שבעלי החיים ימשכו אליהם את היתושים), טיפול באמצעות שימוש בנוזלים ממיתים יתושים, ופעולות ריסוס נגד זחלים במרחק של קילומטר מהיישוב בסולר, נפט, שמן וכו'.

54 אצ"מ, L18/3250, דוח ישראל קליגלר לחברת הכשרת היישוב, 2.2.1939.



תכנון המבנים – מיקום הצריפים, ארגון מקומות הלינה והקמת חדר האוכל – נעשה גם הוא על פי ייעוץ והדרכה של התחנה לחקר המלריה. בשעות הערב היה צורך להקפיד על כניסה מדורגת חשוכה למקומות ההתכנסות והלינה. המקום היה צריך להיות אטום לריח בני אדם (שכן ריח זה הוא הגורמים שמושכים את היתוש), על דלתות הרשת הותקנו קפיצים, והומלץ לבנות מרפסת גדולה ומאווררת מוקפת ברשת כמקום מרגוע לשעות הערב. הוכח שההיערכות המונעת הזו יעילה, ואם בחצרות נתפסו 2,382 יתושים, הרי בחודשים אוגוסט וספטמבר דווח כי רק שני יתושים נתפסו בצריפי המגורים, וגם תקלה זו נבעה מקלקול בדלתות הרשת. הרשתות נבדקו מדי יום ותוקנו במידת הצורך. הצריפים, חדר האוכל ואזורי ההתכנסות רוססו מדי יום בנוזל ממית חרקים, פירטרום (תמצית פרחי החרצית) שהומס בנפט. זה היה הרכב התמיסה הזול והיעיל ביותר שנמצא בעת ההיא. כל עובד ששהה בחוץ בשעות הערב והלילה צויד בבגדים מתאימים ובמשחת מגן לדחיית היתושים, שלא הייתה נעימה כל עיקר – היא לכלכה את הבגדים, וריחה היה דוחה גם לבני אדם.

עם הפעולות החיוניות נמנו גם הטיפול באוכלוסיית הכפרים הערבים וטיפול שוטף בחברי היישובים שחלו. באזורים שהיו בבעלות יהודית יבשו הביצות והתעלות הפתוחות. בשטחים שהיו בבעלות ערבית לא היה אפשר לעשות הרבה ולכן שפכו בתעלות הפתוחות סולר. במשך ארבע שנים התבססה העבודה האנטימלרית על סגירת תעלות ההשקיה הראשיות אחת לשבוע, במשך יומיים. פעולה זו, שגרמה לייבוש התעלות, לחלחול המים ולהכחדת היתושים בכל שלבי התפתחותם, הצליחה מאוד, לשביעות רצונו של קליגלר.<sup>55</sup>

כדי להביא את היישובים החדשים למצב שיוכלו להתמודד בהצלחה עם המלריה נדרש שיתוף פעולה של כל הגורמים. מָר הדגיש את הצורך בליווי, פיקוח וייעוץ בבחירת מקום ההתיישבות, מצפון לאזור הביצות ובריחוק מהכפרים הערביים ככל האפשר. כמו כן, הוא העיר שהבנייה צריכה להיות מותאמת לצפי של מספר החברים שאמורים לעלות לקרקע. צפיפות במגורים הייתה גם היא גורם סיכון. העולים לקרקע היו צריכים לשתף פעולה עם הפועלים למניעת הידבקות.

55 סליטרניק, קורות (לעיל, הערה 26), עמ' 61; דוחות העבודה של משה פו, אצ"מ, KKL5\11407, 1/22873, 1/8400J.

החיים ביישוב חדש הם קשים מאוד. מרובות השאלות המופיעות יום יום. מחפשים דרכים חדשות וכל אחד נותן ממיטב כוחותיו ליצור אפשרויות חדשות ולבנות מצודה חזקה בארץ ישראל ובית נוח בשבילם [...] לעיתים רחוקות מכירים התושבים שמלריה היא שאלה חשובה בכלל [...] היינו רוצים למנוע ממנו ניסיון מר כזה. אך כמו שאי אפשר להוכיח שהרעה תבוא או יכולה לבוא, גם מן הנמנע להוכיח שפעולותינו חשובות. תוצאת המלריה רצינית ביותר [מאובדן ימי העבודה והעלויות הגבוהות] הרס תמידי ואטי של הבריאות לא נגלה לתושבים במידה שהיא ידועה לממשלה, מוסדות אחראים ומנהלי הצבור [...] בן אדם מן השורה צריך להתרשם או ע"י פקודה או ע"י תעמולה תמידית, פשוטה, מצוה עושה רושם, הפונה להגיון ולרגשים כאחת, המביאה לידי זה, שלבושה יחשב לחלות במלריה.<sup>56</sup>

מֶר נדרש בדבריו לריפוי השיטתי שיש לבצע בכפרי הערבים, טיפול שניתן בחינם, בין היתר במטרה ליצור טיפול כולל במלריה. עם זאת העיר מֶר שלמרות הכוונות הטובות אי אפשר להכריח את הכפריים לקבל טיפול. עוד הוסיף, "כי עד היום לא מובן לכל העוסקים בהתיישבות בחולה שמלריה היא גורם מכריע בהצלחה ולא שאלה טפלה כמו במקומות אחרים".<sup>57</sup> הוא הציע ללמוד משגיאות העבר ולתת עצות לעתיד, ולהביא למודעות על ידי תעמולה (הסברה), מכיוון שלעיתים רחוקות מכירים התושבים בעובדה שמלריה היא שאלה חשובה וכי ריפוי שמתחיל בזמן מוליד תוצאות טובות. המלריה שאינה מטופלת מביאה להרס תמידי ואיטי של הבריאות, ועובדה זו אינה מובנת לתושבים.

בסיום הדוח הביע מֶר את הערכתו למהנדס המים אלחנן בורוכוב מקרן קיימת לישראל, למחלקת ההנדסה של הסוכנות היהודית, למשה פז שהיה בא כוחה של התחנה וסייע בעבודת השטח, ולבלה ופנינה על עבודתן החשובה. כמו כן ציין את העזרה והתמיכה שהגישו משה אליוביץ ונחום הורביץ לכל אורך הדרך.

56 אצ"מ, L18/3250, דוח ישראל קליגלר ומר לחברת הכשרת היישוב, 2.2.1939.  
57 שם; ההדגשה שלי.

פנינה אמיר (המוזכרת לעיל), חברת קיבוץ דן, סיפרה על העלייה לקרקע ב-1939 ועל העבודה במחיצתו של מר:

בקיבוץ היו שלושה צריפים ובכל אחד ישנו ארבעה זוגות, הייתה זו תקופת המלחמה ולא יכולנו להשיג חומרי בנייה. הייתה מיטה זוגית וכילה. גם חדר האוכל היה מוגן באותה הדרך. ברגע שירד הערב היה צריך ללבוש "בגדי יתושים" שרוול ארוך, מכנס ארוך והגנה על הפנים והידיים. אחרי שקיעת השמש אסור היה להימצא בחוץ ללא תנועה. אסור היה לשבת בחוץ. הילדים הגיעו רק אחרי חצי שנה [...] משה פז היה אחראי על כל העבודה האנטימלרית והעובדים שלו ריססו נגד יתושים, בערב ובלילה וחיפשו את מקום ההטלה של היתושים. סוגי היתושים היו אלוטוס, היתוש הגדול והאפור, כהה יותר מכל היתושים. התפקיד שלי היה לצאת בארבע לפנות בוקר ולחפש את היתושים אחרי העקיצה, שבדרך כלל הסתתרו בפינות החדרים וחיפשו מקום לצאת והיו נעמדים על הרשתות. אספתי את היתושים לתוך מבחנה עם שמן. בדקתי את הרשתות ודיווחתי במקרה שמצאתי חור ברשת. אחרי שהחברים יצאו לעבודה תפסתי את כל היתושים וניהלתי רישום מדויק של סוגי היתושים, זכר, נקבה, אם נעקצו חברים, היכן. כל שבוע היה מר מגיע, אוסף את הנתונים. למדתי גם לאבחן חולים ונתתי מיד כינין מקומי. כ-20 אחוזים מקרב החברים חלו במלריה.<sup>58</sup>

משה פז היה כאמור איש השטח והמפקח מטעם התחנה לחקר המלריה. הוא דיווח באופן שוטף למר על פעולותיו וממצאיו, וקיבל ממנו הנחיות עבודה. מהדוחות המפורטים שלו אפשר ללמוד על הטיפול בסגירת התעלות, ריסוס התעלות בסולר, הטיפול בתעלות ההשקיה וניקוין, המעקב אחרי ביצוע המלצות הבינוי וכו'. הפעולות השונות שבוצעו בתעלות סייעו למנוע את התפתחות הזחלים ליתושים.

ההצלחה הייתה תלויה אפוא בעבודת צוות יעילה, שעליה פיקח מר מגבוה.

58 ריאיון עם פנינה אמיר, קיבוץ דן, 3.5.2010.

### העלייה לקרקע של קיבוץ עמיר – חיאם-אל-ואליד ונעמה

בתחילת אוקטובר 1939 עלה לקרקע קיבוץ עמיר, היישוב האחרון שהוקם במתכונת חומה ומגדל על ידי קבוצה חלוצית מתנועת "השומר הצעיר" מליטא ופולין. הקיבוץ עלה לאדמות הכפר הערבי חיאם אל-ואליד שקנתה קרן קיימת לישראל מידי האמיר פאע'ור.

טרם העלייה לקרקע פנה מֶר פנה לחברים והצביע בפניהם על הצורך בפעולה משותפת של המוסדות, חברי הקיבוץ וההנהלה הסניטרית, שיחד צריכים לאחוז באמצעים נגד המלריה, שאלמלא כן לא יחזיק היישוב מעמד יותר מכמה חודשים. הוא עדכן אותם שהתחנה לחקר המלריה שבהנהלתו קיבלה עליה להשגיח על הנקודה, בתנאי שהחברים ינהגו באחריות ו"במשמעת היגיינית ידועה". מֶר הכתיב את ההנחיות להתנהלות יום-יומית ובכלל זה הוראות לבנייה, טיפול בזרמי המים בתעלות, אחזקת בעלי חיים במשק המזונית באישור וייעוץ, וכן איסור שימוש בחדרים ובמרפסות שלא למטרה שנועדו לה. מֶר הזהיר את החברים:

במקום התיישבותכם מסוכן מאוד להסתובב בחוץ אחרי שקיעת השמש ועליכם [לנקוט] בכל הצעדים כדי שהחברים ימנעו מזה. במקרה שהשפעתכם לא תועיל נצטרך לפנות למוסדות ולבקשם להרחיק את החבר הזה מנקודה זו. הודעת י לכם את דרישתינו, ומזהיר, שאם יתברר במשך העבודה שאתם באופן שיטתי לא שמים לב לדרישתנו התחנה תצטרך לסרב לקבלת ההשגחה כדי להסיר ממנה אחריות כבדה זו.<sup>59</sup>

במקביל פנה מֶר גם ליוסף ויץ, מנהל מחלקת הקרקעות וההתיישבות של קרן קיימת לישראל, וחזר על דבריו בישיבה משותפת שהתקיימה כמה ימים קודם לכן: "מנקודת מבט של המלריה קיאים וליד מקום יוצא מן הכלל מסוכן". להגנת תושביו צריך להשתמש בכל האמצעים האפשריים. אחד הצעדים החשובים שהצביע עליהם היה שטרם העלייה יש לדאוג לסידור מיידי של רפת ובה לפחות 25 ראש וכן לסיום הבנייה של צריפי המגורים, כדי שמיד עם בואם של המתישבים תהיה להם אפשרות ללינה מוגנת. ללא צעדים אלה יהיו לעלייה לקרקע תוצאות נוראות.<sup>60</sup> קליגלר התנגד לעלייה

59 אצ"מ, KKL5/407, מר אל חברי קיבוץ עמיר בכפר גלעדי, 1.10.1939.

60 שם, מר אל יוסף ויץ, 2.10.1939.

לקרקע ולכן הוחלט להשאיר את הילדים בכפר גלעדי, ובד בבד נערך היישוב להתמודדות עם המלריה.

הסניטר במקום היה עזריאל בן פורת, שמילא גם הוא בקפידה אחרי הנחיותיו של מר: איתור מאגרי מים עומדים שבהם התרחשו שלבי הרבייה הראשונים – הטלה, גולם וזחל – והדברתם באמצעות הריסוס. משש בערב ועד הבוקר נאסר על המתיישבים להסתובב בחוץ ורק השומרים נעו לבושים ב"בגדי מלריה".<sup>61</sup>

בשנותיו הראשונות נפגע הקיבוץ משיטפונות עקב גשמי החורף וזרימת הנחלים הקרובים. בשנת 1942 הועבר למקומו הנוכחי, על אדמות שנקנו מהכפר הערבי א־דווארה, ובמקומו עלה לימים להתיישבות קיבוץ להבות הבשן.

נקודה נוספת שעלתה לקרקע זמן קצר לאחר מכן הייתה נעמה, לימים קיבוץ כפר בלום. נחמיה לבנון כתב בזכרונותיו על המפגש עם מר:

התאספנו, מספר חברים, וחיכינו במתח לאורח שעלול "לסבך" את חיינו. את ביקורו של ד"ר מר אני זוכר טוב מאד עד היום. היה זה אחד האירועים הדרמטיים בדרכנו בנעמה. רזה, גבה קומה וארוך רגליים, מין גרי קופר גלילי, התיישב בינינו האיש ואמר בלי חיוכים והקדמות: "באתי להזהיר אתכם, שלא תוכלו לשבת על הגבעה בקייץ. עוד מעט יגיע מזג האוויר החם, והיתושים יתקיפו אתכם בערבים ובלילות ללא רחמים. כולכם תחלו בקדחת".

אולי אינני מדייק בכל מילה שנאמרה, אך תוכן הדברים – מדוייק. לא שאלנו שאלות, ונדמה לי שלא אמרנו מילה. האיש קם, אמר שלום ויצא מהצריף. ישבנו המומים, ולא הספקנו להוציא מילה, כשדפקו בדלת. נכנס אותו ד"ר מר, נעמד ליד הדלת ואמר בערך כך: "הזהרתי אתכם על-פי בקשת המוסדות, אך כאיש שעובד בעמק זה זמן רב, אני אומר, יהיה קשה מאד, אך אם תתעקשו – תחזיקו מעמד". אמר והלך. לא פרצנו בשירה, אך ד"ר מר זה חימם את לבנו וחיזק את רוחנו.<sup>62</sup>

61 ריאיון עם עזריאל בן פורת, קיבוץ עמיר, 10.6.2010.

62 גבעת נעמה, או גבעת שוורץ, הייתה נקודת האחיזה הראשונה של קיבוץ כפר בלום. על עליית הקבוצה לקרקע ראו נחמיה לבנון, הדרך אל חוף הירדן, קיבוץ דליה 1999, עמ' 71.

## מֶר וְהַמַּאבֵּק בַּמְלִיחָה בְּמַלְחַמַת הָעוֹלָם הַשְּׁנִייה

זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה גויס מֶר לצבא הבריטי. הורביץ חשש שמא ייאלץ מֶר לעזוב את הגליל העליון לטובת המאמץ המלחמתי. הוא הפנה דרישה לאוניברסיטה שתפעל לשחרר את מֶר: "במשך שנים שפרופ' מר עובד בגליל העליון יכולתי לעמוד מקרוב על עבודתו, בפרט מיום שנכנסתי לעבוד בזיכיון החולה ויודע אני את המאמצים שפרופ' מר השקיע ואת התוצאות שהשיג במחלה זו שנקראת 'מלריה', ולפלא הדבר, דוקא ברגע שהחלה ההתיישבות שלנו להתרחב, והיא בטח תתרחב עוד יותר (גם אם המלחמה תימשך) – דוקא בזמן כזה מוציאים מהחזית למלחמה במחלה זו את האיש המרכזי".<sup>63</sup>

בשנים הראשונות למלחמה נשאר מֶר בגליל, וערך הדרכות והשתלמויות ליחידות הצבא הבריטי בנושא ההתגוננות מפני המלריה. באותה העת גויס לצבא הבריטי גם עמיתו המלריולוגים, פריץ יקותיאל, מאיר יואלי ויעקב יפה. במהלך המלחמה ניהלו הרופאים הארץ ישראלים את מעבדות השדה בארץ ישראל ובאזורים אחרים ברחבי האימפריה – מצרים, עבר הירדן, עיראק, איראן, הודו ובורמה.<sup>64</sup> בשנת 1942 גויס כמלריולוג לשירות ארוך, שנמשך עד סוף המלחמה. הוא נשלח לסוריה ולמפרץ הפרסי ומשם להודו ולבורמה. מֶר שירת בחיל הרפואה של הצבא הבריטי המלכותי בדרגת סגן אלוף (Lieutenant Colonel). המסע הותיר בו חותם משמעותי, וההתנסות הזאת שלו תרמה רבות לשדה המחקר ולמאמץ המלחמתי. במהלך התקופה ניהל רישומים ויומן אישי שמהם אפשר ללמוד על ההתמודדות האישית שלו, על המאמץ המלחמתי ועל המאבק במלריה.<sup>65</sup>

## המסע של מֶר למפרץ הפרסי ולדרום מזרח אסיה

בשנת 1942 ביצע מֶר מחקר בחבל מֶהֶבֶד שבצפון איראן, וניהל שם את העבודה האנטימלרית. המחקר התבצע בחודשים יולי ונובמבר. בחודש יולי

114-115.

63 אצ"מ, L18/3250, הורביץ אל הנהלת האוניברסיטה העברית, 15.10.1939.

64 רבקה אשבל, כל אשר יכולנו: תרומת האוניברסיטה העברית ורופאי ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה ולאחריה, ירושלים תשמ"ו.

65 יומנו של מר ומכתביו נכתבו ברוסית ושמורים בארכיון המשפחתי אצל נכדתו מיכל מר. חלק מהיומן תורגם לעברית. היומן ועשרות המכתבים שכתב לבני ביתו מאפשרים להתחקות אחרי קורותיו באותה העת (להלן: יומן מר).

עקבה קבוצת המחקר אחרי שני סוגי היתושים בסביבה, סופרפיקטוס (An. Superpictus) ומקוליפניס (An. Maculipennis), ובחנה את מרחב ההתרבות של היתושים ואת תפוצת המחלה.<sup>66</sup> במהלך המלחמה נפגש מר בין היתר עם הקהילה היהודית בכלכותה, והתייחס ביומנו גם לסוגיות הרות הגורל של התקופה ולהשלכות שהיו למלחמה על העם היהודי ועל עתידו של המפעל הציוני:

טוב שראיתי את אותם היהודים, שהינם זרים לי אבל אני יודע שאני שומר עליהם כמו על כל יהודי העולם – יש הרי לחשוב מאיזו סכנה איומה נפטרנו – כי מה היה קורה אילו היטלר ניצח – אותנו גורל בכל התבל חיכה ליהודים כפי שקיבלו יהודי פולין. כשאומרים לי מה המלחמה הזו תיתן לנו? מה תיתן לעם היהודי? מה תיתן לפלשתינה? אני יכול כעת רק כך לענות, חיים ותקווה. האם זה מעט, האם בעד זה לא כדאי להילחם? [...]

ציונות, זוהי התקווה היחידה עבור כולם – כולם חולמים ומדברים על זה [...] האם לא מספיק יקירי, אם המלחמה הזו תתן לנו, או תשאיר לנו את התקווה.<sup>67</sup>

ההתנסות בתקופת המלחמה בהודו ובבורמה תרמה גם לידע בנושא השימוש בכינין, שעד אז נעשה בה שימוש פרופילקטי (מניעתי) בלבד. לדברי מר, התובנה שהגיעו אליה במהלך המלחמה הייתה כי הכינין מדכא את תופעות המלריה. עם החדרת השימוש באטברין (Atabrine, תחליף סינתטי לכינין),<sup>68</sup> גילו כי התחליף היה יעיל יותר, מכיוון שנשאר זמן ארוך יותר במחזור הדם. עד המלחמה הגיעו 90 אחוזים מתצרוכת הכינין בעולם מיאווה, אך בעקבות הכיבוש היפני היה צורך למצוא חלופה, וזו נמצאה כשהתגלה האטברין.<sup>69</sup> מתחילת 1942 נכנס האטברין לשימוש אינטנסיבי, והדבר תרם למעשה להצלת חיילי בעלות הברית שנלחמו באזור.

66 ארכיון המדינה, ג-2513/1, דוח מר למועצה המדעית במשרד ראש הממשלה, דצמבר 1949.

67 יומן מר, 29 בנובמבר 1943.

68 השימוש באטברין החל כבר ב-1932.

69 במכון זיו ברחובות הוקם מתקן חצי תעשייתי לייצור הסינתטי של הכינין – אטברין – שתרם גם הוא למאמץ המלחמתי של בעלות הברית.



תמונה 5: מפת מלריה מזרח הודו ובורמה; בשטח הוורוד, במזרח בורמה, הייתה רמה גבוהה מאוד של מלריה  
 מקור: ארכיון ראש פינה, תיק המרכז לחקר המלריה, פרופ' מר 1944-1967, עיזבונו של מר

בתחילת 1942 כבשו היפנים את בורמה, ובעלות הברית נערכו למתקפת הנגד שהחלה ב־1943. חלק מהמערכה כלל התמודדות עם נחילי היתושים, שהפילו קורבנות רבים. בעלות הברית בדרום מזרח אסיה עשו שימוש נרחב ב־DDT (dichloro-diphenyl-trichloroethane) כחומר הדברה, שיעילותו התגלתה לאחר ניסויים שבוצעו להמסת הגבישים בקרוסין.  
 סינתזה ראשונה של ה־DDT נעשתה כבר בשנת 1874 על ידי אוטמר



זיידלר (Zeidler), ואת האפשרות להשתמש בו כחומר הדברה יעיל נגד חרקים גילה ב־1939 הכימאי השווייצרי פאול הרמן מילר. ב־1943 החלו בריסוס שיטתי של החומר באמצעות מטוסי ריסוס, והייתה לכך השפעה מכרעת על הלחימה נגד היפנים בג'ונגלים של דרום מזרח אסיה. לפיתוח אמצעי זה תרם מֶר תרומה חשובה.

ב־23 במאי 1944, חודשים ספורים לפני מותו של קליגלר, כתב לו מֶר מן המעבדה בדרום מזרח אסיה: "פרופ' קליגלר היקר לי: ראשית תן לי לספר לך על העובדה שבמלאריוולוגיה יש כיום מושג שנקרא 'חבורת קליגלר', והיא כוללת אותך כמובן, אותי, את רייטלר ועוד. הקבוצה הזו זכתה פה לפרסום, ומניסיוני עד כה למדתי, שמי שהעז להתעלם מתוצאות מחקריה טעה טעות חמורה"<sup>70</sup>. התכתבות זו היא אומנם אנקדוטה, ועם זאת יש בה כדי ללמדנו מה רבה הייתה השפעתם ותרומתם של המלריוולוגים שפעלו בארץ ישראל בתקופת המנדט.

עם סיום המלחמה זכה מֶר להוקרה יוצאת דופן על תרומתו למאמץ המלחמתי. אות הכבוד הגבוה "מסדר האימפריה הבריטית" (Order of the British Empire) הוענק לו על ידי מלך בריטניה. היה זה אות הכבוד הגבוה ביותר שזכה לו יהודי שלא היה אזרח בריטניה. בכתב ההמלצה נכתב בין היתר:

לוטננט קולונל מֶר אחראי לנקיטת אמצעים משמעותיים במאבק במלריה, הוא היה אחראי לארגון מעבדה יעילה. היוזמה והדחף שלו הובילו להשגת תוצאות בכל תנאי מזג אוויר. הוא זיהה ותיאר את האנופלס Jeyporiensis [סוג של אנופלס הנפוץ בעיקר בהודו באזור ג'ייפור שברג'סטאן] ולגילוי זה הייתה משמעות רבה במאבק במלריה. מר פיתח אמצעי לזיהוי חולי מלריה בתנאי שדה. עבודתו בתחום ה־DDT היא בעלת ערך רב והתקבלה בממלכה המאוחדת בדומיניונים ובארצות הברית. הלהט הבלתי נלאה שלו והישגיו המדעיים היו בעלי ערך רב לצבא [...] הוא ראוי לאות הכבוד  
<sup>71</sup>.O.B.E.

70 גרינברג ואלכסנדר, "קליגלר" (לעיל, הערה 5), עמ' 198.

71 The National Archives, WO 373/81/34, Recommendation for Award for Merit, Gideon Geronim Rank.

ב־15 בנובמבר 1945 הוענק לְמָר אות הכבוד של מלך בריטניה ג'ורג' השישי. מצויד בניסיון זה שב מָר לארץ, ועד מהרה יישמו את הידע והניסיון שרכש בעמק החולה.

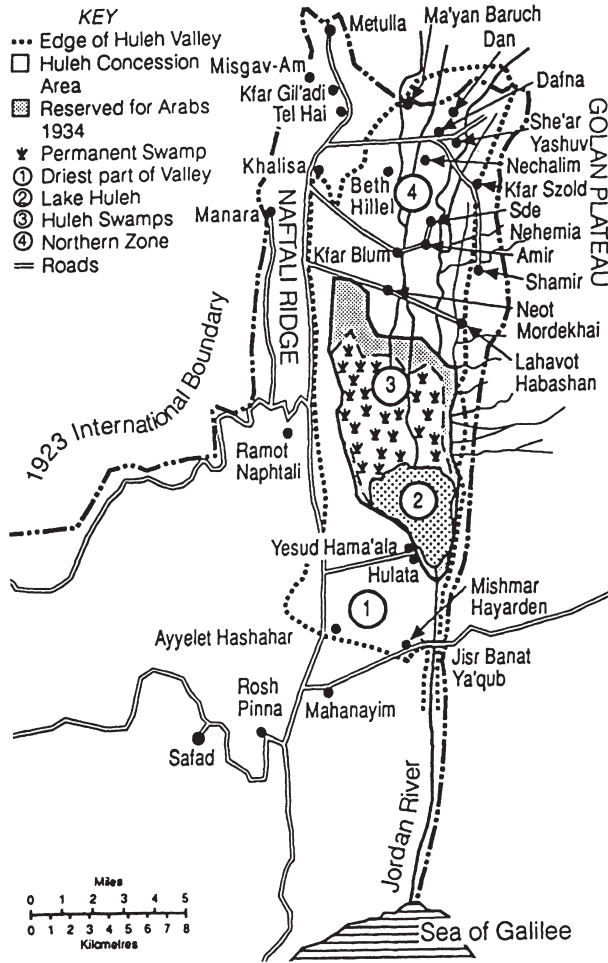
### חזרה לארץ ישראל והמשך המאבק במלריה

בשנים 1942-1944 לא חלה ירידה של ממש בתפוצת המלריה באזור הדרומי של עמק החולה. בשנת 1945 החלו בפעם הראשונה בריסוס שיטתי ב־DDT, כטיפול מניעתי למלריה. הריסוס בוצע על גבי קירות ותקרות של מבנים, וכל יתוש שהתיישב באזורים המרוססים בקוטל החרקים מת עקב כך. השימוש ב־DDT הוביל למהפכה במאבק ביתושי האנופלס, ובעקבותיו חלה ירידה במספר חולי המלריה בשיעור שלא נראה קודם לכן. זו הייתה שיטה יעילה וזולה באופן יחסי, ולדברי מָר, היה מדובר במהפכה של ממש. בשנת 1945 בוצע לראשונה הריסוס בכמה מיישובי עמק החולה, ובחלק הדרומי של האזור נתגלו בסך הכול 80 מקרי מלריה חדשים. ארץ ישראל הייתה אחד האזורים הראשונים שהופעל בהם ריסוס שיטתי ב־DDT, והוא הוביל לירידה ניכרת במספר הנגועים. הישג זה העלה שנית את סוגיית השתתפות הממשלה בפעולות הניקוז וייבוש הביצות רק לתועלת היישוב החקלאי.<sup>72</sup> במהלך 1946 רוססו כל היישובים היהודיים שבעמק החולה, והמלריה נעקרה משם כמעט לחלוטין.

ב־1949 השתחררו יסוד המעלה וחולתה ויישובים נוספים בסביבה מאיום המלריה. אך לנוכח הממצאים בשטח הבהירו מָר ועמיתיו שלמרות השימוש הנרחב שנעשה בקוטלי החרקים נדרשו המשך מעקב והפקת לקחים. היה צורך להמשיך את ניסויי השדה ובחינת סוגיות הניקוז, הייבוש והשקייית השטחים החקלאיים. היתושים גילו בהדרגה עמידות ל־DDT, והמאמץ הופנה לצמצום נשאי המלריה.<sup>73</sup> עם זאת, הריסוס השיטתי ב־DDT, שפגע באופן כולל באנופלס סחרוכי, הוריד את תחלואת המלריה למינימום. מָר סיכם את המאבק במלריה במילים *In hoc signo vinces*, דהיינו "זה האות לניצחון" על המלריה.

72 טיילר, "התיישבות יהודית בעמק החולה" (לעיל, הערה 18).

73 ארכיון ראש פינה (להלן: אר"פ), תיק אוסף פרופ' מר, הרצאה של מר לזכר ד"ר הלל יפה לציון עשרים שנה לפטירתו שבה סקר את תרומתו של יפה, את מצב המחקר לאורך השנים ואת ההתמודדות בעמק החולה, כנראה משנת 1957.



תמונה 6: מפת עמק החולה, הזיכיון והיישובים שהוקמו לאחר קבלת הזיכיון (מפה זמנית)  
 מקור: טיילר, "התיישבות יהודית בעמק החולה" (לעיל, הערה 18), עמ' 855

### החזון היה למציאות: סיכום

בשנים 1937-1947 קמו בעמק החולה 16 יישובים, קיבוצים ומושבים לצד ששת היישובים הוותיקים יותר ו-23 כפרים ערביים. באפריל 1945 נמנו בכל יישובי הגליל העליון 4,700 יהודים. בהקמת מפעל ההתיישבות ניתן משקל רב לשיקולים מדיניים וביטחוניים; אירועי המרד הערבי, חוק

הקרקעות (1940), מלחמת העולם השנייה והקרבה לגבול הצפון, לכל אלה הייתה השפעה על המהלכים. התפנית בהתיישבות שהחלה ב-1937 יצרה חבל התיישבות רצוף, מחוזק ובריא.

מחלת המלריה הייתה הקושי הבולט ביותר שהכביד על מפעל ההתיישבות בצעדי הראשונים. למלריה הייתה השפעה על ההחלטות באשר למיקומם של היישובים החדשים ולאופן הבנייה ועל חיי היום-יום של המתישבים. המערכת המקצועית בתחום זה כללה את המחלקה להיגיינה באוניברסיטה העברית ואת השלוחה של האוניברסיטה בתחנה לחקר המלריה בראש פינה בראשותו של מֶר. את העבודה האנטימלרית בשטח ביצעו הסניטרים ועבודתם תוקצבה על ידי קרן קיימת לישראל, אך בר הסמכא בנושא היה מֶר. לאורך כל התקופה ליווה מר את ההתיישבות, ביעוץ והנחה לסניטרים ולמתיישבים. הוא אסף ממצאים בשטח, עקב מקרוב אחרי התוצאות, חקר את התופעות השונות והנחה את בעלי התפקידים כיצד לנהוג כדי להתקיים בבטחה באזור.

לגדעון מֶר היה חזון. הוא פעל ללא לאות ובהתמדה לביעור המלריה, במרחב של עמק החולה ומחוצה לו, ולצידו חוקרים ואנשי שטח נחושים. הדברת המלריה הושגה בזכות עבודת מחקר עקבית ובלתי מתפשרת מתוך שילוב מאמץ של גורמים רבים, הן מקרב המוסדות היישוביים והן מקרב הממשל המנדטורי. למאמץ נרתמו בראש ובראשונה המתישבים עצמם, שבלעדיהם מפעל ההתיישבות בעמק החולה לא קורם עור וגידים ויוצר מציאות שהייתה לה תרומה ניכרת בין השאר בעיצוב גבולותיה הצפוניים של מדינת ישראל.

גם מצבה של האוכלוסייה הערבית בעמק עבר שינוי בזכות הדברת המלריה ושיפור מסוים בשירותי הבריאות. תושבי מרכז העמק הערבים זכו לטיפול רפואי בתחנה בראש פינה, בתחנות המקומיות שהקימה האוניברסיטה העברית ובמרפאה שהוקמה בקיבוץ עמיר לאוכלוסייה הערבית.

הדברת המלריה והבראת החולים מימשו את החזון של ריפוי האדם, האדמה והארץ. וגם כשנדמה היה שהמלריה נמצאת בירידה של ממש בארץ ובעולם, ביקשו מֶר והחוקרים האחרים להמשיך ולעקוב אחרי המחלה, מאחר שהמשך המעקב והטיפול בחולי המלריה היה מרכיב חשוב בהדברת המחלה, בין השאר לנוכח בואם ארצה של עולים שהיו נשאי מלריה.

ימת החולה הייתה לסמל למארת הקדחת, ומפעל ייבוש החולה היה לגולת הכותרת של המפעל הציוני לאחר קום המדינה. מֶר וסליטרניק היו בין החוקרים שהתריעו כי יש לבחון בזהירות את צעדי ייבוש החולה בטרם

מעשה, בשל החשש מהתפרצות מחודשת של המלריה עם שינוי המאזן האקולוגי באגם. שטח של כ־62,000 דונם יובש לצורך הגדלת שטחי הקרקע החקלאית באזור. ייבוש החולה היה אחד המפעלים ההנדסיים הגדולים והחשובים בשנים הראשונות למדינה, ואולם, כידוע, במרוצת השנים התברר שבצד התועלת שבהרחבת השטח המעובד נוצרו למעשה נזקים סביבתיים. לאחר הקמת המדינה המשיך מֶר במחקר בתחומי המלריה ובמעקב אחרי שילוב תרופות חדשות, פרוגואיניל (פרודרין) ופירימטמין (דרפרים), כתכשירי מניעה. מֶר ייצג את מדינת ישראל בארגון הבריאות העולמי, שימש מנהל בפועל של משרד הבריאות והמשיך במחקרים בתחום הדברת זבוב הבית ויתושים. הוא קידם גם את הפקת הפירטרום (תמצית פרחי החרצית) כאמצעי הדברה לחרקים, אמצעי המשמש עד היום חומר הדברה. את ניסיונותיו המשיך מֶר לבצע בחלקה ליד ביתו בראש פינה באמצעות זרעים שקיבל מארגון הבריאות העולמי, במטרה להביא לחידוש הייצור בארץ.<sup>74</sup> התחנה בראש פינה הייתה מרכז חייו ומרכז לפעילותו המדעית והציבורית של מֶר. בזכות פועלו זכתה התחנה לשם עולמי בתחום חקר המלריה והדברתה. מֶר הלך לעולמו במרס 1961 והוא בן 66. הוא נקבר בראש פינה, סמוך לביתו ולתחנה שניהל למעלה משלושים שנה. יתוש האנופלס ומארת הקדחת היו לזיכרון כאוב ועמום בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל.

74 אר"פ, תיק אוסף פרופ' מר, דוחות שונים (מקצועיים) 1946-1970, דוחות מחקר שהוכנו לאוניברסיטה העברית לשנים 1958 ו-1959, הצעת מחקר מוגשת לא' מרקוביץ, כימאי ראשי, משרד המסחר והתעשייה, 9.7.1959.

# מ"התיישבות האלף" (1926) אל "ההתיישבות הגדולה" (1948-1952): דרכו של לוי אשכול בהתיישבות

ארנון למפרום\*

תקופת "ההתיישבות הגדולה" בשנים 1948-1952 נחשבת לשלב מכריע בתולדות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, שלב שבו קוצרת התנועה הציונית את פירות הניצחון במלחמת העצמאות. בתקופה זו הוקמו כ-300 יישובים חקלאיים חדשים. בשום תקופה אחרת בתולדות ההתיישבות היהודית לא הוקמו יישובים חדשים רבים כל כך בזמן כה קצר. לוי אשכול, ששימש ראש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, הוא שהנהיג את מעשה ההתיישבות הזה.

## הביקור ביוון ו"התיישבות האלף"

אחד המפתחות החשובים להבנת פעילותו של אשכול בראשות המחלקה להתיישבות בשנים אלה נמצא בביקורו ביוון ב-1926. יש להדגיש שבאותה העת היה היישוב שרוי בתקופה קשה – משבר העלייה הרביעית גרם לאבטלה של כשליש מכוח העבודה היהודי, לעצירת העלייה, לירידה לחוץ לארץ ולעצירת ההתיישבות העובדת. היוזמה בהתיישבות עברה לידי המעמד הבינוני. אשכול חיפש דרך לסייע ליישוב בכלל ולהתיישבות העובדת בפרט לצאת ממשבר זה. ב-4 בספטמבר 1926 הגיע לוי אשכול (שקולניק) לסלונקי שביוון וצפה במאמצי הקליטה וההתיישבות של היוונים שגורשו מאסיה הקטנה אל יוון, בעיקר לאזור סלונקי, כפועל

---

\* תודתי לידידי ד"ר חגי צורף שהציע לי את נושא ההרצאה, קרא את כתב היד למאמר והעיר הערות חשובות ומועילות.

יוצא של המלחמה בין יוון לטורקיה לאחר מלחמת העולם הראשונה. בתום המלחמה, בשנים 1922-1923, התבצעו חילופי אוכלוסין בין שתי המדינות. כחצי מיליון טורקים נאלצו להגר מיוון לטורקיה וכמיליון וחצי יוונים נאלצו להגר מטורקיה ליוון. יש לציין שאוכלוסיית יוון מנתה ערב מלחמת העולם הראשונה כ-4.7 מיליון; כלומר קצת יותר מארבעה מיליון יוונים "ותיקים" קלטו כמיליון וחצי מהגרים יוונים.

בביקורו התרשם אשכול לטובה משלושה היבטים של קליטת הפליטים היוונים ביוון: (א) הארגון הבירוקרטי: "קיימת כאן ועדה מיוחדת עם משרד גדול, מחולק למחלקות שונות ומיוחדות. כל המוסד הזה הוא אוטונומי ואחראי רק לפני חבר הלאומים"; (ב) ההתמודדות עם יישוב מספר גדול מאוד של פליטים: "זה הוא ניסיון ענקי, מעניין, של העברת מספר אנשים כה גדול בנשיהם וטפיהם וכל הכבודה אשר להם"; (ג) אידיאולוגיה: "מכספי ההלוואה הלאומית לא הוצאו שום סכומים לסיוע ולתמיכה [למחיה]. הכספים הוצאו רק לעזרה קונסטרוקטיבית. זאת אומרת, בכסף הזה בנו בתים, אינוונטר, נתנו הלוואות לזרעים ולהספקה עד היבול לכל אלה אשר הגיעו כבר למנוחה ולנחלה חקלאית".<sup>1</sup> כלומר, המדיניות הייתה טיפוח הקיום מעבודה של ממש ודחייה של מי שמבקש להתפרנס מחסדים. רעיון זה של עבודה ולא קצבאות הנחה את אנשי תנועת העבודה בארץ ישראל, ואשכול עצמו יישם אותו כבר בימי מלחמת העולם הראשונה כאשר היה אחד מראשי הסתדרות פועלי יהודה, שהשתמשה בסיוע מיהודי ארצות הברית לגידול גידולים חקלאיים ולא לתשלומי סעד, כפי שעשו אנשי היישוב הישן.<sup>2</sup>

ב-8 בספטמבר 1926 הפליג אשכול מיוון לארץ ישראל דרך מצרים. בעת השיט באונייה הוא גיבש תוכנית ליישוב אלף מתיישבים (500 זוגות) בתקציב נמוך (70 ל"מ למשפחה במקום 700 ל"מ, התקציב שהיה מקובל עד אז) בחלקו המערבי של עמק יזרעאל (חבל הקישון).<sup>3</sup> הוא תכנן שכל משפחת מתיישבים תקבל דיור שעלות בנייתו נמוכה – וזאת על ידי שימוש

1 ארכיון המדינה (להלן: "אה"מ), פ-1553/6, לוי שקולניק אל אלישבע קפלן, 4.9.1926.  
2 ארנון למפרום וחגי צורף (עורכים), לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1895-1969) (הסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה, בעריכת ימימה רוזנטל, מס' 3), ירושלים תשס"ב, עמ' 6, 10-14.  
3 זו "תוכנית האלף" הראשונה, ויש להבחין בינה ובין "תוכנית האלף" השנייה, שריכזה מאמצי התיישבות בעמק חפר בשנות השלושים. יש להוסיף שב-1926 המטבע שנהג בארץ ישראל היה לירה מצרית (ל"מ), ושטחו של דונם היה 919 מ"ר ולא 1,000 מ"ר, כמקובל היום.

בלבני חמר, התקנת חלונות ללא תריסים ויציקת רצפה ללא מרצפות – וכן שטח לעיבוד בהיקף של 50-60 דונם.

כדי לגייס תמיכה בתוכניתו פנה אשכול תחילה אל הנהגת מפלגתו, "הפועל הצעיר", שבדיוק אז התכנסה הוועידה שלה. אף על פי שבאותה תקופה לא היה אשכול מראשי היישוב היהודי בארץ ישראל, כל המנהיגים הבכירים של המפלגה, למעט חיים ארלוזורוב, השתכנעו לתמוך בתוכניתו אחרי שהוא תיקן אותה במעט. לאחר מכן שכנע אשכול את המוסדות הפוליטיים והמיישבים של התנועה הציונית בחשיבות התוכנית ובהיתכנותה. התוכנית הוגשמה (אומנם בהיקף של 530 מתיישבים בלבד) בתחילת 1927 באמצעות פועלים שכבר נמצאו בארץ, על שטח של כ־36,000 דונם שנרכש למען התנועה הציונית אך עדיין לא נעשה בו שימוש להתיישבות. בשטח זה הוקמו חמישה קיבוצים וארבעה מושבים.<sup>4</sup>

### יישום עקרונות "התיישבות האלף" בתקופת "ההתיישבות הגדולה"

בספטמבר 1948 נבחר לוי אשכול לתפקיד ראש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית. לתפקיד זה הוא הוסיף באוקטובר 1949 את משרת גזבר הסוכנות, ובאוקטובר 1951 את תפקיד שר החקלאות והפיתוח.<sup>5</sup> אשכול נדרש להתמודד עם אתגרים גדולים: קליטת עלייה המונית שמנתה 711,108 נפשות (בשנים 1948-1952)<sup>6</sup> על ידי כ־650,000 יהודים וכ־160,000 ערבים

4 לדיון מורחב בביקורו של אשכול ביוון ראו ארנון למפרום, "מוורשה לסלונקי, מסלונקי לקישון: לוי אשכול ו'התיישבות האלף' הראשונה, 1926", *מפנה*, 38 (ספטמבר 2002), עמ' 57-51.

5 לאשכול היה דפוס פעולה שאפיין את פעילותו הפוליטית: הוא היה מנהיג בירוקרטי ורב־תחומי. דפוס זה אפשר לו לחפות על כך שלא היה מנהיג כריזמטי ולא נהנה מיכולות רטוריות. אחד הביטויים להיותו מנהיג בירוקרטי ורב־תחומי היה אחיזתו במשרות רבות בגופים רבים בעת ובעונה אחת. לא פעם השתמש במעמדו בגוף אחד כדי לסייע לגוף אחר שגם בו כיהן בעמדה בכירה. בשנים 1948-1951 כיהן אשכול בהנהלות של שבע חברות של הסוכנות (פאז"א, הכשרת היישוב, חברת ארץ ישראל לניקון, אוצר לחקלאות, ביצור, אוצר לתעשייה וחברה לפיתוח תל אביב), והוא התפטר מהנהלתן רק כאשר נבחר לשר החקלאות והפיתוח. בינואר 1952 התפטר מהנהלת בנק הפועלים ומהנהלת חברת ניר בע"מ ולאחר שנבחר לתפקיד שר האוצר עזב את הנהלת חברת מקורות. ראו ארנון למפרום, *לוי אשכול – ביוגרפיה פוליטית, 1944-1969*, תל אביב 2014, במיוחד עמ' 93-94, 14-13.

6 מספר העולים לפי שנים: 101,819 ב־1948, 239,576 ב־1949, 170,215 ב־1950, 175,129 ב־1951 ו־24,369 ב־1952 (מרדכי נאור, *ספר העליות: מאה שנה ועוד של עלייה וקליטה*,



שחיו בישראל בעת הקמתה; ייצור מזון חקלאי לאוכלוסייה הזאת; ותפיסת קרקעות כדי למנוע את העברתן לידי מדינות ערב, או החזרתן לפליטים הפלסטינים. בתקופה זו הוקמו כאמור כ-300 יישובים חקלאיים חדשים ובוצעו כ-40 הרחבות ליישובים קיימים, וכל זאת על שטח של כמיליון דונם.<sup>7</sup> מספר המתיישבים ביישובים החדשים היה כ-70,000 בכ-20,000 משפחות. משה ליסק נוקב במספר 85,000, והוא כולל עולים חדשים שהתיישבו ביישובים חקלאיים ותיקים.<sup>8</sup>

אגב, אין אלה היישובים היחידים שהקים אשכול. הוא השתתף בהקמת יישובים לפני קום המדינה בתוקף תפקידיו ב"מרכז החקלאי" מאז שנות העשרים, והוא מילא את מקום ראש המחלקה להתיישבות ב-1946 בעת שראש המחלקה אליעזר קפלן נעצר בלטרון, ולכן עמד בראש המבצע להעלאת 11 יישובים חדשים בנגב. בשנים אלו רכש ידע וניסיון רב בהקמת יישובים חקלאיים בתנאים קשים ובקצב מהיר, גם לאחר תום "ההתיישבות הגדולה". ביוני 1952 נבחר אשכול לשר האוצר במקום אליעזר קפלן והמשיך לעמוד בראש המחלקה להתיישבות, עד שנבחר לראשות הממשלה ביוני 1963. גם אז המשיך להקים יישובים חדשים. אפשר להוסיף לרשימה גם יישובים שהוקמו בישראל בעת כהונתו של אשכול כראש ממשלה, לפני מלחמת ששת הימים ואחריה. ואולם ברור שגולת הכותרת במפעלו ההתיישבותי של אשכול הייתה בשנים 1948-1952.

המשימה שעמדה בפני אשכול הייתה קשה במיוחד כי מלכתחילה לא העריכו ראשי מפא"י שהמדינה הצעירה תצטרך להתמודד בתוך זמן קצר עם עולים חדשים רבים כל כך ולהקים כה הרבה יישובים חדשים. במהלך החודשים דצמבר 1947 וינואר 1948 נהגתה תוכנית בוועדה לענייני התיישבות והשקיה של מפא"י. הוועדה כללה מומחים להתיישבות מהמרכז החקלאי של ההסתדרות, מהמחלקה להתיישבות של הסוכנות ומקרן קיימת

גבעתיים 1991, עמ' 215).

7 הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S100/937, ישיבת הנהלת הסוכנות, 18.11.1951. וכן ראו למפרום וצורך, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 274. על אלה יש להוסיף יישובים חדשים שהוקמו מנובמבר 1951 ועד יוני 1952, שאז נבחר אשכול לתפקיד שר האוצר. מכאן שאשכול הקים בתקופה זו כ-300 יישובים ולא כ-270 – המספר שבו נוקב משה ליסק. ראו משה ליסק, "העלייה הגדולה בשנות החמישים – 'כור ההיתוך'", משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ז: מדינת ישראל: העשור הראשון, ירושלים תשס"ט, עמ' 145.

8 לפי ליסק נקלטו כ-50,000 ביישובי עולים חקלאיים, כ-26,000 בקיבוצים, כ-4,500 במושבי עובדים ותיקים וכ-4,200 ב"מושבי המעמד הבינוני", ליסק, שם.

לישראל. מרכז הוועדה היה חיים גבתי ועם חבריה נמנו אישים בכירים: אליעזר קפלן, חיים הלפרין,<sup>9</sup> יוסף ויץ,<sup>10</sup> יהודה חורין<sup>11</sup> ולוי אשכול. הוועדה העריכה שבכל שנה יעלו 100 אלף עולים שהרכבם החברתי דומה להרכב החברתי של היישוב. הוועדה הציעה להקים 162 יישובים חדשים בשנים 1949-1951.<sup>12</sup>

עם זאת יש להדגיש שבמגבלות התקופה ניתנו בידי אשכול אמצעים כלכליים גדולים ביותר. תקציב המחלקה להתיישבות לשנת תש"ט, שבה הוקמו 96 יישובים חדשים, היה 7,422,166 ל"י. התקציב לשנת תש"י, שבה הוקמו 115 יישובים חדשים, היה 14,403,004 ל"י. תקציבים אלה עלו על תקציבי משרדי הממשלה השונים לשנת הכספים תש"ט-תש"י (1 באפריל 1949 – 30 במרס 1950) למעט תקציב משרד הביטחון.<sup>13</sup>

אשכול פעל ב"התיישבות הגדולה" לפי העיקרון שיישם ב-1927: התיישבות זולה שבה עיקר ההשקעה היא באמצעי ייצור ולא ברווחת המתיישב. בניית הרפת קדמה לבניית בניין המגורים. שטח דירת המגורים היה בהתחלה 24 מ"ר בלבד.

מאפיין נוסף שליווה את כל פעילותו ההתיישבותית של אשכול ובכלל זה "התיישבות האלף" ו"ההתיישבות הגדולה" היה הקדימות שנתן אשכול, כמו רבים בצמרת תנועת העבודה, לפעילות התיישבותית על פני פעילויות אחרות. במקרים שבהם נדרש אשכול להחלטות, הוא העדיף לחזק את ההתיישבות על פני חלופות אחרות. אחד הביטויים הבולטים לכך הוא תמיכתו של אשכול לאחר קום המדינה בהקמת יישובים חקלאיים רבים ככל

9 חיים הלפרין (1895-1973). עלה מרוסיה ב-1924 לאחר שלמד אגרונומיה. כיהן כמזכ"ל המרכז החקלאי, יו"ר הבנק לחקלאות ופרופסור בפקולטה לחקלאות באוניברסיטה העברית בירושלים.

10 יוסף ויץ (1890-1972). עלה מרוסיה ב-1908. היה פועל חקלאי ופעיל ב"הפועל הצעיר". ממייסדי הסתדרות פועלי יהודה. מנהל החווה החקלאית בסג'רה ב-1915. כיהן בתפקידי ניהול שונים בקרן קיימת לישראל, ובהם מנהל מחלקת הקרקעות והייעור (1932-1949), חבר הדירקטוריון מאז 1950, וממלא מקום יו"ר הדירקטוריון (1961-1972).

11 יהודה חורין (גרונורג; 1895-1987). עלה ב-1922 לאחר פעילות בארגונים ציוניים בגליציה ובווינה. מייסד ומנהל יכין (1927-1964). מנהל המחלקה להתיישבות (1947-1949). יו"ר המועצה המייעצת של בנק ישראל (1964-1971).

12 ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), 170-1947-7-2, לבעיות ההתיישבות וההשקיה במדינה, מפלגת פועלי ארץ ישראל, המרכז, תל אביב, אייר תש"ח/מאי 1948.

13 בסוכנות היהודית היה נהוג תקציב המבוסס על לוח השנה העברי מ-1 באוקטובר עד 30 בספטמבר. ראו דין וחשבון על הפעולות בשנים תש"ו-תש"א, מוגש אל הקונגרס הציוני הכ"ג, ירושלים, תש"א, עמ' 9; שנתון הממשלה תש"י, תל אביב תש"י, עמ' 41-43. וראו גם למפרום, לוי אשכול – ביוגרפיה פוליטית (לעיל, הערה 5), עמ' 81-82.

האפשר שבהם יתגוררו רבע מהעולים החדשים. רק במחצית השנייה של שנות החמישים נתן עדיפות לתעשייה על פני החקלאות.<sup>14</sup> סקירת פעולותו של אשכול מעלה עוד דוגמאות לנטייתו לראות בהתיישבות פתרון לבעיות. למשל, ביוני 1960, כאשר התווכח אשכול עם "צעירי מפא"י" (בהנהגת משה דיין ושמעון פרס, שדרשו עוצמה פוליטית גדולה יותר במפא"י ובמדינה, בעידודו של דוד בן-גוריון), הוא קרא להם להתיישב בחבל הבשור – לימים חבל אשכול.<sup>15</sup> קריאה זו נועדה לעמת אותם עם האידיאלים המסורתיים של תנועת העבודה – אך ברור שאילו שמעו הצעירים האלה לאשכול והיו פונים להתיישב בחבל הבשור היה אשכול מרוצה הן מהקמת יישובים חדשים והן מכך שהיו מטרידים פחות את אנשי דור הביניים במפלגה, ובהם גולדה מאיר ופנחס ספיר, שראו בטיפוח "צעירי מפא"י" איום עליהם. דוגמה נוספת: במאי 1966 החלו להבין בהנהגת המדינה את התוצאות השליליות של מדיניות המיתון – קרי הגידול באבטלה. לפיכך תמך אשכול במכתב לספיר בתוכניתו של יוסף ויץ ליישב במושבים אלף משפחות, אף שזו הייתה טיפה בים מבחינת המובטלים.<sup>16</sup> גם את תמיכתו של אשכול בחלק מההתיישבות בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים יש להבין על רקע תפיסת עולם זו. אשכול היה ער להשפעת הביקור ביוון על פעילותו ב"התיישבות הגדולה" והוא העיד על כך בשלהי 1951.<sup>17</sup> אגב, אפשר שהביקור ביוון השפיע גם על יוזמתו של אשכול (בתפקיד גזבר הסוכנות) להקים את המעברות ב-27 במרס 1950, כי גם במעברות יושמה השקפת העולם שיש להעדיף פרנסה מעבודה על פני קיום מסעד. המעברות נועדו להחליף את "מחנות העולים" – האמצעי העיקרי לקליטת עולים חדשים. במעברות, בשונה ממחנות העולים, לא סופק מזון אלא ציפו מהעולים החדשים שיצאו לעבוד ויפרנסו את עצמם. אשכול יזם הצעה זו לאחר שנודע לו שעולי עיראק עומדים להגיע בהמוניהם ואין לדחות את בואם.<sup>18</sup> השימוש במעברות צמצם את

14 למפרום, לוי אשכול – ביוגרפיה פוליטית (לעיל, הערה 5), עמ' 83. בתקציב 1953/54 הייתה העדפה לחקלאות על פני התעשייה וכך גם בתקציב 1955/56, אולם בתקציב 1956/57 הוגדל חלקה של התעשייה (שם, עמ' 169).

15 אמ"ע, 1960-78-23, ישיבת מרכז מפא"י, 4.8.1960. וכן ראו למפרום וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 353-355.

16 אה"מ, גל-11894/8214, לוי אשכול אל פנחס ספיר, 26.5.1966. וכן ראו למפרום וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 504.

17 לוי אשכול, "בסדני היצירה של תקציב המדינה; בעקבות נאום בכנסת", דבר, 30.12.1951, עמ' 2.

18 אצ"מ, הספרייה, ישיבת הנהלת הסוכנות, 27.3.1950. וכן ראו למפרום וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 260-261.

הוצאות הקליטה ואפשר למדינה ולסוכנות להמשיך לקלוט עולים חדשים. בסוף 1951 התרכזו במעברות 220,517 תושבים.<sup>19</sup>

### עקרונות חדשים ב"התיישבות הגדולה"

לצד המשך יישום הרעיונות מ-1926 פיתח אשכול עקרונות חדשים ב"התיישבות הגדולה".

העיקרון הראשון היה העלאת מתיישבים כמות שהם – ללא הכשרה חקלאית ורעיונית ממושכת. בניגוד למה שהיה מקובל בתקופת היישוב, כאשר צעירים המיועדים להתיישבות נשלחו להכשרה ארוכה, תחילה בחוץ לארץ ולאחר מכן בארץ, התברר לאשכול כבר בנובמבר 1948 שיש צורך בשינוי. הוא הסביר למרכז מפא"י שאין די אנשים להתיישבות בגישה הקודמת ולפיכך יש להסתמך על "העלייה החדשה – העלייה ההמונית כמו שהיא".<sup>20</sup>

העיקרון השני דגל בהעברת כובד המשקל מהתיישבות בקיבוצים להתיישבות במושבים. ב-1947 היו 145 קיבוצים וקבוצות, שהיו 56 אחוזים מהיישובים החקלאיים בארץ. מספר המושבים היה 72, שהיו 29 אחוזים מהיישובים. ב-1952 כבר הייתה התמונה שונה – מספר הקיבוצים היה יותר מ-240 ומספר המושבים עלה על 260. כך עולה מדיווחו של אשכול להנהלת הסוכנות בנובמבר 1951 על פעילות המחלקה להתיישבות מאז ספטמבר 1948: הקמת 288 יישובים חדשים, מהם 148 מושבים, 29 כפרי עבודה (שלב בדרך להקמת מושב), 14 מושבים שיתופיים, ובסך הכול 191 מושבים מסוגים שונים. לצידם הוקמו 97 קיבוצים וכן 37 הרחבות של יישובים קיימים, ש-25 מהן הגדיר אשכול "תוספות רציניות".<sup>21</sup> עד 1957 מספר הקיבוצים אומנם עלה ל-256 אך חלקם בהתיישבות ירד ל-36 אחוזים, ואילו מספר המושבים עלה ל-346, כמעט חצי ממספר היישובים. לפי ליסק, 50,000 עולים נקלטו ביישובי עולים (מושבים וכפרי עבודה), 26,000 עולים נקלטו בקיבוצים, כ-4,500 במושבים ותיקים (מושבי עובדים) וכ-4,200 ביישובי המעמד הבינוני. ההגדרה של אשכול ל"מעמד הבינוני" הייתה אנשים

19 מרים קצ'נסקי, "המעברות", אתר מט"ח, <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=12939>.

20 אמ"ע, 50-1948-23, ישיבת מרכז מפא"י, 30.11.1948.

21 אצ"מ, S100/937, ישיבת הנהלת הסוכנות, 19.11.1951. וכן ראו למפרוץ וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 274.

ששילמו מכיסם מחצית מהוצאות ההתיישבות. בתמורה הם יכלו לבחור את המקום שבו התיישבו – לרוב במרכז הארץ.

שלושה גורמים עיקריים הביאו להעדפת המושבים על פני הקיבוצים. ראשית כול, אשכול הבין שהמסגרת המושבית עדיפה לעולים החדשים שהגיעו ללא הכשרה יותר מאשר המסגרת הקיבוצית. שנית, הקיבוצים היו נתונים במאבק קשה ביותר בין תומכי מפא"י לתומכי מפ"ם הגדולה. מאבק זה הסתיים בפילוג "הקיבוץ המאוחד" במאי 1951 כאשר תומכי מפא"י פרשו והקימו את "איחוד הקיבוצים", וזה הורחב אחר כך ל"איחוד הקבוצות והקיבוצים". שלישית, כמה מהקיבוצים הסתייגו מקבלת עולים חדשים אלא אם כן הם יעברו את מלוא המסלול לקבלה בקיבוץ. אשכול, למרות היותו חבר קבוצה, ביקר את חברי הקיבוצים על שלא פעלו מספיק לקליטת העלייה ההמונית – בניגוד להנהגת תנועת המושבים. בישיבת מליאת הנהלת הסוכנות בינואר 1950 פנה אל ראש מחלקת הקליטה יהודה ברגינסקי, איש מפ"ם:

חבר ברגינסקי, אינני אשם, שהעולים מרגישים את יחסך ואת יחס חבריך אליהם עד היום הזה, יחס כאל חוטבי עצים ושואבי מים. הם אינם ראויים לקבל אצלך אדמה ולחשוב אותם למתיישבים. לא זו העניין עד שארגון המושבים התחלץ עם מיטב אנשיו לשליחות זו. אם אישה כדבורה דיין, שהיא כבר סבתא, עוזבת ביתה בנהלל לשנים והולכת לארגן קבוצת עולים, יודעים העולים להעריך זאת. ואם אשתו של אליעזר יפה עוזבת ביתה בנהלל והולכת לחסידי חב"ד לשנה ולשנתיים, הם יודעים זאת.<sup>22</sup>

נימוק נוסף להעדפת המושבים קשור לשורשי המפלגתיים של אשכול. הוא התחיל את פעילותו הפוליטית ב"הפועל הצעיר". מפלגה זו אחזה בגרסה מתונה של סוציאליזם לא מרקסיסטי וחבריה אפילו התנגדו לכנות את עצמם סוציאליסטים. הם לא שללו קניין פרטי צנוע שאינו כרוך בניצול אחרים, והם שהקימו את המושבים הראשונים בארץ ישראל. ב-1924 פרסם אשכול את מאמרו "לשאלת צורות ההתיישבות", שבו כתב: "במושב הקומונלי החיים והיצירה אינדיווידואליים הם. כל אותם חברים, אשר

22 אצ"מ, S100/64/1b, ישיבת מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, 24.1.1950. וכן ראו למפרום וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 251-252.

לדעתם כוחותיהם הנפשיים, המרץ, האיניציאטיבה ורגש האחריות המלאה כבולים בחיי הקבוצה, ימצאו להם כאן מקום ואפשרות להערת כל כוחותיהם וכישרונותיהם ביצירתה. מהצד השני ייטול הסיודור הקומונלי [...] את עוקץ התחרות המביאה לידי אי שוויון, קנאה ושנאה וברבות הימים מתגלגלים הדברים גם לידי ניצול".<sup>23</sup>

העיקרון השלישי היה הקמת מושבים הומוגניים מבחינה עדתית. בניגוד לגישה השלטת בישראל באותה העת ולפיה יש ליצור כור היתוך לכל העדות נקט אשכול גישה שונה, לאחר שהניסיונות להקים מושבים רב-עדתיים כשלו. במושבי העולים לא רק שלא ערבבו אשכנזים ובני עדות המזרח אלא השתדלו, ככל האפשר, להקים מושבים נפרדים לבני עדות שונות: פולנים, הונגרים, כורדים, מרוקאים וכיוצא בזה. כאן העדיף את אשכול את הצלחת אחידות המרקם החברתי המקומי על פני הצלחת הגישה הציונית ששללה בעת ההיא זהות עדתית. ביטוי לגישה זו היו דברי בן-גוריון בדיון בכנסת בפברואר 1951, שאין הוא רוצה בשימור הזהות העדתית התימנית כפי שהוא עצמו שכח את מוצאו הפולני.<sup>24</sup>

עיקרון נוסף, שיושם במידה חלקית, היה שימוש בכפרים פלסטיניים נטושים.<sup>25</sup> בסוף 1948 ותחילת 1949 נעשה שימוש במבנים שנותרו בכפרים הנטושים. ואולם צורת הבנייה הערבית לא התאימה לצורכי ההתיישבות הישראלית וחלק מהמבנים אף נפגעו במלחמת העצמאות.<sup>26</sup>

## מאבקיו של אשכול למימוש מדיניותו ב"התיישבות הגדולה"

יש לציין שהצעדים האלה, צעדים בלתי שגרתיים בתנועה הציונית לפני קום המדינה, נעשו בשנים 1948-1949 בלי שקדם להם דיון מפלגתי של ממש.

23 הפועל הצעיר, ט"ז-כ"ג בחשוון תרפ"ה (13-20 בנובמבר 1924). וכן ראו למפרים וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 38-46.

24 דברים בשיבת הכנסת, 14.2.1951, מצוטט אצל ליסק, "העלייה הגדולה בשנות החמישים – כור ההיתוך" (לעיל, הערה 7), עמ' 181.

25 במלחמה נטשו כ-650 אלף פלסטינים שטח של כארבעה מיליון דונם. דיונים על האפשרות להשתמש בכפרים הנטושים ובאדמותיהם החלו באביב 1948. לאחר שאשכול נכנס לתפקיד ראש המחלקה להתיישבות בספטמבר הוא תמך ללא היסוס בשימוש באדמות הכפרים הנטושים ויישם במשנה מרץ את ההחלטה שקיבל בן-גוריון. להרחבה ראו נגה כהן-גדג', "הקמת יישובים יהודיים על קרקעות ערביות נטושות", מרדכי בראון ומאיר חזן (עורכים), אזרחים במלחמה: קובץ מחקרים על התברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים תש"ע, עמ' 431-464, במיוחד עמ' 455.

26 ארנון גולן, שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה, באר שבע 2001, עמ' 238.

בניגוד ל-1926, שאז פנה לוי אשכול הצעיר קודם כול למוסדות מפלגתו אז, "הפועל הצעיר", ורק לאחר ששכנע אותם פנה להסתדרות הציונית, הרי הפעם שימשו מוסדות מפא"י רק גוף שבפניו מדווחים בדיעבד על ההחלטות ומנסים לגייס את פעילי המפלגה לביצוע ההחלטות. לכל זאת היה חריג אחד. מנהיג המפלגה דוד בן-גוריון היה מצוי בהחלטות עוד לפני שהתקבלו. למעשה ברור שהוא האיש שקיבל את ההחלטה להעביר את כובד המשקל בהתיישבות מהקיבוצים למושבים, כפי שעולה מדבריו במועצת תנועת המושבים בפברואר 1949.<sup>27</sup> אולם אשכול לא נשען אך ורק על תמיכתו של בן-גוריון. הוא ידע לגייס לעצמו תמיכה בפעילותו במוסדות מפא"י השונים – בוועידה, במועצת מפא"י<sup>28</sup> ומול גופי התיישבות הקשורים במפא"י, בעקיפין ובמישרין: המרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית, תנועת המושבים והארגונים, חבר הקבוצות ולאחר מכן איחוד הקבוצות והקיבוצים.<sup>29</sup> אך יש לציין שלפחות בעניין אחד חלק אשכול על דעתו של בן-גוריון ואף הצליח לסכל את תוכניתו: להשתמש בחיילי צה"ל או בגדודי עבודה (שיגויסו בכפייה במחנות העולים) להתיישבות. בישיבת מרכז מפא"י בנובמבר 1948 הוא קבע: "אנחנו יודעים שצבא והתיישבות – שני דברים אלה הם לכאורה תרתי דסתרי".<sup>30</sup>

העדפת התיישבות במושבים הייתה כרוכה במאבק עם חלק מראשי תנועות הקיבוצים. הם הציגו שני טיעונים: האחד, שמחלקת התיישבות מקפחת את הקיבוצים בחלוקת משאבים. אשכול הכחיש זאת. לטענתו, הרבה קיבוצים קיבלו השלמה למכסת הקרקע שלהם לאחר קום המדינה – למשל גבעת ברנר ונען (יישובי הקיבוץ המאוחד, כלומר אנשי מפ"ם הגדולה, שהייתה ביריבות פוליטית עם מפא"י). הטענות השני של ראשי תנועות הקיבוצים היה שיש להשאיר להם "רזרבה" לימים בעתיד כשיהיו די מתיישבים להקמת קיבוצים חדשים. אשכול דחה את הטענות הזו על הסף: "לא ברור לי אם התורה הזאת, תורת הרזרבה, היא לגמרי ציונית".<sup>31</sup>

27 אה"ע, IV-307-675, מועצת תנועת המושבים והארגונים, 10.2.1949.  
 28 ראו לדוגמה, הוועידה השביעית של מפלגת העבודה, אוגוסט 1950, ארכיון יד לוי אשכול (להלן: א"א), דברים בכנסים של המפלגה; מועצת מפא"י ה-37, 12.1.1949.  
 29 ראו דוגמאות לכך: אצ"מ, S43/145, נאום בוועידה הרביעית של חבר הקבוצות, 17.9.1949; אה"ע, IV-235-5-721, התכתבות עם אברהם הרצפלד, 25.1.1950, 10.4.1950.  
 30 אמ"ע, 1948-50-23, ישיבת מרכז מפא"י, 30.1.1949. וכן ראו דן גלעד, לוי אשכול – קברניט התיישבות ההמונית 1948-1952, תל אביב 1993, עמ' 11; למפרום, לוי אשכול – ביוגרפיה פוליטית (לעיל, הערה 5), עמ' 99.  
 31 אצ"מ, S100/64/1b, ישיבת מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, 24.1.1950. עוד ראו למפרום וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 253.

כמו כן דחה אשכול חלופות אחרות שהעלו ראשי התנועה הקיבוצית. הוא שלל את הצעתו של אברהם הרצפלד להקים 100 מחנות הכשרה לעולים החדשים ליד יישובים ותיקים, ורק בתום תקופת הכשרתם יאופשר להם להתיישב ביישובים חקלאיים משלהם. כן שלל את הצעתו של שלמה לביא להקים עשר חוות לימוד גדולות לעולים החדשים שבכל אחת מהן ילמדו 600 עולים חדשים חקלאות במשך שנתיים.<sup>32</sup> אשכול הבין שחלופות אלה לא ימשכו את העולים החדשים להתיישב, והם יעדיפו להישאר במחנות העולים עד שיצליחו למצוא מגורים בערים. היה ברור לאשכול שהעולים שחסרו חינוך סוציאליסטי-ציוני בגולה לא ירצו לגור בקיבוץ או כשכירים בחווה. הדרך היחידה למשוך אותם להתיישבות היא מתן בית וחלקת קרקע פרטית במושב. לכן העדיף אשכול להשקיע קודם בדיור צנוע של מתיישב במושב ורק אחר כך בדיור קבע של תושב מעברה. אדרבה, הוא קיווה למשוך עולים מהמעברה להתיישבות באמצעות דיור טוב יותר. העדפתו של אשכול להשתמש במושבים לצורך התיישבות המונית עולה בקנה אחד עם התנגדותו לשימוש בחיילי צה"ל להתיישבות. אשכול סבר שלצורך הנעת העולים החדשים להתיישבות נדרש קודם כול מניע חומרי-קיומי ולא פקודה צבאית או אידיאל סוציאליסטי נשגב.

ביצוע מפעל ההתיישבות לא היה קל, והמתיישבים נתקלו בשורה של בעיות. יש להדגיש שאשכול ליווה אישית את המתיישבים עד כמה שיכול. לעיתים היה מגיע למושב עולים<sup>33</sup> ומדגים איך להשתמש במעדר. הוא טיפל בבעיות ספציפיות של מושבים מסוימים: השגת מדריך, סלילת כביש, השגת רופא למרפאה, מציאת מקומות עבודה, מתן מענה לשאלות מפלגתיות<sup>34</sup> וכיוצא בזה. אשכול פעל למען המתיישבים החדשים גם בתחום הביטחוני. באפריל 1950 הוא הביע דאגה חמורה לגורלם לנוכח האיום של המסתננים

32 אמ"ע, 2-22-1949, המועצה ה-37 של מפא"י, 11.1.1949. וכן ראו למפרום, לוי אשכול – ביוגרפיה פוליטית (לעיל, הערה 5), עמ' 100.

33 מושבי העולים הפכו בסופו של דבר למושבי עובדים.

34 ראו ההתכתבות של חיים רוקח, מנהל מחלקת העלייה של מפא"י, עם לוי אשכול באמ"ע, 31-1949-601-2, 14.7.1949; שם, 32-1950-601-2, 17.3.1950, 13.6.1950; שם, 35-1952-601-2, 2.3.1952. ראו גם שם, 32-1950-601-2, שמעון אביזמר, ראש המחלקה לעולי תימן במפא"י, אל לוי אשכול, 1.9.1950; שם, 34-1951-601-2, משה קיטרון, מנהל המחלקה ליוצאי ארצות המזרח במפא"י, אל לוי אשכול, 10.1.1951, 11.12.1951. בדרך כלל לא מצאתי מכתבים של אשכול אל האישים האלה, אך העובדה שהם המשיכו לכתוב לאשכול ולא התלוננו על שאינם מקבלים תשובות מעידה שהם קיבלו מענה לפנייתם, במכתבים או בדרך אחרת. ראו גם למפרום, לוי אשכול – ביוגרפיה פוליטית (לעיל, הערה 5), עמ' 95-96.



הערבים מעבר לגבול. הוא לא ניסה להפוך את המתיישבים לגיבורים גדולים אלא הבין את מצוקתם: "העולים הללו מטבע נדודיהם, תלישותם ורפיונם – הם כעלה נידף, אשר ירעדו בפני כל רוח שאינה מצויה. עוד יעבור זמן עד אשר יתרגלו ויתחנכו להיות בוטחים בעצמם ומגינים על יישובם", כתב אשכול לבן-גוריון. לפיכך דרש אשכול לספק ליווי של חמישה-שישה שומרים בשכר לכל יישוב חדש.<sup>35</sup> לא פעם העדיף אשכול להשתמש ב"מקל" ולא הסתפק ב"גזר". כאשר החלה תופעה של נטישת מושבים ב-1951 הוא דרש מחברות התחבורה שלא לספק הסעות ל"נדודים" והוא גם הודיע להם שמי שנוטש קרקע חקלאית – לא יקבל סידור אחר מהסוכנות היהודית.<sup>36</sup> אשכול התפאר שבתפקידו כראש המחלקה להתיישבות הוא דואג למתיישבים מכל הזרמים הפוליטיים. באוגוסט 1949 הוא כתב לגזבר הסוכנות יצחק גרינבוים<sup>37</sup> ש"תנועת המושבים, הפועל המזרחי, העובד הציוני, פועלי אגודת ישראל, כפרים שיתופיים [כלומר מושבים שיתופיים], חב"ד, אצ"ל ולח"י וכו'. [...] כל התנועות והזרמים הנ"ל מוכרים ושווי זכויות לארגון וטיפול חברתי במתיישבים".<sup>38</sup> יש לציין שכל ארגון התיישבותי היה מחויב לשלוח מדריכים ליישובים שבחסותו. מכל מקום רוב המושבים השתייכו ל"תנועת המושבים והארגונים" שהייתה מסונפת למפא"י.

הנקודה שאשכול הדגיש במכתבו לגרינבוים לא הייתה ריקה מתוכן עבור אשכול. לא פעם העדיף את האינטרס של המתיישב על פני האינטרס הפוליטי. ב-16 במאי 1951 פנה אשכול אל ראשי קופת החולים של ההסתדרות הכללית, אליעזר פרי<sup>39</sup> ומשה סורוקה,<sup>40</sup> בעניינם של תושבי היישובים הנמצאים בדרום פרוזדור ירושלים, אזור שכונה "דרום המסילה".

- 
- 35 אה"מ, ג-5433/23, אשכול אל בן-גוריון, 12.4.1950. וכן ראו למפרום וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 263-264.
- 36 אי"א, ס/ישיבות מחלקת ההתיישבות, ספטמבר 1950-נובמבר 1951, סיכום ישיבת הנהלת המחלקה להתיישבות עם מנהלי החבלים, 6.11.1951.
- 37 יצחק גרינבוים (1879-1970). נולד בפולין והיה ממנהיגי היהודים שם. ציר בסיים הפולני (1918-1932). עלה ב-1933. חבר הנהלה הציונית והסוכנות (1933-1948). שר הפנים הראשון (1948-1949) – אך נכשל בבחירות לכנסת הראשונה. לאחר מכן כיהן כגזבר הסוכנות (1949).
- 38 אצ"מ, S15/9603, אשכול אל גרינבוים, 31.8.1949; ההדגשה במקור.
- 39 אליעזר פרי (פרלסון, 1894-1979). נולד ברוסיה ועלה ב-1921 לאחר פעילות בארגונים ציוניים. ב-1922 נבחר לתפקיד חבר מרכז קופת חולים כללית וכיהן בתפקיד זה שנים רבות. כמו כן כיהן כחבר מועצת עיריית תל אביב, מנכ"ל משרד הביטחון (1949), מנכ"ל עמידר (1953-1963) ומנהל הוצאת עם עובד (1963-1974).
- 40 משה סורוקה (1903-1972). עלה מרוסיה ב-1920. פעיל בקופת חולים כללית מאז 1921. חבר מרכז קופת חולים מאז 1935 ויו"ר קופת חולים כללית (1968-1972).

שלושה מחמשת היישובים האלה השתייכו לתנועת החרות, ולכן היו מסונפים לקופת חולים לאומית, שהציבה במקום רופא. לשני היישובים שהיו מסונפים לקופת חולים כללית לא היה רופא במקום. לפיכך הציע אשכול, למרות היריבות התנועתית, הרעיונית והכלכלית, שקופת חולים כללית תפנה אל קופת חולים לאומית בבקשה שהרופא שלה יטפל – תמורת תשלום מתאים – גם במטופלי קופת חולים כללית.<sup>41</sup> באותו יום פנה אשכול בעניינם של תושבי יישובי דרום המסילה גם אל שר התחבורה דב יוסף וביקש ממנו להקים מחדש תחנת רכבת כדי לשפר את מצב התחבורה באזור.<sup>42</sup> אף שאשכול היה מוכן לוותר על האינטרסים של מפא"י למען האינטרסים של המתיישב, הוא הקדים את האינטרסים של המדינה לאינטרסים של המתיישב וקבע ש"הסבל הוא חלק מההתיישבות" ושלמחלקה להתיישבות אין ברירה אלא להתאכזר אל המתיישבים.<sup>43</sup> לא פעם סבלו מתיישבים מחוסר פרנסה מספקת מהחקלאות. לבסוף נרתם משרד העבודה שבראשותה של גולדה מאיר לעניין ויזם את מפעל "התעסוקה המשלימה", מפעל שסיפק עבודה חלקית למתיישבים ובלבד שהקדישו לפחות 12 ימי עבודה לחקלאות.<sup>44</sup>

### הערכת תפקידו של אשכול בהנהגת "ההתיישבות הגדולה"

בשנת 1998 ראייתי את לובה אליאב, שהיה מעוזריו הקרובים של לוי אשכול בתקופה ההיא.<sup>45</sup> הוא העיד בפניי שעבור אשכול תפקיד ראש המחלקה להתיישבות, תפקיד שמילא במקביל לתפקיד גזבר הסוכנות, היה החשוב יותר. יתרה מזאת, גם כשנבחר אשכול לתפקיד שר החקלאות והפיתוח ומילא תפקיד זה בעודו ממשיך לכהן בתפקידו בסוכנות – גם אז, לפי אליאב, היה תפקיד ראש המחלקה להתיישבות התפקיד החשוב ביותר עבור אשכול. כשאני מעיין במסמכים אני מוצא שאליאב צדק. אשכול לא

41 אצ"מ, S63/4, אשכול אל פרי וסורוקה, 16.5.1951. על המחסור ברופאים בתקופה זו ראו שפרה שורץ, קופת חולים, הסתדרות, ממשלה, 1960-1947, באר שבע 2000, עמ' 198-192.

42 אצ"מ, S15/4, אשכול אל יוסף, 16.5.1951. וכן ראו למפרום וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 272.

43 למפרום וצורף, לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי (לעיל, הערה 2), עמ' 266-267.

44 חגי צורף, "מאפייני מדיניותה של גולדה מאירסון (מאיר) במשרד העבודה 1949-1956, לאור תפיסת עולמה החברתית-כלכלית", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2010, עמ' 246-247.

45 אה"מ, ראינות עם אריה לובה אליאב, תל אביב, 2.11.1998, 30.12.1998.

ראה בתפקידו כראש המחלקה להתיישבות תפקיד שמסתיים עם העלאת מושב על הקרקע. הוא המשיך ללוות את המושב, על מצוקותיו הכלכליות, החברתיות והפוליטיות. לא מצאתי אצל אשכול את אותה אינטנסיביות בעיסוק בגורלם של תושבי המעברות, שכאמור גם אותן הוא יזם – אם משום שסבר שגולדה מאיר בתפקיד שרת העבודה וגירור יוספטל בתפקיד ראש מחלקת הקליטה הם האחראים לטיפול בהם ואם משום שראה במעברות אמצעי זמני לקליטת העולים החדשים.

אי אפשר להגזים בחשיבות מפעל ההתיישבות של אשכול בשנים 1948-1952. מפעל ההתיישבות שאשכול עמד בראשו קבע במידה רבה את התחום שבו מתגוררת כיום אוכלוסייה יהודית בתוך גבולות הקו הירוק. מפעל זה היה אחד האמצעים לחסימת האפשרות של הפליטים הפלסטינים להתיישב מחדש בכפרים שמהם יצאו במלחמת העצמאות, או האפשרות שישראל תותר על שטחים בוועידת לוזאן ב-1949 או לאחר מכן. אשכול לא הסתיר את החשיבות האסטרטגית של "ההתיישבות הגדולה". ב-28 בפברואר 1949 הוא נאם במועצה החקלאית: "אם לא נדע מתוך מיליון היהודים שיבוא לארץ במשך חמש השנים הקרובות [...] שחלק ממספר יהודים זה ישתרש בקרקע – חוששני שהחמצנו הזדמנות היסטורית [...] מה יהיה בינתיים על הקרקע, מה יהיה על הגבולות?" (ההדגשות שלי).<sup>46</sup> באותו נאום דרש אשכול שרבע מהעולים החדשים יגיעו להתיישבות. בפועל רק שמינית מהעולים החדשים עשו זאת. מטרה נוספת של הנהגת המדינה שביקש אשכול להשיג באמצעות "ההתיישבות הגדולה" הייתה פיזור אוכלוסין.<sup>47</sup>

מפעל "ההתיישבות הגדולה" נתן מענה מסוים לשתי בעיות נוספות שעיימן התמודדה המדינה הצעירה: המחסור במזון ואבטלת העולים החדשים. בשנים הראשונות למדינה, עד לייצוב הכלכלה ב-1952-1953, נקלעה המדינה למחסור קשה בהון זר. מחסור זה נגרם בשל מימון מלחמת העצמאות וקליטת העלייה ההמונית. ממעט הדולרים שנותרו היה צריך לממן רכישת חיטה, ולעיתים נדרשו לכך דרכים יצירתיות. זאת ועוד, אוכלוסיית המדינה הוכפלה באותן שנים. ככל שהחלקאות המקומית ייצרה יותר מזון כך פחת הצורך לממן יבוא מזון מחוץ לארץ. להתיישבות החדשה היה חלק בגידול הרב בכמות הקרקע שבה נעשה שימוש לגידולי פלחה: מיליון דונם בחורף תש"ט, שני מיליון דונם

46 אה"ע, IV-307-1-110, המועצה החקלאית המ"ח, 28.2.1949.

47 דבורה הכהן, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל אביב 1998, עמ' 20-23.

בחורף תש"י ו-2.75 מיליון דונם בחורף תשי"א.<sup>48</sup> כמו כן סבל המשק מאבטלה, וכל עולה חדש שפנה להתיישבות הפחית את האבטלה במשק. הצלחתו של אשכול בתפקיד ראש המחלקה להתיישבות נבעה משילוב של ארבעת הצעדים החדשניים והבלתי שגרתיים שפירטתי לעיל, השקפת עולמו מימי פעילותו ב"הפועל הצעיר", זיכרונותיו מביקורו ביוון ויוזמתו להקמת "התיישבות האלף", ניסיונו הרב בהתיישבות ובניהול משק המים, ויכולתו לגייס את הנהגת מפא"י בכלל ואת בן-גוריון בפרט לסייע לו. יכולתו של אשכול להביא לתוצאות ברוכות, ככל שאפשרו המגבלות החומריות, התקציביות והאנושיות הקשות של ימיה הראשונים של המדינה, לא נעלמה מעיני המערכת הפוליטית בכלל ומעיני הנהגת מפא"י בפרט. כשם שהצלחתו של אשכול ב"התיישבות האלף" בשנות העשרים הביאה לו קידום פוליטי – הוא נבחר לוועד הפועל של ההסתדרות ב-1927 ולוועד הפועל הציוני ב-1929 – כך התקדם אשכול בחמש השנים הראשונות לקום המדינה ואפילו אפשר לוומר שהוא ביצע זינוק מטאורי: כאמור, הוא נבחר לתפקיד גזבר הסוכנות באוקטובר 1949, לתפקיד שר החקלאות והפיתוח באוקטובר 1951 ולתפקיד שר האוצר ביוני 1952. זו הייתה אחת הסיבות לניסיונו של בן-גוריון להביא לבחירתו של אשכול לראשות הממשלה בסוף 1953 (יוזמה שאשכול דחה על הסף). ביוני 1963, כשבאו נציגי מפא"י אל נשיא המדינה זלמן שזר והמליצו לפניו שיטיל על אשכול את מלאכת הרכבת הממשלה, הם נימקו זאת במשפט אחד: "חזונו הקולוניאטורי והמעש המבורך של אשכול ידוע לך".<sup>49</sup> תוצאה פוליטית נוספת של מפעל ההתיישבות הייתה שמושבי העולים (שמספרם הלך וגדל) הפכו למוקד כוח של אשכול בתוך מפא"י ובציבור הרחב. בשנים 1964-1965, כאשר התחולל קרע בין בן-גוריון לאשכול, נשאר מושבי העולים נאמנים לאשכול ולמפא"י ואילו רבים מבני המושבים הוותיקים והמעטים יחסית תמכו בבן-גוריון בתוך מפא"י, וברפ"י בבחירות לכנסת השישית ב-1965.<sup>50</sup>

48 שנתון הממשלה תש"י (לעיל, הערה 13), עמ' 98-99; שנתון הממשלה תשי"א, ירושלים תשי"א, עמ' 94-95.

49 אה"מ, 1-193/1, התייעצות הנשיא שזר עם סיעת מפא"י בכנסת, 18.6.1963. וכן ראו ארגון למפרום, "50 שנה להתפטרותו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון ולהקמת ממשלתו של לוי אשכול", אתר האינטרנט של ארכיון המדינה, 13 ביוני 2013, <http://www.archives.gov.il/archives/#/Archive/0b071706800399c8/File/0b071706807fe609/Item/0907170684f111dc>.

50 הכהן, הגרעין והריחיים (לעיל, הערה 47), עמ' 331. וכן ראו למפרום, לוי אשכול – ביוגרפיה פוליטית (לעיל, הערה 5), עמ' 348, 381-382.

# יוסף ויץ וחזון היער הישראלי: אורות וצללים

## יחיעם ויץ

### מבוא

יוסף ויץ נתפס כ"אבי היער בארץ ישראל". תום שגב כתב עליו כי היה "היערן הראשי של התנועה הציונית. קרוב לשישים שנה היה יושב בארץ-ישראל, ובימיו נטעה הקרן הקיימת עשרות מיליוני עצים [...] [הוא] נחשב לאחד האבות המייסדים של המדינה"<sup>1</sup>. ויץ עבד במוסדות הלאומיים (ועד הצירים וקרן קיימת לישראל) כמעט יובל שנים (1919-1966) וניהל את אגף הייעור בקק"ל יותר משנות דור (1932-1966). כל החוקרים רואים בו דמות מרכזית שעיצבה את היער הישראלי. יעקב מרקוביץקי כתב כי אין להתעלם מחזונו ומתרומתם של אישים בכירים בתנועה הציונית לקידום מדיניות היער בארץ ישראל, "אולם סיפור ייעור הארץ הוא בראש ובראשונה הסאגה של יוסף ויץ, שחברו בו כושר עבודה, כריזמה, חזון, יצירתיות ואהבת המולדת, והטביעו את חותמם בצורה בולטת על הנוף הארץ-ישראלי"<sup>2</sup>. לדברי גדעון ביגר ונילי ליפשיץ, הוא "היה אחראי יותר מכל אדם אחר לייעור הארץ"<sup>3</sup>. השבחים שהרעיף אלון טל על ויץ ועל תרומתו ליער בארץ גורפים ביותר. בתת-פרק ששמו "אב היערות" כתב כי עם מינויו של יוסף ויץ בשנת 1932 לראש מחלקת הייעור בקק"ל,

קיבלו יערות ארץ-ישראל זריקת מרץ רצינית. הוא הביא עימו לתפקיד נטייה מיוחדת לייעור, למרות שבתפקידו

- 1 תום שגב, 1967 – והארץ שינתה את פניה, ירושלים 2005, עמ' 15.
- 2 יעקב מרקוביץקי, רוח העמקים: מפעלות קק"ל כנדבך בבניין הבית הלאומי, 1920-1936, תל אביב 2008, עמ' 188.
- 3 גדעון ביגר ונילי ליפשיץ, נלבישך שלמת ירק: הייעור בארץ-ישראל – מאה שנים ראשונות, 1850-1950, ירושלים 2000, עמ' 11.

נכללה האחריות הכללית על רכישות קרקע והתיישבות.<sup>4</sup> ויץ נשאר הדמות הראשית בקק"ל עד מותו ארבעים שנה אחר כך,<sup>5</sup> וזכה בשם החיבה ההולם "אב היערות". ואכן, אף תחום אחר בסביבה בישראל לא הושפע כל כך על ידי אדם אחד, כמו היערות בארץ ישראל נושאים את חותמו של יוסף ויץ.<sup>6</sup>

טל ציין כי ויץ כתב רבות ולכן "אנו יודעים עליו הרבה". יומניו האישיים "משתרעים על פני חמישה כרכים",<sup>7</sup> וספר היסוד שכתב בערוב ימיו ואשר עוסק במפעל הייעור – היער והייעור בישראל<sup>8</sup> – "הוא כמעט אוטוביוגרפיה".

מטרת מאמר זה היא לעסוק בכמה שאלות: (א) האופן שבו הפך יוסף ויץ, שעלה לארץ בצעירותו, בימי העלייה השנייה, את הייעור למפעל חייו; (ב) הקשר בין ראייתו הציונית לבין תפיסתו היסודית בנוגע ליערות בארץ ופיתוחם; (ג) המחלוקות בינו לבין דמויות מרכזיות בעיצוב הנוף, כמו אברהם יפה ועזריה אלון, בנוגע למקומו של מפעל הייעור. עוד שאלה שתידון היא אם אפשר לראות במחלוקות האלה מאבק בין-דורי, בין "האב" ל"בנים". האבות נולדו במזרח אירופה ועלו בעלייה השנייה או השלישית מתוך מניעים ציוניים וחלוציים ולא הייתה להם השכלה מסודרת. אברהם הרצפלד, דמות מובהקת של דור האבות, אמר כי "האוניברסיטה שלנו היו הביצות". לעומת זאת, הבנים נולדו בארץ, רבים שירתו בצבא הבריטי, במחתרות ובצה"ל, וחלק מהם רכשו השכלה. יחס הבנים לאבות היה מורכב ונע בין הערצה וקבלת דרכם ובין זלזול ולעג מסוימים.

4 נוסף על ניהול מחלקת הייעור הוא ניהל את מחלקת הקרקעות במוסד ובתפקידו היה מעורב בכל הפעילות ההתיישבותית בימי היישוב ובימי המדינה, בשנות החמישים והשישים.

5 הוא הלך לעולמו ב-22 בספטמבר 1972.

6 אלון טל, הסביבה בישראל: משאבי טבע, משברים, מאבקים ומדיניות – מראשית הציונות ועד המאה ה-21, תל אביב 2006, עמ' 107; ההדגשה שלי.

7 חמשת הכרכים של יומני ואגרותי לבנים יצאו לאור בחייו (1965), בהוצאת מסדה (להלן: יומני). כשנה אחרי מותו, בשנת 1973, יצא לאור כרך נוסף, ובו הדברים שרשם ביומנו בשנים האחרונות לחייו (1964-1970).

8 יוסף ויץ, היער והייעור בישראל, רמת גן 1970.

## דרכו של יוסף ויץ למפעל הייעור ולניהולו

### עלייתו לארץ וצעדיו הראשונים בארץ ישראל

יוסף ויץ נולד בבורמל (Bormel), עיירה בחבל ווהלין שבמערב אוקראינה, בשלהי 1889. אביו, אברהם ויץ, עסק בפיקוח על יערות, ובנו תיאר את מעשיו בסגנון מליצי: "היה מתהלך כל הימים ביערות, מודד באמה, רושם בפנקס, מצווה צווים ואת נווהו הוא פוקד לעיתים רחוקות".<sup>9</sup> האב השפיע מאוד על יוסף הקטן, שזכר היטב כיצד הוא היה קרוב לטבע, לצומח ובמיוחד לעצי היער. הדברים שכתב על אביו מאפיינים גם את דמותו שלו. הוא היה

אדם שתמיד התרועע עם הטבע והיה דבוק לאילן היער ולעץ הגן, לשיח השדה ולפרח הגינה. איש היער היה כול ימיו, בכול אביב היה פותח את האדמה, שותל וזורע ופרחים לא פסקו מחצר משכנו ביערות בכול ימות הקיץ, הוא ידע עת לכול צמח והכיר את כנפיה הרננים שקיננו בין עפאיה העצים.<sup>10</sup>

יוסף ויץ עלה לארץ בימי העלייה השנייה והגיע לנמל יפו בכ"א בתמוז תרס"ח (קיץ 1908), כשהיה בן 19. עימו עלתה אחותו הבכורה מרים, שהייתה אז בת 21, ושניהם עלו מתוך דחף ציוני – לחיות בארץ חיים חלוציים. משפט קצר שכתב ביטא את שאיפותיו: "עלייתי לארץ ישראל כסופת-שנים רבות נתגשמה".<sup>11</sup> הסופר ס. יזהר (סמילנסקי), בנה של אחותו מרים, כתב כי "משאת נפשם הייתה ברורה: קרקע, שדות, כרמים, פרדסים. יישוב הארץ. כלומר, עבודה בשדות, עבודה בכרמים, עבודה בפרדסים, עבודה בשמירה. כלומר במחרשה, עבודה במזמרה, עבודה במעדר, וגם ברובה".<sup>12</sup>

ויץ הגיע לרחובות, נדד בכל הארץ ושהה במספר מקומות – ובכלל זה באום ג'וני, היא דגניה, ששם עבד כפועל חקלאי. מבחינה פוליטית הוא הצטרף למפלגת "הפועל הצעיר", מפלגת הפועלים הקטנה והמתונה, והיה לאחד מפעיליה הבולטים. הוא אף היה יושב ראש הוועידה השנייה של ההסתדרות החקלאית, שהתכנסה בבית הפועלים בפתח תקווה בימי חנוכה תרע"ב (שלהי 1911), ועם משתתפיה נמנו דמויות בולטות מקרב תנועת

9 יוסף ויץ, "מלפני העלייה", אדם עם עצמו: קובץ מוקדש ליוסף ויץ ופעלו, רמת גן 1966, עמ' 19.

10 שם.

11 ויץ, "מלפני העלייה" (לעיל, הערה 9), עמ' 58.

12 ס. יזהר, "אינטלקטואל במדבר", מעריב, 5.11.1982.

הפועלים הזעירה: יוסף אהרונוביץ, יוסף שפרינצק, יעקב זרובבל וברל צנולסון.<sup>13</sup>

בשנת 1915, בימי מלחמת העולם הראשונה, מונה ויץ למנהל החווה החקלאית בסג'רה שבגליל התחתון שהייתה חלק מ"אגודת נטעים",<sup>14</sup> ושימש בתפקיד כארבע שנים, עד 1919. מינוי זה הפך אותו מפועל חקלאי למנהל, והיה קשור לנישואיו עם רוחמה אלטשולר, בת למשפחת איכרים שעלתה בעלייה הראשונה והייתה ממייסדי רחובות, שכן בעזרת קשריה של משפחת אלטשולר הוא קיבל עבודה ב"אגודת נטעים" והגיע לניהול החווה.<sup>15</sup>

### יוסף ויץ כאוטודידקט

שנים אלה היו תקופה מכרעת בהתפתחות חייו המקצועיים והציבוריים של ויץ. התכונה הדומיננטית שהתפתחה אז אצלו הייתה האוטודידקטיות – השאיפה האדירה ללמוד ולרכוש השכלה, תכונה שליוותה אותו עד יומו האחרון. קשה להגזים בחשיבותה בתהליך שהפך אותו למנהיג מוביל במפעל ההתיישבות, ובכלל זה מפעל הייעור. כמו רבים מאנשי העלייה השנייה, יוסף ויץ לא זכה להשכלה מסודרת. הוא לא למד בבית ספר תיכון וודאי לא באוניברסיטה. האמרה הידועה של אברהם הרצפלד, שהיה ידידו הטוב של ויץ וגם יריבו המר, "האוניברסיטה שלנו היו הביצות", תקפה במידה רבה גם לגביו. כשהיה בן 14 נאלץ לעבוד לפרנסתו, וכשניסה להגיע לעיר הגדולה – אודסה – כדי להכשיר עצמו לתעודת בגרות, הפרעות שהתחוללו בעיר בסתיו 1905 שיבשו לחלוטין את תוכניותיו. "יוסף הצעיר עבד בטחנת קמח הוא לא הסתפק [בעבודה זאת], אלא הקדיש את הלילות לקריאה וללימוד".<sup>16</sup> כשבנו הבכור רענן למד אגרונומיה בפירנצה שבאיטליה<sup>17</sup> הוא

- 13 על כך ראו יחיעם ויץ, "יוסף ויץ בגליל העליון", אופירה גראוויס קובלסקי (עורכת), **בשבילי העבר: פרקים בתולדות קרן קיימת לישראל ובתולדות ההתיישבות היהודית בגליל התחתון**, רמת גן 2016, עמ' 15-32.
- 14 "אגודת נטעים", שהוקמה בשנת 1905, הייתה חברה ציונית בבעלות פרטית שמטרתה הייתה לקדם את ההתיישבות היהודית בארץ ישראל.
- 15 ראו לעיל, הערה 13.
- 16 חיים תורן, "יוסף ויץ ופעלו", **אדם עם עצמו: קיובץ מוקדש ליוסף ויץ ופעלו**, תל אביב 1966, עמ' 65.
- 17 רענן ויץ למד שם בשנים 1932-1937 ובסיום לימודיו קיבל תואר דוקטור. אביו כתב ביומנו כי "אחרי הצהריים קיבלנו מברק מרענן: 'הצטיינות יוצאת מהכלל, דוקטור רענן'. ובכן, הבחור גמר את חוק לימודיו בהצטיינות. עתה יחזור ארצה ויעבוד למענה" (יומני, ירושלים, 7 בנובמבר 1937, כרך א, עמ' 281). דברים קצרים שנכתבו ביומנו הם עדות לציפיותיו מבניו – הם חייבים להקדיש את חייהם לבניית הארץ ולגאולתה.



כתב כי יש להם קו אופי משותף – "החפץ לדעת וללמוד". חפץ זה קינן בנפשו מיום שעמד על דעתו, "ועד היום לא חדל מלתבוע ממני את תביעתו, אלא שנסיבות החיים גרמו, שלא יכולתי למלא אף את חצי תאוותי זו". כשחזר לביתו מאודסה נתפס "לרעיון החלוציות בארץ-ישראל" והתמסר לו כל כולו "עד שהגשמתיו בחיים". הוא ציין כי "עול החיים מזה והאידיאל מזה היטוני הצדה, רחוק ממסלול התורה, אף – לא פסקתי מגרסה בכול שעותיי הפנויות"<sup>18</sup>.

כך אפוא היה ויץ כל חייו תאב דעת. גם שנדד בארץ לא ויתר על הלימוד – בעיקר בשעות הלילה המאוחרות כשלא היה עייף ורצוץ אחרי עמל יומו. כמנהל חווה היה לו יותר זמן פנוי ללימוד. בסג'רה הוא העמיק בלימוד השפה הצרפתית כדי שיוכל לקרוא את הספרים המקצועיים שעוסקים בייעור ובמטעים שפורסמו בשפה הזאת. בנו רענן כתב על כך כי "מאחר שלא שב עייף מהעבודה התארכו שעות הלימוד שלו לתוך הלילה. לפעמים היה לומד עד אור הבוקר"<sup>19</sup>. טל העיר כי הוא "הפגין כישורים אוטודידקטיים יוצאי דופן" וציין כי במרס 1919 הוא פרסם מאמר בצרפתית בכתב עת אקדמי "על טכניקות השבחה של דיונות חול"<sup>20</sup>.

אפשר לראות בתקופתו של ויץ בחוות סג'רה נקודת זינוק לתפקידיו במישור הלאומי. נוסף על הרחבת ידיעותיו והשכלתו, הוא רכש שם שני יתרונות נוספים שאפשרו לו להתקדם אל מעבר לניהול חווה בגליל התחתון. ראשית, הוא צבר ניסיון חקלאי משמעותי. שנית, ויץ יצר לעצמו שם של מנהל מוכשר. הוא הפגין תכונות שאפיינו את סגנון ניהולו במשך שנים רבות: חריצות, מסירות מלאה לנושאים שבהם עסק ורצון ללמוד אותם ולהתעמק בהם. על כך נכתב כי הוא הצטיין ב"כישרון הארגוני המרשים ומסירותו לעבודה"<sup>21</sup>.

### הפטרונות של עקיבא אטינגר

ביולי 1919 הזמין עקיבא אטינגר את יוסף ויץ לעבוד עימו בקק"ל בהדרכה, בפיתוח מטעי פרי ביישובי ההסתדרות הציונית ובנטיעת יערות. "מאז ועד פרישתו ביולי 1966, הטביע ויץ את חותמו על מפעלות הייעור בארץ"<sup>22</sup>.

18 יומני, ירושלים, 12 בינואר 1932, כרך א, עמ' 15.  
 19 רענן ויץ, ניהוח השיטה הקוצנית, ירושלים 1998, עמ' 37.  
 20 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 107.  
 21 שם.  
 22 ביגר וליפשיץ, נלבישך שלמת ירק (לעיל הערה 3), עמ' 51.

עקיבא אטינגר היה הפטרון הראשון של יוסף ויץ. דומה ששמו של אטינגר נשכח ורק מעטים מן החוקרים מציינים כי היה מאבות ההתיישבות בארץ ישראל. ואולם בשנות העשרים של המאה הקודמת הייתה תרומתו לעיצוב ההתיישבות ניכרת, והוא היה דמות מרכזית בשדה ההתיישבות. שלום רייכמן אף ראה בו אחד מאחד-עשר האישים הבולטים שמילאו תפקידי מפתח בהתיישבות בתקופת היישוב והמנדט הבריטי.<sup>23</sup>

עקיבא אטינגר (1872-1945) נולד בוויטבסק שברוסיה הלבנה ולמד אגרונומיה בסנט פטרסבורג שברוסיה ובבון שבגרמניה. הוא היה מדריך ומנהל חקלאי מטעם יק"א בבסרביה, וב-1912 שלחוהו מעסיקיו לעבוד בדרום אמריקה. בשנות מלחמת העולם הראשונה שהה בהאג, בירת הולנד, עבד בלשכה הראשית של קק"ל וכתב את הספר שיטות ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל. באוגוסט 1918 עלה לארץ ומונה למנהל המחלקה להתיישבות במסגרת ועד הצירים ואחר כך במסגרת ההנהלה הציונית. ראש המחלקה היה ד"ר ארתור רופין, שנתפס עד היום כ"אבי ההתיישבות הציונית", אולם מי שניהל אותה בפועל היה עקיבא אטינגר, שהיה מנהלה המקצועי. אחרי שמשרדי הלשכה הראשית של קק"ל עברה מהאג לארץ, בספטמבר 1922, הוא מונה לתפקיד נוסף – מנהל מחלקות הקרקעות והייעור של קק"ל.<sup>24</sup> בתחום הייעור היה אטינגר מעורב מאוד, והוא שהניח את היסודות לעבודת הייעור של המוסדות הלאומיים.<sup>25</sup> ב-1925 הוא נאלץ לפרוש מניהול המחלקה להתיישבות. פרישתו, שהוגדרה "פרישה עצובה", נבעה מסכסוך חמור עם גזבר ההסתדרות הציונית זיגפריד ון-פריזולנד.<sup>26</sup> אטינגר נשאר בתפקידו בלשכה הראשית בקק"ל אך כוחו והשפעתו הלכו וירדו. בשנת 1932 הוא פרש לחלוטין מתפקידו בלשכה הראשית בקק"ל ועסק בעיקר בכתיבה בביתו בתל אביב עד יום מותו. כשהלך לעולמו נכתב עליו כי היה בן נאמן של "ההתיישבות החקלאית בארץ, סולל נתיבותיה ומדריכה במשך שנים רבות, חלוץ מטעי עצי פרי וענבי המאכל בארץ. מראשוני המסייעים להתיישבות בהרים".<sup>27</sup>

- 23 שלום רייכמן, ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ ישראל, 1918-1948: עיון ומקורות, ירושלים 1979, עמ' 42.
- 24 על כך ראו שם, עמ' 44.
- 25 מרקוביציקי, רוח העמקים (לעיל, הערה 2), עמ' 183.
- 26 על כך ראו אברהם רוזנמן, הכלי ליישובה של הארץ: סיפור המחלקה להתיישבות עד להקמת המדינה, ירושלים 1997, עמ' 119-122. זיגפריד ון-פריזולנד (1886-1939) היה עורך דין ומראשי התנועה הציונית בהולנד. הוא כיהן כגזבר ההנהלה הציונית בשנים 1919-1929.
- 27 עקיבא אטינגר, "איננו", דבר, 1.2.1945.

מי שהנציח את שמו ואת פעולותיו היה יוסף ויץ, תלמידו וממשיכו. כשנודע לו כי אטינגר הלך לעולמו הוא כתב ביומנו כי "נעצבתי אל לבי",<sup>28</sup> וימים ספורים אחר כך כתב עוד כי בשלוש-עשרה השנים האחרונות עד מותו "היה [אטינגר] פרוש בקרן זווית, שקט וצנוע, בעיר העברית ההומייה, ועושה חשבון התיישבות החקלאית היהודית בגולה ובארץ ומעמיק חקר באפשרויות החקלאיות של הארץ לעתיד לבוא וכוח קליטתה". באותן שנים שאף אטינגר להכרה ציבורית, בלי הצלחה, והנה בהלוייתו "עם רב, שאליו ציפה לשווא כול אותן השנים, מלוהו בדרכו, הם באו לגמול לו חסד, אחרון".<sup>29</sup>

במחצית השנייה של שנות העשרים ירד אטינגר מהבמה בתהליך איטי, ובד בבד עלה אליה יוסף ויץ כדי לתפוס את מקומו. כעוזרו של אטינגר היה תפקידו המרכזי של ויץ רכישת קרקעות והכשרתן לצורכי קק"ל. נוסף על כך הוא ראה "בייעור יעד לאומי שצריך להטביע את חותמו בצורה בולטת על הנוף הארץ-ישראלי".<sup>30</sup> ראייתו בעניין הזו הייתה שונה במידה רבה מזו של מנחם אוסישקין, שמסירותו לעצים הייתה "פושרת למדי".<sup>31</sup>

### יוסף ויץ כדובר מפעל הייעור

כבר בשנות העשרים, עוד לפני שעמד בראש מחלקת הייעור, נעשה ויץ הדובר המרכזי של מפעל הייעור, דבר שבא לידי ביטוי בשתי דרכים מרכזיות.

הדרך הראשונה הייתה כתיבת ספרים, ובכללם ספרי הדרכה וספרים לבני הנוער, שעוסקים בנושאי עצים ויער. למשל, ב-1922 יצאו לאור שני ספרי הדרכה פרי עטו – גידול חרובים וגידול תמרים.

הדרך השנייה הייתה פרסום מאמרים שעסקו בדרך הגשמת מפעל הייעור. דוגמה מובהקת לכך היא מאמר שכתב בסוף שנות העשרים,<sup>32</sup> ובו פירט שתי מטרות למפעל הייעור של קק"ל. המטרה הראשונה היא "נטיעת עצי יער חדשים על אדמת הקהק"ל שאינן מסוגלות אלא לייעור".

28 יומני, 31 בינואר 1945, כרך ג, עמ' 9.  
 29 יוסף ויץ, "עקיבא אטינגר ז"ל – רשמים ושרטוטים", יומני, 9 בפברואר 1945; ההדגשה במקור. אטינגר נקבר בבית הקברות בקריית ענבים.  
 30 מרקוביץקי, רוח העמקים (לעיל, הערה 2), עמ' 188.  
 31 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 102. מנחם אוסישקין היה נשיא קק"ל עד למותו בשנת 1941.  
 32 יוסף ויץ, "תקומת היער הלאומי (לט"ו בשבט)", דבר, 6.2.1928.

המחבר ציין כי מתר"פ (1920) ועד סוף תרפ"ז (סתיו 1927) הספיקה קק"ל לנטוע ולגדל "442,817 עצי יער על שטח של 3,082 דונם" והדגיש כי "זוהי העבודה העיקרית במפעל היעור של הקהק"ל ולה גם מוקדשים רוב האמצעים הנאספים מתרומות העצים". המטרה השנייה היא "הקמת שרידי היער העתיקים שעל קרקע הקהק"ל" – סוג של "חדש ימינו כקדם". מדובר בשטח של יותר מ-17,000 דונם ש"מכוסים ברובם שרידי עצים ושיחים, פליטי היערות הטבעיים, שהיו מכסים את רוב ההרים וביחוד בצפונה של ארץ ישראל". בסגנון מליצי תיאר המחבר מה אירע ליערות במשך מאות שנים. שרידים אלה נלחמים

באויביהם הערבים ועדרי העזים והכבשים שלהם. הערבים [...] כורתים את הבדים ומסעפים את הענפים בכלי-משחית לשם הסקה, פחמים וכלי-עבודה. צאנם ובקדם מכלים כל פארה רכה בעודה בלבלובה באביב ומביאים כליה על העץ. ברבות הימים הפך היער לחישה, היינו למקום מכוסה שיחים נמוכי קומה.

המחבר ציין כי בהרים יש מקומות קירחים לגמרי, ותפקידה של קק"ל הוא "להגשים את התוכנית האומרת למלא את קרחות היערות בנטיעות עצי יער חדשים". עבודה זאת דורשת שנים רבות "אבל יש בה משום כפול ומשולש לערכם שטחי ההרים כולם". מימון מפעל זה נעשה באמצעות "קרן תרומות העצים": "נמצא שהתורם תרומת עץ זוכה בשני כתרמים: על ידו נשתל עץ חדש בא"י על אדמת הקה"ק ויחד אתו מתעוררים לתחיה שרידי עצים, אולי מתקופת אבותינו".

הנקודה המרכזית שהודגשה במאמר היא שמפעל הייעור הוא חלק משמעותי ובלתי נפרד מתהליך התחייה הציוני שמתחולל בארצנו. לדידו של ויץ, מפעל הייעור בארץ היה גולת הכותרת במפעל הציוני שבגללו עלה לארץ כנער צעיר. מבחינה זו, תפקיד קק"ל הוא

לנטוע עצים ולהקים את השרידים שנשארו לפליטה. אין אנו זוכים מן ההפקר, עלינו ליצור הכל באמצעינו ובמאמצינו, והפעם תהיה יצירתנו שלימה ובת-קימא, באשר היא יצירת העם. מטרתנו היא: יצירת העם ותקומתו.

## יוסף ויץ כמנהיג מפעל הייעור

### יחסו של יוסף ויץ למפעל הייעור

כאמור, בשנת 1932 מונה יוסף ויץ לתפקיד הכפול: ראש מחלקת הקרקעות וראש מחלקת הייעור.<sup>33</sup> בשנים הראשונות בתפקיד הוא המשיך את דרכו של עקיבא אטינגר. שמעון בן-שמש, שהיה עוזרו האישי של יוסף ויץ,<sup>34</sup> סבר כי "רוב האסטרטגיות של הבוס שלו וגישתו הקונספטואלית לייעור נלקחו ישירות מאטינגר" וציין כי "ההיסטוריה לא העניקה לאטינגר מה שמגיע לו. כישורו הגדול של ויץ היה לדעת איך לקחת את הלפיד שמסר לו אטינגר ולרוץ הלאה. השורשים של העצים שיוסף ויץ נטע היו של עקיבא אטינגר."<sup>35</sup> יוסף ויץ עצמו כתב<sup>36</sup> כי בתמוז תרע"ט (יולי 1919) התחיל לעסוק בנטיעת יערות במסגרת קק"ל ביוזמת עקיבא אטינגר, שהתווה את הקווים העיקריים של פעולת הייעור, ובהם שני קווי יסוד. הראשון היה "נטיעת הרבה עצי-יער שגידולם מהיר וטיפול בהם אינו זקוק לאריכות-ימים"; השני היה שיש לנטוע את עצי היער אך ורק "באדמה שאינה מסוגלת לניצול חקלאי אחר, אלא לייעור, כגון אדמת סלעים, ביצות וחולות נודדים".

תפיסתו הבסיסית את מפעל הייעור הייתה כפולה – מפעל זה הוא אמצעי וגם מטרה. בתפקידו הראשון – ראש מחלקת הקרקעות, שהיה למעשה תפקידו המרכזי – הוא ראה בייעור אמצעי לקביעת עובדות ונוכחות יהודית במרחב ולשמירת הזכויות המשפטיות של הקרקעות שהוא עצמו רכש. יעקב מרקוביץקי כתב כי "היער 'נרתם' למעש המדיני והפוליטי, בהמירו את המושגים המופשטים של הטקסט הנופי למערכת מובהקת של יצירת עובדות והמחשה הזיקה על פני טריטוריה מוגדרת."<sup>37</sup> יוסף ויץ עצמו נדרש לנקודה זו לא מעט. בהרצאה שנשא ב-1944 קבע

33 לפי ספרות המחקר, יוסף ויץ אכן מונה לתפקידיו בשנת 1932. ואולם עיון בפרוטוקולים של דירקטוריון קק"ל מגלה כי התמונה מורכבת יותר. הוא השתתף בישיבה שהתקיימה ב-10 באוקטובר 1929 כממלא מקום מנהל מחלקת הקרקעות, בעקבות פרישת אטינגר מניהול המחלקות (הישיבה האחרונה שאטינגר השתתף בה התקיימה ב-13 במרס 1929). ב-21 בפברואר 1933 הודיע אוסישקין לחברי הדירקטוריון כי "מר עקיבא אטינגר התפטר משרות הקק"ל ב-1 בפברואר 1933. בישיבה הבאה, שהתקיימה ב-21 במרץ 1933, יוסף ויץ השתתף כמנהל מחלקה של קק"ל". תיקי ישיבות הדירקטוריון של קק"ל נמצאים בארכיון הצינוני המרכזי.

34 שמעון בן-שמש כיהן כמנכ"ל קק"ל שנים רבות (1964-1989). אחר כך הקים את המכון לחקר תולדות קק"ל ועמד בראשו עד מותו.

35 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 107.

36 ויץ, היער והיעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 99.

37 מרקוביץקי, רוח העמקים (לעיל, הערה 2), עמ' 191.

כי "הייעור הוא אמצעי יחידי לגאולת מיליוני דונם אדמה משממתם" והסביר את תפקידה של קק"ל ברכישת קרקעות לייעור:

אין הקק"ל יכולה לצמצם את עצמה המסגרת של גאולת אדמה בלבד, כלומר, לרכוש רק אותם השטחים הנעבדים [המעובדים], שהם מבחינת אדמה פורייה לאלתר; הקרן הקיימת מחויבת לקיים את הצו של גאולת הארץ בשלימותו, כלומר, כל שטח ושטח שבה יקר וחשוב, בין אם הוא אדמה עידית או זיבורית או בור. ומכיוון שקודם כל נמכרת לנו אדמה זיבורית, או אדמת-בור, הרי שכל הפעולות הבאות להשלים את הגאולה, היינו להפוך את הבור ואת השממה לאדמה, אם לאדמת-חקלאות ואם לאדמת-יער – הן מחובתה של הקק"ל, ובכללן פעולת הייעור.<sup>38</sup>

בתפקידו השני – ראש מחלקת הייעור – ראה ויץ במפעל הייעור מטרה בפני עצמה. ב-1945 נשא דברים לרגל ציון "25 שנות יצירת יער" והדגיש כי:

היער הוא יצירה בפני בעצמו. יצירה תרבותית וצורך תרבותי. היער הוא מזיגה של גוונים, צללים וצלילים. את היער אמרה קרן הקיימת להקים בארצנו, יער בעל שלוש מגמות: חקלאית-קרקעית, יישובית-מדינית – יראו אומות העולם אין החיינו את השממה: וחברתית-יצירתית.<sup>39</sup>

### נטיעת יערות חדשים

בימי המנדט הבריטי, כלומר בשנות השלושים והארבעים, ניטעו יערות חדשים בניצוחו של יוסף ויץ. ביומנו כתב לא מעט על מפעל הנטיעות – דברים שמעידים עד כמה היה מעורב בפרטי הפרטים של תהליך הנטיעה. על נטיעת יער בית השיטה כתב כי "ראיתי את עבודת ההכנה לייעור בהרי

38 יוסף ויץ, "היעור: דרך לגאולת האדמה", המאבק על האדמה, תל אביב 1950, עמ' 334-330.

39 הדברים נישאו ב-11 בינואר 1945. ראו מרקוביץקי, רוח העמקים (לעיל, הערה 2), עמ' 191.

בית־השיטה, מדרוניים חזקים. ונעשו בהם מדרגות לנטיעת חרובים".<sup>40</sup> תהליך הנטיעה היה בעיניו מרכיב מהותי של מפעל ההתיישבות. הנה שתי דוגמאות לכך שהעלה יוסף ויץ ביומנו. הדוגמה הראשונה היא נטיעת יער המלך ג'ורג'<sup>41</sup> ליד המושב נהלל ב-1935. הוא יזם הקמת יישוב חדש שמקור הפרנסה של מתיישביו יהיה היער הזה. וכך כתב ביומנו:<sup>42</sup>

הראיתי על אפשרות להקים יישוב חדש בהרי נהלל בקשר עם "היער המלך גורג" וזו כוונתי: עבודת הייעור תמשך וודאי 6-7 שנים, תעסיק 40-50 עובדים, והללו יהוו קבוצה מתיישבת ליד היער. הקבוצה תקבל קרקע, גבעת שימרון,<sup>43</sup> וחלק מהמישור הנעבד עתה על-ידי המושב נהלל, וביחד 1,600 דונם. הקרן־הקיימת תדאג לבית־דירה להספקת מים, כאשר עשתה ב"כפר החורש".<sup>44</sup>

דוגמה נוספת – שאפשר לראות בה דוגמה הרואית – לקשר בין הייעור לבין ההתיישבות היא יער ביריה שבגליל העליון מצפון לצפת. אדמות ביריה נקנו על ידי קק"ל ב-1942. בינואר 1945 עלו לקרקע חברי המחלקה הדתית בפלמ"ח, שהיו חברי בני עקיבא, כדי להקים יישוב שנועד להיות חוליה ראשונה בשרשרת יישובים שמטרתם הייתה לחבר בין צפת ליישובי אצבע הגליל. הוקמה בו מצודה<sup>45</sup> מרכזית במתכונת של יישובי חומה ומגדל. יוסף ויץ היה הדמות המרכזית שדחפה להקמת המקום. בראשית 1945 כתב ביומנו כי "הנחנו אבן־פינה לבנין הראשון בביריה. המקום המצויץ, העובדים מה'פלוגה' עושים רושם טוב. האצתי בקבלן שימהר בבניה".<sup>46</sup>

40 יומני, 26 באוקטובר 1938, כרך א, עמ' 362.  
 41 הרעיון לנטוע יער על שם ג'ורג' החמישי, מלך בריטניה, עלה ב-1935 כשצוין חצי יובל שנים להכתרתו (חודשים ספורים אחר כך, ב-20 בינואר 1936, הלך המלך לעולמו). על יער זה ראו ויץ, היער והיעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 243-245.  
 42 יומני, 27 ביוני 1935, כרך א, עמ' 98.  
 43 היישוב גבעת שימרון הוקם ב-1935, ורוב חבריו היו בני הדור השני של נהלל. מנהיג היישוב היה נחמן בצר. ב-1938 פורק היישוב כי חבריו היו חברי הגרעין של חניתה. תודתי הגדולה לעפר אבידב, חברי ותלמידי, על מידע זה.  
 44 קיבוץ כפר החורש הוקם ב-1933 בהרי נצרת על ידי קבוצת חברי גורדוניה. בתקופה הראשונה עבדו מייסדיו בנטיעות ולכן נקרא הקיבוץ כפר החורש. על כך ראו ויץ, היער והיעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 238-242.  
 45 היו שכינו את המבנה הזה "הטירה".  
 46 יומני, 31 בינואר 1945, כרך ג, עמ' 9.

בשלהי פברואר 1946 מצאו חיילי הצבא הבריטי סמוך לביריה סליק נשק, ובתגובה עצר הצבא את כל חברי היישוב. ראשי היישוב ביקשו מהשלטון הבריטי אישור לאייש את המקום מחדש ונענו בשלילה, ואירוע זה הסעיר את היישוב כולו. במאמר המערכת של העיתון דבר, שהיה אז העיתון הנפוץ ביותר, נכתב על זה כי

התמרון הצבאי של תפיסת ביריה היא אמצאה שאין בעליה יכולים לברך בה [...] אדמת ביריה רגילה לשוב ולחזור לבעליה הראשונים גם לאחר שהיא תפוסה בידי אחרים שנים רבות מאוד. והשממה שבאדמת ביריה תשוב ותפדה כלפנים [...] אין סיכויים רבים שאכספרימנט זה יצליח יותר משהצליחו האכספרימנטים קודמים, מקוריים פחות.<sup>47</sup>

תגובת ה"הגנה" הייתה להקים יישוב חדש ליד המצודה שהוחזקה בידי הצבא הבריטי. במקום העלייה המסורתית לתל חי בי"א אדר עלו אלפי בני נוער למקום סמוך, גידרו שטח וכינו אותו "ביריה ב". הצבא הבריטי פיזר אותם מתוך שימוש בכוח רב, כולל טנקים. בתגובה עלו מאות אנשי האזור למקום שוב והקימו את "ביריה ג", והבריטים נאלצו לאשר לעשרים מתיישבים להישאר בו. אירוע זה נתפס כאירוע דרמטי והרואי. היישוב צפה בו בנשימה עצורה, ועיתוני היישוב הביעו הערצה כלפי המעשה. הדברים שנכתבו במשמר, יומון מפלגת השומר הצעיר, מעידים על תחושה זו:

בדריכות ומתוך הרגשת הזדהות מלאה עקב היישוב כולו [...] אחר עמידת הגבורה בבירייה, ההולכת ונגאלת מחדש בכוח ההתנדבות למופת של צעירים וזקנים למאות ולאלפים. המעפילים לא נרתעו מעצמת הכוחות המזוינים, ממוזג האוויר הזועף ומחוסר קורת־גג על ראשם והמשיכו להקים מחדש את המחנה.<sup>48</sup>

הייעור היה חלק בלתי נפרד מאירועי ביריה. יוסף ויץ כתב על כך כי חברי ביריה ניגשו "לעבודה הראשונה־החלוצית: ייעור!" למטרה הזאת אותר

47 דבר, 6.3.1946.

48 "המערכה על בירייה נמשכת", משמר, 17.3.1946.



מדרון שפונה דרומה להר כנען, סמוך למצודה, וניטעו בו עצי אורן ירושלמי. במהלך השנתיים הבאות הושלמה הנטיעה בשטח של 50 דונם, "אך ללא הצלחה רבה".<sup>49</sup> ערב מלחמת העצמאות נפסקה עבודת הייעור במצוותו של ויץ. בשלהי 1947 הוא כתב ביומנו כי "השנה נותר על העבודה בייעור [בביריה]".<sup>50</sup>

מתוך רצון להפוך את מתיישיבי ביריה לסמל הגבורה בהתיישבות הכריזה קק"ל על מפעל לנטיעת יער ביריה – ל"כבוד מעפיליה, כובשיה ולמגניה".<sup>51</sup> ההעפלה לביריה הוגדרה

פרשה מפוארת בהאבקות היישוב על עתידו, סמל לטוהר מלחמתו. באישון ליל סערה נהרו אלפי נערים ונערות לשמור על נחלתו בגליל העליון. מול הכוח המזוין התנוסס דגלם "באנו לשתול ולבנות".<sup>52</sup>

טקס הנטיעה היה אמור להיערך בשבוע שלפני ל"ג בעומר, וצוין כי "בחג הגבורה בישראל נביע כבוד והוקרה לגיבורי ביריה". בפועל התקיים הטקס ב"ביריה המשוחררת" מיד אחרי חג השבועות. יוסף ויץ השתתף בו ובירך בשם קק"ל.<sup>53</sup> כך אפוא נתפס יער ביריה המחודש כיער רווי סמליות. אחרי מלחמת העצמאות יזם יוסף ויץ את הקמת ביריה מחדש. ביוני 1949 הוא סייר באזור זה ותיאר ביומנו את העזובה שראו עיניו: "הכפר שוב נטוש. האנשים שישבו בו תחילה יצאוהו. המטעים מוזנחים והכפר עזוב. חרפה היא לנו שמקום נחמד זה [...] נטוש ואין חלוצינו קופצים עליו ליישבו". הוא החליט מיד בנוגע לעתידו – "יש להביא לכאן עולים חדשים".<sup>54</sup> עבודת הייעור במקום חודשה בראשית שנות החמישים, ובמקום הכפר הנטוש הוקם כפר עולים – בעיקר מטריפולי – שתושביו עסקו בעיקר בייעור.<sup>55</sup>

49 ויץ, היער והיעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 264.

50 יומני, 25 בדצמבר 1947, כרך ג, עמ' 210.

51 ההודעה פורסמה בדבר, 10.5.1946.

52 שם.

53 "תעודת יער ביריה נמסרת לכובשי השממה", הצופה, 12.6.1946.

54 יומני, 24 ביוני 1949, כרך ד, עמ' 36.

55 ויץ, היער והיעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 264.

## הבחירה בעץ האורן

העץ שנבחר להיות העץ הבולט ביערות בארץ היה האורן הירושלמי. על פי מרקוביץקי, יוסף ויץ הגיע למסקנה שאי אפשר לעצב את הנוף בארץ על היסוד הרומנטי של נופי מזרח אירופה, שהוא הכיר בילדותו. צביון היער המקומי צריך להתחשב במכלול גורמי הסביבה הלוקלית, ואין ליישם ראייה שנובעת ממציאות אירופית. הבחירה בעץ האורן הירושלמי נבעה מתהליך ניסוי וטעייה מקומי, והיא לא הייתה מובנת מאליה. בשנים הראשונות של שנות העשרים היו נטיעות האיסקליפטוס יותר ממחצית מכלל הנטיעות (53 אחוזים), והאורן הירושלמי תפס כחמישית (21 אחוזים) בלבד מכלל הנטיעות. יערני קק"ל נוכחו לדעת כי עץ זה נקלט וצמח בהצלחה גדולה באדמות הגיר וגם באזורי ההרים, ובשלהי העשור הפך האורן לעץ המרכזי. כך אפוא הפכו יערות קק"ל ליערות חד-מיניים – יערות אורן. אלון טל טען כי בתקופה זו "חל גידול מטאורי באחוז אורני ירושלים שניטעו"<sup>56</sup> – ב-1926 הם היו יותר ממחצית מעצי קק"ל שניטעו בארץ. ב-1934 קפץ שיעורם ל-86 אחוזים, וב-1934 הוא הגיע לשיא – 98 אחוזים.

ביומנו כתב ויץ לא מעט על נטיעת עצי אורן ביערות קק"ל. על האורן ביער חולדה<sup>57</sup> הוא רשם: "ביקרתי ביער שנשרף בשנת 1929<sup>58</sup> והנה נתחדש בשתילי אורנים שנבטו מאליהם וצמחו בשפע ובגובה שני מטרים ויותר. זקופים ואבל דקים. הוריתי על הדילול"<sup>59</sup>.

שנתיים אחר כך הוא ביקר באותו יער והדברים שרשם היו אופטימיים: "הבוקר סיירתי ביערות חולדה. קבעתי מקומות הדילול והגיזום. היער יפה. גדלו העצים הצעירים שאחרי השריפה בתרפ"ט. ה'זקנים' והצעירים חיים בשלום ובחווה"<sup>60</sup>.

גם בסוורו ביער הכרמל כתב על עץ האורן. מבעד לכתיבתו אפשר לחוש כי הוא התייחס לעץ זה בחיבה רבה:

56 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 111.  
 57 יער חולדה, ששמו הוא "יער הרצל", ניטע ב-1904, שנת מותו של חוזה המדינה. במאורעות תרפ"ט (1929) נשרף היער, ואחר כך הוא ניטע מחדש.  
 58 השרפה השתוללה ב-24 אוגוסט 1929, בימי מאורעות תרפ"ט, כשהתחולל קרב בין ערביי הסביבה לבין אנשי חווה חקלאית במקום.  
 59 יומני, 12 במאי 1938, כרך א, עמ' 335.  
 60 יומני, 5 ביוני 1940, כרך ב, עמ' 159.

האוויר נפלא. רואים מרחקים. הים מכחיל. קל ללב [...] גבעות  
מכוסות יערות אורן, טבעיים. זקופים ועטופי־עפר מלמטה.  
אור זרוע עליהם והם מגיחים בצילם הצוהל. מעורבים כאן  
יחד עצים שבעי ימים, אילנות צעירים ונבטים רכים.<sup>61</sup>

פן זה בא לידי ביטוי גם בדברים שכתב על ביקורו במשתלה ליד יגור. הוא  
התפלא "ליפים של שתילי האורן"<sup>62</sup> והדגיש "כי שככל שירבה הייעור בא"י  
לכסות את מערומיה יהיה עץ זה השולט ביערות מפני תכונותיו הטבעיות  
להסתגל לתנאים השונים בארץ, להרבות אזורים צחיחים וחצי צחיחים  
שבאדמה ובאקלים".<sup>63</sup>

יוסף ויץ הפך ל"כוהן הגדול" של עצי האורן ולחסיד המובהק של עץ זה.  
הבחירה באורן הייתה במידה רבה בחירתו שלו – נקודה שהעידה על מעמדו  
המיוחד – לטוב ולרע. במשך השנים הוא כתב עליו רבות והסביר שוב ושוב  
מדוע בחר דווקא בעץ זה. ב־1944 הוא הרחיב את הסבריו על בחירותיו בתחום  
הייעור, כמו בתחום החקלאות, "היו כישלונות בראשית־מצעדיה, מתוך חוסר  
ניסיון להתאים את התורה אל המציאות". שנת עבודה קשה – "הנטיעה,  
בטיפול, בעידור וכו'" – הסתיימה במפח נפש: "הנטעים גוועו בלא עת, ותחת  
למצוא חורש ויער – לעגה לנו השממה, כאשר הייתה לפני הנטיעה". הלקח  
החשוב שלמד ויץ מכישלון זה היה שאין להעביר לארץ עצים מארצות אחרות:  
"תורה מן המוכן ואין להרכיב נטע זר על גוף האדמה, אלא אם כן ניסו קודם  
למזגו ולהתאימו אל טבע ארצנו". מתקופה זו הסיק ויץ שתי מסקנות עיקריות –  
האחת נוגעת לעץ האורן והשנייה לאזור הגידול:

מצאנו כי עץ היער שלנו הוא האורן, אורן ירושלים עליו  
לעמוד בראש כל שאר עצי היער, ואף שאר עצי־היער, כי  
האזור הזקוק והטוב לייעור הוא אזור ההר.<sup>64</sup>

בערוב חייו יוסף ויץ חש כי האורן ניצח את כל הקשיים – ניצחון שהיה  
ניצחונו שלו. על כך הוא כתב בשנת תשכ"ה (1965) כי עץ האורן נשתל

61 יומני, 17 בנובמבר 1940, כרך א, עמ' 369.

62 יומני, 24 בנובמבר 1935, כרך א, עמ' 130.

63 ויץ, היער והיעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 107.

64 מדבריו שנישאו בוועידת ויץ' בדצמבר 1944, ויץ, המאבק על האדמה (לעיל, הערה 38), עמ' 326; ההדגשה במקור.

ביותר ממאתיים אלף דונם "והוא מהווה את רובו של היער".<sup>65</sup> פרויקט הייעור האחרון שבו עסק ויץ היה נטיעת יער באזור יתיר. בטקס פתיחת מצודת יערנים חדשה ביער יתיר דווח בעיתונות היומית כי "עד עתה נטעו בו 650,000 עצים – בעיקר עצי אורן – והתוכנית היא לנטוע באזור כ-15 מיליון עצים".<sup>66</sup>

על עמדתו של ויץ ביחס לעץ האורן נמתחה ביקורת נחרצת משום שלא הייתה לו השכלה בתחום היערנות. ד"ר מנחם זקס, שהיה מנהל אגף הייעור בשנות התשעים ובעל השכלה בתחום היער והייעור,<sup>67</sup>

טען כי אמירתו של ויץ "אני אטע את העצים והדורות הבאים ידאגו להם" מוטעית "כי יערות זקוקים לניהול ומדיניות של 'חוסר ניהול' מוטעית מיסודה".<sup>68</sup>

עזריה אלון, אחת הדמויות המרכזיות בנושאי סביבה וטבע, ערך עם יוסף ויץ שורה ארוכה של עימותים. עזריה אלון נמנה עם דור הבנים של ההתיישבות העובדת. הוא היה אחד האבות המייסדים של שמורות הטבע בישראל וממייסדי החברה להגנת הטבע בשנות החמישים של המאה העשרים. כשזכה בפרס ישראל נכתב עליו כי הוא "גורו הטבע והגנת הסביבה".<sup>69</sup> בניגוד לזקס, אלון העריך מאוד את בקיאותו הגדולה של יוסף ויץ ודחה את הטענה כי הוא היה מנותק מהשטח. אלון טען כי "לא היה דונם בארץ הזאת בו לא טייל. הוא הכיר את הארץ טוב טוב. פשוט היו לו דעות משלו".<sup>70</sup>

עוד טען אלון כי המאבק נגד עץ האורן היה במידה רבה מאבק נגד מנהיגותו של יוסף ויץ. העימות שהתחולל היה בין "אנשי הטבע" – אנשי החברה להגנת הטבע ואחר כך גם אנשי הרשות לשמורות הטבע – לבין היערנים, שהיו אנשי קק"ל. בקרב "אנשי הטבע" היו קיצונים שדרשו להפסיק כליל את הייעור באורנים, והיו מתונים – ובכללם אלון עצמו –

65 ויץ, היער והייעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 107.  
 66 משולם עד, "נחנכה מצודת-יערנים חדשה בחבל יתיר", דבר, 20.4.1967.  
 67 מנחם זקס היה בוטניקאי. הוא כתב עבודת דוקטור בנושא הפיסיולוגיה של הצמחים והיה חוקר במכון וולקני. זקס כיהן כמנהל אגף הייעור בשנים 1994-2000.  
 68 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 115.  
 69 בילי פרנקל, "פרס ישראל לגורו הטבע והגנת הסביבה עזריה אלון", ynet, 7.3.2012, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4199713,00.html>. אלון נולד ב-1918 ונפטר ב-2014.  
 70 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 108.

שעמדתם הייתה שונה. לדעתם, יער האורנים כשלעצמו אינו דבר שלילי – "אורן ירושלים הוא עץ מקורי של הארץ ויש בה גם יער טבעי של אורנים". דרישתם הייתה לדלל את היער כי "היער הנטוע בצפיפות עומד בניגוד לנוף הטבעי, ומראהו זר לה". כן נטען כי "אורן הוא עץ שאינו מעמיק שורש, איננו מאריך ימים ואיננו מתחדש לאחר שנכרת או מת. אורנים הגדלים באורח טבעי יכולים להאריך ימים עד מאה שנים ויותר. ביער צפוף הם יתחילו למות בני המישים או שישים שנה".<sup>71</sup>

אלון וחבריו טענו כי יש לנטוע לא אורנים בלבד אלא גם מעצי הארץ האחרים, למרות גידולם האיטי. מתנגדי שיטת הייעור של קק"ל הוצגו כשונא היער, שונא הקק"ל, אם לא כשונא ישראל". אלון, שהגדיר את ויץ כ"אביר הייעור המסיבי והצפוף [...] קובע המדיניות והשליט הבלתי מעורער", קיים מערכת יחסים מורכבת עם יוסף ויץ. למרות העימותים הבלתי פוסקים הייתה ביניהם הערכה הדדית. יוסף ויץ שלח לעזריה אלון את ספרו היער והייעור בישראל עם יציאתו לאור, בלוויית הקדשה: "עזריה היקר, אולי תשנה את דעתך?" – סימן נדיר למדי לחוש ההומור של המחבר. את דבריו שעסקו בעימותיו עם יוסף ויץ חתם אלון במשפט הבא, שאפשר לאתר בו נימת ניצחון: "הוא לא היה יכול לדעת כי אחרי מותו יקום בקק"ל דור חדש של יערנים שישנה את מדיניות, ויהיה קרוב לדעתי יותר מאשר לדעתו".<sup>72</sup>

הוויכוח בין עזריה אלון ליוסף ויץ לא היה העדות היחידה לעימות בינו לבין הנציגים הבולטים של "דור הבנים" שעסקו בשאלות הסביבה. עימות נוסף התנהל בין ויץ לבין האלוף אברהם יפה. יפה (1913-1983), שהיה דמות ססגונית וצבעונית והשתייך אף הוא ל"דור הבנים" של ההתיישבות העובדת, היה איש צבא בולט, שכונה "אלוף כריזמטי".<sup>73</sup> הוא שימש אלוף פיקוד הדרום (1958-1962) ואלוף פיקוד הצפון (1962-1964), במבצע קדש (1956) היה מפקד חטיבת 9 שכבשה את שארם א-שייח', ובמלחמת ששת הימים (1967) היה מפקד אוגדת מילואים 31 שלחמה בחזית הדרומית. מיד אחרי פרישתו מצה"ל מונה למנהל רשות שמורות הטבע (שעוד בזמן שירותו בצבא היה יושב הראש שלה) וכיהן בתפקיד שנים רבות – כמעט עד יום מותו. הוא היה "הדמות המובילה בזירת איכות הסביבה הישראלית, ואחד המנהיגים [...] המשפיעה ביותר בהיסטוריה המודרנית של איכות הסביבה".<sup>74</sup>

71 עזריה אלון, טבע ואדם, תל אביב 2012, עמ' 230-231.  
 72 שם.  
 73 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 225.  
 74 שם.

בעת כהונתו בתפקיד זה התרחשו מספר עימותים בינו לבין יוסף ויץ. מערכת היחסים ביניהם הייתה מורכבת יותר יחסית לקשרים שבין ויץ לאלון, שהיה בן דורו של יפה. שתי סיבות גרמו לכך. הסיבה הראשונה הייתה הקרבה המשפחתית ביניהם. אביו של אברהם יפה, חיים יפה, שעלה לארץ בימי העלייה השנייה, כמו בן דורו יוסף ויץ, היה בקשרים הדוקים עם משפחת אלטשולר, משפחתה של רוחמה, אשתו של ויץ. הקשר ביניהם נוצר כששהה במושבה רחובות בתחילת שהותו בארץ:<sup>75</sup> "בין שתי משפחות הללו, בנות אותו גיל ורקע, שררה אחוות אנשי העלייה השנייה".<sup>76</sup> ביחסו המסתייג של אברהם יפה כלפי יוסף ויץ היה אפוא ממד של מרד כלפי "דור האבות". טל טוען כי "יפה לעולם לא חיבב את יוסף ויץ".<sup>77</sup> הסיבה השנייה הייתה קווי הדמיון הניכרים ביניהם – הנחוצות, היכולת להוביל אנשים אחריהם ולהקדיש את עצמם להגשמת חזונם באופן מלא, וגם סוג מסוים של "סמכותיות יתר" ודומיננטיות יתרה. הקווים הדומים הביאו כמעט בהכרח ליחסים דו-ערכיים בין השניים, ונכתב על זה כי היו ביניהם "יחסים הערכה והסתייגות, כנהוג בין אנשים בעלי אגו ומנהיגות".<sup>78</sup> מלבד הסתייגויות על רקע אישי עלו בין שני האנשים מחלוקת עניינית שהעכירו את יחסיהם. המחלוקת הראשונה נגעה לשאלת מעמדה של קק"ל ועוצמתה. אברהם יפה התנגד לתקציב העצום של קק"ל ולא השלים עם העוצמה האדירה שהצליחה לצבור – נתון שקיבל חיזוק מהעובדה שקק"ל תרמה מספר גדול של ימי עבודה למועסקים בעבודת דחק בייעור. בכך הועצמו פעולות קק"ל וגם זכות קיומה. מבחינתו של יפה, ולא רק מבחינתו שלו, סימל יוסף ויץ את כוח המוסד, שרבים ראו בו כוח עודף ומיותר.<sup>79</sup> יפה התייחס למעמדו של יוסף ויץ ולקשריו המרובים בזעם ובלעג. הוא טען כי ויץ מסוגל "לרקד אל תוך משרדיהם של חבריו לעלייה השנייה – ראש הממשלה לוי אשכול ואפילו בן-גוריון – ומצליח לחלץ תקציבי עתק וויתורים תחת כסות של עשייה ציונית".<sup>80</sup> הוא אומנם שמח שקק"ל נטעה "מיני עצים מקומיים" אבל חלק על גישתה היסודית והביא את ייבוש החולה

75 רן אדליסט ודני יפה, מי שלח פרא חפשי: אברהם יפה – "זורבה הציוני" – האישי ושמירת הטבע, תל אביב 2008, עמ' 20.

76 שם, עמ' 283.

77 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 249.

78 אדליסט ויפה, אברהם יפה (לעיל, הערה 75), עמ' 261. הדברים נכתבו על יחסי אברהם יפה עם יגאל ידן, אך לדעתי הם תקפים גם ליחסיו עם יוסף ויץ.

79 שם, עמ' 249.

80 שם, עמ' 245.

"בתור דוגמא לגישה המטומטמת שלהם". ביפה אפשר אפוא לראות את בן הארץ ואיש צבא בולט שתפס את קק"ל כמוסד אנכרוניסטי שאינו מתאים למסגרת של מדינה ריבונית, ובוויץ – סמל מובהק למוסד זה.

### ועדת אלכסנדרון ומשמעותה

בשנת 1962 מינה שר החקלאות משה דיין ועדה שתפקידה היה להמליץ על הקמת שמורות טבע בישראל. מי שהרכיב את הוועדה היה יוסף ויץ, בתוקף תפקידו כמנכ"ל מנהל מקרקעי ישראל,<sup>81</sup> והוא העמיד בראשה את נחמן אלכסנדרון, שהיה עוזרו ונאמנו שנים רבות בקק"ל וגם במנהל מקרקעי ישראל. הוועדה המליצה לכוון את רשות שמורות הטבע<sup>82</sup> ולהקים 93 שמורות טבע בלבד. אברהם יפה התנגד להמלצה להקים שמורות טבע מעטות בלבד. הוא טען כי מדובר ב"חזון מתון" שמשמעותו היא "מיטת סדום" – מספר זה אינו מגיע לדרישות המינימליות של שומרי הטבע. הוא דיבר בגסות מסוימת על ועדת "פקידים קטנוניים" שהוא עצמו יודע "איך לשים אותם במקום",<sup>83</sup> וקבע בפסקנות כי תוכנית השמורות של ועדת אלכסנדרון "אינה לגיטימית". הפרשנים כתבו כי קביעתו "המהדהדת" של יפה היא "במובן מסוים, הכרזת מלחמה על יוסף ויץ", שהוגדר "האיש הכול יכול בענייני הקרקעות", והיה ברור לכול "כי העניינים המשמעותיים של שימושי קרקע נחתכים על פי רצונו".<sup>84</sup>

## היער לאחר הקמת מדינת ישראל

### תוכניות הייעור במדינה

אחרי הקמת המדינה נשאר יוסף ויץ בקק"ל בתפקידו כראש אגף הייעור, תפקיד שמילא עד שנת 1966. במשרד החקלאות היה אגף מקביל שעסק בייעור, אבל הגוף העיקרי שהוביל את מדיניות הייעור היה אגף הייעור

81 יוסף ויץ הקים את מנהל מקרקעי ישראל והיה מנהלו הראשון – בשנים 1960-1964 – נוסף על תפקידו בקק"ל. באותם ימים היה המנהל חלק ממשרד החקלאות, והשר הממונה היה משה דיין.

82 הרשות הוקמה בעקבות חקיקת חוק גנים לאומיים ושמורות טבע, תשכ"ג-1963, על ידי הכנסת החמישית בקיץ 1963. על כך ראו יוסי כץ, לעצור את הדחפור: הקמתם של הכלים המוסדיים לשמירת ערכי הטבע, הנוף והמורשת ההיסטורית של מדינת ישראל, רמת גן 2004.

83 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 249.

84 אדליסט ויפה, אברהם יפה (לעיל, הערה 75), עמ' 282-283.

בקק"ל, ויוסף ויץ נשאר הסמכות המכרעת בנוגע לכל שאלות הייעור. באופן רשמי הוא נעשה הדמות המרכזית בתחום הייעור ביוני 1952, עם הקמת "המועצה לייעור בישראל", והוא מונה ליושב ראש המועצה.<sup>85</sup>

יוסף ויץ ראה בהקמת מדינת ישראל הזדמנות גדולה להגדיל ולפתח את היערות בארץ. בשנת 1950 ועדה פנימית של קק"ל הגדירה מחדש את מטרות הארגון, ואחת מהן הייתה "נטיעת יערות על גבעות שוממות ובמדבריות חול", מטרה שהפכה למרכזית משום שהמטרות האחרות של קק"ל נותרו חסרות משמעות לאחר הקמת מדינת ישראל.<sup>86</sup> כך נעשה עיקר תפקידה החדש של קק"ל לאחר קום המדינה יצירה של "תשתית ופיתוח קרקע חקלאית, עם דגש מיוחד על ייעור".<sup>87</sup>

את ה"אני מאמין" שלו בנוגע למפעל זה פרש יוסף ויץ בנאום שנשא בפני אנשי "שירות התרבות" של צה"ל בשבט תש"ט (ינואר 1949).<sup>88</sup> לדבריו, בעידן החדש של המדינה אין כוונה רק לשמור על הקיים בכל הנוגע לייעור אלא להרחיב ולפתח אותו, שכן היער חיוני למדינה הצעירה. הוא ציין כי "היער הקיים. שריד בראשית ונטע אדם, אינו תופס בתחומי השיפוט של מדינתנו היום אלא 170,000 דונם, שהם פחות משיעור של אחוז, שנאמד 19.5 מיליון דונם".<sup>89</sup> לנוכח מצב זה, הוא הדגיש כי

ארץ כארצנו, הנתונה לקילוח-מטר בימים ספורים בשנה בלבד, וללהט החמה ולמשבי-הרוח ברוב ימות השנה, אינה יכולה להשלים עם דלות-היער כזאת – לו גם היו היערות האלה אדירי-עצים ורחבי-נוף. אחוז כזה כמוהו כאין. ובאין יערות בארצנו, לא תרפא האדמה ממכאוביה.

השאלה מרכזית ששאל הייתה: "מהו גדלו של היער במדינתו, שנוכל לכרך עליו כממלא צרכי הארץ מכול הבחינות?" תשובתו נבעה מראייתו הבסיסית

85 את חברי המועצה מינה לוי אשכול, שר החקלאות והפיתוח, ב-9 ביוני 1952. ראו ויץ, היער והייעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 302.

86 ארנון גולן, "תפיסת קרקע ערבית על ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות", קתדרה, 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 122-154.

87 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 117.

88 "היער והייעור במדינת ישראל", ויץ, המאבק על האדמה (לעיל, הערה 38), עמ' 335-339. שירות התרבות הפך לחיל החינוך בצה"ל.

89 נתון זה היה תקף לינואר 1949, לפני תום מלחמת העצמאות ותתימת הסכמי הנשק. שטח ישראל בקיץ 1949 היה גדול בכעשרה אחוזים (כ-21,500 קמ"ר).



– יש לנטוע עצי יער בכל שטחי האדמה במדינה שאינם ניתנים לעיבוד חקלאי. ויץ פירט את תשובתו: "כל שעל אדמה אשר במחרשה יחרש – לעץ מאכל ולצמח שדה יינתן. לעץ היער תוקדש אדמה סלעית, אשר על מורדות תלולים, וכן גדות הנחל וחולה נודדת". מדובר בשטח ניכר, שגודלו כ-3-3.5 מיליון דונם בנגב וגם בצפון הארץ. "שטח זה, אם ייוער כולו, יהווה 17 אחוזים מכל שטח המדינה" – שטח עצום יחסית לממדי שטח היער שניטע קודם להקמת המדינה. ויץ סיים את דבריו במשפט מליצני, שיצר קשר בין הקמת המדינה ל"גאולת היער" ושפייץ את התחושה החגיגית ששררה בתקופה הראשונה אחרי הקמתה: "הוא אשר אמרנו: בהיכון מדינת ישראל, תבוא גאולה גם ליער. עציו ירננו ויספרו על גבורה וכיבוש, על תפארת והוד, על שיבת בנים לגבולם ועל החייאת שממת-דורות".

במסיבת עיתונאים שנערכה במרס 1961 תיאר יוסף ויץ את התפתחות מפעל הייעור ואת הגידול בהיקף היערות: מאז הקמת המדינה – כלומר ב-13 שנים – נטעה קק"ל כ-50 מיליון עצים לעומת שישה מיליון עצים שניטעו במשך 30 השנים שקדמו להקמת המדינה. הפיתוח המזורז בא לידי ביטוי בכמה עניינים – שטח היערות של קק"ל הגיע ל-200,000 דונם, נסללו בהם דרכים באורך של כמאה קילומטרים וכן הוגדרו שטחי בידוד למניעת התפשטות שרפות.<sup>90</sup>

לפיתוח היער היו שני היבטים חשובים. ההיבט הראשון הוא שמות היערות והזיכרון הלאומי – בעשור הראשון ניטעו יערות חדשים ששמו נקשר לעולם הסמלים ולזיכרון ההיסטורי של המדינה החדשה, ובזכות זאת נעשה יוסף ויץ לאחד ממעצבי הסמלים והמיתוסים של מדינת ישראל. אגב כך יש לציין כי היה לו חלק בכל הגופים והוועדות שעיצבו את עולם השמות והסמלים הלאומיים: הוא היה חבר בוועדת השמות של קק"ל ואחר כך חבר בוועדת השמות הממשלתית שנות רבות;<sup>91</sup> וכן היה חבר פעיל בהנהלת יד ושם, כשבראשה עמד ההיסטוריון פרופ' בן-ציון דינור, שר החינוך והתרבות, שהיה חברו הקרוב.<sup>92</sup> כן עמד בראש ועדת הר הצל, שעיצבה את דפוסי המבנה המרחבי של אתר הזיכרון הלאומי המרכזי של מדינת ישראל.<sup>93</sup>

90 50 מיליון עצי יער נטעה הקק"ל מאז קום המדינה", דבר, 14.3.1961.  
 91 על כך ראו יוסי כץ, "ועדת השמות של הקק"ל וקביעת שמות היישובים היהודיים בתקופת המנדט", עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 280-315, ובייחוד עמ' 283.  
 92 רוני שטאובר, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים ושדה בוקר 2000, עמ' 158.  
 93 יוסף ויץ, הר הצל, ירושלים 1968.

שתי דוגמאות מעידות על החשיבות הסמלית של שמות היערות ועל מקומו המרכזי של יוסף ויץ בבחירת השמות. האחת היא יער הגיבורים, שניטע ליד מושב אורה, בהרי יהודה ממערב לירושלים. בטקס הנטיעה, שהתקיים באביב 1952, התבונן ויץ בנוף וציין ביומנו כי "הובלטו יפה וגם השממה הכובשת את מטעי הפירות של הערבים". הדברים שנשא בטקס נבעו מראייתו היסודית את מפעל הייעור כניצב בקו הראשון של המערכה להקמת המדינה וביסוסה, ואת משמעות השם שניתן ליער: "הגבורה אינה בכיבוש לבד כי אם בכיבוש שממה בעבודה. לגיבורים כאלה אנו מחכים". ביומנו שאל: "היש גיבורים כאלה בתוכנו גם היום?"<sup>94</sup>

הדוגמה השנייה היא יער הקדושים, שניטע ליד מושב כסלון שבהרי יהודה לזכר היהודים שנספו בשואה. הכוונה הייתה לנטוע שישה מיליון עצים לזכר הנספים. יוסף ויץ הוביל את מפעל הנטיעות ביער. באחד העיתונים נכתב כי "היינו הולכים בין ההרים עם יוסף ויץ, והוא מרים את מקלו ואינו נלאה להסביר את תוכנית יער הקדושים". הוא תיאר "כיצד כול ההרים מכוסים הסלעים הללו יורקו ויכוסו יערות, אך לא יהיו עצים סתם אלא 'יער הקדושים' וישתרע על שטח של כ-30 אלף דונם בהרים". היער ועציו נתפסו כסמל של המעבר משואה לתקומה, כי יהיה ניגוד גדול בין "השקט והדממה ביערות אלה לבין מחזות ההשמדה, שירחפו כאן בחלל. בין האביב הרי יהודה הירוקים לבין האפלה והייאוש ששררו בימים ההם בגטאות ובמחנות ההשמדה".<sup>95</sup>

נטיעת היער החלה בתאריך סמלי – ערב יום השואה, כ"ו בניסן תשי"ב (21 באפריל 1952) – בטקס שתואר כ"רב רושם" – "לאור לפידים שנדלקו על ראשי ההרים" ועם "ים דגלים מתנופפים".<sup>96</sup> יוסף ויץ פתח את הטקס, ודבריו, שהיו מקובלים באותם ימים, עסקו בקשר שבין שואה לתקומה ובציון "גבורת המרד על קידוש שם ישראל". מלבד זאת הוא הדגיש נקודה הקרובה לליבו – "המצבה פה היא לא מאבן או מברזל אלא מעץ חי 'צומח ומשגשג', שמבחינתו אין ראוי ממנו להנצחה".<sup>97</sup>

ההיבט השני של חשיבות פיתוח היער קשור למעורבותו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון במפעל הייעור. לפני הקמת המדינה בן-גוריון כמעט

94 יומני, 14 במאי 1952, כרך ד, עמ' 195.

95 'אד, "יער הקדושים בהרי יהודה", הצופה, 12.4.1951.

96 "על שטח של 30 אלף דונם בהרי יהודה, בקרבת ירושלים, יינטע יער הקדושים שיכיל 6

מיליון עץ", הצופה, 22.4.1952.

97 ויץ, היער והיעור בישראל (לעיל, הערה 8), עמ' 388.

לא התערב במפעל זה, ואולם בימי המדינה השתנה יחסו לעניין. יומנו של בן־גוריון מעיד כי הוא התעניין במפעל הייעור וביקש מיוסף ויץ במקרים רבים להגיע אליו כדי לדון עימו בהתקדמות בתחום זה.<sup>98</sup> במחצית אוגוסט 1949, מיד אחרי תום מלחמת העצמאות, ביקש ממנו ראש הממשלה לסור ללשכתו כדי לשוחח על נושא שהפך ל"אחד מסיפורי היערנות המפורסמים ביותר אותה תקופה".<sup>99</sup> בשיחתם רצה בן־גוריון לשמוע את עמדתו של ויץ בנוגע לעתיד הייעור במדינה, כי הוא ראה בו בר סמכא מובהק בנושא זה. בן־גוריון ראה בהתפתחות הייעור את אחת המטרות המרכזיות של המדינה הצעירה. הוא הדגיש כי יש לנטוע יערות בארץ "בממדים גדולים ובקצב מהיר", והסביר את התפקיד המכריע של הייעור בבניית הארץ:

הוא התפקיד השני לאחר הכיבוש הצבאי והסדרת הארץ לא תהייה לנו רק מתוך כיבוש צבאי ומדיני. עד המדינה אנחנו היינו בוני הארץ – אמנם בשטח מצומצם. אחוז או שניים. עכשיו כשהאדמה כולה בידינו נתברר לי סוד איום – שאנו מחריבים [את] הארץ. היא מגדלת קוץ ודרדר. כש"סוד" זה יוודע לעולם – ליהודים ולגויים. זה יהיה אסון. שומה עלינו לגשת לגאולת האדמה במונן האמיתי – לבניינה ולהפראתה. זה יעשה אך ורק ע"י נטיעה בממדי ענק. לדעתי יש לנטוע יותר מחמישה מיליון דונם [ההדגשה שלי].

בן־גוריון הדגיש את התפקיד המרכזי של קק"ל במפעל הייעור: "העברת אדמה משלטון העקרות והחורבן – לשלטון הפריור, הצמיחה, והתנובה וזה יעשה ע"י ייעור – בממדים ממלכתיים". הוא התייחס למפעל הייעור בנקודת הזמן ההיא באופן כמעט מיתי – "הוא יהפוך את ארצנו ממדבר וצייה לגן פורח, ארץ זבת, חלב ודבש במטה קסם".

ראש הממשלה דרש מבן שיחו להגיש לו "תוכנית מיידית אחת שלפי דעתו היא אפשרית: כמה זרעים, שתילים, עציצים, מדריכים, מומחים,

98 לדוגמה, ארכיון מורשת בן־גוריון (להלן: אמב"ג), יומן בן־גוריון, 11 באוגוסט 1948, 12 בנובמבר 1949.

99 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 121. סיפור זה סופר בכמה ספרים כלליים, שאינם עוסקים במפעל הייעור. ראו לדוגמה תום שגב, 1949 – הישראליים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 279. השניים רשמו את פרטי השיחה ביומניהם. ראו אמב"ג, יומן בן־גוריון, 18 באוגוסט 1949; יומני, 18 באוגוסט 1949, כרך ד, עמ' 47-48. יש לציין כי בן־גוריון הרחיב ביומנו על שיחה זו מעבר לתיאור המצוי ביומנו של ויץ.

פועלים מחנות דרושים ליחידה זו במשך שנה אחת", והבטיח שהוא עצמו ידאג "להרבות במשך [את] מסר היחידות". על השאלה "מאין ניקח הכסף?" למימון תוכניתו הוא אמר דברים חד-משמעיים: "לא נבזבז מיליונים על החזקת עולים במחנות – והעם יענה למעשה הגדול". הוא הבהיר כי אין טעם להתייחס לתוכנית זאת "בהרגלי מחשבה של תקופה אשר חלפה" ויש לראותה "בעיניים הרואות היום ומחר – אם יהיה צורך. לאחר שתהיה לי תוכנית מעשית ובדוקה על מפעל הייעור – אלך ואשיג [את] הכסף".

היוזמה של ראש הממשלה הדהימה את יוסף ויץ. תשובתו, שנרשמה ביומנו, הייתה זהירה למדי: "הקפיצה מאפס כמעט לגובה אינה אפשרית ויש בה סכנה". דברי בן-גוריון, שרשם ביומנו שלו את הדברים, היו זהירים פחות: "אני חושש להגיד זאת שלא יחשבוני המומחים למשוגע".

השיחה הייתה ארוכה – יותר משעתיים. במהלכה שאל ראש הממשלה את ויץ שאלות רבות בנוגע לתוכנית הייעור – למשל אם ניתן לנטוע חצי מיליון דונם השנה וגם בשנה הבאה. תשובתו של ויץ הייתה שלילית: "הסברתי לו, כי אין זה בגדר האפשרי, אפילו באחוז קטן יותר, לעשותו בשנה הבאה, כי אין שתילים". עוד שאל בן-גוריון בנוגע לייעור במסדרון ירושלים: "כמה דונם לייעור יש בו?" והתשובה הייתה, "כ-400 אלף דונם". תגובת בן-גוריון הייתה כי "אנו חייבים לייעור" אזור זה מהר, כלומר בשנה הבאה. הוא הסביר ליוסף ויץ מדוע חייבים לייעור דווקא באזור הזה: "הנה אויבים רבים, מדינות ודתות, קמים עלינו להוציאנו מתוכו. אך אם נכניס בו עשרות אלפי ונשנה את הנוף והשומם ונחיה הכול, וירושלים תגדל – הרי שהם לא יוכלו להוציאנו מכאן".

יוסף ויץ, שניסה לצנן את התלהבותו, הגיב ואמר, "אבל נטיעת יער היא תהליך ביולוגי". אחרי השיחה ציין יוסף ויץ ביומנו שתי נקודות. הראשונה הייתה כי ראש הממשלה "דיבר הרבה ובחום מסביב נושא זה". הנקודה השנייה הייתה קשורה לאישיותו – יוסף ויץ, שמעולם לא היה מחסידיו המובהקים של בן-גוריון, עזב את חדרו "בהרגשה שהאיש מחונן למחשבות גדולות, שאם תצרפנה בכור המעשה הן יכולות לחולל הרבה, ובזה כוחו".

ימים ספורים אחרי הפגישה הזאת כינס בן-גוריון פגישה נוספת בנושא יערות הארץ, עדות לכך שהנושא עמד בראש סדר העדיפויות שלו. בפגישה, שהשתתפו בה כמה אישים שהיו קשורים למפעל הייעור,<sup>100</sup> המשיך יוסף

100 בין המשתתפים היו לוי אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות; חיים הלפרין, מנכ"ל משרד החקלאות; ועמיהוד גור, מנהל אגף הייעור במשרד החקלאות.

ויץ להתנגד לתוכניתו של בן-גוריון. ויץ הדגיש ביומנו כי בן-גוריון כינס את הישיבה כדי "להטיל מחשבותיו עלינו".<sup>101</sup> ביומנו<sup>102</sup> ציין בן-גוריון כי "הוא [יוסף ויץ] שוב חושב שתוכניתו לא תיתכן. אין שתילים. נטיעה זהו דבר אורגני. כשנוטעים מאה צמחים לפעמים [צמחון] רק 10 [אחוזים]. אמנם השנה צמחו 90%". ויץ הוסיף וכתב ביומנו שלו כי ראש הממשלה מפריז "בשטח הדרוש לייעור וביכולת הביצוע. את השטח במדינת ישראל אפשר לגרש גם עם טרקטורים ועל-ידי עיבוד רגיל ועיבוד המטעים הנוטשים אבל איני מאמין ביכולת הצבא ליער ואיני מאמין ליכולתנו הכספית".

בסוף הישיבה סוכם כי שלושה מהמשתתפים<sup>103</sup> יעבדו "תוכנית לפי הקווים המתקבלים על דעתנו", ומשמעות הסיכום הייתה אי-קבלת התוכנית הפנטסטית של ראש הממשלה. הישיבה הייתה ארוכה עד מאוד – ארבע שעות – ויוסף ויץ יצא מהישיבה בתחושה קשה וכתב כי "לי לא הביאה אלא מפח-נפש והרהורים קשים".

הפגישה הנוספת התקיימה במחצית נובמבר 1949. בן-גוריון שאל את יוסף ויץ ועמיהוד גור לגבי תוכניות הייעור בשנה הבאה, שנת תשי"א (1950-1951). גור ענה כי אגף הייעור של משרד החקלאות,<sup>104</sup> שהוא עמד בראשו, מתכוון לשתול כ-5-6 מיליון עצים, ותשובתו של ויץ באשר לתוכניות קק"ל הייתה דומה. ראש הממשלה לא קיבל את תשובותיהם של השניים – מספר הנטיעות שציינו לא היה מספיק מבחינתו. ביומנו כתב ראש הממשלה כי "אמרתי שאיני מרוצה מתוכנית השנה הבאה. יש להגדיל [את] הנטיעה בשנה הבאה לפחות עד עשרים מיליון עצים".<sup>105</sup> ויץ הסביר לו באופן חד-משמעי מדוע דרישתו אינה אפשרית: "מבחינה טכנית לא תיתכן עליה כזאת". בתגובה אמר ראש הממשלה כי הנח"ל והגדנ"ע "יוכלו לספק כ-10,000 איש לעבודה" וטען כי "אנשי הנח"ל כבר יהיו מאומנים". ויץ דחה את הדברים האלה באופן ברור וחד: "מהם לא ניוושע, מחוסר הדרכה ופיקוח, והם עצמם עובדים לא מאומנים ולא אחראים". בהמשך הפגישה עלתה תוכנית ייעור שאפשר לראותה כתוכנית גרנדיוזית – מסגרת של

101 יומני, 24 באוגוסט 1949, כרך ד, עמ' 49.

102 אמב"ג, יומן בן-גוריון, 24 באוגוסט 1949.

103 יוסף ויץ, עמיהוד גור וחיים הלפרין.

104 אגף הייעור של משרד החקלאות התאחד עם אגף הייעור של קק"ל ב-1959. האגף המאוחד נשאר בקק"ל.

105 אמב"ג, יומן בן-גוריון, 12 בנובמבר 1949. ביומנו רשם ויץ דברים שונים. ראש הממשלה שאל: "מדוע לא נוכל, להגדיל עד 20 מיליון [עצים]?" (יומני, 12 בנובמבר 1949, כרך ד, עמ' 59).

"למעלה מ-500 מיליון עצים על שטח של 3.5 מיליון דונם, מלבד הנגב הדרומי והערבה". על כך הגיב ויץ כי מדובר ב"השקעה תהא גדולה מכפי היכולת". גם אחרי פגישה זו המשיך ראש הממשלה לזמן את יוסף ויץ כדי לדון עימו בנושאים שקשורים לפיתוח הארץ, ובכלל זה נושאים שקשורים לייעור,<sup>106</sup> אבל התוכניות הפנטסטיות שהעלה בן-גוריון ירדו מסדר היום. כיצד אפשר להבין את העימות בין השניים? הרקע שלהם היה דומה למדי – שניהם היו בני אותו דור,<sup>107</sup> נולדו במזרח אירופה ועלו לארץ בעלייה השנייה כבחורים צעירים<sup>108</sup> כדי להגשים חלום – "לבנות ולהיבנות" בארץ אבותיהם. שניהם הקדישו את חייהם הארוכים<sup>109</sup> לפיתוח הארץ ולביצור המדינה ושניהם ראו במפעל הייעור מרכיב משמעותי בהגשמת הציונות בארץ. עם זאת, היו ביניהם שני הבדלים גדולים ביחס למפעל הייעור. ההבדל האחד היה שבן-גוריון ראה במפעל הייעור חלק מחזון כולל, ואילו בעבור ויץ היה מפעל זה חזות הכול, מפעל שהוא הקדיש לו את חייו. ההבדל השני נעוץ בראייתו של בן-גוריון את מפעל הייעור כמדינאי המבקש לעשות שימוש ביער למטרות לאומיות, ואילו יוסף ויץ התייחס למפעל הייעור כאיש מקצוע. ראוי לציין כי אף שוויץ היה חבר מפלגה – "הפועל הצעיר" ואחר כך מפא"י – הוא מעולם לא ראה את עצמו כאיש פוליטי ולא נשא בתפקידים במוסדות פוליטיים, והתפקיד הממשלתי היחיד שמילא היה מנהל מנהל מקרקעי ישראלי.

## סיכום

יוסף ויץ הוא דמות מרכזית בקרב דור האבות, שהנהיג ועיצב את דפוסי הפיתוח והבנייה של המפעל הציוני, ובמרכזם מפעל הייעור. מפעל זה היה סיפור חייו, ולמענו הקדיש את כל עיתותיו. מסירותו הייתה מוחלטת. "מוסר העבודה שלו הפך לאגדה, והכפופים לו ידעו שהוא יהיה תמיד הראשון להגיע והאחרון לעזוב".<sup>110</sup> יוסף ויץ איננו החלוץ הראשון שהתמקד ביער בארץ ישראל. קדם לו עקיבא אטינגר, שגיבש את מדיניות הייעור של

106 לדוגמה, ב-16 בינואר 1950 הוא כתב ביומנו כי "התייעצתי עם [יוסף] ויץ על ייעור ופרק לאומי".

107 דוד בן-גוריון נולד ב-1886 ויוסף ויץ נולד שלוש שנים אחר כך, ב-1889.

108 בן-גוריון עלה לארץ ב-1906 כשהיה בן 20 ויוסף ויץ עלה לארץ ב-1908, כשהיה בן 19.

109 בן-גוריון נפטר ב-1973 בן 87 ויוסף ויץ נפטר שנה אחת לפניו, ב-1972, כשהיה בן 83.

110 אלון טל, כל עצי היער: החורש בישראל, מתקופת התנ"ך עד ימינו, תל אביב 2014, עמ' 91.

קק"ל. יוסף ויץ, ש"היה עוזרו ומחליפו, מילא את התפקיד החשוב ביישום האסטרטגיה" שהתווה קודמו.<sup>111</sup> עם זאת, הזדהותו המוחלטת עם היער הישראלי עמעמה את הביקורת העצמית שלו ואת היכולת להקשיב לעמדה אחרת. פן זה בא לידי ביטוי בשאלת עץ האורן הירושלמי או בשאלת ייבוש אגם החולה – סוגיות טעונות שבהן נמתחה ביקורת לא קלה על התנהלותו. במשך שנות פעילותו הרבות טיפח יוסף ויץ חבורת עובדים שהוא כינה אותם "החבורה". "היום נשארו רק מעטים מ'חבורת היערנות' שהרכיב בתקופת המנדט [...] מתארים אווירה מעין משפחתית בשנות ה-30', ה-40' וה-50'. כשויץ משמש האב הקפדן אך האוהב. מסירותם אליו נשארה מוחלטת".<sup>112</sup> בדרך מנהיגותו המיוחדת הצליח לגבש סביבו חבורת עובדים שהקדישו שנים רבות מחייהם למען מפעל הייעור. מנגד, אפשר לומר במידה רבה כי הוא לא טיפח יורשים. אחרי מותו כתב עליו משה אונא, שהיה מנהיג הקיבוץ הדתי, כי

יוסף ויץ זיהה את עצמו עם מפעל הקק"ל. הייתה לו זכות בתוקף פעולתו הגדולה למענה, בתוך מסירתו, ובתוקף חיבתו לאדמות א"י, אולם זהו זה גרם לכך שהזניח את הצד המוסדי של המפעל אמנם בזמן עומדו בראשו לא הורגש הצורך בכך במיוחד. הוא ידע לכלכל את הדברים. אבל ברגע שהיה צורך להעביר את המשימה לשכמם אחרים, התברר שיש צורך בטיפוח הצד "הדמוקרטי" הן בקק"ל גופה והן במנהל מקרקעי ישראל.<sup>113</sup>

עניין נוסף שבלט אצל יוסף ויץ היה יחסו הרגשי החם ליער הישראלי. יומנו מלא וגדוש בהתייחסות לכל מה שצמח ביערות – עצים, שתילים וניצנים. טל כתב כי מתחת לנוקשותו ושמץ יהירותו "הסתתר רומנטיקן שאהב עצים בכל ליבו".<sup>114</sup> אחיינו יזהר סמילנסקי קשר בין היחסים שבין יוסף ויץ לבנו יחיעם, שנפל בגשר אכזיב ב"ליל הגשרים", ובין אהבת הארץ שלו: "ראוי לשים לב אל היחסים שבין האב לבנו. מה ראה הבן באביו, בעבודתו, בכיבוש העבודה, ובפרשת מעשיו בארץ [...] מנין לו בתוך כדי משא-ומתן רציני

111 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 106.

112 טל, הסביבה בישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 107; ההדגשה שלי.

113 משה אונא, "יוסף ויץ ז"ל", עמודים, 323 (חשוון תשל"ג).

114 שם.

[...] לב ופנאי להשתאות לפרח פורח אחד, לנוף שמעבר לגבעה, לשקיעת השמש".<sup>115</sup>

במידה רבה, אפשר לאפיין את יוסף ויץ ואת יחסו ליער הישראלי באמצעות דברים שכתב עמוס עוז על אביו, יהודה אריה קלוזנר: הוא ראה את הספרים ואת מחקר הספרות "לא מקל-חובלים, ולא מוט-קפיצה כי אם אהבת נפש".<sup>116</sup>

---

115 ס. יזוהר, "מבוא", מכתבי יחיעם ויץ, תל אביב 1966, עמ' 14.  
116 עמוס עוז, "מבוא לאסופת אבי", באור התכלת העזה, ירושלים 1990, עמ' 205.



# לידתו של "היהודי החדש" בסרטי מפעל ההתיישבות הציוני, 1917-1939

## אריאל פלדשטיין

מאמר זה הוא מסע התחקות אחר תיאור לידתו של "היהודי החדש" – החלוץ השב למולדתו – על צלולואיד בשנים 1917-1939. אחרי ארבע מאות שנות שלטון עות'מאני רצוף, שהעמיקו להטביע בה את חותמן, עברה ארץ ישראל לידי בריטניה, שהתוותה את גבולותיה המדיניים והמנהליים וגם קבעה את חוקתה ואת סדרי המשטר בה. תמורות אלה יצרו, בין השאר, בסיס להעמקת פעילותה של התנועה הציונית במאמצי ההיסטוריים להגשים את רעיון הקמתו של הבית הלאומי היהודי ולהביא ללידתו של "היהודי החדש" בארץ ישראל. לאורן החלו להתפתח בארץ תחומי יצירה מגוונים ובהם העשייה הקולנועית. עשייה זו החלה את צעדיה הראשונים בתיעוד, בהצגה ואף בעיצוב הסיפור ההיסטורי. היא הוסיפה והתפתחה בד בבד עם מפעלות הדור הראשון לתחייה הלאומית, שעבר תמורה מפליגה בעצם עלייתו לארץ, ועם התעצבות הדור השני, שנולד למציאות החדשה.

בהיותה תנועה מהפכנית לאומית שנולדה באירופה של סוף המאה התשע-עשרה, ובהשראת תנועות מהפכניות לאומיות אחרות בנות הזמן ההוא באירופה, שאפה התנועה הציונית לחולל שינוי רדיקלי בחיי היהודים ולהביא ללידתו של "היהודי חדש". הגשמת שאיפה זו נכרכה בתפיסה שרק בארץ האבות, שבה חי העם היהודי בימי קדם, תתחולל התמורה הרצויה בדמותו של היהודי. רק בארץ זו יוכלו הפרט והקולקטיב לשוב ולחדש את ימיהם כקדם. ממילא הייתה התמורה אמורה להתחולל לא רק במישור ההכרתי אלא גם בהיבטים פיזיים. הכמיהה הייתה ליצור יהודי חזק ולוחם, שורשי וקשור לטבע ולאדמה, המחדש באישיותו את הגבורה הקדומה של עם ישראל.<sup>1</sup>

1 יחיעם שורק, "תרבות הגוף במשנתם של אבות התנועה הציונית", חיים קאופמן וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, ירושלים 2002, עמ' 9-24.

שאיפות אלו השתלבו ברעיון החלוציות, והוא החל להתגבש בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה. לידתו הייתה ביומרה אליטיסטית ואוטופית – כמעט בלתי נתפסת בממדיה – של מהפכה וגאולה אישית, לאומית ואוניברסלית. בבסיס המהפכה נמצאה האמונה שהגשמת החזון הציוני אפשרית רק אם מצבו של העם היהודי ישתנה במובן הקיומי ובה בעת גם במשמעות הרוחנית, הפנימית. לפיכך, יעדו של החזון הציוני לא הצטמצם לכינון ישות לאומית, כמקובל בכל המדינות, אלא הורחב גם לגיוס אזרחיה של המדינה היהודית למהפכה חלוצית מתמדת. החלוץ, מפלס הדרך אל היעד הכפול הזה, היה אמור להיבחן בארבעה מושגי יסוד: ראשוניות – החלוץ עושה היום את שיעשה כל היישוב בעתיד; כיבוש – לא מדובר בכיבוש צבאי אלא בכיבוש העבודה וכיבוש הקרקע; קולקטיביות – החלוץ המודרני הוא התנועה; משמעת – החלוץ ניכר בתכונות מוסריות ייחודיות ומקפיד לנהוג כמתחייב מכך. החלוץ עולה לארץ ישראל ומקדיש את חייו ליישוב הארץ, מכשיר את הקרקע וסולל את הדרך לפני המוני העם שיבואו בעקבותיו. הוא נועד אפוא להיות אמיץ וגא, בריא בגופו, חי על יגיע כפיו, קרוב לטבע ולעבודת האדמה, עומד על נפשו ומשיב מלחמה למתנכלים לו. תרבותו עברית ושפתו עברית, וכל כולו ניגודו המוחלט של היהודי הגלותי. רק אותם יחידים נישאים מעם, אשר היו מוכנים לחתוך את הקשר אל הגולה, לקחת את גורלם בידם ולתקוע יתד מוחשית בארץ, יהיו היסוד לחברת העתיד היהודית.

דמות זו עוצבה, במידה לא מעטה, בהגותם של א"ד גורדון, י"ח ברנר ומ"י ברדיצ'בסקי. על אף הבדלי ההשקפות ביניהם בסוגיה זו, שלושתם סברו כי הגיעה העת למרוד ברציפות ההיסטורית בגלות ולכונן התחלה חדשה במולדת העתיקה, והראשונים שיעשו זאת יהיו צעירים יהודים הנוטשים בית הורים וארץ מולדת ושורפים גשרים אל העבר.<sup>2</sup>

מפלגות ותנועות נוער יהודיות שפעלו באותה תקופה במזרח אירופה אימצו את היסודות והתכונות האלה בפרוגרמות הרעיוניות שלהן והרבו להשתמש בדימוי האמור של החלוץ לצורכי חינוך ותעמולה. החלוץ העודר או החורש בארץ אבותיו, הפותח את התלם הראשון ופולח את הקרקע הבתולה או מטמין בקרקע את זרעי העתיד, נעשה סמל ציוני מושלם. מכוח היותו בלתי נלאה, זקוף גו תמיד (גם כשהוא רכון לצורכי עבודה), ניצב איתן

2 ראו אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל אביב 1997, עמ' 155-174; יצחק קונפורטי, "היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידאולוגיה והיסטוריוגרפיה", ישראל, 16 (סתיו 2009), עמ' 63-96.

על הקרקע, זרועותיו שריריות וכתפיו רחבות – הוא סימל את ההתחדשות, ההבטחה והתקווה.

אחת התכונות המרכזיות של החלוצים – במיתוס ולא מעט במציאות – הייתה הנכונות לסבול ולהקריב את הפרט על מזבח הכלל לשם ניצחון העם או הגשמת הציונות. לכך נלוותה שימת דגש בעבודה פיזית, ובמיוחד בעבודה חקלאית ובעבודה מפרכת בכבישים ובמחצבות, שנחשבה לערך אוטונומי. באמצעות העבודה וכיבושה כרכו החלוצים את טובתם האישית בטובת העם והארץ, והיא צוירה כמחוללת העיקרית של השינוי בהווייתם ובמעמדם הציוני. ממילא לא נועדו החלוצים להיות נזירים המתבודדים באוהליהם הקדושים ונושאים את אומנותם ומאווייהם בצנעה. הוטל עליהם להיות אנשי צבא חמושים בכלי עבודה ובעת הצורך גם בנשק. מלאכת השירות הלאומי שלהם לא חסרה אפוא גילויי גבורה, ואלה תרמו לתמונה ממד נוסף. נקל לומר כי בארבעת העשורים הראשונים של המאה העשרים הלכה דמותו של החלוץ ולבשה ממדים הרואיים-מיתולוגיים.<sup>3</sup> היה זה רק טבעי שתמצא ביטויים בתחומי יצירה שונים, לרבות היצירה הקולנועית.

במהלך עשרים השנים האחרונות פורסמו מחקרים אחדים על התגבשותה של היצירה הקולנועית בארץ ישראל במהלך התקופה הנדונה. יגאל בורשטיין בחר להתמקד בתולדות הסרט הישראלי מנקודת מבט אחת בלבד – מצומצמת למדי – תקריב הפנים (close shot). הוא מנסה לפענח את המשמעות הטמונה בצילום מסוג זה ולפרש באמצעותו איך רצה היישוב בארץ לראות את עצמו ואיך ניסה לעשות זאת.<sup>4</sup> נתן ויעקב גרוס מציגים תיעוד הנוגע להתפתחות הראינוע והקולנוע בארץ. במחקר שלהם נכללות סקירות על יוצרים, על חברות הפקה ועל סרטים.<sup>5</sup> משה צימרמן מנסה להציג תיאור סדור, שלם ומלא ככל האפשר של התפתחות הקולנוע על רכיביו השונים. הוא מתמקד לא רק בסרטי עלילה אלא גם בסרטים תיעודיים, בסרטי תדמית, בבתי קולנוע, במנגנוני הפצה, במקורות מימון ועוד.<sup>6</sup> אלה שוחט עוסקת בדיון תיאורטי לכיד וביקורתי בהתפתחות הקולנוע הישראלי מפרספקטיבה מוגדרת. לצד התוויית המסגרת ההיסטורית של הקולנוע

3 על עיצוב דמותו של הצבר, ראו עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל אביב 1997.  
4 יגאל בורשטיין, פנים כשדה-קרב: ההיסטוריה הקולנועית של הפנים הישראליים, תל אביב 1990.  
5 נתן ויעקב גרוס, הסרט העברי: פרקים בתולדות הראינוע והקולנוע בישראל, ירושלים 1991.  
6 משה צימרמן, סימני קולנוע: תולדות הקולנוע הישראלי בין השנים 1896-1948, תל אביב 2001.

הישראלי, הדיון שלה מונע מכוח העניין התמטי הרחב של המפגש התרבותי והפוליטי בין מזרח למערב והתבניות של עולם ראשון לעומת עולם שלישי.<sup>7</sup> בשנים האחרונות התפרסמו גם מחקרים אחדים שהתמקדו בדיון באחת הסוגיות שבהן עוסקת היצירה הקולנועית הישראלית, בעיקר בדמותו של "האחר" ובתמורות שחלו בעיצוב דמותו של "החלוץ".<sup>8</sup>

מחקר זה, בשונה מקודמיו, דן באופן הצגתו של הרעיון הציוני ומימושו בכלל ובדמותו של "היהודי החדש" בפרט מבעד לעדשת המצלמה הקולנועית; ובמילים אחרות – בדרך התרגום והעיבוד של רעיון השיבה למולדת, תהליך הגאולה ולידת "היהודי החדש" למבע חזותי. ביסוד הדיון הזה מצויה ההנחה שחשיבות הסרט כתעודה היסטורית מוקנית לו בהיותו תוצר מובהק של תקופה, של תרבות ושל תפיסה רעיונית. כמוהו כמקור ראשוני כתוב, אלא שעוצמתו גדולה והשפעתו רחבה יותר. בחינת הסרטים תשמש לשרטוט הרכיבים האידיאולוגיים, המאפיינים החברתיים ופרשנותה של העשייה, כפי שבוטאו על צלולואיד.

הפעילות הקולנועית שנבחרת במאמר זה מתמקדת בעבודותיהם של יוצרים שעלו לארץ, היו חלק מהיישוב היהודי ובחרו לעסוק בבימוי ובהפקה של סרטים: יעקב בן-דב, נתן אקסלרוד, חיים הלחמי, ברוך אגדתי והלמר לרסקי.

## יעקב בן-דב

יעקב בן-דב עלה לארץ ישראל בחנוכה תרס"ח (ראשית דצמבר 1907). באותה תקופה התחילה קרן קיימת לישראל לרכוש קרקעות באופן מאורגן, והונחו תשתיות להקמת יישובים על קרקעות אלה. לביצוע מדיניות זו הוקם ביפו המשרד הארצישראלי בראשותו של ד"ר ארתור רופין. בן-דב ראה בהתפתחויות אלה הזדמנות לבסס את פעילותו כצלם ולכן הציע לרופין לפעול למיניויו לצלם הרשמי של הקונגרס הציוני התשיעי, שנועד להתכנס בהמבורג בסוף 1909. ככל הנראה לא נענתה הבקשה – המוסדות הציוניים

7 אלה שוחט, הקולנוע הישראלי: מזרח/מערב והפוליטיקה של הייצוג, רעננה 2005.

8 נורית גרץ, מקהלה אחרת: ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים, תל אביב 2004; מירי טלמון, בלוז לצבר האבוד: חבורות ונוסטלגיה בקולנוע הישראלי, רעננה 2001; Yosefa Loshitzky, *Identity Politics on the Israeli Screen*, Austin; Yosef Raz, *Beyond Flesh: Queer Masculinities and Nationalism in Israeli Cinema*, New Jersey 2004.

דאז לא ששו לשתף פעולה עם בן־דב – אבל הוא המשיך לחפש חלופות. בכל הזדמנות המשיך להפציר בעסקנים הציונים לשכור אותו לעבודות צילום, ולבסוף ביקש ממנו רופין לצלם כמה תמונות ביישובים עבריים ברחבי הארץ. ואולם בן־דב נכסף לצלם סרטים ונתקל בבעיה קשה: נבצר ממנו לממן מכיסו רכישת מצלמה מתאימה.

במהלך מלחמת העולם הראשונה התגייס בן־דב לצבא העות'מאני, מכיוון שהיה נתין האימפריה, והוצב כצלם רפואי ביחידה האוסטרית שחנתה בעיר. אגב כך קיבל ממפקדיו מצלמת ראינוע לאות הוקרה על שירותו המסור.<sup>9</sup> התקדמותו של הצבא הבריטי, בפיקודו של הגנרל אלנבי, מדרום הארץ לכיוון יפו וסביבותיה מזה וירושלים מזה הלהיבה את אנשי היישוב והציתה בהם את התקווה להשתחרר מעול השלטון העות'מאני. בן־דב ראה בתמורות שחלו בארץ ישראל עם הכיבוש הבריטי הזדמנות נדירה להנציח על צלולואיד את ההיסטוריה בהתרחשותה ויצא לצלם את כניסתם של אלנבי וחייליו לירושלים בחורף 1917. זו תהיה התמונה הפותחת בסרטו הראשון יהודה המשוחררת.

בן־דב ראה מבעד לעדשת המצלמה את משב כנפי ההיסטוריה ואת התמורות הקורמות עור וגידים בארץ ישראל. לדידו, התיעוד המצולם נועד לא רק לבני תקופתו, אלא גם לדורות הבאים ולזיכרון ההיסטורי של האומה, שמתחילה לעצב את זהותה הלאומית ואת ישותה הגיאוגרפית בארץ ישראל. ראוי לזכור כי המאמץ הזה נעשה כאשר הייתה ארץ ישראל נתונה עדיין במלחמה, וממילא שרר בה, בין השאר, מחסור בחומרי גלם ובאמצעים לצילום ראינוע, אבל בן־דב לא נרתע. הוא התעלם מהסכנות ומהקשיים ונסע ברחבי הארץ לתעד במצלמתו את האירועים ההיסטוריים ואת ניצני התמורות שהתחוללו במפעל הציוני לאחר הכיבוש הבריטי. הוא ראה בעצמו בראש ובראשונה היסטוריון־אומן המתעד את הדרמה לא על הנייר, אלא באמצעות עדשת המצלמה. לדידו, כל פריים (frame) שצולם היה עדות שתספר לדורות הבאים על המפעל הציוני בארץ ישראל. רוב התמונות צולמו בצילום מרחוק (long shot). לאמור, המצלמה הנציחה ותיעדה את המתרחש מולה בלי להתערב כדי שלא להשפיע על מהלך ההתרחשויות. בחלק מהקטעים הצילום מזכיר תמונות סטילס (stills) יותר מאשר תנועה בסרט. נוסף על כך הצילום נטול שיקול אסתטי, משום שבן־דב רצה לתעד

9 הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), KKL3/29, בן־דב אל רופין, 1.3.1909.

10 צבי לביא, "האיש שצילם היסטוריה", מעריב, 31.10.1969.

את האירוע כפי שהתרחש באמת ולהציגו כעדות היסטורית. אולי יש בכך כדי ללמד על הרצון לעורר אמון אצל הצופים (ואפילו על ההתפעלות של הצלם עצמו מהאירועים) ולמנוע כל טענה בדבר יצירת תעותיים אפשריים בעזרת המצלמה. בן-דב לא הצליח לעניין את קרן קיימת לישראל לרכוש את הסרט ולהפיצו בקרב הקהילות היהודיות בתפוצות. לאחר תלאות רבות אבד הסרט, ולא נותרו ממנו אלא כמה קטעים ותוכנייה.<sup>11</sup>

בד בבד עם ההכנות להפקת סרט נוסף החליט בן-דב להגשים את חלומו הישן ובאפריל 1919 ייסד את חברת "מנורה". שותפו לייסוד ולניהול היה מרדכי שוורץ. ועד הצירים בירך על הקמת החברה כתרומה למאמץ לתעד "תמונות ממאורעות היסטוריים, שיש להם ערך גדול עבור הכיוונים הלאומיים", אולם לא מיהר לסייע במימון פעילות החברה, וזו התפרקה במחצית הראשונה של 1920.<sup>12</sup>

בסרטו **שיבת ציון** בן-דב מנסה להעניק לצופה את התחושה שהסרט מציג תיעוד אותנטי וניטרלי, אולם בחירת האירועים והדמויות המצולמות מעידה על הרצון לתת ביטוי חזותי להלך הרוח שרווח אז בקרב התנועה הציונית בכלל וביישוב העברי בארץ ישראל בפרט. צילומי החלוצים בסרט נועדו להמחיש את ייחודו של המפעל הציוני. חלוצים יורדים מהאוניות בנמל יפו, עובדים בסלילת כבישים ומקימים נקודות התיישבות חדשות. המצלמה מתעדת אותם בעבודה גופנית מאומצת, ומראה את התמורות שמתחוללות בחייהם מרגע הגעתם לחופי ארץ ישראל.<sup>13</sup>

אף על פי שניסיונותיו של בן-דב לשכנע את המוסדות לצלם סרט חדש לא צלחו, הוא תכנן סרט שיסכם את העשור הראשון לשלטון הבריטי בארץ, את ההתפתחות שחלה ביישוב היהודי בתקופה זו ואת מפעלם של החלוצים בעידוד המוסדות הלאומיים ובתמיכתם. הוא תכנן להפיק סרט שיעסוק בהתפתחויות שחלו מיום הכרזת בלפור בשנת 1917 ועד שנת 1927. בסרט נועד להיכלל החומר ש"יצרתי ביגיעה רבה וצברתי במשך של 10 שנים, במטרה לשמור על הרגעים היקרים, שיש בהם לפעמים מתוך גלוי שכינה, שלא יאבדו ושאפשר יהיה לעת מצא להאיר בהם את החשכה".<sup>14</sup> מה שהציע בן-דב היה בעצם סרט קומפילציה (ההדרה) המבוסס על קטעי סרטים שצילם לאורך השנים, ועתה תכנן לערוך אותם מחדש. הוא שב והתמקד

11 אצ"מ, L4/26, בן-דב אל הוועדה הציונית [ועד הצירים] בארץ ישראל, 11.4.1918.

12 גנוך ויצמן, תיק 618, חיים ויצמן אל בן-דב, 24.1.1921.

13 הסרט **שיבת ציון** יצא אל המרקעים בינואר 1921.

14 אצ"מ, KH4/5162, בן-דב אל הנהלת קרן היסוד, 17.5.1927.

בסרט כאמצעי תיעוד שמאפשר לצופה לחזות באירועים חשובים אף על פי שהוא עצמו לא השתתף בהם.

ואולם גם הצעה זו ענתה בתגובה צוננת: "הנה עלינו להגיד, היות והאכסקוטיבה עסוקה וטרודה בעניינים מרובים הנוגעים לעבודת הקונגרס עצמו, אין זה מענינה לעסוק בדברים צדיים. אם הפילם ימצא איפוא ראוי להצגה בקונגרס, כדאי אולי מצדו לבוא בדברים עם איזה ראינוע בבזל לשם הצגתו בקונגרס"<sup>15</sup>. בסופו של דבר שב בן-דב והפיק את הסרט התחיה – עשר שנות היסטוריה של תחיה עם ישראל בארצו על חשבוננו בלי לזכות בתמיכה המיוחדת מקרן היסוד. הסרט, שיצא לאקרנים בארץ ישראל בתחילת דצמבר 1927, זכה להצלחה ועורר התרגשות בקרב קהל הצופים. בן-דב התמקד בצילום המתעד אירועים, נתן להתרחשויות ולנופים לדבר בעד עצמם, השתמש בתסריט מינימליסטי וסירב לשלב כל עלילה המנותקת מההתרחשויות בפועל. הוא חשב שהוא מתעד מעשה היסטורי גדול המחולל שינוי בתולדות העם היהודי, ואין צורך להוסיף עליו. עם זאת אל נשכח שהאמצעים שעמדו לרשותו היו מוגבלים וכך גם ידיעותיו בתחום הראינוע העלילתי. קשה לקבוע מה השפיע על מה ומה הכתיב מה, אולם סביר להניח שעבודתו הייתה תוצאת השילוב של כל הגורמים האלה.

לקראת המגבית של 1928 הציע בן-דב לקרן היסוד לצלם סרט חדש בארבעה חלקים.<sup>16</sup> הוא תכנן סרט שמציג בפני הצופים מראות חדשים מארץ ישראל, שעדיין לא הופיעו על המסך. אחד הפרקים היה אמור לעסוק בנושא אחד שלא קיבל ביטוי בסרטים הקודמים – דמות האישה העבריה בארץ ישראל. בן-דב ביקש לכלול בפרק זה צילומים של נשים עם תינוקות בתחנות טיפת חלב בירושלים ובתל אביב, נשים עובדות במפעל הטקסטיל "לודו'ה", נערות לומדות את מקצועות החקלאות במשקי הפועלות ואפילו נשים סוללות כבישים. הצירוף של נשים שמבצעות תפקידים נשיים מסורתיים וגם תפקידים חלוציים כמו עבודה חקלאית וסלילת כבישים, בא להראות כי דמותה של האישה העבריה בארץ ישראל עוברת שינוי, מתעצמת ומשיגה לכאורה שוויון עם החלוץ הגבר.

לאורך כל הדרך יצר בן-דב סרטים מסוג אחד בלבד מתוך אמונה שרק סרטים כאלה מבטאים את גודל השינוי שהתנועה הציונית מחוללת בנפשו ובדמותו של היהודי החדש בארץ ישראל. מתוך התבוננות אוהבת

15 אצ"מ, KH4/5162, פליקס רוזנבליט אל בן-דב, 13.6.1927. הקונגרס הציוני החמישה-עשר התקיים בבזל בשנת 1927.

16 אצ"מ, A130/22.

ונפעמת במפעל הציוני הוא שאף לתת ביטוי חזותי למראה עיניו ולהלך נפשו.<sup>17</sup> במהלך שנות העשרים ובראשית שנות השלושים לוותה העשייה הראיונית שלו לא פעם בתסכול, משום שהמוסדות הלאומיים לא העניקו לו את התמיכה ואת הסיוע שציפה לקבל. במהלך השנים הוא ניסה, חזור ונסה, לפרוץ אל התודעה של הציבור הרחב ושל המוסדות, לרוב על חשבונו, ולא תמיד זכה להערכה שציפה לה. מה שקבע את הנושאים ואת התכנים של סרטיו היה מצד אחד הרצון לתעד את האירועים ולאפשר למי שלא היו נוכחים במקום לצפות בהם, ומצד אחר המאמץ לשכנע את המוסדות לרכוש את הסרטים ולהפיצם בקהילות היהודיות בתפוצות. הוא הלך על החבל הדק בין ההתגייסות לטובת המערכת לבין הרצון לשמור על חופש היצירה. כל השוואה בינו לבין היוצרים הסובייטים הנודעים של תקופתו, סרגיי אייזנשטיין ודז'יגה רטוב, אינה במקומה, ולו רק בשל ריבוי המשאבים שהועמדו לרשות יוצרים אלה והשתעבדותם המלאה למערכת התעמולה של המפלגה הבולשביקית והמדינה הסובייטית לעומת אפס המשאבים שהועמדו לרשות בן-דב.

בן-דב גם לא הצליח לשכנע את הקרנות הלאומיות לרכוש ממנו לכל הפחות את זכויות ההפצה של סרטיו. כמוצא אחרון החליט לפנות ישירות לחיים ויצמן, נשיא התנועה הציונית, ולהציע לו לשמר את יצירתו ארוכת השנים בבית הספרים הלאומי על הר הצופים תמורת 2,000 לא"י. מאחר שנענה בשלילה, החליט למכור את האוסף לברוך אגדתי תמורת 100 לא"י. חלומו להותיר לדורות הבאים מסמך היסטורי חזותי המתעד את שיבתו של העם היהודי לבנות את ביתו הלאומי בארץ ישראל לא התגשם. חלק גדול מסרטיו אבדו או נהרסו במהלך השנים, וקטעים מיצירתו שולבו ביצירות אחרות בלי לציין את מקורם.

ביצירתו הראיונית התמקד בן-דב בתיעוד אירועים היסטוריים הקשורים בארץ ישראל בכלל ובהקמת הבית הלאומי בארץ ישראל בפרט. הוא פעל כצלם תיעודי בלבד, לא התערב בנעשה לפני העדשה והעדיף זוויות צילום רחבות (wide-angle) וצילום מרחוק (long shot). עריכת הסצנות הייתה פשוטה והסתפקה בתיאור רצף ההתרחשויות באירוע המצולם. הוא כתב את התסריט לבדו ולא ביקש אישור מהמוסדות לעצם ההפקה. רבים מהסרטים הופקו על חשבונו ורק אחר כך נמכרו להפצה. תוכני הסרטים הושפעו באותה תקופה מתפיסתו המקצועית.

17 שיבת ציון, 1921; בנים בונים, 1924; אביב בארץ ישראל, 1928.



בן־דב ראה בעצמו חלק מהחברה הלאומית היהודית המתגבשת בארץ ישראל; הוא הגדיר את עצמו כציוני ושאף לתת ביטוי לתפיסה רעיונית זו ביצירתו. בשונה ממה שהתרחש בתחום זה במדינות אחרות, כדוגמת ברית המועצות, התגייס בן־דב למלאכת התעמולה מרצונו החופשי. באותה תקופה לא היו בארץ משאבים לפיתוח ענף הסרטים, בוודאי לא הון פרטי שבעליו היו מוכנים להשקיעו בראינע ובקולנוע, כפי שקרה בענף הסרטים בארצות הברית. בן־דב נאלץ אפוא להסתפק בצידוד נחות מאוד לצילום, לפיתוח ולעריכה, שהיה נחשל מאוד בהשוואה למקובל באירופה ובארצות הברית. במסגרת המגבלות האלה הוא השתדל להפיק יצירה איכותית, בתקווה שתוכנה ירומם את רוחם של הצופים וישכיח מהם את הפגמים הטכניים. בפרספקטיבה היסטורית שמור לבן־דב מקום של כבוד כמבשר הראינע בארץ ישראל וכמניח יסודותיו. הוא פילס את הדרך ליוצרים שבאו אחריו והסתמכו על הניסיון שצבר כדי לבנות את השלב הראשון במפעל יצירה זה.<sup>18</sup>

## נתן אקסלרוד וחיים הלחמי

בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה העשרים נעשו ניסיונות חדשים להפקת סרטים בארץ ישראל, והביטוי העיקרי לכך היה הקמתה של חברת הפקה ביוזמתם של שניים, נתן אקסלרוד וחיים הלחמי. נתן אקסלרוד עלה לארץ ב־1926 ושאף מהרגע הראשון לעסוק בהפקת סרטים. סמוך לעלייתו נפגש עם יעקב בן־דב למוד הניסיון כדי להיוועץ בו ושמע את הערכתו הפסימית: "צריך לשם כך לפחות 40 מיליון תושבים [...] אז איך עולה בדעתך לצלם פה סרטי עלילה עבור פחות מרבע מיליון יהודים?"<sup>19</sup> לאקסלרוד לא היו שום אמצעים כלכליים, קל וחומר ציוד לצילום, והוא חיפש שותפים להפקה. האיש שנחלץ לעזרתו, קרוב משפחה וישמו ירושלים סגל, הסכים להלוות לו 10 לא"י כדי שיראה במה כוחו גדול. סגל ואקסלרוד הקימו חברה חדשה ושמה "מולדת", שהפיקה סרטוני פרסומת ובאופן לא סדיר גם יומן ראינע שנקרא "יומן מולדת". הם קיוו כי מכירת הפרסומות תספק להם מימון להפקת סרטים עלילתיים; בראשית שנות

18 ראו, למשל, גרוס, הסרט העברי (לעיל, הערה 5), עמ' 19-30; צימרמן, סימני קולנוע (לעיל, הערה 6), עמ' 43-56.

19 גרוס, הסרט העברי (לעיל, הערה 5), עמ' 77.

השלושים לא היה בארץ שום מקור אחר למימון כזה – לא רק של ההפקה עצמה אלא גם של רכישת הציוד וחומרי הגלם ושל הדפסת הסרטים. חיים הלחמי עלה לארץ ב־1925 והצטרף לסטודיו למשחק של מנחם גנסיק, "התיאטרון הארצישראלי", אך עד מהרה החליט לפנות לתחום הסרטים. ב־1929 הצטרף, כבמאי, ליוזמתו של העיתונאי והסופר שלמה בן-ישראל – הקמת חברה שתפתח תעשייה של סרטי עלילה בארץ ישראל.<sup>20</sup> החברה, "זוהר פילם", החליטה להפיק סרט המבוסס על סיפורו של אביגדור המאירי עץ השדה. ניסיון זה הסתיים בלא כלום. כעבור שנה וחצי התפרקה חברת "זוהר פילם", אבל חיים הלחמי לא נרתע מהכישלון וחיפש הזדמנות חדשה לצלם סרט עלילתי.

במהלך החיפושים הוא פגש את נתן אקסלרוד ובעקבות פגישה זו החליטו שניהם לצלם סרט על חגיגת פורים בתל אביב בשם ויהי בימי.<sup>21</sup>

### ויהי בימי

סיפור עלילת הסרט שזור בתהלוכת העדלידע שהתקיימה בתל אביב ב־1932, ועיקרו קומדיה קלסית של טעויות הנובעות מהאפשרות להתחפש ולשנות את הזהות. במרכז העלילה ניצבים שלושה זוגות המייצגים שלוש קבוצות במערכת אחת: חלוץ וחלוצה; יהודי חרדי ואשתו; תייר ותיירת יהודים מאמריקה. דמויות אלה מייצגות, בעצם, את מערכת היחסים הקלסית בתוך המציאות החברתית על פי התפיסה הציונית: החלוץ, היהודי בן היישוב הישן והיהודי הגלותי. לכל אחד מהם יש מאפיינים קלסיים שמתגלים בעלילת הסרט.

הסרט נפתח בסדרת תמונות של גלי ים הנשברים אל החוף במקצב קבוע. הים מסמל את העיר העברית הראשונה, שכאילו נולדה ממנו. מעבר דיזולב (dissolve) מתמונות הגלים מביא אותנו אל העיר תל אביב. צילום פנורמי ארוך סוקר את בנייני העיר הגדולה, אבל הגלים אינם נעלמים לגמרי ומעניקים לעיר תל אביב קצב ותסיסה. אחר כך המצלמה מתעכבת על נופיה ועל בנייניה של העיר. תמונות אלה ותמונות מהרחוב התל אביבי ההומה בתהלוכת העדלידע מעצימות את ממדיה של תל אביב ומציגות אותה כמרכז תרבותי ויהודי חילוני בעיקרו.

מנדל החייט ואשתו ציפה מייצגים את היהודי בן היישוב הישן. הם

20 יוסף הלחמי, ויהי מה: פרקים בדברי ימי הסרט הארצישראלי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 64.

21 שם, עמ' 97.

מוצגים כמשפחה יהודית אורתודוקסית מרובת ילדים. למנדל חזות של "יהודי ישן", לרבות זקן ארוך, פאות ובגדים שחורים. תצלומי התקריב של הפנים – מנדל הקורא במגילה ואשתו המשגיחה עליו – נועדו לאפיין את הדמויות המנוגדות ולהציג את המתח המניע את העלילה. מנדל הוא דמות כנועה, כפי שתפס "היהודי החדש" את "היהודי הישן": שפל רוח ומוגבל באיסורים מדאורייתא, נתון לחסדי הגויים, סובל מפגיעות פיזיות, מחוקים מפלים ומסביבה מנוכרת. מלבד צילומי התקריב האקספרסיביים של פני הדמויות מופיעות גם תמונות תקריב של רגלי הדמויות ככלי מאפיין. רגלה של ציפה בנעל גבוהה וגסה ורוקעת ברצפה; רגליו השלובות-כבולות של מנדל בשעת עבודתו המעידות על מצבו הפיזי והנפשי. הניגוד בין הרגליים הדוממות לתנועת פלג הגוף העליון מציג את מלחמתו הפנימית של מנדל בין כניעה לאשתו לבין הרצון להשתחרר מעולמו המדכא ומאשתו המרשעת. הרגליים, שורש גוף האדם, מסמלות את מנדל המדוכא על ידי מוסכמות החברה שהוא שייך אליה ועל ידי כבלי המסורת, ואילו גופו המרקד מסמל את הרצון לחופש.

הזוג הנוסף הם התייר היהודי האמריקני בובי וחברתו, התיירת היהודית האמריקנית בייבי. כל אחד מהם מחליט להתחפש לחלוץ, מושא ההערצה של היהודי הגלותי וסמל ראוי להזדהות לקראת תהלוכת העדלידה. כאשר נודע לבובי שחברתו החליטה להתחפש לחלוצה, הוא מנסה לשנות את התחפושת שלו.

ביום העדלידה מגיעים לתל אביב חלוצים וחלוצות ברכבת מעמק יזרעאל. הגעת הרכבת מספקת הזדמנות מצוינת לצלם תמונות של הכרך התל אביבי המודרני: הרכבת הדהרת עצמה, אוטובוסים ומכוניות, אנשים ברחובות, חנויות. העיר העברית הראשונה מוצגת במלוא הדרה ומזכירה לצופה תמונות של ערים גדולות אחרות בעולם.

קעת הכול מוכן למסכת של טעויות, שינויי זהות ואירועים קומיים עד הסוף הטוב. בובי יוצא לרחוב מחופש לחלוץ ומנסה למצוא מישהו שיסכים להתחלף עימו בתחפושת. הוא פוגש את מנדל ומשדל אותו לבצע חילופי בגדים. מנדל מסכים תמורת כמה דולרים לחוות ולו באופן סמלי את ההרגשה להיות חלוץ. עלילת הסרט הולכת ומסתבכת. לרחוב יוצאת גם אשת החייט לחפש אחר בעלה, שהצליח לחמוק אל "העולם האסור". תחילה היא פוגשת את בובי המחופש בבגדי בעלה. היא מנסה למשוך בזקנו, סמלו של "היהודי הישן", אבל מגלה שהזקן מודבק, ואין זה בעלה. בינתיים בובי פוגש חלוצה, בטוח שזו בייבי, ומוליך אותה למשרדי הרבנות. בייבי פוגשת חלוץ, בטוחה

שזה בובי, ומוליכה אותו – הייתכן אחרת? – למשרדי הרבנות. לבסוף ציפה מצליחה ללכוד את בעלה ולהוליך גם אותו לאותם משרדים, לא כדי להינשא אלא כדי לקבל גט. הרב דורש מכל שלושת הזוגות להסיר את המסכות, וכאן מתגלה הטעות בזיהוי, והשמחה גדולה מאוד. מנדל וציפה מתבקשים להיות עדים לנישואי בובי ובייבי, וגם החלוץ והחלוצה מסכימים להתחתן ברבנות כדת משה וישראל.

עלילת הסרט ויהי בימי משלבת אפוא רעיונות קלסיים מ"קומדיה של טעויות" ורעיונות יסוד של האידיאולוגיה הציונית. במילים אחרות, יוצרי הסרט שאפו להציג בפני הצופה את הרעיונות הציוניים ביצירה אומנותית ולא בסרט תעמולה פלקטי. הסרט מראה את החיים בתל אביב, מוקד תרבותי ומרכז עירוני, כבבואה של תרבות ולא דווקא של אידיאולוגיה. הקונפליקטים בסרט מבוססים בראש ובראשונה על מערכות יחסים אישיות ועל הרצון של כל אחת מהדמויות ליצור לעצמה עולם שתואם את שאיפותיה. גם "היהודי הישן" וגם היהודי הגלוי מנצלים את אירועי חג הפורים כדי לשנות את זהותם ולהיות חלוצים, ולו רק ליום אחד. אין בסרט תהליך של שינוי פנימי; הוא עוסק רק בהיבטים החיצוניים – שינוי של מראה ולבוש. בסופו של דבר כל אחת מהדמויות חוזרת לחייה האמיתיים, אבל מאושרת יותר ושלמה יותר עם בן הזוג או עם בת הזוג. הסרט אינו מציג את אורח החיים של החלוץ כבחירה האולטימטיבית, האחת והיחידה. כמו הדמויות האחרות, גם שתי דמויות החלוצים מוצגות באופן שגרתי. הצופה אינו נחשף למהות החיים החלוציים ולערכם הסגולי הגבוה. מתוך ההשוואה אפשר אומנם להבין שחיי החלוץ חופשיים יותר ומאושרים יותר, אולם לא דבר נוסף מעבר לכך. כמו סרטים הוליוודיים, גם הסרט הזה אינו כפוף למנגנון תעמולתי מוכוון ומחושב, אלא נועד לספק בידור המבוסס על גישה היסטוריוסופית. מכל מקום אין בכך כדי להשפיע על ערכו התעמולתי של הסרט, שמציג את החלוקה לקבוצות על פי התפיסה הציונית.

ירושלים סגל העמיד לרשות היוצרים את מעבדתו לצורך הפיתוח של הסרט. השחקנים עבדו ללא שכר, וכך גויסו גם הבגדים לשחקנים והחומרים לבניית התפאורה. מגבלות התקציב מנעו הפקת סרט מדבר וכפו על ויהי בימי להיות סרט אילם. הסרט הוקרן בראשית יוני 1932 בקולנוע "מוגרבי" בתל אביב ובקולנוע "ציון" בירושלים. על פי המאזן של חברת פא"י (פילם ארצישראלי) לתחילת יוני 1933 עמד הרווח מהקרנת הסרט על 30 לא"י.<sup>22</sup>

22 צימרמן, סימני קולנוע (לעיל, הערה 6), עמ' 94-95.

## עודד הנודד

אקסלרוד והלחמי המשיכו את שיתוף הפעולה ביניהם בסרט נוסף, עודד הנודד, שהתבסס על סיפורו של צבי ליברמן. גיבור הספר הוא ילד שהולך לאיבוד במהלך טיול עם בני כיתתו. עודד מתמודד לבדו עם רוחות ועם סערות, שורד ומוצא את דרכו בחזרה הביתה. במסעו הארוך הוא מגיע לשבט בדווי ומתיידד עם ילד בן גילו המבקש ללמוד ממנו. הבדווים מסייעים לעודד לשוב לביתו, וידידו מצטרף אליו בסופו של דבר ונקלט בבית הספר של עודד ובחברת הילדים היהודים. עודד "מתרבת" את הילד הבדווי ומלמדו את רזי העולם המערבי. כך ניתן ביטוי לתפיסה שלא זו בלבד שהתנועה הציונית מחוללת תמורה בחיי "היהודי הישן", אלא שהיא גם תורמת לגאולת יושבי הארץ שאינם חלק ממפעלה. עודד מייצג את הקדמה, את התרבות המערבית ואת יתרונותיה מול הנער הבדווי תושב הלבנט. אין ספק שהסיפור מזכיר את רובינזון קרוזו מאת דניאל דפו.<sup>23</sup>

התסריט של עודד הנודד שונה בעיקרו מהסיפור המקורי. אין בו זכר לפגישה בין עודד לבני השבט הבדווי, וממילא לא לסיפור החניכה של הנער הבדווי (ולברכה שהמפעל הציוני מביא לתושבי הארץ הלא יהודים). במרכז התסריט ניצבים עודד ובני כיתתו. הם יוצאים לטיול בסביבת הכפר שלהם יחד עם תייר יהודי אמריקני וצועדים באזור הררי וטרשי, שונה מנוף העמק הפורח שבו הם מתגוררים. בבוקר היום השני לטיול אבד עודד. המורה והתלמידים מחפשים אחריו. מצטרפים אליהם שומר הכפר וחלק מההורים (לרבות אביו של עודד) רכובים על סוסים. עודד תועה בדרך ומנסה למצוא לבדו את דרכו, ללא הצלחה. הוא נפצע, המימייה שלו מתרוקנת, אבל הוא אינו מתייאש וממשיך לחפש את הדרך לכפרו. לבסוף כולם חוזרים הביתה בשלום, ועודד שב להוריו.

התסריט עוסק ביחיד המנסה להתגבר על איתני הטבע, במאמץ האישי הנדרש כדי לשרוד ובאחריות של הקבוצה ליחיד. המוקד מוסט אפוא מתהליך החניכה אל הדאגה לעודד. התמודדותו של היחיד, מערכות היחסים בינו ובין הקבוצה ומפעל ההתיישבות לובשים דימוי חזותי; התסריט מתרגם את הרעיונות האלה לתמונות. הסרט נפתח בתמונה פנורמית ארוכה של נופי עמק יזרעאל וממשיך בסדרת תמונות של מבנים גדולים ותמונות בצילום תקריב מרחוק של בתי כפר בסביבת אדמות מעובדות. תמונות אלה מאדירות את ההתיישבות העובדת ואת בניה, לפני התודעות הצופה לגיבורי

23 צבי ליברמן, עודד הנודד, תל אביב 1932.

הסרט. מפעל ההתיישבות הציונית הוא בעצם גיבור-העל שיוצר את הבסיס לעלילה.

שלהל ההגדים החזותיים של הסרט משתלבים בציר העלילתי למכלול אחד, שבונה בעיני הצופה תמונה רומנטית של חיי המתתיישבים בעמק יזרעאל בכלל ושל חיי ילדיהם בפרט. אנו רואים קהילה תומכת בחבריה וערבה להם, חינוך לערכים, חיי כפר שלווים, איכות חיים ושגשוג כלכלי. החלטתם של יוצרי הסרט להוציא מן התסריט את סיפור החניכה של הנער הבדווי על ידי עודד ואת הצגת הרעיון הציוני והגשמתו כפתרון לא רק ליהודים אלא גם לתושבי הארץ האחרים, מלמדת שרצו לצקת ביצירתם תוכן שונה מתוכנו של הסיפור.

שוחט אומנם מציינת עובדה זו, אולם דנה כמה פעמים במתח שמתגלה ביחסי הגומלין בין החלוץ לבין "ילדי הארץ" (ערביי ארץ ישראל), כפי שהוצגו בסרט. היא מבססת את טענותיה על ראיות רבות שאינן מצויות בסרט עצמו אלא בחיבורים ובסרטים אחרים של התקופה ושל תקופות מאוחרות יותר. היא אינה מעגנת את ניתוח הסרט בזמנו ובתרבותו, אלא בוחרת להטיח בו את מלוא הטענות נגד המפעל הציוני ויחסו אל "ילדי הארץ". "השממה כלפיה הוא חש ניכור", שוחט כותבת, "כוללת את התושבים המקומיים, שהמצלמה לא מעניקה להם שום אוטונומיה או אינדיבידואליות מעבר להיותם חלק מהנוף. שיעור ההיסטוריה של המחנך, למשל, מתעלם מן הנוכחות הערבית ומפשיט אותה מכל היסטוריה וגיאוגרפיה, במעין המשכיות והמולוגית לשיח הציוני".<sup>24</sup>

תמוה כיצד שוחט בוחרת מצד אחד לציין לטובה את התמונה החיובית של חיי המתתיישבים הבאה לידי ביטוי בסרט ומצד אחר מלינה על כך שיצירה זו מתעלמת מן המתח שביחסי החלוץ ו"ילדי הארץ". הרי ברור שיוצרי הסרט החליטו שלא לדון במערכת יחסים זו. הם תיארו את החשיבות של המפעל ההתיישבותי ואת תרומתו לצמיחת "היהודי החדש" ולעיצוב זהותו, גופו ונפשו של הילד העברי החדש. זה היה הנושא שלהם, וביצירה זו לא היה מלכתחילה מקום לתת ביטוי חזותי ו"אוטונומיה או אינדיבידואליות" ל"ילדי הארץ". על כן לא ברור כיצד הגיעה שוחט למסקנות שלה בכלל ולדברי הביקורת בפרט. אי אפשר למצוא בתיעוד של ההפקה והצילום ראיות להוראה מפורשת של הבמאי לצלם ולשאר אנשי הצוות להתעלם

24 שוחט, הקולנוע הישראלי (לעיל, הערה 7), עמ' 49. וראו בורשטיין, פנים כשדה-יקרב (לעיל, הערה 4), עמ' 40-43; גרוס, הסרט העברי (לעיל, הערה 5), עמ' 87-89; צימרמן, סימני קולנוע (לעיל, הערה 6), עמ' 95-103.

מהתושבים הערבים של הארץ. דומה כי מלכתחילה לא היה מקום לצפות שסרט העוסק בחיי הילד העברי בעמק יזרעאל, יתפרש לכל מיני נושאים נוספים.

הסרט הוצג במשך חודשיים בקולנוע "עדן", והקהל קיבל אותו בהתלהבות. בעקבות ההצלחה בבתי הקולנוע בארץ ישראל ניסו המפיקים להפיץ את הסרט ברחבי העולם היהודי וחיפשו לשם כך "יהודים עם כסף". המפיקים פנו גם לקרן קיימת לישראל, ושם נאמר להם שחסרות בו תמונות המציגות את ארץ ישראל המתחדשת והנבנית ואת מפעל החלוציות. יוצרי הסרט לא התכוונו כלל להכניס לתסריט את עניין ההתיישבות וגאולת האדמות בעמק יזרעאל ועשו זאת רק בגרסה השנייה כדי לקבל סיוע להפצת הסרט ברחבי העולם היהודי.<sup>25</sup> הטענות של שוחט אינן מתייחסות אפוא לסרט המקורי, אלא לתוספת המאוחרת שהיא חלק נפרד ונבדל מהיצירה. בתסריט ובסרט המקוריים לא היה מקום לעסוק בעבודה שנגולה מה"ילדים" ובמחיר שאלה נאלצו לשלם לאור התפיסה של עידוד העבודה העברית. גם לא הייתה שום סיבה עניינית לעסוק בסרט על ילדי עמק יזרעאל בהשוואה בין המודרניזציה, הפרחת השממה והשאיפה לשנות את המציאות לפי החזון הציוני לבין אורח החיים הפרימיטיבי של "הילדים".<sup>26</sup>

התיעוד הראשוני שנמצא ברשותנו אינו מזכיר דרישה להתעלמות מערביי ארץ ישראל, אלא שופך אור על המשא ומתן בין יוצרי הסרט לבין ראשי המוסדות בדבר קבלת סיוע כספי לרכישת ציוד חדיש ומתקדם. הלחמי ציין שהמפתח להפצת הסרט טמון ב"סינכרוניזציה, כלומר הכנסת מוסיקה אורייגנלית, דבור, שירים וכד' לתוך הסרט. הסינכרוניזציה דרושה לא רק מפני שאז אפשר יהיה לקבל בעד הסרט הרבה יותר משאפשר לקבל עכשיו כשהוא מלווה במוסיקה על דיסקים".<sup>27</sup> בסופו של דבר החליטו המוסדות שלא להעניק את ההלוואה המבוקשת, ויוצרי הסרט נאלצו לוותר על חיבור מוזיקה מקורית שתהפוך את עודד הנודד מסרט ראינוע לסרט קולנוע.

מחסור במשאבים העיב, בין היתר, גם על מערכת היחסים שבין אקסלרוד ובין הלחמי. השניים נקלעו לוויכוח בנוגע לזכויות על הפקת הסרט ועל חלקו של כל אחד מהם בו. אקסלרוד ניסה לשלול מהלחמי את התואר במאי הסרט, ככל הנראה ללא יסוד. המצב המסובך הזה, המחסור במשאבים

25 חיים הלחמי, "הרפתקאותיו של עודד הנודד", אמנות הקולנוע, אוקטובר 1963, עמ' 15.  
26 שוחט, הקולנוע הישראלי (לעיל, הערה 7), עמ' 47-50; צימרמן, סימני קולנוע (לעיל, הערה 6), עמ' 98.

27 אצ"מ, KH4/8703, הלחמי אל אליצור, 13.1.1939.

והמתחים האישיים גרמו לפשיטת רגל של חברת פא"י. חיים הלחמי נאלץ לגנוז את חלומו ליצור סרטים ולוותר על העיסוק בתחום זה, ואילו נתן אקסלרוד חיפש דרכים חדשות.

## ברוך אגדתי

בן חמש-עשרה היה ברוך אגדתי כשעלה לארץ ישראל ב-1910. עם בואו התחיל מיד ללמוד ציור בבית הספר "בצלאל" ובמקביל עבד לפרנסתו כמורה לריקודים סלוניים. דרכו האומנותית החלה דווקא בתחום המחול. במהרה יצא לו שם כרקדן בלט וככוריאוגרף של מחול ארץ ישראלי. בראשית שנות השלושים החליט אגדתי לפנות לכיוון חדש ולעסוק בראינוע. הוא שאף לשלב את שתי האומנויות שבהן עסק לפני כן עם התחום החדש שבחר. ב-1931, כאשר עמד אקסלרוד בעיצומן של הפקות "יומן מולדת" עם ירושלים סגל, החליט ברוך אגדתי עם אחיו יצחק, שהיה אחראי לצד הטכני והארגוני, להקים בצריף מגוריהם מעבדה קטנה והתחיל להפיק את "יומן אגא", מתחרהו של "יומן מולדת". כמו יוצרים אחרים בתחום זה, גם האחים אגדתי ביקשו סיוע מהמוסדות הלאומיים, אולם בסופו של דבר גייסו אותו ממשקיעים פרטיים. אחד מהם היה מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב ואיש עסקים.

## זאת היא הארץ

במרוץ על הפקת סרט עלילתי הקדימו אקסלרוד והלחמי את אגדתי, אולם סרטיהם היו אילמים, והיתרון היחסי שהושג לא היה אפוא בגדר ניצחון בקרב כולו. בניסיון לזכות בניצחון הזה ניצל אגדתי את כישלונה של "אופק" – חברה לפילם בע"מ". בסוף 1934 הצליח ברוך אגדתי לרכוש את ציוד ההקלטה של "אופק". צעד נוסף שקירב אותו להגשמת חלומו היה רכישת ארכיון הסרטים של יעקב בן-דב תמורת 100 לא"י. עכשיו ביקש אגדתי מאביגדור המאירי לכתוב תסריט בהתחשב בחומרי הגלם הפילמאיים שהצטברו בידיו. המאירי שילב בתסריטו קטעי סרטים של בן-דב, שתיעדו אירועים היסטוריים עיקריים בראשית המפעל הציוני והשלטון המנדטורי הבריטי בארץ ישראל, והוסיף עליהם קטעים מ"יומן אגא" וצילומים חדשים תיעודיים ועלילתיים.

עלילת הסרט **זאת היא הארץ** נפתחת בראשית העלייה הראשונה, בשנים 1881-1882, נמשכת בתיאור מאבקם של החלוצים לבניין הארץ ומסתיימת



בהצגת מכלול היצירה החלוצית. כמקובל באתוס הציוני, העם היהודי שישב בגלות מוצג כעם נטול נשמה, וארץ ישראל מוצגת כחרבה, מכיוון שהעם היהודי אינו מעבד את אדמתה. עכשיו, כשהעם שב לארצו ולאדמתו, באה הגאולה. הסימביוזה בין העם לבין הארץ ממלאת תפקיד חשוב בגיבוש הלאומיות היהודית, והכיסופים הדתיים לשיבת ציון מיתרגמים לכיסופים לאומיים. העלייה עצמה מתוארת כלידה מחדש. החיים החדשים של העולים מתבססים על שלילת הגלות ועל עבודת האדמה.

אחת התמונות שמייצגות רעיון זה מראה חלוץ גואל אדמת הארץ ברמת ההקרבה הנעלה ביותר: חלוץ שחורש את האדמה נופל לפתע ומת. שומר, רכוב על סוסו, דוהר לעברו, מזהה את הגופה וממהר להחיש מחליף שיחרוש את האדמה במקומו של המת. הגופה מתמזגת, בדיוולב, עם רגבי האדמה החרושה, והדמות המתה זועקת כצוואה: "קדימה! קדימה!" גופתו של החלוץ המת והאדמה ניתכות לגוף אחד, והחלוץ החדש ממשיך לחרוש את האדמה. הסרט משקף גם את המתח הרעיוני בין ההתיישבות החקלאית לבין ההתיישבות העירונית, שמוצגת כנחותה יחסית מבחינה ערכית. בסצנה "משה עוזב את הקבוצה" נשמעת שיחה בין משה החלוץ שהחליט לעזוב את חבריו – "אנחנו מקריבים, לשם מה?" שואל החלוץ הזה – ובין חלוץ אחר, ממנהיגי הקבוצה, שמפציר בו להישאר. חלוץ זה מסביר לחברו הנוטש ולצופים כי הייסורים וההקרבה כדאיים הם, שהרי החלוצים זוכים "להחיות את השממה". משה אינו משתכנע. בצאתו לדרך קורא בן שיחו לעברו שהוא מוזמן לחזור בכל עת שיחפוץ כי מקומו איתם. סצנה זו מתמודדת עם הדילמה של המחיר היקר שהחלוצים נדרשים לשלם, ומבחינה בין החזקים, שאינם נשברים, הרוב, לבין החלשים, המיעוט, שהמשימה המקודשת אינה לפי כוחם. הצופה אמור להפנים את המחשבה שהסבל לא ישבור את רצון החזקים.

סצנה נוספת עוסקת במתח בין החיים בעיר לחיים בכפר. שני חלוצים נוסעים לבקר בתל אביב כדי לקבל מענה לשאלתם. תל אביב מוצגת כמטרופולין תוססת, רחובות הומים, מכוניות, אוטובוסים וגם כרכרות. המצלמה מבליטה את החזיתות של בנייני הבנקים הגדולים; כן נראים בתי חולים, תיאטראות, בתי קולנוע, מסעדות ובתי קפה. אגדתי משתמש כאן במונטז' (montage) קומפולמנטרי: רצפים של דימויים הערוכים בקצב מהיר ומתארים אובייקטים שנמצאים ביחסים גיאומטריים שונים באותו פריים. מטרתו היא להציג לצופה כמה התרחשויות מקבילות בזמן. תל אביב שבסרט לובשת ממדים של עיר מערבית גדולה ותוססת ודומה לשאר הערים המערביות של התקופה. המשמעות היא כפולה. ראשית, יש פנייה

ברורה ליהודים הבורגנים שחיים בברלין, בלונדון, בפריז ובניו יורק. הסרט מסביר שאין להם יסוד לחשוש מפני עלייה לארץ מזרח תיכונית פראית ונחשלת. תל אביב מתגלה כמרכז תרבותי מודרני, שגם מתהדר בצביון עברי. שנית, התמונות שמגיעות מתל אביב עשויות להפתיע את הצופה המערבי ולשכנעו בחשיבות המפעל הציוני, המביא את הציביליזציה והמודרניזציה אל הלבנט. רוב צילומי העיר תל אביב ותושביה מבטאים עשייה ועבודה. במיוחד מודגשות הבנייה, הפעילות הספורטיבית והפעילות הקבוצתית. המקום שמוקצה לחיי הנוחות שהעיר מציעה, מול קשיי החיים בהתיישבות העובדת, קטן בהרבה.

עלילת הסרט מציגה גם את אחד ממאפייני ההשתנות (metamorphosis) הבולטים של המעבר מהיהודי הגלותי ליהודי החדש, והוא שינוי היחס אל תרבות הגוף. השיח הציוני הציב את שיקום הגוף היהודי כאחת המטרות המרכזיות של הציונות ודרש לעשות זאת כדי לקזז את הפיתוח החד-צדדי של הרוח בגלות. דמותו המיתית של הצבר היא שרירית וחסונה, כיאות למי שנדרש למלא את תפקידו ההיסטורי בגאולת הארץ. ההתנערות מרפיסות הגוף הגלותי מתוארת ברצף של תמונות של ילדים ובני נוער העוסקים במגוון פעילויות ספורטיביות מינקות עד בגרות. האידיאולוגיה היא דרך חיים. ילדי החלוצים, שלא כמו הוריהם, אינם צריכים להשתנות, אלא גדלים לתוך התבנית החדשה. באידיאולוגיה הציונית תרבות הגוף היא כלי מרכזי לעיצובו של אדם יהודי חדש כמחולל התחייה הלאומית. כדי לשקם את נפש האומה לא די לאמץ את התפיסה הלאומית; צריך גם לשקם את הגוף ולעודד פעילות ספורטיבית מכל סוג ומין.

הסרט נחתם בסצנת שירה המונית של "עם ישראל חי", שמתגברת אט-אט עם קצב חילופי התמונות. קבוצת צעירים רצים בשדה הפתוח לעבר קבוצת צעירות, והפגישה יוצרת מעגל משולב של ריקודי הורה. קצב הריקוד וסיבוב המעגל האנושי מתגברים והולכים, עם המוזיקה, להרמוניה גדולה אחת. האמירה ברורה: "עם ישראל חי".

הקרנת הבכורה של הסרט נערכה במוצאי שבת, 23 בפברואר 1935, בקולנוע "אופרה מוגרבי" בתל אביב. בערב זה הוצג הסרט חמש פעמים. הציפייה לסרט, שיוצרו הבטיחו שידבר עברית, ישיר עברית ויצג את הישגי המפעל הציוני, הייתה מלווה בהתרגשות גדולה. חזית קולנוע "מוגרבי" עוצבה במיוחד לקראת האירוע. תפאורה גדולת ממדים, שהוצבה בחזית זו, תיארה חלוצים בונים את הארץ. בכניסה ניצבה דמות ענקית של חלוץ חסון וחשוף חזה המניף מעדר אל על.

זאת היא הארץ נתקל בביקורת לא אוהדת לא רק בתקופתו אלא גם במחקרי הקולנוע הארץ ישראלי. כך, למשל, חלק יהודה הראל על הטענה שההישג של האחים אגדתי היה בעצם הפקת הסרט באמצעים שעמדו לרשותם.<sup>28</sup> הוא כיוון בכך למהדורה המשופצת של הסרט, ובה תיקונים שהוכנסו בסרט במעבדה בחוץ לארץ ושיפרו מאוד את איכותו. מרגוט קלאוזנר סיכמה את רשמיה מהסרט במסקנה שמפיקיו "לא דאגו לתסריט מרכזי שחיבר את חוליותיו".<sup>29</sup>

בורשטיין מתייחס בעיקר לאיכות ולטכניקה של הצילום: "יש בו שני סוגי צילום של פנים: תנועת מצלמה אופקית (פאן) על פניהם של חלוצים עומדים בקבוצה ותקריב סטטי לפניהם הבודדים של חלוצים נואמים".<sup>30</sup> ביקורתו נוגעת גם לצילום הדיאלוגים בסרט ולאופן המשחק: "לא המלים הן שמשקרות כי אם פניהם של השחקנים. השחקנים מעמידים פנים שהם בני-אדם, שעה שלמעשה הם אינם אלא מכשיר, רמקול לאידיאולוגיה". יתר על כן, בסרט "מדברים על קונפליקטים, אך אין מראים אותם. הסרט מעדיף מלים וסימבולים ויזואליים מסוגננים כאלגוריות 'אמנותיות'".<sup>31</sup> בורשטיין מלין בעיקר על כך שהסרט מכופף טכניקות של העמדת שחקנים, משחק וצילום כדי להעביר מסרים רעיוניים. הרצון להעביר את המסרים הללו גרם לכך שהיוצרים לא ניצלו את הכלים האומנותיים שעמדו לרשותם. על כל פנים, בורשטיין מגיע לקביעות האלה בלי לברר מה היה הידע המקצועי שעמד לרשותו של ברוך אגדתי בשעה שצילם את הסרט, ואם היה ביכולתו להשיג רמות מקצועיות שהיו מקובלות באותה תקופה בתעשיית הסרטים בהוליווד או באירופה.<sup>32</sup> ברוך אגדתי לא קיבל שום מימון ותמיכה מהמוסדות הלאומיים, וממילא לא הייתה שום התערבות חיצונית בתכנים, ברעיונות ובצילום של הסרט. זאת ועוד, הלשכות של קרן קיימת לישראל וקרן היסוד דחו את בקשתו של אגדתי לסייע לו להפיץ את הסרט בקהילות היהודיות בתפוצות. הסרט, שהופק בהשקעה פרטית, ביטא את תפיסתו האומנותית של ברוך אגדתי. בכלים שעמדו לרשותו, הוא הציג את התפעלותו מהמפעל הלאומי ואת המפעל עצמו במלוא הדרו, ועל כן יש מקום לנתח את הסרט בכלים מקצועיים.

28 יהודה הראל, הקולנוע מראשיתו ועד היום, תל אביב תשט"ז, עמ' 222.  
 29 מרגוט קלאוזנר, תעשיית החלומות: אולפני הרצליה 1949-1974, תל אביב 1974, עמ' 17.  
 30 בורשטיין, פנים כשדה-קרב (לעיל, הערה 4), עמ' 44.  
 31 שם, עמ' 46-47.  
 32 שם, עמ' 44-47.

ברוך אגדתי הוכיח שגם בארץ ישראל אפשר לצלם סרט מדבר בהשקעה לא גדולה ועדיין להשיג רמה נאותה של יצירה קולנועית. לאמיתו של דבר צריך לראות את הסרט הזה כחלק מהניסיון לפתח בארץ ישראל חקלאות מודרנית ותעשייה מודרנית במשאבים מקומיים, אלא שהמוסדות הלאומיים נרתמו לתמיכה בשני התחומים הראשונים, ואילו בתחום הקולנוע נאלצו היזמים בדרך כלל להסתדר בכוחות עצמם.

## הלמר לרסקי

הלמר לרסקי התפרסם בגרמניה כצלם דיוקנאות ומשך את תשומת ליבו של פאול בורושק, יהודי אמיד מגרמניה, שהחליט להשקיע בהפקת סרט על הישגיו של המפעל הציוני. הוא הקים לצורך זה, יחד עם בנאור קלטר, חברת הפקה בשם "צלמונוע בע"מ", והקצה 4,000 לא"י להפקת הסרט. לרסקי נענה להצעתו של בורושק לצלם את הסרט האמור והגיע לארץ בראשית שנות השלושים.

לרסקי בחר לעסוק בסוגיית המים כמשאב חיוני, אולי החשוב ביותר להתיישבות החקלאית בארץ ישראל. רוב הסרט צולם במצלמת חובבים קטנה שמאפשרת שימוש בפילם באורך 15 מטר בלבד. למצלמה קטנה היו, לטענתו, יתרונות גדולים: גמישות, תנועה דינמית משוחררת מהכבילות לחצובה ומתן אפשרות לצלם התרחשות בזריזות מכל זווית ומכל גובה. במצלמה מקצועית של הימים ההם היה אפשר להשיג אפקטים כאלה רק בעזרת מנופים כבדים ומפעילים אחדים. כשצילם דיוקנאות השתמש לרסקי בתאורה כדי "לפסל" ולעצב אותם באופן אקספרסיבי מאוד. השמש הארץ ישראלית הסבה לו קורת רוח גדולה וחסכה ממנו את הצורך להשתמש בתאורה מלאכותית. אכן, בשנות העשרים כאשר דובר על היתרונות שיש לארץ ישראל בנוגע לצילום סרטים, הוזכרו בהם אור השמש והחיסכון בתאורה, אלא שרוב היוצרים שצילמו בארץ חיפשו דווקא דרכים לצמצם את השפעתו של אור השמש, ואילו לרסקי בחר בדרך ההפוכה.

## עבודה

הסרט נפתח בצייטוט מישעיהו (יא, יב), "וְנִשָּׂא נֶס לְגוֹיִם וְאָסַף נְדָחֵי יִשְׂרָאֵל וְנִפְצוֹת יְהוּדָה יִקְבֹּץ מֵאַרְבַּע כְּנָפוֹת הָאָרֶץ" כדי להזכיר לצופה כי שיבת ציון בעת החדשה היא בגדר מימוש של ההבטחה האלוהית העתיקה. סיקוונס (sequence) הפתיחה מציג רגליים פוסעות לאורך מסילת ברזל. שתי

הרגליים צועדות בבטחה, בלוויית מקל נחוש לא פחות מהן והצל שלהן. המצלמה סטטית, אבל הרגליים מתרחקות, וכך נוצרת תחושת עזיבה של מקום ישן למען מקום חדש. את כל התנועה בסיקוונס זה מבצעות הרגליים, והן מסמלות גם את אמצעי התחבורה, שאינם מזוכרים כלל, אבל הצופה משלים אותם במוחו. המצלמה מלווה את הרגליים הצועדות בסביבה לא מוכרת. התמונה סגורה ואינה חושפת את זהותו של הצועד. אדרבה, זהותו של הצועד אינה חשובה כי הוא רק מייצג את העולים השבים לארץ ישראל לאור התמורות שהתנועה הציונית חוללה בארץ. הסיפור הפרטי, האינדיבידואלי, אינו חשוב, הואיל והפרט ימלא את ייעודו רק כאשר יהיה חלק מקולקטיב המורכב מפרטים רבים שמצטרפים לשלם אחד. הגוף שנוצר מהרכבתם של הפרטים האלה מקבל רוח חיים חדשה ותכלית חדשה. התנועה הציונית שללה את החיים היהודיים בגלות, ולכן עברו של הפרט אינו רלוונטי. יש חשיבות רק לתהליך לידתו מחדש, בעיקר מרגע שהגיע לארץ והשתלב בקולקטיב היוצק את יסודות המפעל הציוני.

כבר בפתיח אנו רואים את המים. לא זו בלבד שהם מציבים מכשול לרגליים הצועדות, אלא שמבעד למים נחשף הצופה לראשונה למלוא גופו של הצועד – להשתקפותו בהם – אם כי לא לפניו ולזהותו. סדרת תמונות עוקבות של הדמות חוצה מעברי מים מציגה שוב ושוב את בבואתו של הצועד הנחוש. אפשר שתמונות אלה מזכירות לצופה, על דרך האסוציאציה, את חציית ים סוף בדרך לארץ המובטחת.

הפגישה הבאה עם המים מתרחשת לפני הכניסה לארץ. הרגליים עוצרות על שפת מקווה מים, הידיים חולצות את הנעליים הבלויות, וכפות הרגליים החשופות טובלות במים הצלולים באקט של היטהרות לפני הכניסה למקום הקדוש. דגל האימפריה הבריטית ומחסום חותמים את הפתיח. הרגליים, ואיתן הצופה, הגיעו לשערי הארץ המובטחת. הרגליים נעצרות מול צל המחסום, וזה מתרומם ומאפשר להן לעבור. משחקי אור וצל ואפקט השתברות האור על פני צורות המים הייחודיות מופיעים לכל אורך הסרט. בצילומים אלה, כמו בצילומי הדיוקנאות שלו, לרסקי מציג את תפיסתו בדבר קדושת האסתטיקה, שמחייבת לצלם בקפידה את פניו ואת גופו של האדם. המצלמה נעה בהטיה כלפי מעלה: משחצו הרגליים את שערי הכניסה והתייצבו על אדמת הארץ המובטחת, המצלמה מטפסת מן הרגליים וסוקרת את הגוף המחובר להן. הטיפוס הזה נעשה אט-אט, תוך כדי הצגת כל פרט בגופו ובבגדיו של הצועד, עד שמתגלות פנים קורנות ומחייכות למרות המסע הארוך והמפרך שעבר על בעליהן. גרץ מנתחת סצנה זו ומוסיפה: "התנועה

האנכית הפאלית הזאת נועדה לתקן את קווי האורך המאוזנים שנפרשו עד כה על פני האדמה. היא מסמנת את הגבריות העברית כניגודה של הנשיות הפסיבית ה'שרועה' על האדמה, שאפיינה את הגיבור לפני שהגיע ארצה".<sup>33</sup> לאחר שהגיע ארצה, ממשיך החלוץ ללכת. במסעו הוא חולף על פני חורבות עתיקות, שרידי ממלכת ישראל המקראית. החורבות הללו הן הראיה הפיזית שמזכירה לצופה את הזיקה הדתית-היסטורית של העם היהודי לארץ ישראל. סדרת התמונות העוקבות של "ילדים" רכובים על חמורים, רועים ועדרי צאן שיושבים עכשיו בארץ, שמשולבות בה גם תמונות של החורבות המקראיות, יוצרת תחושה של זמן שעמד מלכת בארץ הזאת. דמות החלוץ פורצת מהמרחב ובונה "קומפוזיציה אחרת: קווי הרוחב מועלים אל הגובה וההשתקפות במים מוחלפת בממשות מיתמרת אל-על. מעתה הקווים שיאפיינו את האיש בעבודתו ובחיייו יהיו קווי גובה בלבד, הם מסמנים את הקשר הגברי למולדת ואת השלטון עליה".<sup>34</sup>

רוב עלילת הסרט עוסקת בקידוח של באר מים. השיא מגיע בניסיון השלישי לחפירת הבאר. בסיקוונס זה קידוח הבאר מוצג בסדרת תמונות תקריב של חלקי המקדח וחלקי הגוף של החלוצים המפעילים אותו. קבוצת חלוצים מניעה ומסובבת את המקדח בקצב אחד ובשאהג גברית אחידה. התיאום מושלם; בין אדם לאדם ובין אדם למכונה. אין פנים, רק זרועות וגו. התמונה זהה בקומפוזיציה שלה לתמונה של צללי הגמלים הפוסעים בחולות. גם כאן נראות רק רגליים של שורת גברים בחלק הימני של הפריים. במרכז מופיעים הצללים של הפועלים, מעלים את ידיהם הקידוח ומורידים אותה בתנועה מתואמת. העריכה הקצבית, הצללים של חלקי המקדח והצללים של האיברים האנושיים יוצרים בבואה אחידה של גוף אחד בלי גבולות ברורים ונקודות חיבור מלאכותיות. קצב הקידוח, תמונות התקריבים של חדירת המקדח וחלקי הגוף החשופים מצטרפים למחול ארוטי.<sup>35</sup>

בשונה מסצנות העבודה החקלאית, בפעולת הקידוח והשאיבה אין נשים כלל. בהרמוניה זו של קצב ותמונה משתתפים רק גברים, המקדח, המשאבה והאדמה. הקידוח מוצג כאקט ארוטי, במקצב של משגל. קצב החדרת הצינורות מתגבר בקצב העריכה והמוזיקה ומוליך להתפרצות המיוחלת של מים, ואלה נשפכים בהתלהבות חסרת מעצורים מצינור המתכת.<sup>36</sup>

33 גרין, מקהלה אחרת (לעיל, הערה 8), עמ' 16.

34 שם.

35 שם, עמ' 17.

36 בדבר הפרשנות הארוטית של סצנה זו, ראו רוז, מעבר לבשר (לעיל, הערה 8), עמ' 42-43.

באמצעות פעמון מאולתר החלוץ מבשר לחבריו הרחוקים על בוא הגאולה. נשים וילדים נוהרים אל המשאבה, המים פורצים, יש פורקן ואקסטזה. זרמי מים ממלאים את הפריים בסדרת תמונות ארוכה שמפצה על תקופת היובש הקשה. ניכר כי תמונות המים הרבות סיפקו ללרסקי הזדמנות לחקור את אופן ההשתברות של קרני השמש על צורות המים השונות. ילדי הקהילה שרים ורוקדים במעגל, אוחזים זה בכתפו של זה. גם הם נעים כגוף אחד, קשורים זה לזה. למראה הילדים מצטרפים הוריהם לריקודים מעגליים אחרים ומלווים את התנועה הקצבית של הקבוצה במחיאיות כפיים אחידות. המים מתפוצצים לתוך תעלות שנחפרו מבעוד מועד ומפיחים חיים בכל חלקה שהם נוגעים בה. הצופה מבין לאורך כל הסרט שהמים הם תמצית החיים, שאין חיים בלעדיהם, וחגיגת המים מגיעה לשיאה במונטז' קולנועי של תהליך בריאה מחדש. המים מפיחים חיים בחלום הציוני, ופירות העבודה המאומצת מתגלים במונטז' עם זרמי המים שממלאים את הפריים. פרות, כבשים וילדים שותים מן הברזים. הדור הבא כבר מתחיל ליהנות מפירות המהפכה. גרץ מדמה את האדמה הצחיחה שנשטפה במים, לאחר חפירת הבאר, לגופה של אישה הממתינה לגבר שיפרה אותה. שתיהן הן סמל לפירון, תוצאה של העבודה הגברית.<sup>37</sup>

אופן הצילום של הגוף הציוני – העירום הגברי, הזוויות הנמוכות, הקונטרסט המחדד את הקימורים – דומה במהותו לאופן שבו צילמו הבמאים הרוסים באותן שנים, במיוחד סרגיי אייזנשטיין, את הגוף הגברי. אין ספק שהיכרותו של לרסקי עם היצירה הקולנועית האקספרסיוניסטית הגרמנית ועבודתו כצלם בסרט של פריץ לאנג מטרופוליס תרמו לגיבוש טכניקת הצילום שלו. בהשראת שני עולמות היצירה האלה הניח לרסקי למצלמה לשרטט את חלקי המכונה, שמהם הצופה משלים את תמונת המכונה כולה, ולעקוב אחר שרירי גופו של החלוץ כאילו היו חלקים של המכונה, שכל אחד מהם לחוד וכולם יחד מניעים את הגוף. מעל לכול נמצאת ההרמוניה בין האדם למכונה.

הצגת "הגוף היהודי החדש" כאנטי־תזה לדמות היהודי הגלותי מופיעה גם בסרט זה פעם אחר פעם. החלוץ השרירי והיפה והארוטיזציה של העבודה יוצרים דימוי חדש של יהודי. הדימוי החזותי החדש, שהקולנוע מילא תפקיד נכבד ביצירתו, היה מסוגל להחיל את עצמו על אלה שנחשפו לו ולעצבם בהתאם למבוקש, כחלק מבנייה של מיתולוגיה יהודית מתחדשת. עם זאת,

37 גרץ, מקהלה אחרת (לעיל, הערה 8), עמ' 17-18.

יש יסוד להניח שגם כאן, כמו בעבודותיו הקודמות, היה לרסקי האומן נאמן לאסתטיקה יותר מאשר לתעמולה. בסך הכול אפשר לומר כי בבואו לצלם סרט ראה לנגד עיניו קודם כול את היופי.

## סיכום

בשלושת העשורים שבהם המאמר עוסק ובעיקר במחצית הראשונה של שנות השלושים התבססה והתפתחה העשייה בשדה של יצירת הסרטים בארץ ישראל, וזו תרמה להבניית הדימוי של "היהודי החדש" ולבניית סמלים שליוו את האתוס הציוני עוד שנים רבות אחר כך. יוצרי הסרטים שעלו לארץ ובחרו בה לא רק כמשכן ליצירתם אלא כביתם החדש, שילבו ביצירתם הן את הרעיון הלאומי היהודי והן את שאיפתם להשתמש במדיה הקולנועית ככלי להעברת מסרים חזותיים. הם היו חלק מקבוצה גדולה יותר של יוצרים בתחום הספרות, השירה, האומנות הפלסטית והצילום. יוצרים אלה ביטאו את התפעמותם מהתמורות ההיסטוריות שחלו עם תום מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל בתחומי היצירה המגוונים, ובו בזמן בחרו להיות שותפים הלכה למעשה בתהליך השיבה של העם היהודי למולדתו. הם ניסו להציג את הנשגב והנעלה במהות המפעל הציוני ובראש ובראשונה את דמותו ההרואית של "היהודי החדש". בעבורם הוא היה מהות המהפכה והיסוד לתמורה בחיי העם היהודי מאז הוגלה מארצו בראשית המאה הראשונה לספירה. האם נוכל להגדיר את מגוון יצירתם כתעמולה? כשופר בשירות המוסדות הלאומיים? אם התשובה לשאלות אלה חיובית, יהיה עלינו להשמיט ממדף הספרים את יצירותיהם של סמולנסקי, ברנר, ביאליק וטשרניחובסקי; להסיר מהקיר את התמונות של גוטמן, רובין ותג'ר. יש מקום לחפש את המבדיל, את הייחודי ואת הדרור ברוח היצירה, בתפיסה האומנותית וברצון לבטא את המציאות מנקודת מבט סובייקטיבית, כפי שקיבלה ביטוי על גבי נייר, בד קנווס או צלולואיד.

המשותף לכל היצירות שנדונו במאמר הוא רצון היוצרים להציג בהן את הדרמה האנושית השזורה בתוך הדרמה הלאומית. על פי רוב דמותו של "היהודי החדש" מוצגת כדמות הרואית העומדת בכל אתגר הניצב בפניה. הוא כמעט נטול רגשות, וכל מאווייו לגאול את אדמת המולדת ולהפוך את אדמת הטרשים לשדה ירוק פורח. על כן מוצג הישן מול החדש הן בנוף האנושי והן בנופי הטבע והתמורות שחלו בהם. בעבודתם יצרו טרמינולוגיה חזותית מגובשת. מחד גיסא, הם השתמשו בדימויים בודדים או בסדרות



קטנות שדגלו בייצוג הרואי של החלוץ – צילום מזוויות בלתי שגרתיות המעצימות את האובייקט, העמדה לא קונבנציונלית של האובייקט, חיתוכים של הפריים וכדומה; מאידך גיסא, הם העדיפו שתיאור המציאות יישאר קוהרנטי, ברור, קל להבנה, בעל מסר פשוט וטקסט פרשני שכולא את התצלום במשמעות קונקרטית.

היצירה הקולנועית בארץ ישראל בשנות השלושים של המאה העשרים התפתחה על פי רוב מתוך תנאי המקום והשעה ולא מתוך הזדהות ומחויבות אידיאולוגית דווקא, בניגוד ליצירה הקולנועית בברית המועצות ובגרמניה הנאצית שנוצרה מתוך הזדהות עם הדוקטרינה השלטת ומתוך רצון לתרגמה לדימויים חזותיים. לכן בדיוננו מוטב להשתמש במילים "התגייסות" או "התנדבות" של היוצרים ולא במילה הפסיבית "גיוס". מאחר שלא היו בנמצא מנגנוני כפייה מטעם המוסדות הלאומיים, לא נאלצו היוצרים לוותר על חירותם היצירתית, וקביעת התכנים והמסרים החזותיים נעשתה על פי סגנונם ותפיסתם המקצועית. ביצירותיהם הוצגה הצלחתו של "היהודי החדש" לכבוש את הטבע ולנצח, אך הדרך לשם הייתה רוויה אכזבות וקרבות, ויש אף יוצרים שנאלצו לנטוש את העשייה הקולנועית. כל אחד מהם בחר בדרכו שלו להציג את הרעיון ואת האתוס מתוך מתן ביטוי לכישרונו ולתפיסתו האומנותית.

# עלייתו ונפילתו של האדם החדש: הקיבוץ בקולנוע הישראלי העכשווי

יעל מונק\*

כאביב 1971 הוקרנה בערוץ הראשון והיחיד של הטלוויזיה הישראלית סדרת הטלוויזיה החלוצית חדווה ושלומיק מאת שמואל אימברמן (המבוססת על הרומן של אהרן מגד חדווה ואני, שיצא לאור ב-1953). היה זה סיפורם של בן הקיבוץ שלומיק וחברתו העירונית חדווה הבוחרים לשבור את הכלים ולעזוב את הקיבוץ לטובת תל אביב, העיר הגדולה. הקיבוץ הצטייר כאידיאל שננטש, והרפתקאותיהם של שני הישראלים הצעירים נועדו לבטא את הלבטים הרבים המטרימים את סופה של תקופה.<sup>1</sup> במונחי הימים ההם, אפשר להשוות את עזיבתו של שלומיק למרד מהסוג שהופיע במקומות שונים במערב בשלהי שנות השישים, דוגמת צרפת, גרמניה או ארצות הברית. במונחים מקומיים, וללא כל קשר להתפתחות העלילה,<sup>2</sup> הייתה זו כפירה גלויה באידיאלוגיה השלטת של הקבוצה והקיבוץ. על כן, אף שאי אפשר להסיק מסדרת הטלוויזיה של אימברמן מסקנות גורפות בכל הנוגע לעתיד הקיבוץ כפי שהוצג בקולנוע ובטלוויזיה הישראליים בשנים ההן, היא נותרה אחד הביטויים הפומביים הראשונים לתביעה לחיים פרטיים, הרחק מערכי הסוציאליזם ששלטו בו עד לא מכבר. הפופולריות העצומה של הסדרה מעידה שסוגיית הקיבוץ על דפוסיו הקולקטיביים בתחומי חיים שונים העסיקה את החברה הישראלית, שהחלה להרהר בהיפרדות מהקבוצה.

\* מאמר זה נכתב במהלך קיץ 2015 במסגרת שהותי כחוקרת באוניברסיטת ברנדייס שבארצות הברית (Hadassah-Brandeis Institute). אני מבקשת להודות לאוניברסיטת ברנדייס ולעומדת בראש המכון פרופ' שולה ריינהרץ על התמיכה הנדיבה במחקרי. 1 ראו אורנה לביא-פלינט, "הבלדה על חדווה ושלומיק: ניהיליזם ומלנכוליה בסדרת טלוויזיה פופולרית", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 2008. 2 הרי חדווה ושלומיק אינם מצליחים למצוא את מקומם בתל אביב ובסוף הסדרה בוחרים לחזור אל הקיבוץ. ואולם שיבתם אינה מושלמת משום שמכוניתם נתקעת בדרך והם אינם נראים מגיעים ליעדם.

בראשית שנות השבעים הסוגיה שעמדה על הפרק בקולנוע הישראלי לא הייתה עוד בריאתו של אדם חדש או יהודי חדש המנותק מכבלי הגלות. פרוגרמה אידיאולוגית זו, שלדברי הפילוסוף הצרפתי אלן באדיו אפיינה את המאה העשרים כולה ("המאה הייתה רדופה על ידי הרעיון לברוא אדם חדש"<sup>3</sup>), כבר נדחקה אז לשולי השיח ופינתה את מקומה לשאלות פרגמטיות יותר בהשפעת ההווי הבורגני של המערב. עם זאת, החלום לברוא אדם חדש ללא עבר טראומטי, אדם שיצמח מן האדמה כשם ש"אליק נולד מן היים"<sup>4</sup>, החלום הזה לא נגזר. למעשה הוא היה ונותר האתגר האמיתי של החברה הישראלית הציונית והתגלם בעיקר בחיים השיתופיים בקיבוץ.

מאמר זה מבקש לסקור תחנות מרכזיות בייצוג הקיבוץ בקולנוע הישראלי בעשורים האחרונים, החל בביקורת החיים השיתופיים בייצוגי הקיבוץ של שנות השמונים וכלה בגעגוע לאוטופיה שהתממשה (ועל פי הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו, אוטופיה שהתממשה הופכת מְטִיבה להטרוטופיה, קרי מרחב בעל משמעויות סותרות ומנוגדות).<sup>5</sup> אל לנו לשכוח שהקיבוץ, פאר היצירה של המפעל הציוני, הופיע עוד בסרטי התעמולה הראשונים בפלשת'נה. סרטים אלה שיקפו את ההרמוניה של חברה הפועלת כאיש אחד להשגת יעד משותף והוא החיים בארץ ישראל. כיום, ממרחק של עשרות שנים, קל לזהות באותם ייצוגים קולנועיים ניסיון לרגש את התורמים הפוטנציאליים בארצות הברית שלא היססו להעביר ביקורת על הייצוג היהודי באחדים מהתוצרים הקולנועיים של התקופה,<sup>6</sup> ביקורת שמשמעותה הסמויה הייתה צמצום התמיכה במפעל המפואר ששמו הקמת מדינת ישראל.

3 Alain Badiou, *The Century*, translated by Alberto Toscano, Cambridge 2007, p.

8.

4 משה שמיר, *במו ידיו (פרקי אליק)*, מרחביה 1951.

5 בספרו *המילים והדברים* (1966) בחר הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו בשם הטרוטופיה כדי להצביע על המרחב המיוחד של האוטופיות שהתגשמו. לפוקו יש סדרה של הבהרות על המושג: מצד אחד הטרוטופיה היא מרחב בלתי ממשי (כי הרי אוטופיות לא נועדו להתממש), ומנגד הטרוטופיה פירושה המקום שבו הפרט, הסובייקט, מתעמת עם הכוח בצורה גלויה או סמויה, מרחב שבו הכוח נוכח ועל הפרט להגיב עליו. עצם הימצאותם של הסובייקט והכוח (בהקשר זה השלטון, ההגמוניה) זה בצד זה (juxtaposition) באופן שאינו תחום מבחינת זמן אלא עשוי להתמשך לנצח, הופך את המרחב לאמביוולנטי ובעל פוטנציאל נפיץ ואלים, אם כי אמביוולנטיות זו היא סוד הקסם של הטרוטופיה. ראו מישל פוקו, *המילים והדברים: ארכיאולוגיה של מדעי האדם*, תרגם אבנר להב, תל אביב 2011.

6 Ariel L. Feldstein, *Cinema and Zionism: The Development of a Nation through Films*, Portland 2012.

**"הוא הלך בשדות": הקיבוץ כמרחב המחיה של היהודי החדש**

במבט לאחור אפשר לזהות בייצוג הקיבוצים של התקופה נימה ביקורתית שלא מדעת. הדוגמה הבולטת ביותר לקוחה מסרטו הקנוני של יוסף מילוא **הוא הלך בשדות** (1967). הסרט, המבוסס על הרומן המפורסם של משה שמיר מ-1947, הפך בן לילה לטקסט הקולנועי החשוב ביותר בארץ. בעשרים השנים המפרידות בין היצירה הספרותית לזו הקולנועית התחוללו בארץ תמורות רבות, והעיקרית שבהן היא המעבר ממצב של היעדר מולדת להווייה של מדינת ישראל.<sup>7</sup> מלבד השינוי הדרמטי בשפת הטקסט – משפה מילולית לשפה חזותית – ביקש מילוא לעדכן את העלילה והוסיף לה שני מרכיבים מרכזיים: האחד הוא מותו ההרואי של הגיבור אורי<sup>8</sup> (במקור הספרותי אורי נהרג במהלך תרגיל כשהוא קופץ על רימון בניסיון למנוע את הרג חייליו) והאחר הוא ביקורו בקיבוץ של בנו החייל, שנולד לאחר מותו. שני מרכיבים אלה נועדו ללא צל של ספק להאדיר את מקומו של הקיבוץ ושל החברה הקיבוצית בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים, שלטענת אלון גן קם לתחייה לאחר תקופה של דעיכה מסוימת בערכו הסימבולי.<sup>9</sup> על פי גן, הסיבה לשיבת הקיבוץ למרכז התרבות הישראלית נבעה בעיקר מהעובדה שבני הקיבוצים היו חוד החנית של הלחימה במלחמת ששת הימים, ומספר החללים מבני התנועה הקיבוצית היה גבוה מאוד יחסית לשיעורם באוכלוסייה, דבר שסימן מחדש את הקיבוץ כמאגר אוכלוסיית העילית של המדינה.

ואכן, באחת הסצנות החשובות של **הוא הלך בשדות** אפשר להבחין בדיעבד בעדכון הדימוי של הקיבוץ בקולנוע הישראלי. כאמור, כאשר צילם הבמאי יוסף מילוא את האפוס ההרואי של משה שמיר, הוא ידע שהשנים שחלפו אינן מאפשרות לו להציג את הדברים כפי שתוארו בספר. הרוח ההרואית דכה מעט, ומה שהיה פעם בגדר חזון שצעירים היו מוכנים להיהרג בעבורו איבד מתוקפו בשלהי שנות השישים. היה צריך למצוא למותו של אורי הצדקה מוחשית יותר מפטריטיזם עיוור. כאן בא לעזרתו של מילוא הדימוי ההרואי של בני הקיבוצים: לאחר שהחליט למסגר את סיפור גבורתו

7 בספרה **סיפור מהסרטים** מקדישה נורית גרץ פרק שלם להבדלים הרבים בין הספר לבין הסרט ולאילו ציגים או לבחירות האומנותיות שחוללו את אותם ההבדלים. ראו נורית גרץ, **סיפור מהסרטים: סיפורת ישראלית ועיבודיה לקולנוע**, תל אביב 1993.

8 יש לציין כי בספר אורי נהרג במהלך תרגיל כאשר הוא קופץ על רימון שנזרק בטעות ובכך מציל את פלוגת חייליו. כל נרטיב העלייה הבלתי לגלית בלילה הגורלי שבו אורי מוצא את מותו אינו חלק מהמקור הספרותי.

9 אלון גן, "שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים", **עיונים בתקומת ישראל**, 16 (2006), עמ' 343-372.

של אורי בשיבתו של בנו, הנושא את שמו, הביתה אל שבילי הקיבוץ, מילוא בחר בחיבור סימבולי בין שלושה סיקוונסים (מקטעים קולנועיים המצולמים ברצף) הרושמים יחד את נרטיב הגבורה הבלתי מעורער (של בני הקיבוצים). בשוט הראשון אורי מוצא את מותו בפיצוץ אדיר שמקורו אינו לגמרי ברור (האפשרות האחת היא שהרימון שהחזיק בידו התפוצץ; והאחרת היא שהאנגלים הבחינו בו וירו לעברו). סיקוונס קצר זה המועבר לצופה בזמן אמת כדי להגביר את המתח מסתיים כשהמצלמה מתעכבת ב־ freeze frame על פניו של אורי המונצח כאן במלוא יפי עלומיו. הסיקוונס השני נפתח במראה הים הפתוח, לאמור תרגיל הסחת דעתם של השומרים הבריטים הצליח גם אם עלה בחייו של אורי, ועתה המעפילים יכולים להגיע לחוף באין מפריע. והסיקוונס השלישי והארוך מכולם נפתח בתמונת רגליים הצועדות על האדמה. המצלמה אינה מתרוממת כדי לחשוף את פני הצועדים אלא מתעכבת על הפרטים – נעליהם המרופטות ומיטלטליהם המועטים. רק בסוף הסיקוונס השלישי תעלה המצלמה ותחשוף את פניהם של הניצולים – גברים, נשים וטף – הצועדים בצעד איטי ומהוסס אל עבר השולחן הערוך שבקצהו עומדים בני הקיבוץ. הקישור שיוצרת העריכה ממחיש את תרומתם האדירה של בני הקיבוצים, שהיו מוכנים לעיתים אף להקריב את חייהם כדי לאפשר את הגעת הניצולים ארצה. אבל המבט הפרגמנטרי על ניצולי השואה החושף חלקי גוף ולא בני אדם שלמים מבטא גם את יחסו של היוצר (ושל התקופה) כלפיהם. כאשר הניצולים מגיעים אל השולחן, הם נראים בגרופ שוט (צילום קבוצתי) שקשה לזהות בו פרטים. ואם לא די בכך, גם התנהגותם אינה מאפשרת להבחין ביניהם: בלי להביט בקיבוצניקים הסובבים אותם, הם מתנפלים על המזון המוגש להם.

בניגוד לניצולים, בני הקיבוץ לבושים היטב ועומדים זקופים. הם מביטים אל עבר הצועדים במבט מנוכר מעט וצופים בהם מתנפלים על המזון והפירות המוצעים להם על שולחן ארוך שעליו פרושה מפה לבנה. על רקע הקולנוע הישראלי של התקופה, סצנת המפגש בין הקיבוצניקים לניצולים נדירה למדי. מלבד ההיבט ההומניטרי של עבודת בני הקיבוץ שביקש הבמאי לשחזר, אפשר לזהות כאן בוודאות את אי־השוויון בין שתי הקבוצות ואולי גם את מיעוט החמלה בקרב מי שעושים את המוטל עליהם כדי לצאת ידי חובה. בסופו של דבר, הניצולים המותשים אינם פוצים פה אפילו לא לאות תודה והם מתפזרים אל חדריהם בקיבוץ. המצלמה בסרט של מילוא אינה עוקבת אחר הניצולים אלא אחר דמותה של מיקה הניצולה בהירת השיער, שהיא גם אהובתו של אורי. מיקה טרם שמעה את הידיעה בדבר מותו ועל

כן היא צועדת לבושה היטב לכיוון המצלמה ומסבירה לאביו של אורי שהיא נוסעת העירה.

הוא הלך בשדות יוצר למעשה הבחנה ברורה בין בני הקיבוץ לבין הניצולים. למעט מיקה אהובתו של אורי, הנמנית עם ילדי הניצולים שהועברו לארץ דרך טהרן ("ילדי טהרן"), הניצולים אינם זוכים לחזות ברורה. כאמור, בני הקיבוץ המגישים את המזון מוצגים אחרת לחלוטין: הם עומדים שבעים וזקופים, מלבושיהם נקיים מכל רבב והם מתבוננים בהתנשאות מסוימת בפליטים היהודים.<sup>10</sup> וכך, בבלי דעת, סרטו של מילוא מצייר תמונה מדויקת של רוח הקיבוץ באותה תקופה, הן ביחסה להיסטוריה היהודית (השוואה) והן ביחסה ל"אחרים", מי שזהותם אינה עולה בקנה אחד עם הייצוג ההגמוני של הארץ. תמונה זו, שלא נקראה כך בזמן אמת, מתגלה כרובד מושק של אתוס הקיבוץ בשנים ההן, רובד שעתיד היה להתפרץ לקדמת הבמה בתקופה מאוחרת יותר של הקולנוע הישראלי.

בלי להיכנס אל תוכן העלילה, מיקה חשובה משום שהיא הפרט שהודר מהקבוצה לא מתוך אירצונו להשתייך אליה אלא בשל אי-התאמתו אליה. במקרה שלה חרף הדרתה היא זכתה בבן הבכור של הקיבוץ. כפי שאפשר לראות בהמשך מאמר זה, בקולנוע הישראלי הנשים הן שמשמשות לסימון הגבול בין האני לאחרים, בין הפרט לקולקטיב – לא משום שהן אינן רוצות להשתייך אליו אלא משום שעל פי הקולנוע הישראלי, קבלתן, וכמוה נאמנותן לאידיאות של הקבוצה, תמיד מוטלות בספק.

זאת ועוד, בעוד דמותה של מיקה בהוא הלך בשדות מתקיימת אך ורק כדי לעבות ולהאיר את דמותו ההרואית של אורי ועל כן ייצוגה הוא חלקי, הדמויות הנשיות שיופיעו לימים בסרטי הקולנוע הישראלי העוסקים בקיבוץ יהיו בבלי דעת נציגות מובהקות של המאבק על האינדיבידואליזם. מובן שהארת הרעב לאינדיבידואליזם, בדומה לחשיפת עוול הקולקטיביזם שבו דגלה החברה הקיבוצית השוויונית על פי הצהרתה, לא שירתה רק את הנשים. אך הן, דווקא ממקומן המודר כ"אחרות" בחברה הישראלית בכלל ובחברה הקיבוצית בפרט, הפכו לנושאות הדגל של המאבק בקיבוץ למען הזכות לחיים פרטיים.<sup>11</sup>

10 יעל מונק ונורית גרץ, במבט לאחור: קריאה חוזרת בקולנוע הישראלי 1948-1990, רעננה 2015.

11 חשוב לציין כאן את מחקרה של סילביה פוגל-ביזאוי העוסק בהתארגנויות של נשים בקיבוצים וכיצד ניסיונותיהן החוזרים ונשנים לזכות במעמד שוויוני לא צלחו. ראו סילביה פוגל-ביזאוי, "הם רצו להראות, להוכיח שיש נשים": קואופטציה ושוויון מגדרי בקיבוץ",

## אחרי המהפך: "נועה בת 17" ו"כבר לא בת 17" – הקיבוצניק מחפש משמעות

בראשית שנות החמישים התחולל פילוג בקיבוץ המאוחד, שהיה התנועה הקיבוצית הגדולה ביותר. מדובר בפילוג טראומטי שהביא לפילוגים בקיבוצים עצמם, ואפילו בתוך משפחות. סיבה מרכזית לכך הייתה סוגיית היחס לברית המועצות הקומוניסטית בימיו של יוסף סטלין, "שמש העמים". לסדקים הללו היו השלכות על המתח המשותק שבין הפרט לקולקטיב, הקושי של הפרט להגשים את החזון הקיבוצי ומערכת המשמעות הדורסנית שהייתה נהוגה בחברה הזאת, שחרתה על דגלה את ערך השוויון. מבחינת הקולנוע, הביקורת על החברה הקיבוצית האידיאלית התעוררה בתקופת השבר האידיאולוגי הגדול בארץ – הימים שלאחר עליית הליכוד לשלטון ב-1977 וחשבון הנפש של השמאל שבא בעקבותיו. במסגרת חשבון הנפש הזה העלו לראשונה במאי הקולנוע הישראלי, שייצגו את חוד החנית של השמאל הישראלי, את השאלה הבאה: מה הייתה תרומתו של הפרט להצלחתה של המדינה כפי שאנו (אנשי השמאל) מאמינים שהיא צריכה להיראות? תשובתם הייתה ברורה למדי: השמאל, שרצה להיות אפוליטי בימים שלאחר מלחמת ששת הימים, לא עשה דבר ועל כן הולך, על פי תפיסתם, את המדינה לשקיעה פוליטית וערכית. הם הרגישו שעתה הגיעה שעתם להגיב והחלו לביים סרטים ששבו אל העבר כדי לבחון סוף-סוף את השלכותיו על ההווה. דגם זה, שנורית גרץ מכנה אותו בשם "דגם השיבה אל העבר", אפשר לבחון מקרוב גם את נקודת העיוורון של האדם והמקום הקיבוציים, לחשוף את העוולות שנעשו בשם אידיאולוגיה עיוורת ולחלץ מהם את מקומו של הפרט, שנשכח בתוך התהליך. המתח בין הפרט לבין הקבוצה, שהיה קיים במובלע עוד בראשית הקולנוע הארץ ישראלי, עבר עתה לקדמת הבמה והפך לאחד המוטיבים המרכזיים של הקולנוע הישראלי של שנות השמונים.

אם נחזור לסרטו של יוסף מילוא הוא הלך בשדות נגלה שהמתח הזה הופיע כבר שם ברקע הדברים כאשר במהלך העלילה אורי מתאהב במיקה ומבקש שהקיבוץ יקצה להם חדר. הבקשה מתקבלת בהרמת גבה מצד אחדים מבני הקיבוץ, שכן אף שהדבר עשוי להצטייר בעיני רבים כרצון טבעי לפרטיות, הוא לא התאים למאפייני המקום והתקופה. הקיבוץ לא ראה בעין

---

סילביה פוגל-ביזאוי ורחל שרעבי (עורכות), בין הפרטי לציבורי: נשים בקיבוץ ובמושב, רמת אפעל וירושלים 2013, עמ' 466-488.

יפה את החברים המתבודדים וסיווג אותם כבלתי מסתגלים. אבל בהוא הלך בשדות אורי הוא קיבוצניק בעל זכויות יתר בקיבוץ עצמו הן בשל היותו בנם של הוריו, מקימי הקיבוץ, והן בשל היותו הילד הראשון של הקיבוץ, ועל כן בקשתו נענית. ואולם החריגות מהתקנון בשנים שקדמו לקום המדינה לא חזרו על עצמן. מאז שב הקולנוע הישראלי לעסוק בדימויי הקיבוץ והקבוצה כשהוא ממקם את האחר, את מי שאינו מצליח להסתגל, בתפקיד הגיבור. לאמור, מה שהיה אפשר להעביר בקלות בימי הקיבוץ הקטן והאינטימי של משה שמיר הפך מושא למיקוח שיש לו השלכות מרחיקות לכת על חיי הפרט.

המתח החדש הזה עתיד להזין אחדים מסרטי הקולנוע הישראלי החל משנת 1977, כשהמתח בין הפרט לקולקטיב הגלום בהם ילך ויתעצם. ההנחה הייתה שהפרט שואף לעצמאות מעצם טבעו ואילו הקולקטיב, שאמור לדאוג לרווחתו, מנסה למנוע ממנו את החופש. מן הדינמיקה הזאת יצא הקיבוץ, לפחות בשנים האחרונות, כשידו על התחתונה. הסרטים הישראליים שנדונו עד כה מייצגים ציוני דרך ביקורתיים בשיח המורכב (הכולל בין השאר את האישה) שמנהלת החברה הישראלית בת זמננו עם הקיבוץ, שיח הניזון מאהבה ושנאה, מקרבה וזרות.

ציון הדרך הראשון הוא פילוג התנועה הקיבוצית בשנות החמישים, פילוג שנוצר כאמור סביב שאלת ההזדהות של הקיבוצים עם ברית המועצות הקומוניסטית של ימי סטלין. סרטו של יצחק צפלי ישורון נועה בת 17 (1982) חוזר אל התקופה הזאת כדי להציג את הפילוג כשבר הגדול בתוך הבית ובקרב המשפחות עצמן. משפחתה של נועה הצעירה (השחקנית דליה שימקו בתפקידה הקולנועי הראשון) כבר עזבה את הקיבוץ ועתה היא מתגוררת בתל אביב. המשפחה מתמודדת עם הקשיים החומריים שמציבים החיים בעיר המודרנית, האנטי־קולקטיביסטית ביסודה. האב מתגעגע לחקלאות ואילו האם כופה עליו להיצמד למטרה שלשמה עזבו את הקיבוץ: להצליח מבחינה כלכלית במרחב האורבני החדש. גם נועה אינה מסתגלת לחיים החדשים. אומנם היא חברה בתנועת נוער הדוגלת בערכים דומים לאלה של הקיבוץ, אלא שהיא כבר הספיקה לשכוח את הסגפנות של החיים הקיבוציים ואינה מתגעגעת אליהם. יתרה מזו, התנהגותה של נועה אינה עולה בקנה אחד עם ערכי הקיבוץ המשוכפלים בתנועה. לאחר התקרבות רומנטית בין נועה לחבר של חברתה הטובה ולאחר שהיא מודיעה כי אין כוונתה להצטרף להכשרה, היא מנודה בצורה אלימה מהקבוצה. מעשה זה, שאמור היה להותיר צלקת בנפשה, מצטייר בסרט כרגע של השתחררות מכבלי האידיאולוגיה שלתוכם נולדה ושעיים היא נאבקת מאז.



בד בבד מגולל הסרט את קורותיהם של הוריה של נועה, שאומנם עזבו את הקיבוץ אך עדיין לא הצליחו ליישב את המחלוקות ביניהם. ביקורו של הדוד מקיבוץ אחר רק גורם להלהטת הרוחות, דבר החושף את הקרע הפנים-משפחתי שחולל הפילוג בתוך הקיבוצים. בסופו של לילה דחוס באירועים דרמטיים, שבמהלכם נועה מנסה שלא לשמוע את ויכוחי המבוגרים בחדר הסמוך ומהרהרת בקול רם, "הייתי רוצה לראות את הקיבוץ בעוד עשרים שנה", הדוד הקיבוצניק מגורש מבית משפחתה של נועה ואילו האב עוזב את משפחתו כדי לחזור לחקלאות. כך למעשה מגיעות לקיצן שלוש העלילות המרכזיות. האם נותרת לבדה בביתה, האב יוצא למרחקים בתקווה להקים לתחייה את קסם נעוריו, ואילו נועה, שהורחקה מהתנועה, מרגישה חופשייה בפעם הראשונה.

הסרט מחולל מהלך עלילתי כפול שבו הוויכוחים של דור ההורים משועתקים אל דור הבנים. ובהדי הוויכוחים מצטייר חוסר התוחלת של המשמעת האידיאולוגית שהשליט הקיבוץ על חבריו, משמעת שלא הצליחה למנוע את הפילוג בין הצדדים. נועה מסמלת את הדור החדש, כמי שגדלה אחרי הוויכוחים האידיאולוגיים הגדולים, סולדת מהקונפורמיזם ומבקשת לחוות את העולם באופן שונה. בשלב זה עלילת הסרט אינה מספקת תשובה בכל הנוגע למידת הצלחתה של נועה לעשות זאת. לימים יביים יצחק צפל ישורון את סרטו **לא בת 17** (2003), שבו ימשיך לגולל את קורותיה של נועה (עדיין בגילומה של דליה שימקו), הנערה העצמאית שמרדה בכול ובכולם ועתה היא נדרשת להתמודד עם בתה שלה המורדת.

אבל **נועה בת 17** הוא בראש ובראשונה סרט פוליטי. אף שהוא משחזר תקופה היסטורית ברורה בקורותיה של המדינה, הוא בעיקר מבטא את הרוח האינדיבידואליסטית של הקולנוע הישראלי לאחר המהפך של 1977, "הקולנוע של הזר והחריג", משום שהוא מציע התבוננות בחברה הישראלית מנקודת מבטם של מי שהודרו מהשיח ההגמוני בארץ, מי שנהוג לכנותם כיום בשם "האחרים". בנועה בת 17 אלה הם האחרים בתוך הקולקטיב, שחיים בין בניה ובנותיה המועדפים של המדינה. עתה הקולנוע של הזר והחריג מכוון את חיצו הביקורת שלו כלפי תנועת העבודה ומפעליה, לרבות הקיבוץ, על שלא השכילה לדאוג לחלשים שבתוכה, לאחרים שבתוכה. החזרה אל אחת הנקודות המכריעות בתולדות התנועה הקיבוצית היא גם דרכו של הבמאי יצחק צפל ישורון להצביע על המחיר ששילמו ישראלים רבים כדי להוסיף ולקיים את החלום השיתופי של ההתיישבות.

## על הדרת האחרים: "עתליה"

מחיר דומה משלמת עתליה, גיבורת סרטם של עקיבא טבת וצביקה קרצנר משנת 1984 הנושא את שמה. התסריט לסרט מבוסס על נובלה מאת יצחק בן-נר (1979), מתוך קובץ הסיפורים **אחרי הגשם**, המתארת את הטרגדיה של אלמנה, אם לבת מתבגרת, המוצאת עצמה מגורשת מהקיבוץ שבו העבירה את כל שנות חייה ותוהה בקול לאן תלך. המונולוג הפנימי של עתליה בנוי בצורה מכשפת כזרם תודעה<sup>12</sup> המוביל מההווה אל העבר ובחזרה, מהרגע שבו היא ניצבת אל מול הלא נודע ועד הרגע שבו באים לאסוף אותה. במהלך המונולוג היא מצליחה להקיף את כל שנות חייה (יותר מארבעים, על פי הסיפור), על אהבותיה, אכזבותיה, התאכזרות החברה הקיבוצית כלפיה וכלפי אביה, והקושי להמשיך בחייה לאחר מותו הלא הרואי של בעלה בתאונה בדרך למלחמת ששת הימים. והינה עתה, בהווה של הסיפור, היא עומדת בפני הקשה מנשוא – הגירוש. עתליה של יצחק בן-נר היא קודם כול אישה, כלומר אדם חסר הגנות ולכן גם פגיע יותר. היא מדקלמת את קורותיה כמו בפני בית משפט, כשהיא מבקשת את רחמיו של הקורא (שהרי על פי המשמעות של המונולוג הפנימי, אין נמען מוגדר). המשפחה המצומצמת של עתליה אינה מצליחה לספק לה הגנה – אביה הוא יקה זקן ומטורף שזוכה לגידופים מצד חברי הקיבוץ, ואילו בתה נטשה אותה ובחרה לחיות בחברת בני גילה ועל כן היא מתנתקת בהדרגה מאימה. לנוכח בדידותה הגוברת, עתליה אינה יכולה אלא לשחזר את אוסף הכישלונות בחייה האישיים. האחרון שבהם הוא גירושה מהקיבוץ.

המונולוג הפנימי, המכונה בספרות גם "זרם תודעה", חושף את המתחולל בתוך נפשה של הדמות בידי המספר, ברצף אסוציאטיבי אחד ובלתי מופרע ולעיתים אף כאוטי. מבחינה ספרותית זהו הישג ייחודי, ומקובל לראות ברומן יוליסס (1922) של ג'יימס ג'ויס את המבצע המפורסם הראשון בטכניקה זו, אם כי קדמו לו סופרים אחרים כמו הנרי ג'יימס בדיוקנה של גברת (1881), למשל. מאז אימצו סופרים רבים תחבולה זו ברמות שונות של הצלחה, מתוך שראו בה את האפשרות לחשוף את מחשבותיה הכמוסות ביותר של הדמות. זרם התודעה הוא למעשה דגם נרטיבי הולם ביותר לתיאור סערת הנפש,

12 זרם תודעה (stream of consciousness) הוא מונח ספרותי שנועד לתאר כתיבה של שטף הרהורים ומחשבות העוברים בראשה של דמות, כייצוג סובייקטיבי של הנפש, באופן אסוציאטיבי וחסר מעצורים. בתרגומו הקולנועי, זרם תודעה מאופיין בקול-על (voice over) המאפשר הצצה אל תוך עולמה הפנימי של הדמות.

והוא קשה עד בלתי אפשרי לעיבוד קולנועי. מסיבה זו, התרגום הקולנועי של טבת וקרצנר שונה מאוד מעלילת המקור, גם בכל הנוגע לביקורת כלפי הקולקטיביזם הקיבוצי שעמדה במרכז היצירה של בן-נר.

לכאורה הדמות היא אותה דמות, אלמנת מלחמת ששת הימים ואם לבת מתבגרת. השתיים מתגוררות בקיבוץ שאינו מקדם את פניהן בברכה, בין היתר בגלל אביה ה"משוגע" של עתליה המגרש עובדים זרים מהמטעים בטענה אנכרוניסטית "כאן רק עבודה עברית". אבל יש סיבה נוספת להבעותיהן חמורות הסבר של חברות הקיבוץ כלפי עתליה: שלא כמו במקור הספרותי, עתליה האלמנה היא אישה יפה ומושכת, והגברים בקיבוץ אינם מתאמצים לעמוד בפיתוי שהיא מציבה. העלילה מתרחשת בשנה שלפני מלחמת יום הכיפורים, פרט שלא היה קיים בסיפור המקורי, ועובדה זו תשמש את התסריטאי לביטוי המסר האנטי-מלחמתי שלו בהמשך העלילה. הסרט של טבת וקרצנר מאורגן בצורה כרונולוגית, וכך ההפתעה הפותחת את המונולוג הפנימי אצל בן-נר מוחזרת למקומה בסדר הכרונולוגי של הדברים. אבל אין זה הכול: בסרטם של קרצנר וטבת, עתליה היא גם נפש חופשייה, העושה ככל העולה על רוחה, לרבות בחירתה לשרוף את המתבן בתגובה להחלטת הקיבוץ לגרשה. עתליה הקולנועית היא אימפולסיבית ומורדת, וברור כשמש שבחברה השמרנית והקונפורמיסטית של הקיבוץ אין מקום לאישה מסוגה. כאשר אלה הם נתוני הפתיחה, לא נותר לצופה אלא להמתין לפיצוץ. והפיצוץ אכן מגיע – עם שרפת המתבן, כנזכר לעיל – אבל גם עם התאהבותה במתי (השחקן יפתח קצור), בן כיתתה של בתה.

לעומת הסיפור, שהתמקד בקולה הכועס והנעצב של הגיבורה, הסרט בוחר בנקודת מבט אחרת, והיא נקודת מבטו של מתי, דמות שלא הייתה קיימת במקור הספרותי. מתי הצעיר (שבאופן מפתיע ולא ברור נושא את שם בעלה המנוח של עתליה במקור הספרותי) מתאהב בעתליה על רקע היותם של השניים דחויים בחברה הקיבוצית. לאחר שהוא נכשל במבחן הראשון במעלה של החברה הישראלית – גיוס ליחידה קרבית – הוא מציע לה לעזוב עימו את הקיבוץ. סיום הסרט השונה כל כך מהמקור הספרותי רק ממחיש עד כמה הפך הקיבוץ, על הקולקטיב שבמרכזו, למושא השנאה של החברה הישראלית. בסרטם של טבת וקרצנר, היציאה אל המרחבים הפתוחים המקיפים את הקיבוץ מצטיירת מבחינת המבע הקולנועי כמו בריחה מכלא. הפריים (המסגור הקולנועי) שהיה סגור עד אז נפתח לפתע וחושף מרחבים פתוחים עד האופק, ואילו המצלמה בזווית עין הציפור (זווית גבוהה מאוד) קולטת את המכונית העמוסה במיטלטליהם של השניים ומתמזגת עם

הטבע הסובב אותה, כדי להדגיש את העובדה שהאוהבים הגיעו למרחביהם הטבעיים, מרחבים של חופש ולא של כפייה.

המתח בין הפרט לקולקטיב הוא אפוא המאפיין את העיבוד הקולנועי לסיפורו של בן־נר והוא נעשה במידה רבה על חשבון הנאמנות למקור הספרותי. לעומת עתליה הספרותית, שהייתה עצובה וכנועה, עתליה החדשה היא פורעת חוק וזעירה ברוחה. דבר זה מאפשר לה לחבור לגבר הצעיר ממנה בשנים רבות ולהגות עימו את המהלך הדרמטי של עזיבת הקיבוץ, מהלך שהוא ללא ספק דרמטי מבחינת העלילה אבל גם נושא הדים של שבירת מוסכמות לאומיות בכלל, בדומה להפצרותיה של עתליה במתי שלא ילך למלחמה (באחד העימותים שלהם היא מטיחה בו: "הכניסו לכם לראש שטוב למות בעד ארצנו, אז הם שיקרו אותך, לא טוב למות").

### **"הקיבוץ כמרחב של התפכחות אידיאולוגית: "ילדי סטאלין" ו"אין שמות על הדלתות"**

המסר בסרטם של צביקה קרצנר ועקיבא טבת היה רדיקלי ביותר ביחסו לקיבוץ, אלא שהוא בישר את הכיוון שהחל להסתמן בכל הקשור לדיון בקיבוץ ובעתידו. באמצע שנות השמונים בחר הבמאי הצעיר נדב לויתן, בן קיבוץ כפר מסריק, לבטא בדרכו שלו את הכאב הכרוך בהיותו בן לקבוצה נבחרת. "ילדי סטאלין" (1986) מתאר את הטלטלה האידיאולוגית האוחזת בקיבוץ בשנות החמישים נוכח מותו של סטאלין וחשיפת זוועות המשטר הקומוניסטי בברית המועצות ובארצות הגוש הקומוניסטי. באמצעות מעקב אחר גורלם של אנשים פרטיים בוחן הסרט את משמעות השבר האידיאולוגי עבור מי שהאמינו ב"שמש העמים". לעומת "ילדי סטאלין", שמספק דיוקן קבוצתי של חברה במשבר, סרטו המאוחר יותר של לויתן **אין שמות על הדלתות** (1997) נוקט ביקורת ישירה יותר על הדרך שבה בחר הקיבוץ לחרוץ את גורל אנשיו. **אין שמות על הדלתות** עוקב במבט נוקב וחסר רחמים אחר מנת חלקם של כמה אנשים במרחב הקיבוצי: מותו של אריאל החייל, שמסע הלווייתו פותח את הסרט; סיפורו של קובה המבוגר שלאחר מות אשתו נותר לבדו עם בנו המפגר; וחברותם של שני רווקים בני 40 העומדת למבחן לנוכח התאהבותו של אחד מהם באישה פינית ששייך לטפל בבנו לאחר לכתו כי "זהו ביתו ממש כשם שזהו ביתי". אבל חברי הקיבוץ ובראשם המזכיר חושבים שהדבר אינו כלכלי

ועל כן הבן המפגר יצטרך לעבור למוסד. האם השכולה שבחרה להקים חדר הנצחה במקום שבו התגורר בנה נאלצת לפנותו כדי לאפשר לקיבוץ להפוך אותו לצימר. ואילו מורדי הרווק, שמבין שהתאהבות חברו שמה קץ לשגרת חייו, בוחר בדרך הקיצונית ביותר וקופץ ממגדל המים של הקיבוץ אל מותו. הסרט מסתיים בדימוי סוריאליסטי המקפל בתוכו את הטרגדיה כולה: ביום בהיר, מבעד לחלון פתוח, נראה ארונו של קובה מידרדר בשביל של הקיבוץ ואחריו בכיסא גלגלים נוסע בנו המפגר, מי שהקיבוץ אינו רוצה בו עוד. האם זו המציאות או המחשת הסיוט של קובה? הסרט אינו מספק תשובה ברורה. כותרתו **אין שמות על הדלתות** מבטא את מלוא האמביוולנטיות של צורת חיים זו שהבטיחה לדאוג לפרט אך לא לפרטיות. מן הסרט של נדב לויתן עולה תמונה עגומה שלפיה המסגרת הדכאנית, הקשה והבלתי מתפשרת של הקיבוץ, לא הותירה מקום לאחרים, ממש כפי שנטען בסרטם של עקיבא טבת וצביקה קרצנר, **עתליה**.

### **על המחיר שמשלמים האחרים: "אדמה משוגעת"**

לאחר ילדי סטאלין ואין שמות על הדלתות הגיעו סרטים אחרים, רדיקליים אף הם. סרטו העלילתי הראשון של דרור שאול **אדמה משוגעת** (2006), שנוצר לאחר סרטו הקצר שהיה לסרט פולחן **מבצע סבתא** (1999), החזיר את עלילות הקיבוץ לקולנוע הישראלי כאשר תפיסת הקיבוץ בתודעת הציבור הייתה בשפל. בהתחשב בעובדה שהייצוג הקולנועי מבטא את הלך הרוח של חברה נתונה, היעלמות הייצוג של אחד ממרכיביה של אותה חברה פירושה שקיעת ערכו. לאחר שנים שבהן שימש הקיבוץ מיקרוקוסמוס לביקורת הציונות – כמו בסרטיו של נדב לויתן – הגיע תהליך ההפרטה אל הזיכרון עצמו, וסרטים החלו לבקר את הקיבוץ לא באמצעות סיפור של קבוצה אלא באמצעות סיפורו של הפרט. הפרט ניתק – ולעתים מנותק נגד רצונו – מהקבוצה ומתחיל לגלם בגופו תהליך ביקורתי של התפוררות החזון. למרבה הצער, פרט זה הוא בדרך כלל אישה.

סרטו האוטוביוגרפי למחצה של שאול עוסק בסיפור התבגרותו של דביר, נער המתגורר עם אימו בקיבוץ בדרום הארץ, בראשית שנות השבעים. האם מירי היא אלמנה מעורערת בנפשה ודיכאונית, המתקשה ליישר קו עם האידיאולוגיה של האחידות והשוויון הקיבוציים, ולכן גם בולטת בחריגותה. בתוך כך, דביר, בנה המתבגר של מירי, מוצא עצמו נקרע בין ערכי הקיבוץ והחינוך המשותף שלאורם הוא מתחנך לבין התנהגויות לא הולמות של

חברים בקיבוץ שהוא עד להן. כל זה מתרחש על רקע יחסיו הקרובים עם אימו החריגה והמעוררת שעליה הוא מנסה לגונן. העלילה מתרחשת מיד אחרי מלחמת היום הכיפורים (ועל כן היא נשמעת כמו הגשמת משאלתה של נועה, גיבורת נועה בת 17, שביקשה לראות את הקיבוץ בעוד עשרים שנה). בני שכבת "אפרסק" שאליה משתייך גם דביר מתכוננים לבר מצווה. כשמגיע הטקס, מתרחשת סצנה קורעת לב. האם, ששוקעת אט-אט בדיכאון, מתפרצת בקול וקורעת את מסכת הצביעות של הקבוצה כשהיא צועקת לעבר בנה: "ילד שלי, רציתי להיות אימא שלך, רציתי לגדל אותך ולהגן עליך... זה לא הצליח לי, מצטערת, זאת לא אשמתי... תברח מן הקיבוץ הזה ואל תחזור... כי הקיבוץ הזה הוא מוות... האנשים פה שטנים... גם אבא שלך רצה ללכת אך הם חנקו אותו...".

דביר, שתמך בה והמתין איתה לבואו של אהובה השווייצרי, מתאכזב לגלות שאף בואו של האהוב מוכשל בידי אנשי הקיבוץ העוינים. הם מעמידים אותו במבחנים שונים, עד שהוא מרים ידיים ועוזב את הארץ לבדו. האם, שציפתה לרגע זה שנים רבות והזינה את הפנטזיות של בנה דביר, מתפרקת בשל כך ובסופו של דבר מאושפזת בבית חולים. הסרט מסתיים עם בריחתו של דביר עם בת כיתתו (הזרה אף היא) אל המרחבים הפתוחים, אל העץ הבודד המסמל את גבול הקיבוץ או אולי את גבול החופש.

מה שמרתק בסרטו של שאול הוא שאומנם הגיבור הוא נער צעיר יפה ושובה לב וההתמודדות עם רעות הקיבוץ הן בעיקר שלו, אך הגיבורה האמיתית היא האם, האישה המנסה להתאים את עצמה לחברה קרתנית ואינה מוצאת את המילים או את המעשים שיִרצו את הקבוצה. בריאותה הרופפת אף היא אינה תורמת להתקבלותה, ובסופו של דבר כאשר הבן הבכור שלה מתגייס היא מפנה את תשומת ליבה לדביר. דביר אומנם נהנה סוף-סוף מקרבה הורית מבורכת, אך יודע בתוך תוכו שהקרבה הזאת אינה אלא אשליה. לאחר שהמאהב השווייצרי עוזב את הקיבוץ בולעת האם כדורים ונלקחת שוב לבית החולים הפסיכיאטרי שבו, על פי הנרמז בעלילת הסרט, כבר בילתה בעבר בשל נטיות אובדניות. כך קורה שהאם נעלמת ונאלמת בתוך הדיכוי מצד הקיבוץ שלה.

### דיסטופיה קיבוצית: "אסקימוסים בגליל"

בעוד כל הסרטים שהוזכרו לעיל דנים בגורלם המר של האחרים בתוך החברה הקיבוצית השמרנית, הבמאי יונתן פז (יליד קיבוץ מזרע) מרחיק עד כדי פיתוח

פנטזיה מרירה על עתיד האחרים האולטימטיביים של הקיבוץ, האוכלוסייה הזקנה. אסקימוסים בגליל (2006) הוא פנטזיה עתידנית על קבוצה של שנים-עשר קשישים שמתעוררת בוקר אחד ומגלה שכל אנשי הקיבוץ שלהם נטשו והותירו אותם לבדם עם המטפל הסיני שלהם וחובות כבדים שלא יצליחו לכסות אותם לעולם. לאחר ההלם הראשוני הם מחליטים להחזיר עטרה ליושנה ולארגן שוב את החיים השיתופיים שעליהם חלמו כצעירים, כלומר להקים לתחייה את הרעיון הראשוני של הקיבוץ. היוזמה המגלומנית הזו מפייחה בהם רוח נעורים והם נרתמים בגוף ובנפש לשיקום המודל הקיבוצי שהצעירים כשלו במימוש. לכאורה נמצאת כאן נוסחה אופטימית לשיקום העבר, אך עד מהרה מתגלים מכשולים קטנים כגדולים המאיימים למוטט את האידיליה. כאשר מופיע קבלן שקנה את אדמת הקיבוץ ומופתע לגלות שהמרחב מאויש הוא מצווה עליהם להתפנות, ובקשישים מתעוררת רוח התנגדות. הם פותחים סליק ישן מתקופת הבריטים, מתבצרים ומתכוננים לקרב על אדמתם עד שאחד מבני החבורה נפטר לפתע, והקשישים מבינים שתוכנית ההתנגדות אינה בת מימוש.

### **"עמק תפארת": קשישה עיקשת אך לא משוגעת**

סרט נוסף שמציג את מעמדו של הקשיש בקיבוץ הוא סרטה של הדר פרייליך, **עמק תפארת** (2011). סרט עלילתי זה, הנראה כסרט תיעודי בשל אופי הצילום שלו והבחירה להעניק את התפקיד הראשי לבתיה בר, אישה שאינה שחקנית מקצועית, חושף את הסודות הכמוסים של הקיבוץ על דרך התיעוד. במהלכו מתגלה דרמה בזעיר אנפין שיש בה כדי להזין טרגדיה יוונית. הגיבורה חנה מגדלסון היא אישה שהעבירה את כל חייה בקיבוץ, הקימה בו בית ומשפחה, ועתה, לאחר שננטשה על ידי כולם, הקיבוץ עובר מהפך בעקבות ההפרטה. בני הקיבוץ, המתעשרים החדשים, מונעים ממנה להמשיך בשגרת חייה ולעבד את שדותיה, דבר שהיה עיסוקה המרכזי כל השנים. אבל חנה היא אישה אמיצה ועיקשת. מזכיר המשק, שהפך בינתיים למנהל עבודה במרחב החדש, וגם בתה, המבינה היטב את משמעות ההפרטה ומנסה להניא את חנה מלחזור לעסוק בתחביביה – אינם מצליחים לעצור בעדה. הסרט של פרייליך מתאר את המציאות המשתנה של הקיבוץ ללא רחמים וכמעט ללא מילים, ונשען כולו על יכולת המשחק המהפנטת של בתיה בר בתפקיד חנה מגדלסון, האישה המעבדת את שדותיה כאילו כלום לא קרה והקיבוץ נותר כשהיה. המאפיין הבולט ביותר של הסרט הוא הבחירה

האומנותית בדממה. הגיבורה כמעט אינה מדברת אלא רק עונה על שאלות שמופנות אליה ועושה את מלאכתה בשקט מופתי, שקט שאפשר שהוא מפריע לחברים האחרים המבקשים להתקדם עם הזמן, וליהנות מהגמול על עמלם רב השנים שהניבה להם מכירת אדמות הקיבוץ.

### **"חלוצות", או מתי החלה הדרת הנשים בחברה הישראלית**

בשנת 2013 הפיקה הבמאית התיעודית הוותיקה מיכל אביעד סרט תיעודי בשם **חלוצות**. במסגרתו היא הביאה את סיפורן של חמש נשים – ליליה בסביץ', יוכבד בת רחל, שרה נוימן, אווה טבנקין ונחקה אברונין – שהגיעו ארצה לקיבוץ עין חרוד בראשית שנות העשרים במטרה לבנות ולהיבנות, כפי שחונכו בארץ מוצאן. הבמאית משלבת בין יומני החלוצות לבין תיעודים ויוזואליים כדי ליצור פסיפס נשי של סיפור ההתיישבות, מן הסוג שלא סופר מעולם. הסרט משתמש ברפת כאתר סמלי שבו ממומש לכאורה השוויון המגדרי ומפרק אותו כדי לחשוף את מימושו הכוזב. העדות הראשונה היא של אווה טבנקין, המתארת את הגעתה לקיבוץ שהיא גם הגעתה לרפת, שבה פועלות אך ורק נשים (בהאכלת הפרות ובחליבתן). הרפת מופיעה פעם נוספת, אם כי באופן מרומז בשוט קצר, רגע לפני שטבנקין מספרת על מות בתה התינוקת. השנייה המספרת את סיפורה היא שרה נוימן, המתארת את לידת בתה הבכורה. גם כאן חוזרות הרפת והפרות – ולא, לא מדובר בתיעוד תמים, משום שכפי שכותבת דנה מסד במסתה "תנועת המצלמה של הקיבוץ"<sup>13</sup>,

מעקב אחר הופעתן של הרפת והפרות לאורך הסרט כולו חושף את ההקבלה בין תפקידן של הנשים כיוולדות את דור העתיד הקיבוצי ובין הגדלתו וטיפוחו של העדר. הדבר מתברר בחיבור ההיסטורי שנעשה בקיבוץ בין הרפת לנשים על רקע פרעות 1929, כפי שמתארת שוב, אוה טבנקין: "כאשר פרצו הפרעות בארץ, הגיעה החברה לפסיביות שאין למעלה ממנה. כלאו אותנו יחד עם הילדים, הזקנים והחולים ברפת. [...]. שלושה שבועות הפכו הרפתות למבצרים". מה שבמבט ראשון

13 המונח לקוח מתוך שיחתו של פבלו אוטין עם הבמאי דרור שאול על סרטו **אדמה משוגעת**, שיחה שבה מדמה אוטין את תנועת המצלמה האופיינית לסרט ל"תנועת המצלמה הקיבוצית". ראו פבלו אוטין, **קרחונים בארץ החמסינים: הקולנוע הישראלי החדש – שיחות עם במאים**, תל אביב 2008, עמ' 190.



נראה סמל לשוויון מגדרי – ענף שבו עבדו כפי שמתארות גם הגיבורות עצמן, כמעט אך ורק נשים, מבסס למעשה, דרך ההרכבה הקולנועית, את קרקוען של החלוצות, שביקשו לעצמן מהפכה של "אישה-אדם" לתפקידים הפטריארכליים המסורתיים של הילודה והאימהות.<sup>14</sup>

מתברר שאותן נשים חדרות אידיאולוגיה שתקו עוד בהגיען לארץ, כאשר נוכחו לדעת שהתפקידים השמורים להן אינם אלא אותם תפקידים נשיים מסורתיים – בישול, כביסה וניקיון. כפי שאומרת אחת מהן: "חששתי שבסופו של דבר אצטרך להמשיך את חייהן של אימי וסבתי, ואילו אני חלמתי לבנות חברה חדשה, מהפכנית, בפלשתינה". אבל זה לא קרה. הן סבלו מקשיים רבים ומבדידות קשה, אך לרגע לא הביעו את מצוקתן בפומבי. את כל מצוקותיהן הן רשמו ביומניהן. רק שם נחשף המחיר העצום שנדרשו לשלם כדי להיות חלק מהגשמת החלום הציוני. כפי שכותרת העיתונאית נירית אנדרמן על הסרט, "אביעד מנערת את מיתוס החלוצים ומסיטה לרגע הצדה את הגברים השריריים, הקלשונים המונפים ובלוריותיהם צרובות השמש המתנופפות ברוח, כדי לאפשר הצצה אל חייהן של מי שהמיתוס הזה מחק והותיר מאחור: הנשים, אותו קורבן קבוע ושוב מוחבא ונזנח בין דפיהם המאובקים של ספרי ההיסטוריה".<sup>15</sup> בריאיון עימה מתארת אביעד את המהלך שהותיר את אותן צעירות מהפכניות בתפקידיהן המסורתיים:

לפני המהפכה הסובייטית, אקטיביזם של נשים באירופה היה רחב יריעה, [...] אבל כמו בכל המהפכות שאנו מכירים עד כה, וכמו שקורה גם בסרט – בשלבים הראשונים הנשים הן שותפות מלאות למאבק, אבל לאחר שהטריטוריה הראשונה נכבשת והמאבק נהפך למאבק לאומי, הן נדחקות החוצה אל תפקידיהן המסורתיים. בכל זאת, מישהו הרי צריך לכבס את הבגדים ולגדל את הילדים [...]

כאשר התחילו להגיע הילדים, ברור לכולם, גם לגברים וגם לנשים, באופן הזוי, שהילדים זה עיסוק בלעדי של הנשים.

14 דנה מסד, "תנועת המצלמה של הקיבוץ: הקיבוץ בקולנוע הישראלי בשלהי המאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת", יחידת לימוד במסגרת הקורס "מיתוס ואתוס בקולנוע הישראלי" (10693), רעננה 2016.

15 נירית אנדרמן, "מדוע נדחקו הנשים החלוצות", הארץ, 1.5.2013.

וכך פתאום, הנשים לא יכלו לעבוד רחוק מבית הילדים כי הן היו צריכות להניק. אז הן הקימו להן גינת ירק ליד בית הילדים, היו מתועלות לעבודה ברפת ובו בזמן עשו משמרות לילה בבית הילדים, וגם החזיקו את המכבסה והמטבח ואת כל השירותים האחרים [...]

אני חושבת שבעבורנו, פשוטי העם שמקבלים את התרבות השלטת, מעניין לראות כיצד התרבות הזאת הדחיקה את קיומן של הנשים הללו והותירה מהן בעצם רק את המיתוס – המיתוס של החלוצות, שמאוחר יותר נהפכות לחיילות.<sup>16</sup>

זהו סיפורו של הכישלון של אותן נשים חדורות אידיאולוגיה, נשים שהותירו הכול מאחור כדי להיות שותפות לרגע הגדול של הקמת המולדת. אך הדבר לא התאפשר להן, ובסופו של דבר הן נותרו בבדידותן, וכל שיכלו לעשות היה לתעד ביומניהן את הקושי ההולך וגובר של חיים בחברה שוויונית בהצהרתה שאינה מוכנה לממש הלכה למעשה את כוונותיה. הסרט, הבנוי מצילומי סטילס ומקתבים של אותן חלוצות, מגלה שהחברה הקיבוצית לא ששה לקראתן כבר אז. משום כך חלוצות הוא מסמך היסטורי מרתק, דיווח על חיי היום-יום של הנשים האלה שלא נכנסו לדפי ההיסטוריה.

### במקום אפילו: "יחפים"

היעלמותו והדרגתית של הקיבוץ ממסך הקולנוע הישראלי שיקף את שקיעתו של הקיבוץ בתודעה הישראלית ואת הפיכתו לרגע נוסטלגי בהיסטוריה של המדינה. לא בכדי מרבית הסרטים הבוחרים למקם את עלייתם בקיבוץ עושים זאת באמצעות מבט רטרוספקטיבי המשלב חמלה וגעגוע. עם זאת, חשוב לציין שהגעגוע אינו לחיי הקולקטיב אלא לאוטופיה שבניגוד לאופיין של אוטופיות, התגשמה. הגעגוע הוא אפוא לימים חדורי אמונה.

מה עלה בגורלו של האדם החדש של באדיו, של היהודי החדש של הציונות? מתוך התבוננות בייצוגי הקיבוץ והקבוצה בקולנוע הישראלי אפשר לומר שבמאה העשרים ואחת האדם הישן והאדם החדש התמזגו זה בזה והותירו את הפרט הישן-חדש בודד מאי פעם. הקיבוץ כביטוי לקבוצת השווים, למקום ההשתייכות הראשוני של האדם הישראלי החדש, מצטייר

כיום כבית שאליו קשה מאוד לחזור משום שאין הוא מתפקד עוד כבית. הקבוצה שהייתה אמורה לשמש מקור התמיכה של הפרט התנפצה וחבריה התפזרו לכל עבר. מי שמטיב לתאר תהליך זה הוא אורי סיוון בסדרת הטלוויזיה יחפים (2011), העוסקת בקורותיה של משפחת חלוצים מרגע הגיעם ממזרח אירופה בראשית המאה העשרים ועד הופעת הדור השלישי בראשית האלף השלישי – מהדור הנחוש עד הדור האבוד. אפשר לומר שהאקספוזיציה (סצנת הפתיחה) של הפרק הראשון מקפלת בתוכה את הטרגדיה כולה: בכישים השוממים של מונטנה, ארצות הברית, נראה רוכב אופנוע חולף על פני הנוף. השמיים בהירים ואין נפש חיה בסביבתו. לפתע האופנוע מחליק והאופנוען נפצע ומאבד את הכרתו. שני שוטרים אמריקנים שפניהם מכוסות בקסדה מתקרבים אליו ומנסים לעמוד על זהותו של האיש. הם מבחינים בשם הרשום על חולצתו, עדות להשתייכותה למכבסת הקיבוץ. הם אינם מבינים עברית ורק מתבוננים זה בזה כשהם שואלים: "Arabic?". במעבר חד המצלמה לוקחת אותנו אל חדר הבחינה שבו אותו צעיר נדרש לערוך מבחן קבלה לקיבוץ, חרף היותו נצר למקימיו. הוא עונה על סדרת שאלות אופייניות שכמו נועדו לבחון את האינטליגנציה הרגשית שלו, ואז הוא מגיע לשאלה המכשילה: הוא נדרש לצייר בית. הוא מתחיל לצייר בית כמקובל – מלבן שמעליו משולש – ולפתע מוחק אותו ומתחיל לשרטט מלבן שמשני צידיו מודבקים מלבנים נוספים. על המלבן השני למעלה הוא מציין חץ וכותב "אני". על רקע מסע ההשמצות המתמשך נגד החינוך הקיבוצי, הלינה המשפחתית והיעדר הפיקוח ההורי שאפשר תופעות קשות של ניצול,<sup>17</sup> מבקשת הסדרה של אורי סיוון להצביע על השלמה. אומנם לא היה שם בית וקשה לחזור למקום שאינו בית, אבל הבדידות המורגשת כל כך בכל הסרטים העכשוויים מסתמנת רק כהגשמה של החלום הישן לחיים פרטיים. אך אולי גם חלום זה לא נועד להגשמה.

העולם החדש שאמור היה להיבנות עבור האדם החדש של הצינונות הותיר אחריו ממצאים משונים שזר לא יבין, וגם קורבנות. סצנת שיבת הבן האובד הפותחת את יחפים היא עדות לכך שהאדם החדש שדיבר עליו באדיו לא הצליח לשרוד את תהפוכות ההיסטוריה ונותר תלוש, מנוכר ומבודד, ממש כמו הנשים בקיבוץ שביקשו להצטרף למהפכה ונותרו מאחור. מתברר שלא הפרט ניצח את הקולקטיב אלא רגש אנושי יותר ואוניברסלי יותר, הבדידות.

17 לעניין זה אפשר לקרוא את הריאיון המרתק של הבמאי דרור שאול על סרטו אדמה משוגעת המתאר כיצד בחר לטשטש ולהעלים היבטים של ניצול מיני מתוך התסריט האוטוביוגרפי. ראו אביבה לורי, "הלך עליו בשדות", הארץ, 20.9.2006.

# בין הפרטי לכללי: שייכות וזהות במבחן הלאומיות – המקרה של חיפה בתקופת המנדט

ענת קדרון

בתהליך הגיבוש של החברה הלאומית היישובית בארץ ישראל המנדטורית שמור לחברה היהודית בערים המעורבות מקום ייחודי. המונח "ערים מעורבות" (Mixed cities) מתייחס לערים שבהן יש לפחות שתי קבוצות אוכלוסייה בעלות מאפיינים דתיים, אתניים או לאומיים שונים. ההגדרה הבריטית הרשמית לערים המעורבות של הארץ התייחסה להרכב הלאומי של האוכלוסייה, כלומר להבחנה בין יהודים לערבים. המחקר עד כה שם דגש בהתפתחות אורבנית והתפתחות ארגונית ובהשלכתן על היחסים בין האוכלוסיות השונות. בעיקר נדונה שאלת העיריות המעורבות, ולמעשה הניהול הבירוקרטי המשותף.<sup>1</sup> באשר ליחסים בין קבוצות האוכלוסייה השונות בערים אלו, החוקרים עסקו במיוחד בשאלת היחסים בין יהודים לערבים, כלומר בהיבט של הנרטיב הקולקטיבי-לאומי. כך נדונו יחסים השכנות והיחסים הכלכליים,<sup>2</sup> ותהליכי ההיפרדות הגיאוגרפית.<sup>3</sup>

- 1 אליקים רובינשטיין, "יהודים וערבים בעיריות ארץ ישראל (1926-1933): ירושלים ועיריות אחרות", קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 122-147; תמיר גורן, שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי, רמת גן 2008.
- 2 ראו למשל: דפנה שרפמן ואלי נחמיאס (עורכים), תה על מרפסת הקזינו: דו קיום בחיפה בתקופת המנדט הבריטי 1920-1948, חיפה 2006; אדם לבור, עיר התפוזים: ערבים ויהודים ביפו, כרמל 2010; Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine 1906-1948*, California 1996; Deborah S. Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, New York 2000; Mark LeVine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948*, California 2005.
- 3 למשל: יוסי כץ, "דיפוזיה של רעיון אורבני: שכונת 'תל-אביב' כמודל לתוכניות להקמת פרברים מודרניים בארץ-ישראל בסוף העשור הראשון של המאה ועד מלחמת העולם ה-1", אופקים בגיאוגרפיה, 11-12 (1984), עמ' 108-127; יוסי בן-ארצי, להפוך מדבר

מאמר זה מתמקד בתהליכי גיבוש קהילה לאומית בתוך מרחב עירוני מעורב, במקרה זה הקהילה העברית בחיפה המנדטורית. הבחירה בחיפה אינה מקרית. חיפה המנדטורית לא הייתה רק עיר מעורבת, אלא גם עיר נמל מתפתחת שרבים מתושביה היו מהגרים. מציאות זו הוסיפה למורכבות החברה העירונית, על מגוון מעגלי ההשתייכות שבה, גם את מורכבות היחסים בין מהגרים לוותיקים, וכן את היחס המשתנה לקהילות ולמקומות המוצא. הערים המעורבות בארץ ישראל המנדטורית, ובהקשר הזה הכוונה בייחוד לחיפה, יפו וירושלים, היו ערים מתפתחות וקולטות הגירה ועל כן נוספה מורכבות חברתית עקב היותן נתונות לשלטון זר. זאת ועוד, החברות בהן נמצאו בשלבים שונים ומשתנים של הגדרה וגיבוש של הקולקטיב הלאומי כנרטיב חדש – כלומר תהליך הגדרה מחודשת של זהות וגבולות שייכות.<sup>4</sup>

מטרת המאמר היא לבחון תהליך זה מנקודת המבט של הדילמות האישיות הכרוכות בו, הקשורות במתח שנוצר בין מעגלי השייכות השונים, ובין הפרטי לכללי. בבסיס הדיון נמצאת ההנחה שכדי להבין את תהליכי גיבוש התודעה הלאומית, שהיא תודעה קולקטיבית, יש לבחון גם את מערכת היחסים או הקשרים הנוצרת בין הפרטים שבו לבין הכלל. המושגים "פרטי" ו"כללי" בהקשר זה הם מושגים מתעתעים, שכן הם מניחים לכאורה ציר התייחסות אחד: פרט וכלל. המציאות דרכה להיות מורכבת יותר, שכן הגדרת הכלל אינה מובנת מאליה במציאות העירונית המורכבת ובוודאי לא בחברה הנמצאת בתהליכי הגדרה מחודשת של גבולות הקולקטיב, ובמיוחד כשמדובר בתהליך של שינוי מהגדרת שייכות גיאוגרפית-מקומית, דתית או עדתית להגדרת השייכות הלאומית. הגדרת הכלל הרלוונטי היא אפוא הגדרה משתנה הנובעת ממעגלי ההשתייכות השונים של האדם ומן הדומיננטיות של תחושת השייכות למעגלים אלו. בכל תהליכי גיבוש של קולקטיב מתקיים מתח בין הפרטי לכללי, אולם מתח זה מתחזק כאשר הגדרת הקולקטיב עדיין אינה ברורה ומובנת מאליה עבור הפרטים, או, במילים אחרות, כאשר מתקיים פער בין המציאות המדומיינת (או תחושת

---

לכרמל: התהוות הכרמל כמרחב נבדל בעיר מעורבת, 1918-1948, ירושלים תשס"ד; יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב, א: משכונות לעיר (1909-1936), תל אביב 2001.

4 ערים מעורבות אחרות כטבריה, צפת וחברון (עד 1929) שונות מבחינה זו מאחר שהן נמצאו מחוץ לתהליך ההתפתחות הכלכלית שממנו נהנו ערי החוף ולא משכו אליהן אוכלוסייה מהגרת יזמית.

הזהות, המוסמלת או המדומיינת) לבין המציאות הנחווית, העוסקת בחוויית הקיום היום-יומית.<sup>5</sup>

תהליכי גיבוש הקהילה העברית בחיפה, והגיבוש וההבניה של התודעה הלאומית-קהילתית בעיר, ייבחנו לאור כך מתוך התמקדות בקונפליקטים שהתמודדו איתם אנשים פרטיים בעיר והמוסדות הקהילתיים. אדגים זאת בעזרת כמה דוגמאות שונות לכאורה מתחומי חיים שונים ומנקודות זמן שונות במהלך התקופה, שהחוט המקשר ביניהן הוא המורכבות הנלווית לתהליכי גיבוש הקולקטיב הלאומי החדש בחברה המורכבת ממהגרים וותיקים, ומתקיימות בה מגוון זהויות. המאמר מתמקד בתהליכי יצירת מחויבות לארגון הלאומי, ובמקרה העירוני שלפנינו – הארגון הקהילתי.

### ועד הקהילה העברית ותפקידו ביצירת תודעה קולקטיבית

ארגון בירוקרטי אינו גוף שרק נותן שירות לחבריו, אלא הוא גם גוף המעצב את גבולות הקולקטיב ואת הקריטריונים לשייכות אליו באמצעות אופי פעולותיו ובאמצעות יצירת מידת התלות בו והזיקה אליו. הארגון הקהילתי העברי המרכזי בעיר היה ועד הקהילה העברית, גוף שייצג את השאיפה הציונית לשינוי חברתי.<sup>6</sup> המונח "קהילה" משמש אותנו רבות בתיאור המפעל הציוני, שכן הקהילות המקומיות היו לאבני המסד של המפעל הציוני כולו. אלא שמדובר במושג חמקמק. הגדרות סוציולוגיות רבות ניתנו לו, שהרלוונטיות לענייננו הן אלו העוסקות בקהילות אורבניות מודרניות, המתאפיינות בהתאגדות רצונית ובהנהגה נבחרת והן בעלות ממד גיאוגרפי. בסיס השייכות לקהילה העברית היה לאומי, ומוסדותיה נבחרו בבחירות פנימיות דמוקרטיות והיו בעלי מחויבות מקומית מצד אחד

5 ההבחנה בין מציאות מדומיינת (לאומית במקרה זה) למציאות נחווית (experienced reality) שאולה מספרו של ג'יי וינטר על ערי בירה אירופיות במלחמה: Jay Winter, "The Practices of Metropolitan Life in Wartime", in Jay Winter and Jean-Louis Robert (eds.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Vol. 2, Cambridge 2007, pp. 1-19.

6 השימוש במונח "קהילה עברית" בא להבחין את הקהילה הלאומית הציונית, שהייתה קהילת בחירה מודרנית, מהעדה היהודית או העדתית, שהייתה קהילת שייכות מסורתית. בחיפה קם לראשונה ועד עיר שראה עצמו כלאומי ב-1906. הוועד הפסיק לפעול ערב מלחמת העולם הראשונה והוקם מחדש עם סיומה, בין השאר על פי דרישת ועד הצירים והשלטון הצבאי הבריטי. לאחר פרסום חוקת הקהילות ב-1928 נקבע שמם הרשמי של הוועדים כוועדי קהילה. על ועד הקהילה בחיפה ראו ענת קדרון, בין לאום למקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית, ירושלים 2012.

ולאומית על-ידיישובית מצד אחר. לוועד הקהילה קדם ועד העיר, שאומנם היה משותף לעדת האשכנזים ולעדת הספרדים בעיר והיה במהותו מנגנון ייצוגי שיתופי שעיקרו עמידה משותפת כלפי חוץ. בניגוד לכך ראה ועד הקהילה העברית את עצמו כגוף פוליטי בירוקרטי משותף, על-עדתו, המנקז לתוכו את מאבקי הכוחות החברתיים ומבקש ליצור קהילה ארגונית ממשית שהיא קהילת זהות ולא רק קהילת ייצוג. שאיפה רחבה זו הובילה לחתירה מתמדת של ועד הקהילה להרחיב את סמכויותיו ואת תחומי הטיפול הקהילתיים שלו, ולהחילם על מספר רחב ככל האפשר של יהודי העיר. בערים המעורבות הייתה לוועד הקהילה חשיבות רבה בגיבוש הזהות הלאומית. החברה היישובית הייתה חברה וולונטרית שבה ארגון הקהילה היהודית-עירונית כארגון מכונן זהות לא היה מובן מאליו. ארגוני שייכות אחרים נחשבו למי שנותנים מענה מידי יותר לצורכי היום-יום של הפרט ואולי היו אפוא חיוניים יותר בעבורו: העירייה, ועד השכונה, ועד העדה, ארגון העולים (לאנדסמנשאפט).

לבריטים היה תפקיד מרכזי בהפיכת המנגנון הקהילתי למנגנון מחייב עבור הפרט. התפיסה הקולוניאלית באשר לאוכלוסייה המקומית ייצגה שתי מגמות סותרות: תפיסה אזרחית של יחידים, לדוגמה בתשלומי מיסים או במשפט, לצד שמירה על מבנה קהילתי ייצוגי, ירושת השלטון הקודם. בארץ ישראל המבנה הקהילתי הקודם היה דתי באופיו ומבוסס על חוקת המילת' העות'מאנית, שהכירה בכל עדה דתית שחיה בתחומי שלטון האימפריה כיחידה נפרדת בעלת אוטונומיה משפטית-חברתית, וגם כגוף ייצוגי כלפי השלטון, לדוגמה בשאלות של חכירת מיסים וייצוג משפטי. חוקת המילת' גם הנציחה את היעדר הצורך בארגון קהילתי מוסלמי ייצוגי, שכן היא העניקה עדיפות חוקית למוסלמים כיחידים באימפריה. הבריטים לא שינו מהותית את הגדרת המילת' אבל עשו להן דמוקרטיזציה, כלומר השייכות הקהילתית הייתה לבחירה. כבר עם כינון השלטון הצבאי דרשו הבריטים להקים ועדי עיר ייצוגיים, ובכך נתנו תוקף חוקי לוועד העיר העל-עדתו. "דבר המלך ומועצתו" מ-1922, שהיה הבסיס לחקיקה המנדטורית, קבע כי כל עדה דתית מוכרת תינהגה מאוטונומיה בענייניה הפנימיים בהתאם להנחיות הנציב העליון. הבריטים סברו שחיזוק האוטונומיות העדתיות ימתן את העימות הלאומי בארץ ישראל. ההנהגה הציונית, לעומת זאת, שאפה לתת לארגונים הקהילתיים תוקף חוקי ולכלול בהם, על פי חוק, את כל האזרחים היהודים שבתחומם. "חוקת הקהילות", שאישר הנציב העליון הלורד צ'רלס פלומר (Plumer) ב-30 בדצמבר 1927 הכירה ביישוב היהודי

כקהילה פוליטית המושתתת על עקרונות של אוטונומיה לאומית, בזכות הקהילתית לגביית מיסים ובמוסדות "כנסת ישראל". ההכרה החוקתית לא העניקה לקהילה העברית סמכויות אכיפה מספקות, אבל היא העניקה לה בלעדיות: אף על פי שלא התקיימה חובת חברות בכנסת ישראל, היא הוכרה כקהילת הייצוג היהודית היחידה.<sup>7</sup>

בשל אופיו הוולונטרי של הארגון הקהילתי היה הכרח לחזק את כוחו הנבדל כנציג כלל החברה היהודית-יישובית אל מול רשויות העיר והשלטון הבריטי. במצב זה נוצרו לא פעם ניגודי אינטרסים בין הפרטים לבין הרצון הכללי הלאומי, שהעמידו את הארגון הקהילתי בפני דילמות מורכבות של קביעת מדיניות. דילמות אלו מייצגות שני צירים של מורכבות בדרך לגיבוש קולקטיב לאומי נבדל בתוך המרחב העירוני: הציר האחד נוגע לצורך לפשר בין אינטרסים מנוגדים של קבוצות אינטרס שונות בתוך הקהילה, וכן בין אינטרסים פרטיים לאינטרסים כלליים של החברה; הציר השני קשור לצורך להבנות תודעה לאומית משותפת גם בקרב חסרי תודעה זו בחברה היהודית, במיוחד בני היישוב הוותיק בעיר. במילים אחרות, הקהילה העברית ביקשה לכונן לא רק תודעה קהילתית מקומית נבדלת, אלא גם תודעה לאומית על-מקומית.

המאמץ הכפול – הארגוני והתודעתי – היה מאמץ מתמשך, שכן הניסיון לשרטט הגדרות חדשות ומחודשות של קולקטיב יהודי ולהגדיר גבולות שייכות חדשים הוא ניסיון מורכב. התהליך היה מורכב עוד יותר מאחר שמדובר בתקופת גיבוש הנרטיב הלאומי, שמשמעותו בחיי היום-יום לא הייתה ברורה כי אם נתונה לפרשנויות שונות. בניית הקהילה הלאומית אפוא הייתה כרוכה לא רק במאמץ לפשר בין הפרטים לקולקטיב ובין קבוצות אינטרס שונות, אלא גם בניכוס הפתרונות הללו לנרטיב לאומי מאחד. במילים אחרות, לצד שימוש באמצעים להבניית תודעה לאומית, מדובר במתן "תעודת זהות לאומית" לכל פתרון בירוקרטי וקהילתי שהיה פעמים רבות תולדה של מאבקי כוחות פוליטיים בתוך ועד הקהילה. בחלקים הבאים של המאמר אבחן מקרים שבהם השאיפה ליצירת הקולקטיב הלאומי של ועד הקהילה השפיעה על אופיו של המבנה הארגוני

7 מי שלא היו מעוניינים להיכלל בכנסת ישראל היו רשאים להתארגן כעדה דתית בלבד, אולם לא הייתה להם זכות חוקית לאכוף גביית מיסים, מוסדות השיפוט שלהם לא הוכרו רשמית, והם לא הוכרו כקהילת ייצוג. ראו משה אוסטרובסקי, *כנסת ישראל*, תל אביב 1930, עמ' 30.



הקהילתי שנוצר ועקב כך ייצרה מתח מובנה בין צורכי חלק מהפרטים לבין השאיפה הממסדית.

### **השימוש בשירותי הקהילה כבמנוף ליצירת תודעה לאומית**

מתן שירותים יום-יומיים, לבד מן המענה לצורכי הפרט המיידיים, הוא כלי מובהק ליצירת שייכות ארגונית המתבססת על זיקה ועל תלות. ריכוז השירותים תחת כנפי הקהילה מאפשר שליטה של ההנהגה במשאבים חיצוניים (תקצוב ממשלתי, תמיכה מהמוסדות הלאומיים ותרומות) והשפעה על אופני חלוקתם ואופי השימוש בהם. לתלות שנוצרת בעקבות ריכוז השירותים במרכז הארגוני יש היבט פיזי, הנוגע למיקומם של המרכזים נותני השירותים, והיבט אידיאולוגי, הנוגע לעקרונות מנחים למתן השירותים, דוגמת העדפת סיוע קונסטרוקטיבי על פני מתן תמיכות או התניית מתן סיוע בשימוש בשפה העברית. מבחינה זו חוסנה של הקהילה נמדד גם ביכולתה לרכז את השירותים הקיימים תחת ארגונה וגם בפיתוח נוסף שלהם. השירותים שנתנה הקהילה התרכזו בתחומים שבהם לא עסקה העירייה, עוד מימי השלטון העות'מאני, כגון רווחה וסעד, חינוך ובריאות, או בתחומים שבהם השירות הממשלתי נחשב ללא מספק, כגון מערכת הבריאות הממשלתית הבריטית או מערכת המשפט.

הרחבת מתן השירותים בקהילה הייתה תהליך מתפתח, שהתרחב בד בבד עם גידול האוכלוסייה היהודית בעיר ועם חיזוק מעמדם של המוסדות הלאומיים בחברה היישובית. מאחר שההנהגה הלאומית ראתה בקהילות המקומיות את אבני המסד בפרויקט הציוני, פעלה בדרך כלל הקהילה במסגרת מערכת השירותים של הוועד הלאומי, אולם נדרשה להתאמות מקומיות. התאמות אלו נבעו מהתנאים המקומיים הייחודיים, והן שהיו לאבני המסד – ולאבני הנגף – בתהליך גיבוש הקולקטיב הלאומי בעיר. הדוגמאות הבאות ממחישות את תהליך רתימת היחיד לנרטיב הכללי הלאומי. הדוגמאות ידועות, וכבר נדונו בעבר – אולם כאן ברצוני להציבן בהקשר מוכר פחות, של דילמות של יחידים מול תהליכי הבניית קולקטיב. מקורותיהן של דילמות אלו הם מגוונים אבל אפשר לחלקם לשתי קטגוריות: (א) הפערים בציפיות מהמסגרת הארגונית בין הפרטים המבקשים לקבל מענה לצורכי היום-יום ולמצוקותיהם ובין ההנהגה המבקשת לראות בכלי הארגוני כלי מחנך ומבנה תודעה, לאומית במקרה זה; (ב) הפערים בין חלק מהפרטים לבין הכלל בבחינת מהותו ואופיו

של הקולקטיב המתהווה, פערים הנובעים משונות תרבותית, אתנית, אידיאולוגית ומעמדית.

### מתחים סביב שאלת השימוש בשפה העברית בשירותי הקהילה

החייאת השפה העברית היא אחד מסמלי התחייה הלאומית. לכן נדמה כי המאבק להחייאת השפה הוא אחד המהלכים המתבקשים מאליהם של ההנהגה העברית, מהלך שתפקידו יצירת מכנה משותף לכלל האוכלוסייה היהודית. חיפה ידועה בהקשר זה כעיר שבה פרצה מלחמת השפות, מלחמה על השימוש בעברית כנגד הפילנתרופיה היהודית הלא לאומית, במקרה זה סביב מוסד הטכניון. מאוחר יותר נאבקו בחיפה על שימוש בעברית בעירייה ובקשר עם השלטונות הבריטיים.<sup>8</sup> הדיון בשימוש בשפה כגורם מקשר, מאחד ומבדל ובמקומה בהבניה הלאומית ידוע ומוכר, ואין זה המקום להרחיב בו. השימוש בעברית, למרות הקושי שברכישת שפה חדשה, היה מרכזי בחוויית ההגירה הציונית. עבור חברת המהגרים הציונית מדובר בשפה מקשרת חדשה, היוצרת קולקטיב לאומי מתחדש ונבדל שיש בו כדי להתעלות מעל המרחב הגלותי שממנו באו ומעל המרחב הארץ ישראלי שאליו הגיעו. הבחירה בעברית כשפה מקשרת (ולא בשפת המקום הערבית או בידיש, שהייתה שגורה בפיהם של רבים מהמגרים) מדגישה את המרכיב האידיאולוגי של תחייה לאומית. מאחר שרכישת שפה חדשה היא חלק צפוי מתהליך הגירה, קל היה לשייך את רכישת העברית לתהליך התחייה הלאומית בקרב המהגרים. אבל עבור האוכלוסייה היהודית הוותיקה בעיר, הפיכת העברית לחלק מהזהות האישית הייתה מורכבת מאוד ופעמים רבות גם עוררה התנגדות, שכן מדובר באוכלוסייה ששפתה הייתה במקרים רבים השפה הערבית המקומית, שלא עברה תהליך הגירה ולא ביקשה לעצמה תהליך של הגדרת זהות חדשה. המאבק על השפה העברית בהקשר זה כלל גם היבטים הקשורים בתהליכי השינוי של החברה הארץ ישראלית הוותיקה ובמאבקים על אופייה התרבותי של התחייה הלאומית ומידת נבדלותה מן התרבות המקומית. הנחלת העברית הייתה אחת המטרות המוצהרות של ועד הקהילה בעיר, בהיותו מוסד לאומי, ולכן הוא ראה בפעולותיו בתחום זה – כלפי השלטון וכלפי החברה היהודית כאחד – עניין אידיאולוגי. אולם

8 הוועד דרש שימוש בעברית בכל הודעות העירייה ובכל התכתבות עימה. דרישות אלו עלו כבר בראשית ימי השלטון הצבאי הבריטי ונמשכו כל שנות העשרים והשלושים. ראו לדוגמה ארכיון העיר חיפה (להלן: אה"ח), 221/7, העתקי מכתבים יוצאים, מכתבים אל המושל הצבאי, תרע"ט.

הדוגמאות שלהלן מראות שמאבק זה עורר מתחים בתוך החברה היהודית, הן בקרב קבוצות אינטרס בעלות השקפה שונה, דוגמת התאחדות הספרדים, והן בקרב יחידים, שכאמור לא ביקשו שינוי זה או לא היו מסוגלים לו. דוגמה אחת היא מתן שיעורים בעברית כשירות קהילתי. בשנותיו הראשונות השקיע הוועד מאמץ נרחב בהוראת העברית למבוגרים, כחלק מהמאמץ הלאומי להבנות גבולות שייכות לאומיים. בחורף 1919, לדוגמה, בתקציב דל ביותר ובצל בעיות קיומיות קשות, מצא הוועד לנכון לפתוח שיעורי ערב לעברית ולתנ"ך לבני 15 ומעלה, כלומר לאוכלוסייה הבוגרת שלא למדה את השפה בבית הספר. במחצית הראשונה של שנות העשרים כבר התבססה מערכת הוראת העברית למבוגרים. נוסף על המטרות הקשורות בהבניית זהות לאומית הצדיק הוועד השקעה זו בטענה שהשפה העברית היא חיונית ככלי בחיי היום-יום ואמצעי לפרנסה במרחב הלאומי ההולך ונבנה. ואולם הצדקה זו לא תאמה את המציאות בחיפה באותן שנים, שכן השפה הערבית הייתה שימושית יותר כשפת המסחר ושפת השלטון, והייתה השפה שבה דיברה מרבית האוכלוסייה היהודית הוותיקה, ולכן הוראת השפה הערבית למהגרים הייתה חיונית לצורך היקלטותם במרחב התרבותי העירוני.<sup>9</sup> עקב כך, הוראת עברית לבדה לעולים החדשים משמעותה הייתה הבניית גבולות חברתיים חדשים במרחב ולא רק תהליך של קליטת הגירה. בשנת 1924 יצאה הסתדרות הספרדים למאבק בתוך הוועד (שעדיין נקרא אז ועד העדה) בניסיון להפנות חלק מהמאמץ הארגוני והכלכלי גם להוראת השפה הערבית בקרב המהגרים.<sup>10</sup> מאבק זה אומנם היה חלק מהמאבק הפוליטי של הסתדרות הספרדים, שכוחה הלך והידלדל בציבוריות היהודית, על מקומה; אבל היו לו גם היבטים אישיים עבור ציבור היהודים דוברי הערבית בעיר.<sup>11</sup> ועד הקהילה ארגן שיעורי ערב בעברית גם לציבור היהודי הוותיק, כלומר דרש מהם להמיר את לשון היום-יום שלהם באחרת

9 בדיון בנושא בקיץ 1924 טען מיוחס, הנציג הספרדי מטעם הוועד הלאומי, כי יש לתת שיעורי ערבית "בתור תועלת עצמית והן כאמצעי להטבת היחסים עם הערבים". ראו אה"ח, 220/8, פרטיכל ועד העדה, י"א באלול תרפ"ד.

10 שם.

11 ב-1917 נמנו בחיפה כ-1,400 יהודים. לפי נתוני המשרד הארץ ישראלי, ב-1919 39 אחוזים מיהודי העיר היו ספרדים. ראו משה ליסק, "עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ ישראל בשנות העשרים (1918-1930)", משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, ב: תקופת המנדט הבריטי, חלק ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 173-302, ובייחוד עמ' 193. במפקד תרצ"ח (1938) שערך ועד הקהילה בעיר עמד שיעור הספרדים על 12.2 אחוזים מסך 54,118 היהודים שנמנו בעיר. הגדרת הספרדים כללה את עדות המזרח, ולא כללה תימנים. ראו קדרון, בין לאום למקום (לעיל, הערה 6), עמ' 182.

ולקבל אפוא תרבות אחרת בתוך ביתם שלהם, כדי להיות חלק מהקולקטיב הלאומי החדש.

היבט אחר, מדובר פחות, קשור בבסיס הכלכלי של כל הפעולה הזו: מימון לימודי העברית נעשה בכספי המיסים של הקהילה. עד 1928 נחלקו מיסי הקהילה לשני סוגים: מיסי קהילה ישירים, מיסי הערכה, שהיו מיסים וולונטריים ששילמו מי שראו עצמם חלק מהקהילה; ומיסים עקיפים, שנגבו עבור שירותים, דוגמת מס הגבלה, שהיה מס על שחיטה כשרה, ומס עבור לשכת הרבנות שפעלה כחלק מוועדות הקהילה. את מס השחיטה שילמו רבים מבני היישוב הוותיק הלא לאומי שצריכת בשר כשר הייתה בעבורם חובת חיים.<sup>12</sup> הבריטים הם שנתנו את המונופול על השחיטה הכשרה בידי ועד הקהילה, שכן היו מעוניינים בקיומו של גוף אחד שיפקח על שחיטת הבשר, כלומר עניינם בכך היה ניהולי. האדם הפרטי חויב אפוא לממן באמצעות מיסים עקיפים ומתוך אינטרס בריטי ניהולי פעולה שנגדה את האינטרסים שלו ואת אורחות חייו, דוגמת לימודי ערב להוראת העברית. במחצית הראשונה של שנות העשרים, כשעיקר פעולת הוועד מומנה ממיסים עקיפים, מדובר היה בעול כלכלי לא מבוטל. היכולת להציג את הפעולה כהתגייסות קהילתית לדרך הלאומית הלגיטימית היחידה נבעה, בין היתר, מחולשתו הפוליטית של ועד עדת הספרדים בציבוריות החיפנית המנדטורית ועקב כך חוסר האפשרות שלו לדרוש ולהציב דרכי פעולה אחרות.

דוגמה אחרת קשורה בשימוש בשירותי הקהילה כגורם רותם ובשימוש בעברית כמתן שירותים אלו. במיוחד בא הדבר לידי ביטוי בכל הנוגע למערכת הרווחה הקהילתית, האמורה לתת מענה לפרטים נזקקים בקהילה. מערכת הרווחה הקהילתית התפתחה לקראת שלהי שנות העשרים ובמיוחד אחרי מאורעות 1929. משהוקמה הלשכה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי ב-1932, פעלה הלשכה הסוציאלית שליד ועד הקהילה כשלוחה שלה. האינטרס לרכז את מוסדות הרווחה תחת כנפי הקהילה היה קשור גם בריכוז משאבים ובשליטה בהם, אבל גם ביכולת לבסס באמצעותם ערכים מודרניים של עידוד יצרנות על פני צדקה, וערכים לאומיים של מדרג זכאות אישי ולא עדתי. מפעל רווחה, כאמור, מעצם מהותו נועד לשרת את הנזקקים, אבל גם לרתום את השכבות הנזקקות בחברה לקולקטיב בעל האמצעים, לארגון שלו, ובעקבות כך לערכיו התרבותיים. בחיפה המנדטורית היו נזקקים רבים

12 בשנים תרפ"ד-תרפ"ו עמדה ההכנסה ממס השחיטה על 64-66 אחוזים מתקציב הקהילה. בשנים הבאות חלה ירידה הדרגתית בשיעור זה ועלייה בשיעור מיסי הערכה. ראו אה"ח, 218/2, 247/4, דוחות הוועד.

בקרב האוכלוסייה הוותיקה, בעיקר יוצאת עדות המזרח ודוברת הערבית שהתגוררה בעיר התחתית.<sup>13</sup> אין בידינו נתונים מדויקים, שכן ועד הקהילה נמנע בדרך כלל מלפרסם נתוני תמיכה על פי מפתח עדתי, אולם בדיונים שנערכו בוועד עלתה תדיר הבעיה של שיעור נמוך יחסית של פונים מבני עדות המזרח למוסדות הרווחה הקהילתיים יחסית לשיעור הנוקמים בקרב אוכלוסיות אלו.<sup>14</sup> מבין אלו שפנו אל מערכת הרווחה נטו המזרחים, יותר מהאשכנזים, לשוב ולפנות בבקשת סיוע, דבר המעיד על מצוקה עמוקה יותר בקרבם בהשוואה לאשכנזים.<sup>15</sup>

ואולם יצירת תלות ארגונית יכולה להיות לחרב פיפיות כשבדקים הבניית תחושת שייכות, שכן היא יכולה לעורר הזדהות או לעורר התנגדות. נראה שהבחירה בשפת השירותים הייתה אחד המרכיבים המרכזיים שהשפיעו על היחס של הפרט לשירותים אלו. ניהול שירותי הרווחה בעברית היה דבר כמעט מובן מאליה לראשי הקהילה, שכן כדי לנכס את מפעל הרווחה לנרטיב הלאומי היה הכרח שיתנהל בעברית. אולם מאחר ששירותי הרווחה ניתנו לכלל האוכלוסייה היהודית התעוררה מיד מאליה הבעיה הכמעט פרוזאית של הבנת השפה. אוכלוסיית היעד בעיר התחתית לא דיברה עברית ולכן השירות שהוצע לה היה מבחינתה מנוכר ואולי אף מתנשא, ומכל מקום לא נגיש. הסתדרות הספרדים דרשה אפוא פקידות דוברת ערבית במוסדות הקהילה – תביעה שלא היה אפשר להיענות לה מטעמים של מיתוג לאומי.<sup>16</sup> הפתרון החיפני היה קשור בדמותו הפשרנית של יושב ראש הקהילה משה גוט לוי, שאומנם כתב בפרוטוקול ששירותי הקהילה יינתנו בעברית, אך הוסיף הערה בכתב ידו שיש לדאוג שהפקידה בעיר התחתית תדע גם את השפה הערבית. לפי נתוני המשתמשים נראה כי לא היה בכך די.

בניסיון להשתמש בשפה המתחדשת כגורם המתווה גבולות חדשים

13 על ההרכב העדתי המשתנה בקהילת חיפה ראו קדרון, בין לאום למקום (לעיל), הערה 6, עמ' 180-184. ב־1922 חיו בעיר התחתית 95 אחוזים מיהודי חיפה, ואילו ב־1948 נותרו 3 אחוזים מיהודי העיר בלבד. ראו שמעון שטרן, "חיפה בתקופת המנדט", חיפה וארתריה (אריאל, 37-39 [1985]), עמ' 79-84 ובייחוד עמ' 81.

14 כך, לדוגמה, נערך דיון באביב 1943 ובו קבעה רחל כהן-כגן, יושבת ראש הלשכה הסוציאלית בעיר, כי שיעורם הנמוך של הפונים מקרב עדות המזרח מצביע על ניכורה של אוכלוסייה זו ממוסדות הקהילה. ראו אה"ח, 224/3, פרטיכל הוועד, 12.5.1943.

15 ראו דוחות הלשכה הסוציאלית, לדוגמה: אה"ח, 217/8, דוח 1941; שם, 282/21, דוח 1942; שם, 240/7, דוחות חודשיים 1943. הדוחות מבחינים בין תושבי הארץ ובין עולים חדשים ומראים את השיעור הנמוך של פונים בני עדות המזרח מקרב העולים – 6-12 אחוזים. הנתונים הם מן המחצית הראשונה של שנות הארבעים.

16 אה"ח, 209/15, פרטיכל הוועד, תרפ"ג.

לקולקטיב הלאומי היטשטשו הגבולות בין המרחב הפרטי למרחב הכללי. במחצית הראשונה של שנות העשרים פעל בחיפה "גדוד מגני השפה", שהיה אומנם ארגון פרטי אבל נהנה מתמיכה תקציבית של ועד הקהילה.<sup>17</sup> בבדיקת רשימת הדרישות שהציבו אנשי הגדוד בפני ועד העיר בפעולה למען הנחלת השפה העברית ("הגנת השפה") נכללה גם הדרישה להשפיע על הסוחרים ועל החנוונים לנהל את פנקסיהם ואת כל המשא ומתן העסקי שלהם בעברית. דרישה זו הונחה לפתח ועד העיר ולשכת המסחר העברית ויש בה ניסיון התערבות בוטה במרחב הפרטי של הסוחרים.<sup>18</sup> העובדה שדרישה זו חזרה על עצמה עוד מספר פעמים בשנים הבאות אומנם מלמדת על אי-הצלחת הפעולה, אבל בוועד התייחסו ברצינות לדרישה זו וראו בה דרישה לגיטימית: הדיונים נסבו תמיד על דרכים לשיפור הפעולה ולא על שאלת הלגיטימיות שלה.

#### תפקיד ועד הקהילה בשמירה על פרהסיה ציבורית

שמירה על פרהסיה ציבורית בעלת אופי לאומי הייתה אחד הנושאים המרכזיים בהבניית זהות קהילתית שעוררו מתחים בין הפרטים ובין דרישות הכלל. אחת הנקודות השנויות במחלוקת הייתה היחס למצוות דתיות הקשורות במרחב הציבורי, ובמיוחד נושאים הקשורים לשמירת שבת ולשמירה על כשרות במוסדות ציבוריים. כאן ברצוני לבחון מחלוקת זו לא מן ההיבט העקרוני שלה, העוסק במקומה של פרהסיה דתית בלאומיות המתחדשת, אלא בהקשר האישי ובהשלכותיו על גיבוש אופייה של הקהילה הלאומית. הדיון בפרהסיה הציבורית לא היה עקרוני בלבד, אלא היו לו השלכות כספיות וארגוניות כבדות משקל. הדוגמאות הבאות מראות כי הפתרונות הציבוריים שנבחרו למתחים שעוררו סוגיות אלו תאמו את יחסי הכוחות הפוליטיים בוועד הקהילה יותר מאשר עמדות עקרוניות אלו או אחרות.

דוגמה אחת קשורה לתמיכת ועד הקהילה במטבח הפועלים בעיר, סוגיה שעלתה לדיון בראשית שנות העשרים. הפועלים המאוגדים ראו עצמם כחלוצי המהפכה הציונית ולכן ככוח מוביל בקהילה הלאומית, ולפיכך התמיכה בהם נראתה לכאורה מהלך מתבקש המגדיר זהות לאומית

17 הגדוד היה חלק מהסתדרות מגני השפה שקמה ב-1923. ראו שמעון א' שור, גדוד מגני השפה בארץ ישראל 1923-1936, חיפה 2000.

18 אה"ח, 208/12, גדוד מגני השפה אל ועד העיר חיפה, א' בטבת תרפ"ד.

לקהילה. אולם בראשית שנות העשרים חיפה עדיין לא הייתה "אדומה", וכוחם הארגוני והכלכלי של הפועלים, כארגון וכיחידים, היה חלש. תקציב הקהילה נשען, כאמור, בעיקר על כספי מיסי ההגבלה ומיסי הרבנות, שאותם שילמו אנשים שומרי מצוות. הפועלים, שהיו חסרי הון עצמי, לא שילמו מיסי הערכה כלל, אך תבעו את חלקם בקהילה כחלק מתהליך התחייה הלאומית.<sup>19</sup> תמיכת הקהילה מכספי מיסים אלו במטבח הפועלים הייתה נושא שנוי מאוד במחלוקת שכן במטבח הפועלים אכלו בשר טרף, שהיה זול יותר. כלומר אנשים נדרשו לממן בכספי מיסים פעילות שהייתה מנוגדת להשקפת עולמם. נציגי היישוב הוותיק בוועד, מבני ועד העדה הספרדית ומבני העדה האשכנזית החרדית, וכן לשכת הרבנות בעיר נאבקו לשווא למנוע את תמיכת הוועד בפועלים ובאורחות חייהם, שכללו גם קיום אירועים תרבותיים בשבתות ובחגי ישראל.<sup>20</sup> הנימוקים של ועד הקהילה בעד המשך התמיכה בפועלים התמקדו בעיקר בראיית פעולת הפועלים כפעולה במרחב הפרטי (של הקולקטיב הפועלי) ובזכותם לנהל אורחות חיים כרצונם, לצד מחויבות הקהילה לכלל חלקיה כקהילה לאומית ולא דתית. נימוק אחרון זה התעלם לחלוטין מהמשמעות הכספית והאישית של חלוקת משאבים זו עבור אדם שומר מצוות שחויב במיסי שחיטה בגלל אורחות חייו, ושילם אותם למוסד לאומי בגלל החלטה מנהלית בריטית שהכפיפה את שירותי הרבנות לשירותי הקהילה, ובסופו של דבר נאלץ לממן בכספי מיסי השחיטה ששילם את ההפך הגמור – מטבח טרף.<sup>21</sup>

דוגמה אחרת לשימוש הגמיש בערכי היהדות שנעשה במאבק על הגדרת המרחב הפרטי לעומת המרחב הלאומי-קולקטיבי קשורה לניסיונות להכניס שמירת שבת אל המרחב הציבורי בשכונות העבריות החדשות. הצורך בבידול מרחבי ותרבותי הוביל לרצון של פרנסי הקהילה לשוות אופי יהודי לפרהסיה הציבורית, מהלך שביקשו לתאר כמהלך לאומי ולא דתי. מהלך זה בא לידי ביטוי במאבק על חוקת השבת, שהוגדר מאבק על האוטונומיה הניהולית

19 אה"ח, 208/4, ועד העדה העברית בחיפה, סקירה כללית על הרכבו ופעולותיו עד סוף תרצ"א.

20 בין השאר נאבקה הרבנות כנגד ארגון משחקי כדורגל של "הפועל" בראש השנה. ראו אה"ח, 209/1, תיק מודעות שונות, קול קורא של לשכת הרבנות, כסלו תרפ"ח. מאבק אחר נוהל כנגד ועדת התרבות של ההסתדרות שביקשה לערוך ליל סדר בבית החלוצות, ובו גם חלקים מוזיקליים לא מסורתיים שנחשבו לחילול החג. ראו שם, "קול קורא", ערב פסח תרצ"ב.

21 המאבק על התמיכה במטבח הפועלים הטרף התחיל כבר בימי המצוקה של מלחמת העולם הראשונה, וראו אה"ח, 220/9, פרוטוקול ועדת התמיכה, כ"ב באלול תרע"ד.

והתרבותית העברית.<sup>22</sup> ואולם בעוד ביחס לאוכלוסייה הלא יהודית של העיר וביחס לשלטונות מדובר היה במאבק לשמירת זכויות לאומיות וחיזוק הבידול – בתוך החברה היהודית הוא נתפס כמאבק על גבולות המרחב הפרטי בתוך המאבק הכללי הקולקטיבי, שכן היו יחידים שראו בחוקת השבת פגיעה בחופש הפרט. המאבק על השבת הלך והחריף שכן רבים מן המהגרים החדשים שהגיעו לעיר היו חילונים בהשקפת עולמם. בשכונות העבריות הלך והתגבר חילול השבת: הצגות בלילות שבת, תזמורות המנגנות בשבת בבתי הקפה ועוד. נושאת הדגל במאבק נגד התרבות החילונית הייתה לשכת הרבנות המקומית, אך הצטרפו אליו גם אישים מקרב החוגים האזרחיים ובעיקר מראשי ועד הדר הכרמל, השכונה שהייתה ליבו של היישוב העברי החדש בעיר. למעשה התפתח כאן מאבק על שליטה וארגון של המרחב הציבורי הלאומי, באמצעות הצגת המאבק על השבת כמאבק לאומי, גם כלפי פנים. בשיבות ועד הקהילה הרימו קול כנגד "מכירת כרטיסים באופן פומבי גם בבתי קולנוע הנמצאים על אדמת הלאום".<sup>23</sup> מסופר על מיכאל אלניקוב, שבימי כהונתו כיושב ראש ועד הדר הכרמל עבר בעצמו בין בעלי בתי הקפה אשר סירבו להפסיק את נגינת התזמורת בשבת ואיים כי אם ימשיכו לעמוד בסירובם ידאג להפסיק את אספקת המים לעסקיהם, ולו במחיר העמדתו למשפט.<sup>24</sup>

שתי הדוגמאות מצביעות על יחס משתנה לערכים דתיים בהקשר של יצירת קולקטיב לאומי. בשתי הדוגמאות מדובר בניסיון להכפיף את חופש הפרט או הקבוצה לעקרונות הקהילתיים המתגבשים, עקרונות שבמידה רבה נקבעו בהתאם לאינטרסים משתנים וליחסי הכוחות הציבוריים. הניכוס של המאבק על השבת כחלק מהבניית הזהות הלאומית על ידי אנשים מרכזיים בהנהגה הציבורית הלאומית בעיר הפך אותו למאבק לגיטימי בתוך הציבור הלאומי, ואילו המאבק כנגד הפועלים היה למאבק דתי בין החוגים הלאומיים לחוגים הלא לאומיים, ולא זכה לגיבוי גם לא מצד חוגים לאומיים שהתנגדו לפועלים בתחומים אחרים. הפועלים מצידם השתמשו גם הם באופן גמיש למדי בטשטוש הגבול בין צו הקולקטיב הקהילתי לבין זכותם הפרטית לקיים את אורחות חייהם ועקרונותיהם. הפועלים העלו את נימוק השייכות לקולקטיב ועקב כך את דרישתם לקבל מימון מוועד הקהילה כשנאבקו על

22 בעניין המאבק על השבת ראו בהרחבה קדרון, בין לאום למקום (לעיל, הערה 6), עמ' 66-72.

23 אה"ח, 6/224, דוח תרצ"ב-תש"א, עמ' 24.

24 שם, עמ' 25. אספקת המים הייתה בשליטת ועד השכונה.



זכותם לקיים תרבות חילונית כחלק מהפרהסיה הלאומית-מזרנית, אבל התנגדו להישמע לאותו הקולקטיב במאבק על חוקת השבת, בשם הפגיעה בחופש הפרט.

המאבקים על הגדרת תחום הפרט ותחום הכלל בקהילה הלכו העמיקו. בקיץ 1932 סערו הרוחות בעיר לאחר שבעקבות החלטה של אספת הנבחרים נדרשו המועצות המקומיות וועדי הקהילות להקפיד על השבת ועל חגי ישראל כימי מנוחה ציבוריים בענפי העבודה והמסחר.<sup>25</sup> שאלת איסור הנסיעה ברכב פרטי בשבת בתחום השכונות העבריות עוררה סערה ציבורית עזה. לענייננו לא חשוב הוויכוח על השבת, אלא הנימוקים שהציג יושב ראש ועד הקהילה גוט לוי. לוי, אדם דתי באורחות חייו, בחר לנמק את תמיכתו בחוקי השבת לא בקדושת השבת או בחופש הפרט אלא בשמירה על הקהילה המתגבשת. כנגד הפועלים הוא טען שהם גורמים להרס הקהילה בחוסר הנכונות לפשרות ובחוסר ההבנה של הרגישות הנדרשת לשמירה על צביון יהודי בעיר מעורבת.<sup>26</sup>

בג' באלול תרצ"ב (1932) התקבלו בוועד הקהילה תקנות שמירת השבת. חותמת הוועד, ולא הרבנות, על התקנות נועדה לתת להן את התוקף הקהילתי והלאומי הראוי. התקנות כללו סגירת בתי עסק ומסחר בשבתות ובחגי ישראל, איסור תנועת מכוניות ועגלות ציבוריות בשכונות היהודיות והסדרת תשלומים לפני כניסת שבת וחג.<sup>27</sup> חוקה זו לא נאכפה מעולם. ועד הקהילה ובראשו גוט לוי דחה בתוקף ניסיונות של הרבנות להפעיל סנקציות חמורות על מפרי השבת ולהוציאם מהקהילה המאורגנת. הוועד הסתפק בסידור "רשימה שחורה" שבה יתחשבו "אם יפנו אל הוועד באיזה עניין".<sup>28</sup>

## מה "לאומי" יותר? חינוך ומיסי חינוך

מערכת החינוך העברית הייתה אחד הכלים המרכזיים לגיבוש קהילה לאומית ותודעה לאומית.<sup>29</sup> למעורבות ועד הקהילה במערכת החינוך העירונית הייתה

25 משה אטיאש, ספר התעודות של הוועד הלאומי לנכסות ישראל בארץ-ישראל: תרע"ה-תש"ח, 1948-1918, ירושלים 1963, עמ' 109.  
26 אה"ח, 224/6, פרטיכלים של הדיינים, ניסן, אב וראשית אלול תרצ"ב.  
27 אה"ח, 209/1, תקנות ועד הקהילה, ג' באלול תרצ"ב.  
28 אה"ח, 220/4, פרטיכל הוועד הפועל, אלול תרצ"ב.  
29 על מערכת החינוך העברית ראו לדוגמה: רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, ירושלים תשמ"ו; נירית רייכל, "אמונת המורה העברי בכוחו לעצב 'הודי-חדש' בארץ-ישראל (1882-1914)", דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, 19 (תשס"ב), עמ' 29-50, ובייחוד עמ' 45-47.

אפוא חשיבות רבה גם בגיבוש התודעה הקולקטיבית המקומית. טיבה של מערכת ריכוזית שהיא אינה מספקת את צורכיהם העקרוניים של כלל ילדי העיר, על פי אורחות חיים. המתח בין צורכי הפרט לצורכי הכלל בהקשר זה מתחדד עוד כאשר מערכת החינוך רואה עצמה ככלי להבניית תודעה קולקטיבית ולחינוך האוכלוסייה אבל חסרה את האמצעים הכספיים לכך. רשת החינוך העברית, ששאפה להיות רשת מרכזית, לא הייתה יכולה לממן את כלל מוסדות החינוך. כך התקיימו בערים מוסדות שמימנה הרשת, מוסדות שהיו חלק מהרשת אבל לא מומנו על ידה, ומוסדות שלא נכללו ברשת, דוגמת הכותאבים. מצב זה חייב מימון קהילתי של מוסדות חינוך, ועקב כך התעורר מאבק ציבורי בין קבוצות אינטרס שונות ובין האינטרס הקהילתי הלאומי. ועד הקהילה, כגוף לאומי, היה מחויב לדאוג לייצוג השאיפה לחינוך לאומי, אבל כגוף ציבורי מקומי הוא היה מחויב לדאוג גם לחינוך של כלל ילדי העיר היהודים. בין שתי מחויבות אלו נוצרו דילמות רבות הקשורות במחויבות הפרטים לקולקטיב ובמחויבות הארגון הקהילתי לפרט.

דילמה אחת נוגעת לקו המפריד הברור בין לאומי לשאינו לאומי, שכן ועד הקהילה מחויב היה לקריטריונים שהגדיר מנגנון החינוך העברי, ובמיוחד שילוב לימודי חול והוראה בשפה העברית, לפחות בחלק מהמקצועות. דרכו של ועד הקהילה בהקשר זה הייתה לצמצם את יכולת הבחירה של יחידים בקהילה ולנתב אותם למוסדות חינוך שבהם תמכה הקהילה, וכך להחיל עליהם את השפעת מוסדות הקהילה. צמצום יכולת הבחירה פעל כהתליך כלכלי ולא פדגוגי או אידיאולוגי, ולכן פגע בעיקר בחסרי היכולת הכלכלית בעיר. מוסדות פרטיים כגון ה"חדר" האשכנזי וה"כותאב" הספרדי, שלא היו חלק ממסגרת החינוך הלאומי ולכן נותרו מחוץ למעגל התמיכה הקהילתי, שירתו בעיקר את ילדי דלת העם. מלכתחילה היכולת של הנהגת הקהילה להשפיע על דרכם הפדגוגית או האידיאולוגית של מוסדות אלו הייתה מצומצמת ביותר. בניגוד למוסדות אלו, בבית הספר של רשת כ"ה, שגם הוא לא נחשב למוסד לאומי ושפת ההוראה בו הייתה צרפתית, למדו ילדי העילית הספרדית בעיר, ובהם בניהם של מנהיגי העדה הספרדית שהשתייכה למוסד הקהילה. המשימה שעמדה אפוא בפני הקהילה הייתה כפולה – שימור של העילית הספרדית במסגרת הקולקטיב הקהילתי מצד אחד, והחלת הקולקטיב על דלת העם הלא לאומית מצד אחר.

הפתרון הארגוני שמצא ועד הקהילה לדילמה זו היה יעיל: בקיץ 1926 החליטה ועדת החינוך של הקהילה לתמוך מבחינה כספית בבית הספר

של רשת כ"ח, אף שלא עמד בקריטריונים של החינוך הלאומי, בין היתר בזכות מנהל המוסד ד"ר יצחק נהון, שהיה דמות ציבורית ידועה וחבר ועד הקהילה. בית הספר נהג לתמוך בילדי עניים מבני עדת הספרדים ולממן את לימודיהם בו. ועד הקהילה החליט לתמוך בכיתות לילדי העניים בבית הספר תמורת התחייבות של ד"ר נהון להכניס לימודי עברית בגן הילדים של המוסד ובמכינת בית הספר.<sup>30</sup> בד בבד הופסקה התמיכה הכספית בכותאבים, ומצבם הכלכלי הלך והידרדר. התוצאה הייתה שהשלטונות הבריטיים סגרו את הכותאבים מאחר שלא עמדו בקריטריונים שהכתיבה מחלקת ההיגיינה הממשלתית. בכך הפעילה הקהילה מנגנון של חיזוק מוסדות חינוך שהיו חלק מהקהילה, או שביקשו לשמר אותם בקהילה, לעומת החלשת מוסדות שביקשו לשמור על עצמאותם. אחת התוצאות של מהלך זה הייתה עלייה במספר ילדי דלת העם שלמרות הכול סרבו להיכלל בקולקטיב הלאומי ופנו לבית הספר של המיסיון, שהציע חינוך חנם ברמה גבוהה וארוחה חמה.

בעיית הבחירה הפרטית במוסד חינוכי לא הייתה רק בעיית דלת העם ולא נגעה רק לקו המבדיל בין חינוך לאומי לחינוך לא לאומי, קו שכאמור הוגדרו לו קריטריונים ברורים לכאורה. גם בתוך חוגי "היישוב החדש" התעוררו דילמות שעיקרן המחויבות של הפרט לקולקטיב המתגבש – אם כי מכיוון אחר לחלוטין ומוכר היטב, של העדפת מוסד פרטי יוקרתי יותר על פני מוסד ציבורי. מאחר שהחינוך העברי הוגדר חינוך פרטי, תמיכת הממשלה בו הייתה מצומצמת לפחות עד שהוקמה מחלקת החינוך העירונית ב-1941.<sup>31</sup> תשלום מס חינוך קהילתי, ככל מיסי הקהילה הישירים, היה וולונטרי לחלוטין עד פרסום חוקת הקהילות ב-1928, וחסר אמצעי אכיפה אחר כך. למעשה עד להקמת מחלקת החינוך העירונית יש לראות במיסי החינוך מיסים וולונטריים. החזקת מוסדות החינוך והתמיכה בהם, ובמיוחד פתיחת כיתות מסובסדות עבור ילדי עולים או ילדי דלת העם, התבססו על תשלומי שכר לימוד, על סבסוד פנימי של רשת החינוך ועל שימוש במיסי קהילה אחרים.<sup>32</sup> הדילמה הפרטית הייתה אפוא בעלת אופי כלכלי מוכר עד ימינו אלו. התנאים שהציעו מרבית מוסדות החינוך הנתמכים היו קשים: בשנות

30 אה"ח, 224/7, פרטיכל הדיון בעניין בית הספר של כ"ח, אב תרפ"ו.  
 31 ועדת החינוך העירונית קמה בחיפה ב-1941. ראו קדרון, בין לאום למקום (לעיל, הערה 6), עמ' 129-135.  
 32 בשנת 1935 לבדה פתחה הקהילה במימונה שש כיתות חיצוניות לרשת החינוך בתוך מוסדות חינוך שהשתייכו לרשת כדי לענות על מצוקת ילדי העולים. שתי כיתות נפתחו בבית הספר עממי א', שתיים בבית הספר עממי ב' ושתיים בבית הספר לבנות "מזרחי". ראו אה"ח, 210/5, ריכוז מספרי תלמידים וכיתות לשנת 1935.

העשרים התארחו בתי הספר במבנים שכורים, וסבלו מצפיפות בכיתות וממחסור בריהוט. בשנות השלושים, כשגדלה הקהילה והתחזקה מבחינה דמוגרפית, החלו לבנות מבני קבע לבתי הספר, אבל מצבם המשיך להיות קשה והצפיפות בהם הייתה גדולה, בין השאר בגלל ריבוי העולים באותן השנים. בדוח משנת 1934 נמסר כי לא לכל הילדים היה כיסא לשבת עליו. מלבד בעיות הצפיפות ומצבם הירוד של המבנים סבלו בתי הספר גם ממצב תברואתי גרוע. הייתה בעיה קשה של גזת וגרענת, ולא היה טיפול בילדים בעלי צרכים מיוחדים.<sup>33</sup> השאיפה לחינוך טוב יותר הובילה את ההורים בעלי היכולת לשלוח את ילדיהם למוסדות פרטיים מחוץ לרשת, דוגמת הגימנסיה הדתית "יבנה" או בית הספר הראלי העברי, ביוצרים בכך קשיים כלכליים למוסדות החינוך הקהילתיים. "ילדי האמידים מסתדרים בבתי הספר הפרטיים", הלין בשנת 1926 זאב כרמי, מנהל בית הספר עממי א' שקלט את מרבית ילדי העולים, ודרש מהקהילה להרחיב את תמיכתה בבית ספרו.<sup>34</sup> החשש מעזיבת תלמידים המסוגלים לשלם שכר לימוד היה גדול, שכן מדובר במעגל קסמים שהותיר את המערכת הציבורית בעליבותה.<sup>35</sup>

לא תמיד היה אפשר להלין על מי שבחר במערכת החינוך הפרטית ולהאשימו בפגיעה בקולקטיב הלאומי המתהווה. מרבית ההורים שהתגוררו בשכונת הדר הכרמל ושחלקם שלחו את ילדיהם לבתי הספר הפרטיים שילמו מיסי שכונה מוגברים, מיסים ששימשו לתמיכה במפעלים קהילתיים בכל רחבי העיר ובכללם מפעל החינוך, בית החולים הקהילתי ומפעלי שיכון לעולים, והם ראו עצמם כמובילי המפעל הלאומי בחיפה. במיוחד נכון היה הדבר בנוגע לתלמידי בית הספר הראלי העברי, שהיה אחד מסמלי המהפכה הלאומית בעיר. את בית הספר ייסד הוועד הפועל הציוני על רקע "מלחמת השפות" שפרצה סביב מוסד הטכניקום ב-1913, ומאז ראה עצמו בית הספר כמוביל החינוך העברי. תנאי הלימוד בו היו טובים, ומיטב המורים בארץ מבני היישוב החדש לימדו בו.<sup>36</sup> הוא היה אחד משלושת המוסדות החינוכיים

33 אה"ח, 224/6, דוח תרצ"ב-תש"א.

34 אה"ח, 224/7, פרטיכל הוועד, ל' בתשרי תרפ"ו.

35 יש לזכור כי המערכת הציבורית מומנה באמצעות מיסים קהילתיים ומיסים לאומיים – שנגבו גם הם ממשלמי המיסים בקהילות, שכן לא הייתה גביית מיסים ישירה לוועד הלאומי ולמחלקותיו. המיסים הלאומיים הללו לא היה בהם די להחזיק את מוסדות החינוך, וגם בהם נדרש תשלום דמי לימוד.

36 על צוות המורים כגורם משיכה לבית הספר ועל אוירת הלימוד בו ראו לדוגמה: מרים בן פרץ (עורכת), אדם בשביל המדינה: זיכרונותיו של עו"ד משה בן פרץ, ירושלים 2014, עמ' 73-77.

העבריים היחידים שהעניקו תעודות בגרות שהיו מקובלות על הבריטים ושימשו כרטיס כניסה ללימודים גבוהים ומקצועיים.<sup>37</sup> תשלומי ההורים לבית הספר היו גבוהים, והוא ריכז אליו את ילדי העילית החדשה בעיר, בעיקר העילית שהזדהתה עם הרעיון הלאומי. הפיכתו של בית ספר פרטי לסמל לאומי וקהילתי קשורה כמוכן בתוכני הלימוד ובחינוך הערכי שהעניק בין כתליו, אבל היא גם תוצאה של מערך הכוחות החברתי-כלכלי שגיבש את המרכיבים של הזהות הלאומית החדשה בקהילה העירונית. תהליך זה אפשר לחוגים מסוימים בתוך המחנה האזרחי להעדיף את החינוך הפרטי על החינוך הציבורי, בלי להידרש למשמעות הקהילתית של בחירה זו וללא המתח האידיאולוגי בין מה שהוגדר "לאומי" לבין מה שהוגדר "שאינו לאומי".

### הפרטי והכללי בשעות חירום

שעות חירום הן כר פורה להתפתחות של שני תהליכים מנוגדים: האחד הוא העמקת הפערים החברתיים בשל יכולות הישרדות שונות של הפרטים, והשני הוא העמקת תחושת הקולקטיב כפועל יוצא של התארגנות משותפת כנגד איום משותף או מצוקה משותפת. אולם שעת החירום היא גם הזדמנות להגדרה מחודשת של גבולות חברתיים, ולמעשה ליצירת גבולות המתאימים להשקפת עולמם של הגורמים הדומיננטיים בחברה שהובילו את התארגנות החירום, עקב העמקת התלות הכלכלית והארגונית בהם. שתי הדוגמאות שאביא כאן, מימי שתי מלחמות העולם, נוגעות לשעות חירום שהיו משותפות לכלל האוכלוסייה האזרחית בעיר המעורבת ולא רק לאוכלוסייתה היהודית. ניצול שעת החירום להעמקת הקולקטיב הלאומי היה אפוא בחירה אידיאולוגית, המנוגדת למשל לאפשרות של העמקת הקולקטיב האזרחי-מקומי, ולכן לא מובנת מאליה.<sup>38</sup> האיום המשותף על העיר, שהיה קשור

37 בשנת 1923 קיבלו שלושה בתי ספר תיכוניים עבריים רשות מנדטורית לבחון את תלמידיהם בבחינה פנימית שתאפשר את קבלתם ללימודים גבוהים, בתוספת שנת לימודים אחת: הגימנסיה הרצליה, הגימנסיה העברית בירושלים ובית הספר הראלי העברי בחיפה. בשנת 1928 הסתייגה הממשלה מהבחינות הפנימיות ודרשה כי התלמידים יעמדו בבחינה חיצונית ממשלתית. בשנים שלאחר מכן התנהל מאבק עקרוני בין הגופים השונים על אופי ועל מהות בחינות הגמר בחינוך העברי, דיון שבעקבותיו הגיעו בסופו של דבר לידי האחדה של רף דרישות הסיום. ראו שמעון רשף ויובל דרוור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי: 1919-1948, ירושלים 1999, עמ' 80-84.

38 בירושלים בימי מלחמת העולם הראשונה הייתה מידה מסוימת של שיתוף פעולה אזרחי בין התושבים היהודים ובין התושבים הערבים וכן פעולה אזרחית של העירייה, אף שגם בירושלים לא הצליחה לצמוח הנהגה אזרחית משותפת בימי המלחמה. ראו Abigail

בהיערכות למצוקות המלחמה, לא היה לאומי בהגדרתו ולא היה קשור במתח בין שתי האוכלוסיות הלאומיות השונות בעיר. העמדתה של ההתגוננות האזרחית כהתגוננות לאומית וניכוסה לצורך יצירת הקולקטיב הלאומי היו קשורים בדומיננטיות וביכולת הארגונית של היישוב החדש בחיפה, שעלו על אלה של ארגוני היישוב הוותיק בעיר ושל ארגונים מקומיים אחרים ובמיוחד השלטון המקומי.

ימי מלחמת העולם הראשונה היו ימים של ראשית הדרך בהתבססותו של היישוב החדש בארץ בכלל ובערים המעורבות בפרט. היישוב החדש היה מועט במספרו, ועדיין נטול ארגון ארצי לאומי. להתארגנות המקומית הייתה אפוא חשיבות רבה בהתבססותו של הנרטיב הלאומי במישור המקומי. היישוב היהודי בחיפה ערב המלחמה מנה כ-3,000 נפש מתוך כ-23,000 נפש (על פי אומדן טורקי), כלומר כ-13 אחוזים מכלל אוכלוסיית העיר.<sup>39</sup> נתוני גידול האוכלוסייה מעידים כי מרבית היישוב היהודי בעיר היה חדש בה.<sup>40</sup> יישוב חדש זה החל להתבסס מבחינה ארגונית וכלכלית עוד טרם המלחמה.<sup>41</sup> בימי המלחמה הוביל ועד העדה האשכנזית הלא חרדית, שהיה למעשה ועד של היישוב החדש, את הארגון הקהילתי בעיר ובכך ביסס את הנרטיב הלאומי וגם התווה את גבולות הקולקטיב הלאומי החדש ואת עקרונות פעולתו.<sup>42</sup> בראש הוועד עמד נתן קייזרמן, מנהל סניף בנק אפק בעיר, שקרבתו לעמדות המפתח הכלכליות של היישוב החדש בעיר העניקה לוועד את יתרונו בשעת החירום. גוף זה היה דומיננטי בהשוואה לשלטון

Jacobson, "A City Living through Crisis: Jerusalem during World War I", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 36, 1 (2009), pp. 73-92

39 יש לזכור כי במפקדים עות'מאניים נספרו בדך כלל רק נתינים עות'מאנים. ראו אלכס כרמל, "חיפה בסוף התקופה העות'מאנית", מרדכי נאור ויוסי בן-ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים תש"ן, עמ' 2-19 ובייחוד עמ' 12-13. על פי עזיאל שמלץ, המנתח אחרת את הנתונים העות'מאניים, היה שיעור היהודים נמוך יותר. ראו עזיאל שמלץ, "האוכלוסייה הכללית בארץ ישראל", מרדכי אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים 1991, עמ' 17-47, ובייחוד עמ' 20.

40 על פי זאב וילנאי גדל שיעור היהודים בעיר מ-3 אחוזים ב-1830 ל-10 אחוזים בסוף המאה. ראו זאב וילנאי, חיפה בעבר ובהווה, תל אביב 1932.

41 ענת קדרון, "ועד העדה וכינון קהילה על-עדית בחיפה במלחמת העולם הראשונה", *עיונים בתקומת ישראל*, 19 (2009), עמ' 401-424 ובייחוד עמ' 406-407.

42 עד 1913 פעל בעיר ועד משותף לשתי העדות, אולם הוא התפרק ערב המלחמה בגלל סכסוכים עם ראשי הציבור האשכנזי-חרדי. ראו "סקירה היסטורית", דאר היום, לו, כ"ג באלול תרע"ט (18.9.1919).

המקומי בעיר, שכן העירייה בימי המלחמה סבלה מחוסר תקציב, והתאפיינה בהיעדר יוזמה ובחוסר פעולה בזמן המשבר.<sup>43</sup>

אחת הסוגיות המדגמות את המתח בין הפרטי לכללי ורתימתו לביסוס הנרטיב הלאומי קשורה לפליטים שהגיעו לעיר כבר בראשית המלחמה. לכאורה מדובר במצוקה אישית של אנשים שנקבצו לעיר מסיבות שונות שגרמה המלחמה. בזמנים כתיקונם ודאי היו מסתייעים אנשים אלו במנגנוני הסיוע העדתיים היהודיים. ואולם חולשתם הכלכלית של מנגנונים אלו בעיר, וריכוז ארגון הסיוע ומשאבי הסיוע הכספיים החיצוניים (כספי תרומות שהעביר הברון רוטשילד או כספי הסיוע האמריקניים שהגיעו החל מאוקטובר 1915) בידי ועד העדה העברית, גרמו ליחס שונה למצוקת הפליטים ולמינום לפי קריטריונים חדשים, התואמים את הנרטיב הלאומי אבל גם מגדירים תחומים חדשים של אחריות קולקטיבית ושייכות לקולקטיב.

כך, לדוגמה, הבחינו בין פליטים שהגיעו בתחילת המלחמה בעיקר מהגליל והיו מבני הקהילות החרדיות לבין אלו שהשתייכו לחוגי הפועלים. הדיון סביב התמיכה בפליטים אלו העלה על פני השטח שאלות הקשורות בהגדרה החדשה שביקש היישוב החדש לנסח בעניין השייכות והאחריות של החברה היהודית המקומית ביחס לאוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בכלל וביחס לעצמה בפרט. דיון זה התחדד, שלא לומר התאפשר, בגלל המצוקה הכלכלית והצורך לתעדף את התמיכה. בקיץ 1914, באספה הכללית, דנו בפליטים שהגיעו לעיר בעיקר מטבריה ומצפת, ערי היישוב הישן, מתוך דחיית אורחות חייהם: "והעניים האלה הם טרחנים גדולים ויש ביניהם שנוררים רבים שאומנותם בכך [...] וגם קופתנו אינה מספיקה למלאות אחר כל דרישותיהם".<sup>44</sup> לעומת זאת, כשמדובר בפליטים פועלי יום, שנקבצו אל העיר בחיפוש אחר פרנסה, אין הפרוטוקולים מעלים התלבטות בנוגע לצורך לסייע להם. סביר להניח כי מרבית הפועלים נקלטו במעגלי התמיכה של ארגוני הפועלים שהיה להם בית תבשיל וקופת מלווה והם העניקו סיוע במציאת עבודה; אך כאמור, גם ארגונים אלו התקיימו בזכות סיוע של ועדת התמיכה הקהילתית, דוגמת התמיכה בבית התבשיל, או ייזום עבודות

43 מחמוד יזבק, "חיפה בשלהי השלטון העות'מאני, 1870-1914: סוגיות נבחרות בתולדות המנהל והחברה", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, תשנ"ב, עמ' 113-116.

44 אה"ח, 220/10, פרטיכל ישיבות ועד העדה העברית בחיפה תרע"ד-תרע"ה, י"ז בתמוז תרע"ד.

ציבוריות באמצעות כספי התמיכה החיצוניים. ברישומי ועדת התמיכה נכתב כי במתן עבודות הסלילה על הכרמל לא נשארו פועלים מובטלים בעיר.<sup>45</sup> התייחסות זו, המבחינה בין בני היישוב הוותיק, שפרנסתם הייתה מתרומות ומחלוקה ונשמטה בגלל המלחמה, לבין בני היישוב החדש, היצרני, לא הייתה רק העדפה כלכלית של גורמים יצרניים לעומת גורמים לא יצרניים, העדפה הנטועה בהשקפת העולם המודרנית-לאומית. הפועלים המאורגנים נהנו גם מתמיכת הקהילה בתשתית הארגונית שלהם וגם מנגישות גבוהה יותר לעבודות הציבוריות הקהילתיות באמצעות לשכת העבודה הפועלית. במישור הפרטי, למרות ההבדלים הברורים ביניהם, גם הפועל וגם בן חברת החלוקה היו תלויים לפרנסתם באחרים ולא היו בעלי בסיס כלכלי משל עצמם. במישור הקולקטיבי הסקטוריאלי, גם ארגוני חברת החלוקה וגם ארגוני הפועלים לא הצליחו ליצור תשתית כלכלית שיכולה הייתה לסייע לחבריהם לצלוח משבר עמוק כמשבר המלחמה. מפתח ההישרדות עבור פרטים אלו היה נעוץ בשייכות העקרונית לקולקטיב שהגדיר הארגון הלאומי בעיר, וביכולות של ארגון זה לפעול לפי הגדרות אלו וליצור בו תלות כלכלית-ארגונית. ועדת התמיכה החליטה בסופו של דיון להקצות משאבים לתמיכה בכלל הפליטים "כי אי אפשר [...] תומכים בהם גם ביפו וירושלים, ולמה נדמה אנו לסדום ולעמורה".<sup>46</sup> את גובה התמיכה וטיבה לא פירטו, וכן לא נמצאו רישומים המבחינים בין פליטי היישוב הישן שהגיעו לעיר ובין הפועלים שנקבצו אליה. אולם עצם הדיון, וכן הנימוקים והביטויים שהושמעו בו, מלמדים על תחילת העמדתם של העקרונות הלאומיים בבסיס הקולקטיב: התמיכה אושרה בסופו של דבר לא מנימוק עקרוני של אחריות מוסרית או שייכות אידיאולוגית, אלא מחוסר הרצון להצטייר ביחס לאחרים כ"סדום ועמורה".

במחצית השנייה של 1917 החלו להגיע לעיר פליטים מבין מגורשי יפו ותל אביב. לחיפה הגיעו כ-400 משפחות פליטים ספרדיות ו-130 משפחות אשכנזיות.<sup>47</sup> לא כולן היו מבני היישוב החדש הלאומי; רובן המכריע של משפחות הפליטים היו דווקא מבין המשפחות מעוטות היכולת, בנות היישוב הוותיק ביפו, שלא יכלו לדאוג לעצמן ונזקקו לתמיכת ועד ההגירה. סיפור

45 אמירה זו מייפה את המציאות, מאחר שהיא נוגעת רק לפועלים המאורגנים שעבדו תמורת שכר נמוך, ראו דוד דה פריס, "תנועת הפועלים בחיפה, 1919-1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ ישראל המנדטורית", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1991, עמ' 49-53.

46 שם.

47 הארכיון הצינוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J90, דוח ועד ההגירה בטבריה, 10.6.1917; שם, L90/252, ועד ההגירה בחיפה אל ועד ההגירה בטבריה, א' באלול תרע"ז.



הפינוי של יפו ושל תל אביב היה אחד הסיפורים המכוננים בעיצוב תודעת המסוגלות של היישוב הלאומי החדש להתמודד עם הגזרות הקשות שהנחית עליו ג'מאל פאשא, גזרות שהבסיס להן בנרטיב זה היה לאומי – חלק מהמאבק של ג'מאל פאשא בציונות ובתנועה הציונית. הדיון בשאלה אם מדובר בפינוי שהתבקש ממצב הלוחמה או בניצול המצב לצורך גירוש לאומי הוא מחוץ לתחום מאמר זה,<sup>48</sup> ולענייננו די שנדגיש כי תחושת האחריות הלאומית, גם בקרב בני היישוב החדש בעת התרחשות הדברים, לא הייתה מובנת מאליה, ופעמים רבות נתפסה המצוקה כמצוקתם הפרטית של אנשי יפו ולא כמצוקה לאומית.<sup>49</sup> בניגוד לדיונים בנוגע לפליטים מתחילת המלחמה, התגייס עתה הארגון הקהילתי בחיפה ללא היסוס לסייע לפליטי יפו ותל אביב שהגיעו לעיר. מדוח ועד ההגירה עולה שלמהגרים סודר דיור ולכולם נמצאה עבודה.<sup>50</sup> הפרוטוקולים של הוועד מאותה התקופה מציגים תמונה מלאה של התגייסות לאחריות לאומית ותיאורים בני הזמן זוקפים זאת לזכותם של אנשי חיפה. בעיתון דאר היום נכתב כי "בני חיפה הצטיינו בהכנסת אורחים".<sup>51</sup> בוועד התייחסו אל הפעולה כאל "שעתה חיפה של הקהילה" – והתכוונו לגילוי האחריות הלאומית ולא ליכולת הכלכלית והארגונית של חיפה שאפשרה קליטה מוצלחת בשלהי המלחמה, או לעובדה שב-1917 כבר ביסס ועד הקהילה העברי את שליטתו בכלל כספי הסיוע בעיר. ההסמלה הלאומית של הסיפור וניכוסו לנרטיב הלאומי של הקהילה בעיר פוסחים על השאלה אם אומנם מדובר בהכרת אחריות לאומית של יהודי חיפה או שמא בהבניית תודעה בשל התגייסות הנהגת הקהילה למשימה. אף שלא מצאתי התייחסות של אנשים פרטיים או עדויות על הצורך לשכנע את אנשי העיר להתגייס למשימת הקליטה או לכפות זאת עליהם, קשה להניח שאנשי חיפה היו שונים באופן מהותי משאר אנשי

48 במאמר זה נשתמש במונחים "גירוש" ו"מגורשים", המתאימים לרוב הזיכרונות של בני התקופה ומשמשים גם בהבניית תודעה. וראו, לדוגמה, גור אלרואי, "גולים בארצם? פרשת מגורשי תל-אביב ויפו בגליל התחתון, 1917-1918", קתדרה, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 135-160 ובייחוד עמ' 138-143; שביט וביגר, ההיסטוריה של תל-אביב (לעיל, הערה 3), עמ' 11.

49 הדים לכך אפשר למצוא בסיפורו של יוסף חיים ברנר "המוצא", המתאר את קשיי הפליטים בחדרה. ראו יוסף חיים ברנר, "המוצא", כל כתבי י"ח ברנר, תל אביב 1951.

50 אצ"מ, J90, דוח ועד ההגירה בטבריה, 10.6.1917; אצ"מ, L2/610, דוח טהון, תרע"ט. שלא כפי שנכתב בדוח, מצב הפליטים בעיר היה קשה: הם שוכנו בצפיפות ורבים מהם סבלו ממחלת המלריה, אולם מצבם היה טוב לאין שיעור ממצב הפליטים שהגיעו לגליל התחתון, לזיכרון יעקב ולחדרה. ראו קדרון, "ועד העדה" (לעיל, הערה 41), עמ' 417-419. דאר היום, מא, כ"ט באלול תרע"ט (24 בספטמבר 1919).

הארץ, ובכללם בני מושבות היישוב החדש, שלא היו שותפים באותו הזמן לראיית מצוקת פליטי יפו ותל אביב כחלק מהמאבק הלאומי דווקא. הד לכך שמדובר בתהליך הבניית תודעה ויצירת גבולות קולקטיבי אפשר למצוא במכתב תלונה ששלח ועד ההגירה בעיר לוועד המרכזי בטבריה, על שאפשר למצוא עוד מקומות עבודה לפליטים "אבל רוב המהגרים לא רוצים ללכת לעבוד".<sup>52</sup> פליטי טבריה וצפת מראשית המלחמה כונו "שנוררים שאמנותם בכך" וכמעט לא זכו לתמיכה, ולעומת זאת אנשי יפו, שגם חלקם לא ענו על דרישות הנרטיב הלאומי או היצרני-מודרני, הוכרו כמשימת התגייסות – כזו המנסחת את הסיבות וההצדקות למתן תמיכה ולתחושת אחריות ובאמצעות כך מגדירה מחדש את גבולות השייכות של הפרטים ושל הקולקטיב.

הדוגמה השנייה, מימי מלחמת העולם השנייה, מציבה היבט אחר של היחסים בין הפרטי לבין הכללי בהקשר הקהילתי. בניגוד לשנים המוקדמות של מלחמת העולם הראשונה, שבהן הונחו היסודות לקהילה עברית בעיר, בימי מלחמת העולם השנייה כבר הייתה הקהילה העברית בחיפה מוסד קיים ודומיננטי בציבוריות היהודית והעירונית כאחד. כפי שכבר צוין, ועד הקהילה ביסס את מעמדו גם בזכות חוקת הקהילות הבריטית, והשתמש במעמד זה כדי להרחיב את האוטונומיה הקהילתית ואת מערך השירותים, שערב המלחמה כבר הקיף כמעט את כל יהודי העיר. מרבית יהודי העיר התפקדו לכנסת ישראל ולכן ראו עצמם לפחות מבחינה ארגונית כחלק מהקהילה. במפקד ועד הקהילה מ-1938 נמנו בעיר 54,415 יהודים, שהיו 52 אחוזים מתושבי העיר.<sup>53</sup> שיעור המשלמים את מיסי הקהילה בשנות המלחמה נע בין 67.5 אחוזים ל-79 אחוזים.<sup>54</sup> לכאורה נראית רתימה ארגונית טובה של החברה היהודית למוסדות הקהילה, אולם פרמטרים אלו אינם מצביעים בהכרח גם על זיקה עמוקה יותר לקהילה המקומית ולנרטיב הלאומי שלה. פרמטרים אחרים מורים דווקא על שיעורים נמוכים של שותפות וולונטרית בארגון. למשל, בבחירות לוועד הקהילה ב-1942 הצביעו 50 אחוזים בלבד מכלל בעלי הזכות הבחירה בעיר, שיעור שנחשב נמוך באופן מדאיג.<sup>55</sup>

52 אצ"מ, L90/252, ועד ההגירה בחיפה אל ועד ההגירה בטבריה, א' באלול תרע"ז.

53 אה"ח, 247/5, 288/3, מפקד ועד הקהילה.

54 ואולם בשנת תש"ב עמד שיעור משלמי המס על 86.1 אחוזים, אולי בגלל הבחירות לוועד הקהילה שהתקיימו באותה השנה. הנתונים לקוחים מאה"ח, 218/22, 247/4, דוחות כספיים של הוועד.

55 אה"ח, 27/89, תיקי בר רב האי, נתוני הבחירות. נתונים אלו נחשבו נמוכים במיוחד לנוכח העובדה שזמן קצר קודם לכן נערכו בחירות להסתדרות ובהן הצביעו כ-90 אחוזים מ-20,000 הפועלים שהתפקדו בעיר.

מצוקות המלחמה העמידו שוב למבחן את המחויבות לקולקטיב הקהילתי ואת האחריות החברתית כלפיו. תוצאות מבחן זה היו משמעותיות מאוד לקהילה העברית לקראת המבחנים שנכוננו לה במאבק על הקמת המדינה, שכן התגוננות משותפת מפני איום משותף, גם אם היא תולדה של חוסר ברירה עקב היעדר אלטרנטיבות או של הצורך באיגום משאבים, יוצרת או מחזקת גבולות קולקטיבי, חוויות משותפות ותחושת שייכות.

העניין התעורר באופן חד ביותר משעלתה על סדר היום הציבורי סוגיית פינוי הילדים מן העיר ומאוחר יותר פינוי אוכלוסייה אזרחית בכלל. בשאלות אלו, שעבור האדם הפרטי נתפסות כסוגיות של חיים ומוות, הגדרת הקולקטיב שאליו נדרש האדם למחויבות ומידת הזיקה אליו הן משמעותיות במיוחד. את הרעיון להכין תוכנית מגירה לפינוי ילדי העיר העלה מושל המחוז הבריטי כבר עם פרוץ המלחמה בפני יושב ראש הקהילה משה גוט לויך, בגלל חשיבותה האסטרטגית של העיר. בוועד הקהילה הרימו את הכפפה והכינו תוכנית מגירה שהקיפה את מערכת החינוך היהודית בעיר. במסגרת התוכנית אותרו מקומות אפשריים לפינוי והוכנו צוותי ליווי לילדי בתי הספר מכיתה ה' אם יפוננו.<sup>56</sup>

התוכנית הפכה לאפשרות ממשית בפעם הראשונה ביוני 1940, עם הכרזתו של בניטו מוסוליני על הצטרפותה של איטליה למלחמה לצד גרמניה, ואז הורחבה מפינוי מסודר של ילדים לפינוי של כ-20,000 איש שהוגדרו אוכלוסייה אזרחית חלשה: ילדים, זקנים, חולים ואימהות עם תינוקות.<sup>57</sup> הבריטים תמכו בתוכנית זו אך לא מימנו אותה, וכך גם המוסדות הלאומיים.<sup>58</sup> מהר מאוד התברר כי גם תחושת האחריות הלאומית הארצית הייתה בעלת אופי סקטוריאלי, ומכל מקום האפשרות לפעול על פיה הייתה מוגבלת. הקהילה ביקשה לפנות את ילדיה אל העמק, רחוק מהסכנה, אולם המשקים ההסתדרותיים החליטו שלא לקבל באופן פרטי "מחוז להורי חברים וגם זאת רק ממקומות שיוכרזו כמקומות פינוי, ולילדים בני אח או אחות של חבר, בגיל עד 6. כל קליטה נוספת – תלויה בתשלומי המוסדות".<sup>59</sup> המשקים הציעו להקים בצמוד להם מחנות אוהלים שיוכלו לקלוט כ-7,000

56 לתוכנית המפורטת ראו אה"ח, 287/1, יושב ראש ועד הקהילה אל מנהל מחלקת החינוך בירושלים, 5.9.1939.

57 אה"ח, 283/5, דוח סולוביצ'יק, פרטיכל ועדת המצב, 9.6.1940.

58 ועדת המצב שליד הוועד הלאומי אומנם החליטה על תוכנית פינוי ארצית אך בהיעדר תקציב הודיעה כי עלות הפינוי תחול על ההורים וכי הורים בעלי יכולת יסבסדו בתשלומיהם גם את מעוטי היכולת. ראו אה"ח, 283/5, פרטיכל ועדת המצב, 19.6.1940.

59 אה"ח, 283/5, דוח סולוביצ'יק, פרטיכל ועדת המצב, 9.6.1940.

ילדים, אבל הקהילה נדרשה לתשלום כספי גבוה לשם כך. קו זה של משקי ההסתדרות תואם במידה מסוימת את הקו שנקטה מועצת הפועלים בעיר, שהחליטה לפעול למניעת עזיבה של העיר מתוך ההערכה שפינוי העיר משמעו חורבן היישוב כולו, הערכה שאומנם העמידה שיקול לאומי כללי אך התעלמה ממצוקת הקולקטיב החיפני.<sup>60</sup> כלומר, הנרטיב שבאמצעותו הגדירה הקהילה העברית המקומית בעיר את זהותה, הנרטיב הלאומי הכללי שנסמך על סיוע "לאומי", חיפוני לקהילה, התגלה כרופף מאוד בשעת צרה.

מוסדות הקהילה עמדו בפני דילמה כפולה: מצד אחד עמד הצורך לצמצם את העלות הכספית של תוכנית הפינוי. משפחות שיכולות היו למצוא פתרון לעצמן ולילדיהן הורידו את עולן מכתפי הקהילה ולכן לכאורה היה על הקהילה לעודד זאת. ואולם האינטרס של הנהגת הקהילה היה הפוך לגמרי, שכן גם כאן עמד על הפרק המימון הציבורי הוולונטרי, מימון שנשען כולו על מי שיכולים היו לדאוג לבני משפחותיהם באופן עצמאי, לפחות מן ההיבט הכלכלי. לקהילה לא היו כספים עודפים למימון פרויקט יקר ולא מתוכנן זה, ולכן נדרשה גבייה נוספת באמצעות מיסי חרום, מיסים שכמובן היו וולונטריים לחלוטין. היבט נוסף שבגללו ביקשו במוסדות הקהילה למנוע בריחה בלתי מבוקרת מהעיר היה הרצון למנוע אווירת אי-סדר ופניקה שהייתה מקשה את ההתגוננות האזרחית וממילא הייתה מותירה לנפשה את האוכלוסייה החלשה יותר והמאורגנת פחות.

התוכנית שהוכנה לפינוי הילדים התייחסה ל-10,000 ילדי הגנים ובתי הספר שהיו באותה העת בעיר. התוכנית הביאה בחשבון שכ-1,000 מהם יפונו על ידי הוריהם באופן פרטי, אולם מבין הנשארים נותרו עוד כ-4,000 בגיל המיועד לפינוי (התוכנית כללה בשלב הראשון ילדים בני 10-15 בלבד שיפונו במסגרת בית ספרית וללא הוריהם), ומהם הגדירה ועדת החינוך 1,200 ילדים שבאו ממשפחות מצוקה שלא יכלו להשתתף בהוצאות ופינויים דרש מימון.<sup>61</sup> אנשי חיפה שהייתה להם האפשרות לעזוב באופן עצמאי את העיר עמדו בפני דילמה אישית מורכבת ביותר שהעמידה את העדפותיהם ויכולותיהם האישיות בשאלת העזיבה אל מול הדרישה לגילוי אחריות קהילתית והישמעויות למוסדות הקהילה.<sup>62</sup> כבר ביוני התמודדה הקהילה

60 אליהו בילצקי, ביצירה ובמאבק: מועצת פועלי חיפה, 1921-1981, תל אביב 1981, עמ' 237-238.

61 אה"ח, 281/7, 283/5, תיקי ועדת המצב; שם, 90/11, פרטיכל הוועדה היישובית.

62 בדיון בנושא בשלהי יוני הועלה החשש כי "עזיבת התושבים [את חיפה] העלולה להתגבר ואם לא יארגנוה ליהפך לתנועת פליטים על כל הסכנות החבויות בה". בין היתר דנו

עם זרם הולך וגובר של עוזבים. ב־15 וב־24 ביולי 1940 הפציצו מטוסים איטלקיים את העיר. בהתקפות נהרגו עשרות אנשים, והחשש מפני מנוסה חסרת סדר גבר.<sup>63</sup> גל נוסף של עזיבה התחולל באביב 1941 עם התקרבות גייסותיו של הגנרל הגרמני רומל לגבולה הדרומי של ארץ ישראל.<sup>64</sup> מוסדות הקהילה השקיעו מאמץ רב בהסברה ובחיזוק פעולת ההתגוננות האזרחית בעיר, ובכלל זה פעולת מקלוט נרחבת, כדי למנוע בריחה לא מאורגנת של בעלי היכולת מהעיר.<sup>65</sup> בסופו של דבר מרבית אנשי חיפה לא עזבו את העיר, והקהילה הפגינה חוסן קהילתי מרשים. בדיוני הקהילה הדגישו חוסן זה לעומת עזיבה המונית של תושבים בקרב הקהילה הערבית לכפרים שמוסביב ולשכם.<sup>66</sup>

הישארות אנשי חיפה בעיר לא קשורה רק בחוסן קהילתי או בתחושות של אחריות קהילתית ושל שייכות לקולקטיב. ללא ספק מאמצי הארגון של הנהגת הקהילה וקבלת האחריות בשעת החירום היו בעלי משמעות מרכזית, וכך גם האפשרויות המצומצמות שעמדו בפני התושבים היהודים. גם לבחירה האישית להישאר ולשמור על הרכוש, על מקור הפרנסה ועל שגרת החיים ככל האפשר היה משקל בהתנהגות קהילתית זו. זאת ועוד, היעצרות צבאות רומל בצפון אפריקה והעובדה שהעיר לא הופצצה שוב השפיעו לבטח על

באפשרות שהמקדמים לעזוב יתפסו את כל המקומות האפשריים לפינוי וימנעו יציאה מסודרת ובוטא חשש מבהלה "שתהרוס את חיינו". ראו אה"ח, 283/5, פרטיכל ועדת המצב, 20.6.1940.

63 ההפצצות בחיפה נמשכו גם באוגוסט ובספטמבר באותה שנה, וכן בקיץ 1941, בזמן הפלישה הבריטית לסוריה הוישאית. ב־9 בספטמבר 1940 הופצצה גם תל אביב, הפצצה שבה נהרגו כמאה איש, רבים נפצעו ונגרם הרס רב.

64 באפריל 1941, בעקבות התקפת הנגד של רומל שהחלה חודשיים קודם לכן, הודיעו השלטונות הבריטים לוועד הקהילה כי הם מתכננים להוציא את כל האוכלוסייה האזרחית הבריטית מן העיר ורמזו כי מוטב לקהילה היהודית לשקול את הדבר גם היא. ראו אה"ח, הודעת הוועד הלאומי, יוני 1941; שם, 90/11, תיקי בר רב האי, פרטיכל הוועדה היישובית. כזכור, הגרמנים הגיעו לאל-עלמיין בקיץ 1942, ואז עלה מאוד החשש לנפילת הארץ בידי הגרמנים. קרב אל-עלמיין, שהתחולל כחודשיים לאחר מכן ונסתיים בניצחון בריטי, שינה לחלוטין את מצב העניינים הזה.

65 בקיץ 1940 הוציאה הקהילה 3,000 לא"י על בניית מקלטים בבתי הספר בעיר, הוצאה שיצרה גירעון תקציבי. גירעון זה הוא משמעותי מאחר שהוועד, בהיותו מוסד רשמי של כנסת ישראל, היה מחויב באיזון ובאישור תקציבו על ידי מושל המחוז הבריטי. בחודשים הבאים הרחיבה עוד הקהילה את בניית המקלטים באמצעות הלוואה שלקחה מבנק מסד ותשלומי הורים וולונטריים. ההוצאה הכספית של הקהילה למקלוט הסתכמה ב־2,757 לא"י. ראו אה"ח, 223/9, דין וחשבון, 14.7.1940.

66 אה"ח, 90/11, תיקי בר רב האי, פרטיכל הוועדה היישובית. רבים מן התושבים הערבים בחיפה היו מהגרים שבאו מכפרים ומערים שבהינטרלנד החיפני ולכן למעשה שבו למקומות מוצאם.

בחירה אזרחית זו. התוצאה של ההיערכות הקהילתית הזאת תרמה בוודאי לתחושת המסוגלות הקולקטיבית שהייתה עתידה לעמוד לקהילה זמן קצר אחר כך, בימי המאבק להקמת המדינה.

## סיכום

המתחים הידועים בין אינטרסים פרטיים לבין הקולקטיב התעצמו מאוד בחיפה המנדטורית בגלל המאפיין הדמוגרפי של המרחב כמרחב עירוני ומעורב, ובגלל המאפיין הפוליטי של התקופה, ימי גיבוש הקולקטיב הלאומי בארץ והנרטיב המכונן אותו. בניסיון הלאומי להגדיר מחדש גבולות זהות במישור העירוני המקומי ולעבור מזהות עדתית/אתנית-דתית-מקומית לזהות לאומית-מקומית, היה תפקיד מרכזי לארגון הקהילתי המוסדי וליחסי הכוחות שפעלו בתוכו. אחת הבעיות המרכזיות הנוגעות למתח הנובע מהפעלת סמכות הקולקטיב על היחיד קשורה במבנה הכוח של הממסד הציבורי הן מבחינת עוצמתו הממשית והן מבחינת הבסיס החוקי לפעולותיו. בקהילה הלאומית המתגבשת בעיר המעורבת היו שתי נקודות אלו נקודות חולשה בשנים הראשונות שאחרי מלחמת העולם הראשונה. הקהילה הלאומית שביקשה, כאמור, להחיל את עצמה גם על הקהילה הוותיקה בעיר עדיין הייתה קטנה מספרית, והממסד הציבורי שביקשה להקים – כלומר ועד הקהילה – הסתמך על הצורך הבריטי בייצוג יהודי משותף יותר מאשר על תחושת קהילתיות פנים-יהודית. עד שחוקקה חוקת הקהילות בראשית 1928, הבסיס החוקי לפעולת הוועד נשען על סנקציות חברתיות לא מוגדרות לחלוטין, והיה רופף. התחזקות כוחו של הממסד הלאומי לאורך השנים נבעה לא רק מהרחבת בסיסו החוקי (שנותר בעל יכולת אכיפה ממשית מוגבלת) אלא גם מההתחזקות הדמוגרפית ולכן גם הארגונית של הקהילה. עקב כך, הכוחות המאחדים התבססו למעשה על יצירה והעמקה של תלות ארגונית במוסדות הקהילה ועל הניסיון לגיבוש תודעת שייכות לאומית ואחריות קהילתית לאומית באמצעים תרבותיים ואחרים.

כוחו המתגבר של היסוד החדש בעיר, בעל ההכרה הלאומית והמודרנית-אירופית, צבע חלק מהמתחים בין הפרטי לכללי בצבעים של יחסי רוב-מיעוט, והתבטא בניסיון לרתום את המיעוט למסגרת הכללית. אולם מאחר שמדובר בתהליך של התגבשות מחודשת של הגדרת הכלל כקולקטיב לאומי, גם עקרונותיו ויחסי הכוחות של קולקטיב לאומי זה נמצאו בתהליכי גיבוש. כך נוצרו לא רק צירי מתח על רקע הניגוד בין לאומי לשאינו לאומי,

בין ותיק לחדש, בין רוב שהיה למיעוט לבין רוב חדש, אלא גם מתחים בתוך הכלל הלאומי על רקע של שונות תרבותית – אירופית לעומת מזרחית – ושל שונות ערכית בנושאים כגון מקומה של הדת בפרהסיה הלאומית או חשיבותה של השפה המקומית (הערבית במקרה זה). התגבשות ההגדרות ה"לאומיות" לפרקטיקות של חיי יום-יום גררה מאבקים בין קבוצות אינטרס שונות ועוררה מתחים בין יחידים שלא ראו עצמם חלק מתהליך זה כלל או לא קיבלו את דעת הרוב הממסדי, ובין הארגון הממסדי שכאמור לא ביקש רק לייצג את החברה היהודית החיפנית אלא גם להוביל את תהליכי השינוי שעברה ולהעניק להם הגדרות לאומיות.

יחסי הכוחות הפוליטיים והכלכליים בקהילה הם שהשפיעו על האופן שבו הגדיר הממסד הקהילתי את המתחים בין הפרטי לכללי. אינטרסים פרטיים או סקטוריאליים שהוגדרו כלאומיים זכו לכרטיס של שייכות לגבולות הקולקטיב החדש, והמאבק עליהם הוגדר כמאבק על הדרך הלאומית. לעומת זאת, כאשר מאבקי אינטרסים הוגדרו כמאבקים בין לאומי לשאינו לאומי (ולא כמאבקים על הדרך הלאומית עצמה), הפך האינטרס שהוגדר כלאומי לאינטרס מחייב עבור הכלל כולו, וכך הוגבר המתח בין הפרטים, שלא תמיד הזדהו עם מה שהוגדר כאינטרס לאומי, ובין הכלל המתגבש. כך למשל, הניסיון ללמד ערבית בתוך הקהילה הלאומית וכחלק מפעולותיה, ככלי פרקטי ומתוך אידיאולוגיה של התחברות למקום, תויג על ידי הרוב בהנהגה הציבורית החדשה כ"לא לאומי" ולכן נדחה. העובדה שכמה ממובילי הרעיון היו בעלי מעמד ציבורי מרכזי בקהילה הוותיקה המזרחית בעיר ואף ראו עצמם כחלק מההנהגה הציבורית הלאומית לא שינתה את ההגדרה של תביעה זו כלא לאומית, ולכן היא הורדה מעל סדר היום המעשי והכלכלי של ועד הקהילה. אלא שהתביעה ללימוד ערבית לא נעשתה ממניעים לא לאומיים, ולכן למעשה מדובר במאבק על דרכי פעולתה של המהפכה הלאומית בתוך הקהילה, מאבק שתוצאותיו נקבעו בהתאם ליחסי הכוחות הציבוריים. המאבק העקרוני גרר עימו מחיר אישי שנאלצו לשלם אלו מבני היישוב הוותיק שהשפה הערבית המקומית הייתה שפתם, שכן הם נדרשו לשימוש בעברית לא רק לשם הזדהות עם הקולקטיב, אלא גם מתוך התלות המעשית שנוצרה בארגון הקהילתי, לדוגמה בעת הצורך לקבל סיוע סוציאלי. על כוחה של ההגדרה הלאומית אפשר ללמוד גם מדוגמת התמיכה הממסדית בפעילות הפועלים, תמיכה שבמחצית הראשונה של שנות העשרים בחיפה עדיין לא נשענה על כוח כלכלי או דמוגרפי של הפועלים בקהילה אלא על מקומם כמובילי הנרטיב הלאומי ותחושת הקרבה שחשו

אליהם ראשי הוועד. את המחיר הכלכלי והאישי שילמו, כאמור, יחידים שנדרשו לשלם לקהילה מיסים שהיו בגדר חובה עבורם (כלומר מיסי שחיטה והגבלה) בגלל התקנות הבריטיות, וכך נאלצו לממן בכספם פעולות שנגדו את עקרונותיהם העמוקים ביותר. הדיון על התמיכה בפועלים הוצג כדיון על מחויבותה הלאומית של הקהילה ולא כדיון על האופן שבו צריך הממסד הקהילתי להתנהל בשאלת הפרהסיה הדתית. המרחב הפועלי הוגדר לצורך הוויכוח כמרחב פרטי (של הפועלים). עניין זה בולט במיוחד על רקע מאבק דומה שהתנהל בעניין הפרהסיה הדתית בשכונות העבריות החדשות, בין פועלים לבורגנים. ההנהגה הציבורית הבורגנית ניסתה להוביל גם מאבק זה כמאבק בין לאומי ללא לאומי, בניסיון להגדיר את שמירת השבת כחלק מאופיו הלאומי של המרחב היהודי. הפועלים, שהתנגדו נחרצות למהלך זה, לא יצאו כנגד הרעיון של הגדרה לאומית של המרחב הציבורי אלא כנגד הגדרתו כמרחב מחייב עבור הפרט, במיוחד לנוכח העובדה שבמקרה פרטי זה מדובר בהגדרה שנגדה את דעתם. בדיון על חוקת השבת תמכו מנהיגי הפועלים בשמירת השבת כיום מנוחה קולקטיבי – ומבדל – לפועלים יהודים, אבל התנגדו לכפיית חוקת השבת במרחב הציבורי בשכונות ולכן נאבקו על הגדרתו כמרחב פרטי, ועל הגדרת המאבק כמתח בין זכויות הפרט לבין חובותיו לכלל ולא כמאבק על בידול לאומי. במאבקים אחרים על מתן צביון לאומי למרחב הפרטי, כגון דיבור בעברית בפרהסיה או שימוש בשפה העברית בשילוט פרטי, הם תמכו במשמעת ציבורית.

גם היכולת של היחיד להשתמש במערכות פרטיות או סקטוריאליות בחיי היום-יום הושפעה מהגדרתן של מערכות אלו כחלק מהמעשה הלאומי. הגדרה זו הייתה לעיתים תולדה של הגדרות ברורות (כגון שימוש בשפה העברית), אם כי לא פעם הגמישו את ההגדרות לטובת אינטרסים ציבוריים כלליים, כמו בדוגמת השימוש בבית הספר של אליאנס, שהיה לא ציוני, לצורך גיבוש גבולות קהילה לאומיים. כל שימוש במערכת סקטוריאלית מחליש בהכרח את עוצמתה של המערכת הלאומית. עצם קיום מערכות אלו מעיד על מתח בין ריכוז כל המשאבים ביצירת קולקטיב לאומי לבין שמירה על פלורליזם או על אינטרסים סקטוריאליים שמשמעה פיזור משאבים. להגדרה של מי שמרכיב ובונה את הקהילה לעומת מי שפוגע בה ומחליש אותה הייתה חשיבות רבה בקביעת גבולות הקולקטיב ועקרונות פעולתו. כך, מתן חינוך פרטי נחשב לפגיעה בקהילה כשלא הוגדר חינוך לאומי, אבל נחשב לגיטימי ואף מוביל אם ענה על קריטריונים לאומיים. הפגיעה הכספית של בית הספר הראלי ברשת החינוך הציבורית הייתה דומה לזו של



מוסדות חינוך פרטיים אחרים לא לאומיים, אבל היחס הציבורי והממסדי אל בית הספר ואל הפרטים שבחרו לחנך בו את ילדיהם היה כמובן כאל מובילים בקהילה. מוסדות שבהם הקהילה לא תמכה כלכלית ושלא נשענו על מקורות מימון אחרים (פילנתרופיים או פרטיים) דוגמת הכותאבים – לא יכלו להחזיק את עצמם מבחינה כלכלית ונסגרו.

הדיון בהתנהלות הקהילה בשעות חירום מציג היבטים נוספים של היחסים בין הפרטי לכללי ושל המתחים שנוצרו עקב השתנות גבולות ההגדרה של הכלל. בימי מלחמת העולם הראשונה עדיין לא היה היישוב החדש בחיפה רוב דמוגרפי, אולם הוא היה דומיננטי בארגון העמידה היהודית. דומיננטיות זו אפשרה להחיל הגדרות לאומיות על יחידים ולקבוע את גבולות הסיוע הקהילתי להם. כך, בנושא הפליטים הבחין הארגון הקהילתי בין מי שזכאי לתמיכת הוועד למי שאינו זכאי לה, הבחנות ששינו את גבולות השייכות מהגבולות הדתיים (צדקה לכל יהודי בצרה) לגבולות לאומיים-מודרניים (סיוע לפועלים או למי שהיו בעלי יכולת פרודוקטיבית). הבחנות אלו בימי המלחמה קבעו את יכולת ההשרדות של יחידים בעיר שהיו חסרי בסיס כלכלי משל עצמם. העוצמה של הארגון הלאומי בחיפה, שבאה לידי ביטוי כבר בשלהי מלחמת העולם הראשונה, הובילה להתייחסות של ההנהגה הציבורית למצוקת פליטי יפו שגורשו לעיר כאל מצוקה לאומית המחייבת התגייסות של הקהילה, בניגוד לקהילות מקומיות אחרות, שהותירו את הטיפול בפליטים בעיקר לוועד ההגירה המרכזי.

ימי מלחמת העולם השנייה מדגימים את שיאו של תהליך ההגדרה של החברה היהודית בחיפה כקהילה לאומית, ואת הצבת דרישות המחויבות של הפרט כלפי הכלל לפי האינטרס הקהילתי-לאומי. המתח בין הצורך הפרטי בהשרדות לבין האחריות כלפי הקהילה הועמד בימי המלחמה כדרישה כמעט מוחלטת. המחויבות הייתה לקהילה המקומית ולהשרדותה, ולא דווקא כהיענות לקריאת המוסדות הלאומיים. ראשי הקהילה חיפשו את הדרך לשמור על ארגון קהילתי ואחריות קהילתית אבל לא ביקשו את הנחיית המוסדות הלאומיים בשאלה אם להישאר בעיר או לעזוב אותה. הנשארים בעיר בוודאי בחרו כך ממגוון שיקולים אישיים, אבל הדרישה של מנהיגי הציבור מבעלי היכולת הכלכלית והארגונית בקהילה להישאר מתוך מחויבות ציבורית נענתה במידה רבה, והיענות זו השפיעה רבות על הדימוי הציבורי של יהודי חיפה גם מאוחר יותר, בימי המאבק על הקמת המדינה. בעוד הבריטים הגדירו את היישוב היהודי על פי מי שהיו שייכים לכנסת ישראל ומי שפרשו מתוכה, הכוחות שקבעו את גבולות הקהילה ואת אבני

המסד שלה היו מורכבים הרבה יותר והושפעו מיחסי הכוחות הפוליטיים והכלכליים בתוך הקהילה. אלו הגדירו את מה ואת מי שיוכרו כ"לאומיים" ואת מי שיידרשו לויתורים עקרוניים לטובת "הקולקטיב הלאומי" המתגבש. במתחים שנוצרו על רקע תהליכים אלו בין הפרטי ובין הכללי, היו אלו שאימצו את השינוי והצטרפו אליו מבחירה, והיו אלו שהשינוי נכפה עליהם בגלל המבנה הקהילתי-מוסדי שהלך והתגבש בחברת היישוב ובשל חוסר רצונם – או חוסר יכולתם – להתנגד לשינוי זה.

# עלייתו ונפילתו של חבר המועצות המקומיות, 1937-1948

## נדב היידקר

בסיכום מחקרה המקיף על התאחדות האיכרים בשנות השלושים, כותבת נעמי שילוח כך: "במהלך שנות השלושים חל גיבוש ארגוני בהתאחדות [...] ובד בבד החלו גם דיונים אם יש לנקוט אמצעים כנגד התחזקותה של תנועת הפועלים וכנגד הפיכתה לגורם דומיננטי ביישוב, ובאיזו דרך [...] אך בפועל, לפחות עד סוף שנות השלושים, המשיכה ההתאחדות לפעול כגוף כלכלי-חברתי ולא הפכה לגוף פוליטי בעל השפעה"<sup>1</sup>. הקמת "חבר המועצות המקומיות" בשלהי 1937 הייתה במידה רבה ניסיון ראשון של ההתאחדות לנצל את יתרונה היחסי – שלטונה במושבות, שהלכו ונהפכו למועצות מקומיות – כדי להשיג דריסת רגל בפוליטיקה היישובית. התנהלותו של חבר המועצות, למן נסיבות הקמתו ועד לניתוקו מהתאחדות האיכרים בקיץ 1948, יכולה לשמש אבן בוחן לא רק למדיניותה של ההתאחדות בשנות הארבעים, אלא גם למאמציה של ההסתדרות להרחיב את שלטונה לזירת השלטון המקומי, ולצייר את תמונת המצב בשלטון המוניציפלי במעבר מיישוב למדינה. מטרתו של מאמר זה היא לשפוך אור על המאבקים שניטשו על הנהלתו של החבר ומעמדו, ומשמעותם לגבי הפוליטיקה היישובית בעשור האחרון של שלטון המנדט.

למיטב ידיעתי, הנהלת חבר המועצות לא הותירה אחריה תיעוד ארכיוני מסודר.<sup>2</sup> כדי להתחקות אחר המאבקים הפוליטיים בהנהלת החבר, שימשו

1 נעמי שילוח, מרכז הולך ונעלם: החוגים האזרחיים בארץ-ישראל בשנות השלושים, ירושלים 2003, עמ' 381-382.

2 פרוטוקולים ותכתובות של החבר קיימים, למשל, בארכיון עיריית נתניה, תיקים מ-44 (413), מ-44 (414), מ-44 (415), מ-86 (790). הפרוטוקולים מתמקדים בפעילותו השוטפת של הארגון ואינם עוסקים במאבקים הפוליטיים בהנהלתו. כמו כן פרסם החבר כתב עת בשם ידיעות חבר המועצות המקומיות, ובו מידע רב על המועצות המקומיות וכן מאמרים בנושאים מוניציפליים שונים, אך מסיבות מובנות נמנע מעיסוק בתכנים הפנים-ארגוניים.

שלושה מקורות עיקריים. המקור הראשון הוא פרסומים גלויים, ובפרט עיתונות מפלגתית – בוסתנאי והבוקר, שהיו מקושרים להתאחדות האיכרים, וכנגדם עיתוני הפועלים, דבר ומשמר (לימים על המשמר) – ששיקפה את המחלוקות בין שני המחנות. המקור השני הוא מסמכים של המחלקה המוניציפלית של ההסתדרות, שחושפים את מהלכה להשתלטות על הנהלת החבר. המקור השלישי הוא מסמכי האיחוד האזרחי, התאגדות מחנה הימין בשנות הארבעים, שממחישים את מאמצייהם של האיכרים לשמר את שליטתם בחבר.

### **התאחדות האיכרים וההסתדרות במאבק על השלטון המקומי בעשורי המנדט הראשונים**

על פי דן הורוביץ ומשה ליסק, החברה היישובית נחלקה לשני מחנות עיקריים: "מחנה הפועלים", שדגל בכלכלה ריכוזית וסוציאליסטית בחסות ההסתדרות, ו"המחנה האזרחי" (או "החוגים האזרחיים") – שכלל בעיקר את הציונים הכלליים, ובהמשך גם את הרביזיוניסטים ולפרקים גם את הציונות הדתית – שדגל ביוזמה פרטית וכלכלה קפיטליסטית.<sup>3</sup> מחנה הפועלים, שעם תומכיו נמנו בעיקר אנשי העלייה השנייה והשלישית, נהנה לאורך תקופת המנדט מיתרון דמוגרפי. מתחילת שנות השלושים, עם הקמת מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י), הוא החל לתפוס מעמד הגמוני לא רק בהסתדרות אלא גם במוסדות הלאומיים של היישוב, הסוכנות היהודית והוועד הלאומי.<sup>4</sup> המחנה האזרחי, מנגד, סבל מפילוג מתמשך בין הזרם ה"פרוגרסיבי", שהאמין בעשייה מתוך שיתוף פעולה עם מוסדות היישוב המאורגן, לבין הזרם הניצי יותר, שהחזיק בגישה אופוזיציונית. בהיעדר ייצוג במוסדות היישוב, בסיס כוחו העיקרי של מחנה זה היה במישור המוניציפלי, שבו חוקי הבחירות ומדיניות הממשלה העניקו לו יתרון.<sup>5</sup> עם

---

עותקים מכתב העת נמצאים בארכיון המדינה (אה"מ), פ-784/11, אוסף אפרים פורת (פורדר), מזכיר המחלקה המוניציפלית של הוועד הלאומי.

3 דן הורוביץ ומשה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל אביב 1977.

4 על עלייתה של מפא"י ראו יעקב גולדשטיין, בדרך להגמוניה: מפא"י – התגבשות מדיניותה (1930-1936), תל אביב 1980.

5 איריס גרייצר, "מחלוקות אידאולוגיות כגורמים בעיצוב מפת השלטון המקומי בארץ-ישראל בתקופת המנדט", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, 14 (1993), עמ' 189-193.

זאת, כוחו הכלכלי הקנה לו חשיבות שפיצתה במידה מסוימת על חולשתו הפוליטית.<sup>6</sup>

אחת ההתארגנויות החשובות במחנה האזרחי הייתה התאחדות האיכרים, שייצגה את ענייניהם של איכרי המושבות.<sup>7</sup> בראשה עמד משה סמילנסקי, שגם ייסד וערך את ביטאונה, בוסתנאי.<sup>8</sup> אחת השאלות המהותיות שעמדו על סדר יומה של ההתאחדות בשנות השלושים נגעה לעצם הווייתו של הארגון: האם עליו להיות ארגון מקצועי גרידא או שמא רצוי שישתתף בפוליטיקה היישובית? מצידו האחד של המתרס עמד סמילנסקי, שהתעקש לשמור על צביונה הכלכלי של ההתאחדות, ואף כינה את הפוליטיקה "סם מוות". סמילנסקי ותומכיו סברו שכניסה לפעילות פוליטית עלולה להחליש את הארגון ולפרק אותו. את המחנה שמנגד ייצג יוסף ספיר, פרדסן מפתח תקווה. ספיר ותומכיו דגלו בפוליטיזציה של התאחדות האיכרים, משני טעמים: ראשית, הם סברו שכל שאלה כלכלית היא למעשה גם שאלה פוליטית, ואי אפשר להפריד בין השתיים. מאחר שהמפעל הציוני הוא פוליטי כשלעצמו, והנהגת היישוב נתונה בידי מפא"י – אין לאיכרים מנוס מללכלך את ידיהם בפוליטיקה היישובית כדי להגן על ענייניהם הכלכליים. טיעונו השני של ספיר, שנגזר מהראשון, היה שעל ההתאחדות לתפקד גם כהסתדרות פוליטית על מנת להפוך לכוח משמעותי ביישוב.<sup>9</sup>

ההסתדרות, בהיעדר שליטה ישירה על העיריות והמועצות המקומיות, פעלה בתחום המוניציפלי בכמה מישורים. הראשון הוא הקמה של מועצות הפועלים המקומיות. אלה התנהלו באופן אוטונומי למדי, בהתאם לאופיו השונה של כל יישוב, וקיבלו הנחיות ממרכז ההסתדרות.<sup>10</sup> המישור השני היה הקמת שכונות עובדים, שבהמשך התפתחו למודל "קריית הפועלים".

6 אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?: תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים 1999, עמ' 65.

7 על הקמתה של התאחדות האיכרים ראו ניל שרמן ודניאלה הלר, "הקמתה והתארגנותה של התאחדות האיכרים בארץ-ישראל", קתדרה, 58 (טבת תשנ"א), עמ' 155-171. על התפתחותה בשנות העשרים והשלושים ראו, בהתאמה, יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: "החוגים האזרחיים" בשנות העשרים, תל אביב 1990, עמ' 135-201; שילוח, מרכז הולך ונעלם (לעיל, הערה 1), עמ' 277-380.

8 על משנתו החברתית והכלכלית של סמילנסקי ומאבקיו הפוליטיים ראו נחום קרלינסקי, "לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח-תקוה קפיטליסטית": יזמות פרטית בהשקפתם של הפרדסנים העברים ושל מתנגדיהם, 1904-1939, עיונים בתקומת ישראל, 7 (1997), עמ' 327-359; דני בר מעוז, אם חקלאות כאן, מולדת כאן: סיפור חייו של משה סמילנסקי, רחובות 2015, עמ' 169-217.

9 שילוח, מרכז הולך ונעלם (לעיל, הערה 1), עמ' 285-288.

10 זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה, ירושלים 1982, עמ' 156-167.

משיקולים כלכליים הוקמו קריות מסוג זה בעיקר באזור מפרץ חיפה. אחת מקריות הפועלים, קריית עבודה, הוקמה מדרום לתל אביב, והייתה עתידה למלא תפקיד בתחום המועצות המקומיות. התבדלותן של קריות הפועלים מהערים הסמוכות להן אומנם העניקה להן מעמד מוניציפלי עצמאי, אך ניתקה אותן מהפוליטיקה המוניציפלית של העיריות הסמוכות להן.<sup>11</sup> המישור השלישי היה הקמתה של מחלקה מוניציפלית, בראשותו של המשפטן צבי ברנזון. השאלה הראשונה שנדרשו ברנזון ואנשיו להתמודד איתה הייתה עתיד המועצות המקומיות.<sup>12</sup>

### המועצות המקומיות היהודיות בשנות העשרים והשלושים

רוב הישובים היהודיים שהוכרו כמועצות מקומיות עד שנת 1937 היו, בלשונו של אלישע אפרת, "ערי מושבה" – מושבות שהפכו ברבות הימים לערים.<sup>13</sup> המושבות הוקמו בתקופת העלייה הראשונה (עד שנת 1904) כיישובים חקלאיים, ומתיישביהם כונו "איכרים".<sup>14</sup> בניגוד למושבים ולקיבוצים, שהיו להם תקנון ואופי אידיאולוגי מובהק, המושבות היו יישובים פרטיים ולכן היה אפשר להיאבק על שינויי אופיין. עם הזמן הצטרפו אליהן אוכלוסיות חדשות, רבות מהן מציבור הפועלים, שיעור תושביהן שהתפרנסו מחקלאות פחת, והן הפכו ליישובים עירוניים.<sup>15</sup> מועצות אחרות, כמו רמת גן ובת ים, החלו את דרכן כשכונות שהוקמו על ידי גופים המזוהים עם המחנה האזרחי, ועם הזמן גדלו והפכו ליישובים בפני עצמם.

בשנת 1921, במסגרת מאמציה להסדיר את נושא השלטון המקומי בארץ, פרסמה ממשלת המנדט את פקודת המועצות המקומיות, שהסמיכה את הנציב העליון, בהמלצת מושל המחוז, להכיר בכפרים גדולים או ברבעים בערים כמועצות מקומיות, שבסמכותן לנהל את תקציב הרשות, לגבות מיסים ולהתקין תקנות בשטחיהן. הפקודה גם הגדירה את התנאים לקבלת זכות בחירה ("צנזר"): תשלום מס מינימלי ומשך השהייה ביישוב לפני הבחירות.

- 
- 11 איריס גרייצר, "ההתיישבות העירונית של תנועת העבודה וההסתדרות בארץ-ישראל, 1948-1920", רבעון לכלכלה, 124 (1985), עמ' 63-74.
- 12 צ' ברנזון, "מועצות כפריות", דבר, 30.11.1937, עמ' 60.
- 13 אלישע אפרת, ערים ועיור בישראל, תל אביב 1988, עמ' 127-146.
- 14 על הקמת המושבות ראו יוסי בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל, 1882-1914, ירושלים 1988.
- 15 על מגמות אלו ראו עמירם גונן, "עיור המושבות בארץ-ישראל", אריאל, 140-141 (1999), עמ' 109-122.

כדי לקבל זכות בחירה נדרש אדם להיות בעל דירה או שוכר של דירה שלמה (כלומר לא שוכר משנה). זכות הבחירה ניתנה לרוב לגברים בלבד, ובפועל לעיתים קרובות רק ראש המשפחה קיבל זכות הצבעה. תנאים אלו שללו את זכות הבחירה מציבור רב שהשתייך למחנה הפועלים, וכך העניקו יתרון למחנה האזרחי.<sup>16</sup> עד שנת 1925 הוקמו ארבע מועצות מקומיות יהודיות: המושבות ראשון לציון, רחובות ופתח תקווה, ומועצת העיר (Township) תל אביב, שעדיין הייתה בתחום יפו.<sup>17</sup> בשנת 1936, שנתיים לאחר פרסום פקודת עיריות מקיפה, פורסם תיקון לפקודת המועצות המקומיות אשר הרחיב את סמכויות המועצות והן נעשו דומות יותר לאלו של עיריות. כך למשל הותר למועצה להטיל מיסים שונים, לקבל הלוואות ולחוקק חוקי עזר, הכול בכפוף לאישור מושל המחוז, שנדרש לאשר גם את התקציב.<sup>18</sup> שתי מועצות מקומיות זכו למעמד של עירייה בתקופת המנדט. תל אביב, "העיר העברית הראשונה", הפכה לעירייה ב-1934, עם פרסום פקודת העיריות החדשה.<sup>19</sup> פתח תקווה, "אם המושבות", שהייתה גם המושבה הגדולה ביותר, אמורה הייתה להצטרף אליה. ואולם מהלך זה נדחה עקב התנגדות האיכרים, שחששו ששינוי המעמד יגרור שינויים בחוקי המיסים ובחוקת הבחירות, שינויים שבעטיים הם עלולים לאבד את השלטון במושבה, ופתח תקווה הוכרזה כעירייה רק במרס 1937.<sup>20</sup> כפיצוי לאיכרים הוקמה בסמוך למועצת העירייה גם "מועצה כפרית", ששלטה על רוב השטח שמחוץ לתחום המושבה, ובה חוקת הבחירות הייתה מחמירה יותר. בשטח זה התגוררו חלק גדול מהפועלים, עובדה שגרמה לתרעומת בהסתדרות וזירזה את הקמתה של המחלקה המוניציפלית של ההסתדרות.<sup>21</sup> בסוף שנת 1937 היו בארץ 11 מועצות מקומיות יהודיות מוכרות: בני ברק, בת ים,

16 גדליה אורבך, ההיסטוריה של השלטון המקומי בארץ ישראל, תל אביב 2004, עמ' 68-69.

17 משה גוריון, מבוא לתולדות השלטון המקומי בישראל, ירושלים 1957, עמ' 141.

18 שם, עמ' 187; אורבך, ההיסטוריה של השלטון המקומי בארץ ישראל (לעיל, הערה 16), עמ' 76. על חלוקת שטח המנדט למחוזות וסמכויותיו של מושל המחוז ראו גדעון ביגר, מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ ישראל, 1917-1930: בחינה גיאוגרפית-היסטורית, ירושלים 1983, עמ' 65-78.

19 על השינוי במעמדה של תל אביב והשלכותיו המוניציפליות ראו ערן אלדר, בכוחותיה העצמיים: ההתפתחות האורבנית של תל אביב בשלהי תקופת המנדט ובעשורי המדינה הראשונים, תל אביב 2013, עמ' 22-25.

20 מרדכי נאור, "ממושבה לעיר: כיצד הפכה 'אם המושבות' פתח תקווה לעיר", אריאל, 101-100 (1994), עמ' 81-87.

21 ברנזון, "מועצות כפריות" (לעיל, הערה 12), עמ' 61.

הרצליה, חדרה, כפר סבא, נתניה, עיר יזרעאל (עפולה), ראשון לציון, רחובות, רמת גן ורעננה.<sup>22</sup>

## לידתו של חבר המועצות המקומיות

ב־2 בדצמבר 1937 קיימה התאחדות האיכרים כינוס של נציגי מועצות מקומיות. בין משתתפי הכנס היו ראשי המועצות יהודה גורודיסקי (רחובות), אברהם קריניצי (רמת גן), עובד בן־עמי (נתניה), יעקב פרבשטיין (בני ברק), אברהם הירש (הרצליה), ברוך אוסטרובסקי (רעננה), אליהו אוסטינסקי (כפר סבא) ובן ציון מינץ (בית וגן, שעמדה לשנות את שמה לבת ים), וכן ראש עיריית פתח תקווה, שלמה שטמפפר. כמו כן השתתפו נציגים מחדרה, ונציג מראשון לציון לא השתתף מסיבה טכנית. הוחלט להקים ארגון קבוע שיטפל בעניינים המשותפים למועצות, ולשם כך מונתה ועדה זמנית בראשותו של חיים אריאב,<sup>23</sup> מזכיר התאחדות האיכרים, והיא התבקשה להכין את ישיבתו הראשונה של הארגון.<sup>24</sup> דבר, עיתון ההסתדרות, בירך על עצם הקמתו של ארגון מועצות מקומיות יהודיות, אך זיהה את אופיו הפוליטי של הכינוס:

אולם הברכה הרבה שבארגון חדש זה אינה פוטרת אותנו מלשאול, מה ראו יוזמיו לצמצמו ומדוע לא שיתפו בפגישה ובארגון את עיריית תל־אביב, את ועדי השכונות היהודיות בערים המעורבות ואת ועדי הגושים של הישובים החקלאיים הצפופים? טיפולה של התאחדות האיכרים בכינוסה של הפגישה הראשונה אין בו כדי לבטל את העובדה, שאין כאן לפנינו ארגון המקיף את המושבות החקלאיות בלבד. רמת־גן, בית וגן ונתניה הן למעשה נקודות ישוב עירוני. גם עיריית פתח־תקווה לאחר שהוצאו מאזור הגושים החקלאיים של

22 "המועצות המקומיות העבריות ב־1937", דבר, 12.9.1938, עמ' 3.

23 חיים אריאב (קרופסקי) נולד בשנת 1895 בעיר לידה שבתחום המושב (כיום בלארוס) ועלה לארץ בשנת 1912. למד משפטים וכיהן כמזכיר ועד הצירים. בשנים 1929-1931 שירת כמזכ"ל הסוכנות היהודית, ולאחר מכן מונה למזכיר התאחדות האיכרים. היה ממייסדי קופת חולים עממית ועיתון הבוקר. בשנת 1951 נבחר לכנסת השנייה מטעם מפלגת הציונים הכלליים, וכיהן מטעמה גם בכנסת השלישית (בה כיהן גם כסגן יושב ראש הכנסת) עד למותו ביוני 1957. ראו "חיים אריאב (קרופסקי)", אתר הכנסת, <http://tinyurl.com/n8c7j37>.

24 "שיתוף פעולה בין מועצות מקומיות", דבר, 5.12.1937.



המושבה, לא יכירנה עוד מקומה בארגון של ישובים חקלאיים. ואם לארגון חקלאי התכוונו היוזמים, מה ראו על כך להוציא מתוכו את ועדי הגושים, המקיימים למעשה תפקידים חשובים במקומותיהם ומייצגים את תושביהם כלפי השלטונות?<sup>25</sup>

נראה אפוא שהמכנה המשותף העיקרי של מייסדי הארגון החדש היה קרבתם הפוליטית להתאחדות האיכרים. סמילנסקי, מצידו, הביע שביעות רצון מפעולותיו הראשונות של הגוף החדש ואופטימיות זהירה באשר לעתידו:

איני יודע, אם כבר מותר לקרוא לזה בשם ארגון. כל הדבר עודנו בבחינת ניסיון ומשאלה טובה. אף תקנון עוד אינו, ואף אחד מן החברים עוד לא הרגיש בחסרונו. פשוט: ראתה התאחדות-האיכרים, שכבר יש הרבה מועצות-מקומיות חוקיות, וכל אחת מהן מתלבטת בחיפושיה וב"גישותיה" אל הממשלה ואל החוקה, ורחש לבה דבר טוב: לאחד את הגופים הבודדים האלה בעבודה משותפת על יסוד הצרכים המשותפים [...] יש שכר לפעולות הארגון של המועצות המקומיות. יש הרבה שאלות משותפות, ויש גם גישה ערה לבירורן של השאלות. נקווה כי השתיל הרך הזה ייתן פרי-הילולים.<sup>26</sup>

בסוף דצמבר 1937 נפגשה ועדה מטעם ארגון המועצות עם נציגי הוועד הלאומי, כדי לדון בשאלת ענייני הקהילה במועצות המקומיות.<sup>27</sup> אנשי ארגון המועצות טענו כי אלו מסוגלות לספק בעצמן את ענייני הדת "והצרכים המרכזיים של כנסת ישראל והוועד הלאומי; מבלי שיהא צורך במוסדות מיוחדים לכך".<sup>28</sup> כעבור שבועיים הושג הסכם ולפיו הקצבות הוועד הלאומי לענייני דת יועברו ישירות למועצות, שאף ייהנו מעצמאות בגבייה ובהנהלת החשבונות.<sup>29</sup>

25 "דבר היום", דבר, 6.12.1937, עמ' 1.

26 "בארגון המועצות המקומיות", בושתנאי, 19.1.1938, עמ' 28-29.

27 ענייני הקהילה כללו בעיקר נושאי דת. ועדי הקהילות המקומיים היו חלק מכנסת ישראל (שהייתה כפופה לאספת הנבחרים והוועד הלאומי) והוסמכו על ידה לגבות מיסים לצורך מתן שירותיה. ראו אליקים רובינשטיין, "מיישוב למדינה: מוסדות ומפלגות", בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים, 1976, עמ' 177.

28 "עמדת האיכרים לשאלת הקהילות במושבות", הציפה, 28.12.1937, עמ' 1.

29 "בהתאחדות האיכרים", הציפה, 16.1.1938, עמ' 2.

העימות הראשון בין ההסתדרות להתאחדות האיכרים סביב החבר התרחש ברעננה, ולא במקרה: הסיעה השלטת במועצה זו השתייכה ל"ארגון החקלאים הלאומיים", שבעבר פרש מן ההתאחדות מתוך הזדהות עם עמדת ההסתדרות בשאלת העבודה העברית, ושב לשורות ההתאחדות רק בסמוך להקמת חבר המועצות.<sup>30</sup> באמצע ינואר 1938 דרשה סיעת ההסתדרות במועצת רעננה שארגון המועצות יסונף לוועד הלאומי וינותק משליטתה של התאחדות האיכרים. ההצעה עמדה להצבעה, אך החקלאים הלאומיים התנגדו, וההצעה נדחתה. דבר ציין כי הייתה זו "הפעם הראשונה בתולדות המושבה, שהמוסד המוניציפלי שלה יתנגד לקבלת מרות לאומית". הכתב קבל גם על כך שרק ראשי המועצות משתתפים בהנהלת החבר, ואין הם משתתפים את נציגי הפועלים. "האמנם יהפוך ארגון המועצות, שכולם מודים בחשיבותו, ל'קלוב נשיאים' בחסותה של התאחדות האיכרים?", שאל, "האין מעידים צעדים ראשונים אלה [...] לאן פני הארגון החדש מועדות?"<sup>31</sup> עיתון הבוקר, שאריאב נמנה עם עורכיו, לגלג על צורת הדיווח של דבר, וסיפר לקוראיו שעיתון ההסתדרות מתחיל "להקדיר פניו לארגון המועצות המקומיות, שהתאחדות האיכרים שקדה על יסודו".<sup>32</sup> נראה אפוא שברעננה נורתה יריית הפתיחה במאבק על חבר המועצות.

ביוני דיווחה התאחדות האיכרים ש"חבר המועצות המקומיות" – שמו החדש של הארגון – נרשם כאגודה לפי החוק העות'מאני, וקראה למועצות המקומיות לבחור שני נציגים למועצה הכללית של החבר, נוסף על ראשי המועצות. בהודעה נמסר כי באי כוחו של החבר נפגשו עם חברי הנהלת הסוכנות, הנרייטה סאלד ואליעזר קפלן, כדי לדון בטענתם שכספי הסוכנות המיועדים לרשויות אינם מגיעים ישירות לידיהן של המועצות אלא מועברים דרך קופות מיוחדות (וההסתדרותיות) כדוגמת "משען", ובתביעתם להגדלת

30 בסוף 1926 פרשו כמה ממושבות השרון מההתאחדות, והקימו את "חבר החקלאים הלאומיים", שתמך בעמדת ההסתדרות בשאלת העבודה העברית. בשנת 1931 הם שבו אל ההתאחדות, לטענתם לאחר הסכמת ההתאחדות להכיר בעקרון העבודה העברית ובסמכותם של המוסדות הלאומיים. ב־1934 הם שוב עזבו את ההתאחדות, והקימו את "התאחדות החקלאים הלאומיים בארץ-ישראל", שתמכה בעבודה עברית, אך בנובמבר 1937 חזרו אל ההתאחדות, תמורת הקמת ועדה לטיפול בשאלת העבודה העברית. המחלוקת לא הסתיימה, והמתחות בין שני הפלגים נמשכה גם בשנים הבאות. ראו דרורי, *בין ימין לשמאל* (לעיל, הערה 7), עמ' 155-157; שילוח, *מרכז הולך ונעלם* (לעיל, הערה 1), עמ' 280-282.

31 "סביב ארגון המועצות המקומיות", *דבר*, 23.1.1938, עמ' 3.

32 "שאלות השעה באספקלריה של חוגי הישוב", *הבוקר*, 24.1.1938, עמ' 3.

הסיוע.<sup>33</sup> דבר טען שניציגי החבר לא העלו הצעות קונסטרוקטיביות אלא רק תלונות, וכי נציגי המושבות מנסים למנף את קובלנותיהם בעניין האשראי מחברת "ביצור" ("חברה סוכנותית למחצה והסדרותית למחצה") לצורכי תעמולה, כאילו חברה זו דורשת מהמועצות ביטחונות לא ריאליים בתמורה לביצוע עבודות ציבוריות. "ארגון המועצות המקומיות", נטען, הוא "ארגון מעמדי", שנמנע עד עתה מסיוע להסדרות ולסוכנות, וכעת הוא דורש ליהנות ממשאביהן. באשר לטענה על חלוקת הסיוע, תהה העורך מדוע מוטרדים אנשי המושבות רק מכספי הסוכנות ולא ממקורות מימון אחרים, שרובם אף הם הסדרותיים.<sup>34</sup> בינתיים קיימה משלחת מטעם חבר המועצות פגישה עם סגן מושל מחוז לוד, ובה סוכם בין היתר על קביעת ריאיון של נציג החבר עם המזכיר הראשי.<sup>35</sup>

### חבר המועצות מצטרף להנהלת הוועד הלאומי

לנוכח הצלחותיה הראשונות פנתה הנהלת החבר בקיץ 1938 אל הוועד הלאומי בדרישה לפתוח במשא ומתן על צירופו לוועד. בתגובה ניסחו אנשי סיעות הפועלים במועצות המקומיות מכתב מחאה להנהלת הוועד הלאומי על אי-שיתופם בהחלטה זו. נשיאי המועצות, נטען, אינם אמורים להתערב בעניינים פוליטיים, והם אינם מייצגים את רוב התושבים. דרישתם הייתה "שבהנהלת חבר המועצות המקומיות תינתן נציגות לכל חלקי הציבור השונים מהמקומות המשתתפים בו לפחות באופן יחסי ליחסי הכוחות של הסיעות השונות ברשויות המקומיות".<sup>36</sup> בתחילת מאי 1939 פנה אריאב אל הוועד הלאומי והסביר כי המועצות המקומיות "מרגישות את עצמן מנותקות, מרוחקות מהעניינים היישוביים המתנהלים על ידכם" ודרש "לצרף מיד מבלי לחכות לבחירות חדשות את ראשי המועצות לוועד הלאומי, ולתת להם את זכות הדעה כמו לכל חברי הוועד הלאומי האחרים".<sup>37</sup> ייתכן שאריאב הסגיר בכך את החשש – שהחל להתגבר לאחר המהפך בבחירות למועצת כפר סבא (על כך להלן) – מפני אובדן הרוב האזרחי בהנהלת החבר, ומכאן

33 "בחבר המועצות המקומיות", דבר, 8.6.1938, עמ' 7; "דרישות המושבות בשטח העזרה הסוציאלית", הצופה, 8.6.1938, עמ' 1.

34 "המועצות המקומיות", דבר, 16.6.1938, עמ' 1.

35 "ב"כ חבר המועצות המקומיות אצל סגן מושל הדרום", הבוקר, 7.7.1938, עמ' 6.

36 ארכיון תנועת העבודה (להלן: את"ע), IV-219B-325, הסיעות הפרוגרסיביות במוסדות השלטון המקומי אל הוועד הלאומי, 28.7.1938.

37 את"ע, IV-219B-325, ח' אריאב אל הוועד הלאומי, 2.5.1939.

הדחיפות שבבקשתו. כעבור חודש הציג החבר דרישה להקמת ועד עליון לשעת חירום ולקבלת נציגיו כחברים בוועד הלאומי.<sup>38</sup> בתגובה פרסם גוף בשם "ארגון סיעות הפועלים ברשויות המקומיות" גילוי דעת ולפיו החלטה זו אינה חוקית, והיא חורגת מסמכויותיו של החבר. ארגון סיעות הפועלים סבר שנציגי החבר אינם מייצגים את רוב תושבי המועצות המקומיות שלהם, ושהחבר משמש "מכשיר פוליטי" של התאחדות האיכרים.<sup>39</sup> בסוף שנת 1939 התקיים משא ומתן בין נציגי החבר לבין הנהלת הוועד הלאומי, ובו הציגו אנשי החבר שתי תביעות: צירוף כל ראשי המועצות כחברים בעלי זכות הצבעה בוועד; והבטחה שכל פעולותיו של הוועד בשטחי הרשויות המקומיות ייעשו באמצעות מועצותיהן.<sup>40</sup> באשר לתביעה הראשונה, העניין סודר "לשביעות רצונם", ואילו התביעה השנייה יושבה בכך שבהעברת הכספים האחרונה הועברו גם הכספים שיועדו לארגוני העובדים דרך ראשי המועצות, ואלה זכו ליכולת בקרה על אופן חלוקתם. החבר הדגיש כי אין בכך "משום גשום מלא של התביעה" אך החליט לקבל את ההצעה, וב-30 בנובמבר החל להשתתף באופן פעיל בוועד.<sup>41</sup>

ההסתדרות התקשתה לקבל את התוצאות. עוד בקיץ 1939 התגלעו חילוקי דעות בין ועד מושבות השרון, חלק מארגון החקלאים הלאומיים, לבין הנהלת החבר.<sup>42</sup> בעקבות זאת העלה דבר ספקות באשר לזהות הציבור שמייצג הארגון. לטענת מערכת העיתון, כמעט כל המועצות המקומיות שמויצגות בו הן בשליטת המחנה האזרחי, אף שאנשיו שולטים בהן ברוב דחוק ואינם מייצגים את רוב תושביהן. נוסף על כך, נטען, הנציגים ה"פרוגרסיביים" בחבר – נציגי ארגון החקלאים הלאומיים – מודרים מקבלת ההחלטות.<sup>43</sup> לאחר ישיבת חבר המועצות בפברואר 1940, פרסם דבר ריאיון עם אוסטרובסקי, שסיפר כי החבר "לא מילא את התקוות שנתלו בו" ואינו מגשים את מטרתו – לטפל ביחסי המועצות עם

38 "התאחדות האיכרים וחבר המועצות המקומיות נגד הרחבת הנהלת הוועד הלאומי", הבוקר, 20.6.1939, עמ' 1.

39 "בניגוד מוחלט לדעת רוב התושבים", דבר, 26.6.1939, עמ' 1; "גילוי דעת של סיעות הפועלים", הצופה, 26.6.1939, עמ' 4.

40 "המועצות המקומיות דוחות שיתוף-פעולה בהנהלת הוועד הלאומי בצורה שהוצעה", הבוקר, 23.10.1939, עמ' 6.

41 "חבר המועצות המקומיות ישתתף בוועד הלאומי", דבר, 4.12.1939, עמ' 1; "המועצות המקומיות והוועד הלאומי", הצופה, 4.12.1939, עמ' 4; "חבר המועצות החליט להשתתף באופן פעיל בוע'הל", המשקיף, 4.12.1939, עמ' 4.

42 "מה הם פניו האמיתיים של ועד מושבות השרון?", הבוקר, 2.8.1939, עמ' 5.

43 "דבר היום", דבר, 25.2.1940, עמ' 1.

הממשלה. אוסטרובסקי הציע להחליף את החבר ב"וועדי גושים שיכללו את המועצות וועדי המושבות".<sup>44</sup> בישיבה עצמה דחו גורודיסקי, בן-עמי ואריאב את הטענות שהועלו בדבר על היות החבר זרוע של התאחדות האיכרים, והתעקשו שהחבר מייצג חלקים נרחבים ביישוב היהודי, ולכן יש לשמרו. בן-עמי אף טען שההאשמות נגד החבר הן מפלגתיות: "מפני שאין מפלגת הפועלים שולטת במוסד זה, משתדלים הם להנמיך את קומתו". הם דחו את הצעתו של אוסטרובסקי בטענה שהיא "יכולה רק להביא ליצירתו של וועד לאומי שני".<sup>45</sup> הצופה, עיתון תנועת המזרחי, דחה את עמדתו של אוסטרובסקי ותהה מדוע יש להקים גוף מתחרה במקום לכלול את כל המועצות בחבר, אך הסכים עם עמדת דבר ולפיה מטרתה של התאחדות האיכרים היא למנוע ייצוג בחבר לכל מי שאינו חבר בה.<sup>46</sup> עיתון המשקיף הרביזיוניסטי, לעומתם, האשים את השמאל בחרחור סכסוכים באמצעות "עסקנים" מסוגו של אוסטרובסקי: "מפא"י זוכרת עדיין כיצד היה ארגון זה [החקלאים הלאומיים] כלי שרת בידיה והיא עושה לכן את כל המאמצים כדי לחדש את פעולתו";<sup>47</sup> והבוקר כינה את הביקורת "האשמות-שווא, שהשמאל מנפחן ומשתמש בהן לשם חתירה תחת אחדותם של המושבות וארגונם של האיכרים".<sup>48</sup> ביטוי למחלוקת אפשר למצוא בדיון סוער שהתקיים במועצת חדרה בחודש מרס, כאשר סיעת ההסתדרות הציבה כתנאי להמשך פעילותה של המועצה בחבר המועצות את הוצאת החבר ממשרדי התאחדות האיכרים, ניתוקו מאריאב, ובחירת הנהלה שתייצג את כל תושבי המועצות. שלמה מאירסון, ראש המועצה וחבר התאחדות האיכרים, העדיף להתעלם מהמחלוקת וסיכם ש"חבר המועצות הוא מוסד חשוב ופעיל בשביל ענייני כל תושבי המושבות".<sup>49</sup> הוויכוח דעך לעת עתה, אך התלקח מחדש בקיץ, בעת שהוקמה על האדמה החולית שמדרום ליפו מועצה מקומית מסוג חדש.

44 "מה נעשה בהתאחדות האיכרים ובחבר המועצות המקומיות?", דבר, 27.2.1940, עמ' 4.

45 "חבר המועצות המקומיות, פעולותיו ותפקידיו", הצופה, 27.2.1940, עמ' 1.

46 "אחרי ישיבת חבר המועצות", הצופה, 28.2.1940, עמ' 2.

47 "אנשי השמאל מחרחרים ריב בקרב חבר המועצות וזוממים לפלגו", המשקיף, 27.2.1940, עמ' 1.

48 "חבר המועצות המקומיות מתקומם נגד המעלילים והחותרים תחת אחדותו", הבוקר, 27.2.1940, עמ' 1-2.

49 "מועצת חדרה וחבר המועצות המקומיות", דבר, 18.3.1940, עמ' 3.

## פרשת "חוקת חולון" והשלכותיה

חולון הפכה למועצה מקומית בראשית 1940, כאיחוד של חמש שכונות – שכונת גרין, שכונת מולדת, שכונת אגרובנק, שכונת עם וקריית עבודה. רק קריית עבודה שכונת פועלים, ואילו השאר היו שכונות פרטיות. ב-1939 החליטה ממשלת המנדט להכפיף את השכונות לוועדת בניין הערים של יפו, מהלך שנתפס כצעד ראשון לקראת סיפוחן אליה.<sup>50</sup> כדי למנוע זאת, החל משא ומתן מפרך בין אנשי קריית עבודה לבין שאר השכונות על תנאי איחודן למועצה מקומית נפרדת. לצורך כך התגייסה המחלקה המוניציפלית של ההסתדרות, וברנזון ניסח את המסמך שזכה לכינוי "חוקת חולון".<sup>51</sup>

חולון הייתה המועצה המקומית הפועלית הראשונה שחוקתה קיבלה מעמד רשמי. הפרסום הראשון על דבר חוקה חדשה למועצה הופיע כבר בתחילת שנת 1940. פרטיה לא פורסמו, אך דבר דיווח כי היא תשמש "דוגמה של חוקה אחידה לכל המועצות".<sup>52</sup> לאחר הפרסום בעיתון הרשמי, נראה שגם המחוקק וגם ההסתדרות ביקשו להצניע את חשיבות האירוע ודיווחו כי החוקה החדשה "דומה לזו של שאר המועצות המקומיות". עם זאת, כבר בשלב זה היה ברור שהצנז בחולון יופחת מ-500 מיל ל-200 מיל, ושבינוגוד לשאר המועצות, שוכרי המשנה יקבלו בה זכות בחירה.<sup>53</sup> במאי 1940 שלח מושל מחוז לוד לנשיאי המועצות בתחומו את טיוטת חוקת חולון כדי שיוכלו לברר את התאמתה למועצותיהם. דבר כבר ידע לדווח כי מתארגנת התנגדות מצד הוועדים החקלאיים והחוגים האזרחיים.<sup>54</sup> בסוף יוני נקבעה לחולון מועצה בת 11 חברים, בראשותו של ד"ר חיים קוגל, איש רשימת ההסתדרות, שכללה חמישה חברים מרשימת ההסתדרות (ובכללם קוגל), חמישה מהמחנה האזרחי ועוד אחד בלתי מזוהה מבחינה פוליטית.<sup>55</sup> ב-9 ביולי נערכה ישיבת הפתיחה של המועצה בטקס חגיגי, ובין המברכים היו סגן מושל מחוז לוד וכן אריאב, שהזמין את ראש המועצה החדשה להצטרף לחבר המועצות.<sup>56</sup> משה ברכמן,

50 גרייצר, "מחלוקות אידאולוגיות" (לעיל, הערה 5), עמ' 198.  
 51 אריה קרישק, נכתב בחול: סיפורה של חולון, תל אביב 1984, עמ' 107-109.  
 52 "חוקת חולון לפני פרסומה", דבר, 24.1.1940, עמ' 1.  
 53 "מועצה מקומית לחולון", דבר, 14.3.1940, עמ' 6.  
 54 "חוקה אחידה למועצות המקומיות", דבר, 19.5.1940, עמ' 5.  
 55 "מועצה מקומית לשכונות חולון", דבר, 27.6.1940, עמ' 4.  
 56 "נבחרה הנהלה למועצת 'חולון'", דבר, 9.7.1940, עמ' 4; "ישיבת הפתיחה של מועצת חולון", הביקר, 'חולון', הציפה, 9.7.1940, עמ' 4; "הישיבה הראשונה של מועצת חולון", הביקר, 9.7.1940, עמ' 4.

חבר המחלקה המוניציפלית של ההסתדרות, הסביר את החידושים בחוקת חולון:

1) סמכויות המועצה המקומית הורחבו כמעט עד כדי סמכויותיה של עירייה; 2) שיטת המסים מאפשרת דירוג, וכן הטלת מס לא רק על הרכוש אלא גם על התושבים עצמם; 3) הורחבה זכות הצאנו הכספי ל-200 מיל לשנה לשם קבלת זכות-בחירה אקטיבית ול-400 מיל לזכות בחירה פאסיבית. תשלום המסים על ידי ראש המשפחה מקנה זכות-בחירה לאשה, וכן להיפך; 4) לדיירי-משנה הובטחה זכות בחירה אקטיבית על סמך תשלום שכר דירה מינימום של 3 לירות לשנה, ופאסיבית – על סמך תשלום של 6 לירות לשנה; 5) שיטת הבחירות תוקנה בכיוון של ביטול רשימות קטנות וחיסול הנוהג של הסכמי מפלגות על צירוף עודפי קולות; 6) חוברו תקנות בנוגע להערכת המסים, סדרי הישיבות והועדות של המועצה; 7) למועצה המקומית נתנה סמכות מפורשת לערוך תקנון-עבודה לפקידיה והענקת פנסיה להם.<sup>57</sup>

החידוש העיקרי בחוקת חולון, לפחות בטווח הארוך, היה טמון בסעיף 2 ברשימה, כלומר בשיטת המיסוי הכפולה: מיסוי גלוי (שכלל מס רכוש, מס חינוך, מס בניין, מס מים ועוד), ומיסוי סמוי, שלמעשה היה מס הכנסה פרוגרסיבי, ותקדים של היתר ממשלתי לגביית מיסים בידי מועצה מקומית.<sup>58</sup> ראוי לשים לב גם לסעיף החמישי בהסברו של ברכמן, שנגע בנטייתו של המחנה האזרחי להתפצל למספר רשימות קטנות שבהמשך מתאחדות לגוש אחד בהסכמים קואליציוניים. מטרת הסעיף הייתה לחסום את דרכן לאיחוד. ההד המיידית של חוקת חולון נשמע בכפר סבא. בשנת 1936 הציעה הממשלה לייסד בה מועצה מקומית, שתשלוט בה מועצה זמנית עד לעריכת הבחירות הראשונות. כפי שקרה במקביל בפתח תקווה, גם כאן נתגלע סכסוך בין נציגי הפועלים לבין האיכרים בכמה ענייני יסוד: צנו המיסים והשהייה, ושטח השיפוט של המועצה. לפי דרישת האיכרים, הוצאו משטח המועצה רוב שכונות הפועלים והן הוכפפו ל"מועצה כפרית" בשליטת

57 משה בראכמאן, "כוחה של חוקה", דבר, 15.8.1940, עמ' 2.

58 גרייצר, "מחלוקות אידאולוגיות" (לעיל, הערה 5), עמ' 202.

האיכרים. בלחץ ההסתדרות והוועד הלאומי צומצם הצנז, משך כהונתה של המועצה הזמנית קוצר משלוש שנים לשנה וחצי, ורוב שכונות הפועלים נכללו בשטח המועצה. המועצה הזמנית, בראשותו של אוסטשינסקי, הורכבה מ-12 חברים, שהתחלקו לשלושה "גושים": איכרים, פועלים ו"מעמד בינוני". הקבוצה האחרונה התפצלה עד מהרה – שניים הצטרפו לפועלים ושניים לגוש האזרחי – ולקראת הבחירות צומצם מספר החברים ל-11, כנראה כדי למנוע היעדר הכרעה. למרות המינוי הזמני – ואולי דווקא בגללו – הצטרף אוסטשינסקי, כפי שראינו, להנהלת חבר המועצות. הבחירות, שנערכו במרס 1939, התאפיינו בחזרתו של הדפוס המוכר מתל אביב, פתח תקווה ומקומות אחרים: הגוש האזרחי התפצל לשש סיעות, שרק ארבע מהן הצליחו להכניס נציג למועצה, ואילו מחנה הפועלים הופיע ברשימה הסתדרותית מגובשת בראשותו של אברהם קירכנר (קרן), זכה בשישה מקומות במועצה, ואף נהנה מתמיכתו של נציג "הפועל המזרחי". כך הפכה כפר סבא לרשות המקומית הראשונה ביישוב ששלט בה רוב פועלי מוצק.<sup>59</sup> קירכנר, שהחליף את אוסטשינסקי בהנהלת חבר המועצות, הפך לחבר ההסתדרות הראשון בה, וניצל את מעמדו החדש כדי למתוח ביקורת על הארגון.<sup>60</sup> כעת, בעקבות אישורה של חוקת חולון, ביקש קירכנר להכניס שינויים בחוקת כפר סבא, כך שתדמה לזו של חולון. נציגי המחנה האזרחי במועצה התנגדו לכך בתוקף, אך ברוב של שישה כנגד ארבעה הוחלט לדון בהצעה. לאות מחאה נטשו נציגי הגוש האזרחי את הישיבה, ונציגי סיעת הפועלים, שנותרו לבדם באולם (נציג הפועל המזרחי נעדר), הצביעו פה אחד בעד כל סעיפי החוקה.<sup>61</sup> הגוש האזרחי טען שמדובר במחטף בלתי הוגן, ואף פנה אל מושל המחוז בבקשה לבטל את ההצבעה.<sup>62</sup>

האירועים בכפר סבא הלהיטו את הוויכוח הציבורי סביב חוקת חולון. המשקיף טען שחוקת חולון "הפכה כבר למושג, להגדרה כללית של יצר השררה בשמאל". במאמר המערכת נכתב שהדיון כולו הוא "מגוחך ומסוכן

59 דן גלעדי, ימי כפר-סבא: הכפר שהיה לעיר, ירושלים 2011, עמ' 165-167.

60 "ראש מועצת כפר סבא מסביר את הליקויים ב'חבר המועצות המקומיות'", דבר, 27.3.1940, עמ' 3.

61 "מהדיון על חוקת חולון במועצת כפר-סבא", דבר, 2.8.1940, עמ' 6; "מועצת כפר-סבא קיבלה את חוקת חולון", הצופה, 4.8.1940, עמ' 3.

62 "במשך עשרים רגעים זכתה כפר-סבא ב'חוקת חולון'", הבוקר, 2.8.1940, עמ' 8; איש השרון, "רוח 'חולון' במועצת כפר-סבא", הבוקר, 4.8.1940, עמ' 3; "כפר-סבא מגנה את מעשה השמאל במועצה", הבוקר, 5.8.1940, עמ' 3; "תוכיר הגוש האזרחי במועצת כפר-סבא לנציב המחוז", הבוקר, 20.8.1940, עמ' 4.



גם יחד", שכן הוא מאפשר לנבחרים ביחידה מוניציפלית נתונה לבחור בעצמם את חוקי הבחירה וכך פוגע בשלטון החוק.<sup>63</sup> העיתון גם דיווח על התארגנויות רבות של הציבור האזרחי נגד החוקה.<sup>64</sup> עורך העיתון כינה את חוקת חולון "דוגמה של מדיניות עיוורת ואווילית", המבטאת את "התשוקה להשתלטות מפא"ת על המבצר האחרון, שאיננו כפוף עדיין כולו למרותה ולפקודותיה – המועצות המקומיות העבריות", ומוכנה להקריב את האוטונומיה הטריטוריאלית שלהן משיקולים מפלגתיים צרים.<sup>65</sup> העיתון הביע חשש שמא חוקת חולון תהיה בסיס לפקודת מועצות מקומיות חדשה, וכך תיכפה גם על מועצות שבשליטת הימין, כדוגמת רמת גן.<sup>66</sup> הבוקר טען שתכליתה היחידה של חוקת חולון היא "לטשטש את דמותו של האזרח במועצות, להחליש את כוחו ולהבטיח לשמאל השתלטות מלאה בחיים המוניציפליים, השטח האחרון שטרם נפל קורבן לתאוות השלטון של השמאל",<sup>67</sup> ודיווח אף הוא על מחאות ארציות נגדה.<sup>68</sup> אחד מכותביו קרא לממשלה שלא לכפות את חוקת חולון על כל המועצות, בשם זכותו של הציבור האזרחי להגדרה עצמית.<sup>69</sup> מנגד לגלג דבר על זעמם של אנשי הימין, שלטענתו נחרדים מכל ניסיון, מוגבל ככל שיהיה, לדמוקרטיזציה ברשויות המקומיות. מאמר המערכת טען שמיסוי פרוגרסיבי מקובל בכל העולם, ופטר את הטיעון שאין לשנות חוקות בשעת חירום כתירוץ של "בעלי הפריבילגיות". אם אכן כך הדבר, תהה המחבר, מדוע מותר להקים בשעה זו מועצות כפירות?<sup>70</sup> העיתון גם הזכיר לאנשי הבוקר שישראל רוקח, מבעלי השליטה בעיתון, מונה לראש עיריית תל אביב ללא רוב במועצה, אלא בהתערבות מושל המחוז.<sup>71</sup> לבסוף התעקש עיתון ההסתדרות כי החידושים

- 63 "חוקת חולון", המשקיף, 1.8.1940, עמ' 2.
- 64 "הגוש האזרחי במושבות הדרום מתארגן נגד חוקת חולון", המשקיף, 16.9.1940, עמ' 3; "מועצת רמת-גן נגד חוקת חולון", המשקיף, 30.9.1940, עמ' 4; "בני-ברק דוחה את חוקת-חולון", המשקיף, 8.10.1940, עמ' 4.
- 65 'י גוריון, "החטא ועונשו", המשקיף, 24.9.1940, עמ' 2.
- 66 "היכפו את חוקת-חולון גם על יתר המקומות?", המשקיף, 24.9.1940, עמ' 3.
- 67 "חוקת חולון – הדרך להשתלטות השמאל על החיים המוניציפליים", הבוקר, 11.8.1940, עמ' 2.
- 68 איש השרון, "רוגזה של המוניציפליות קפץ על השרון", הבוקר, 15.8.1940, עמ' 4.
- 69 שלום הלוי, "ארץ 'הבחירה'", הבוקר, 22.9.1940, עמ' 2.
- 70 "דבר היום", דבר, 5.8.1940, עמ' 1.
- 71 "על חטא שחטאנו בחוקת חולון", דבר, 6.8.1940, עמ' 4. בספטמבר 1936, בעקבות מותו של ראש העיר מאיר דיזנגוף, בחרו רוב חברי המועצה במשה שלוש, מועמד סיעת ההסתדרות, למחליפו, אך מושל המחוז מינה במקומו את רוקח, נציג הגוש האזרחי, והוא

שבחוקת חולון אינם מצמצמים את האוטונומיה המוניציפלית אלא להפך.<sup>72</sup> הצופה אימץ מעין עמדת בניינים. "נכון", נטען, "שרב החיוב על השלילה בתוך החוקה", ולכן היא עדיפה על האלטרנטיבות, אך לא בטוח שהעלאתה על הפרק בשעה כזו מצדיקה את סערת הרוחות. מאמר המערכת סבר שהסערה שהתעוררה בכפר סבא ממחישה עד כמה יש לנהוג בזהירות בעניין זה, וכי אין לכפות את חוקת חולון בכל מקום.<sup>73</sup>

פרשת חוקת חולון לוותה גם במבוכה תקשורתית, שחשפה את המחלוקות שנתגלעו בחבר המועצות בעקבות התגבשותה של אופוזיציה פועלית בהנהלתו. ב-6 באוגוסט דיווח דבר כי מועצת כפר סבא קיבלה הודעה מחבר המועצות, ולפיה בישיבת ההנהלה האחרונה ביוני נתקבלה החלטה שבשעת חירום זו אין לדון בתיקונים בחוקה, וכי כל ראשי המועצות יפנו יחד וכל אחד לחוד אל מושל מחוז לוד בבקשה לחדול מהכנסת תיקונים בחוקה, אף שקירכנר, שהשתתף באותה ישיבה, הכחיש שנתקבלה החלטה כלשהי בעניין.<sup>74</sup> הבוקר כינה את הודעתו של קירכנר "מחוסרת כל יסוד", ותהה מדוע לא מסר אותה להנהלת החבר בשעתו.<sup>75</sup> אריאב אישר את דבר השתתפותו של קירכנר באותה הישיבה, אך התעקש שההחלטה אכן התקבלה ואף נשלחה למושל המחוז, וגורדיסקי אישר את גרסתו. לפי גרסתו של קירכנר, הנושא הועלה רק בסוף הדיון, "בשעה שהנוכחים התחילו מתפזרים", חרף מחאותיו. לדעתו, ההבדלים שבין הגרסה שנשלחה למועצות לבין זו שפורסמה בעיתונות מוכיחים כי לא נתקבלה החלטה מחייבת. קירכנר גם רמז לכך שההחלטה שלא לדון בחוקת חולון, כמו ההחלטה לפנות לשלטונות, התקבלה למעשה מאחורי הקלעים.<sup>76</sup>

גם המועצות של גבעתיים, עפולה, כפר יונה, נהריה, יוקנעם וקריית עמל אימצו את חוקת חולון. בסוף שנת 1940 הודיע מושל מחוז לוד על כוונתו לאמץ גם הוא את חוקת חולון, וביקש מהמועצות שבתחום שיפוטו להביע את דעתן. מלבד כפר סבא, רק מועצות רעננה והרצליה (שבהן נוצר רוב פועלי) הסכימו לעשות זאת, עם הסתייגויות, ואילו רמת גן, בני ברק, רחובות וראשון לציון דחו אותה על הסף. ברנזון טען מאוחר יותר כי הממשלה

כיהן כראש העיר במשך 14 שנים ברציפות ללא בחירות. על פרשה זו ראו שילוח, מרכז

הולך ונעלם (לעיל, הערה 1), עמ' 144-149.

72 "ושוב 'חוקת חולון'", דבר, 19.8.1940, עמ' 1.

73 "חוקת חולון", הצופה, 16.8.1940, עמ' 2.

74 "חבר המועצות לשיטתו", דבר, 6.8.1940, עמ' 4.

75 "ראש מועצת כפר-סבא מסתבך בעובדות ומתכחש לעצמו", הבוקר, 8.8.1940, עמ' 4.

76 "מסביב לחוקת חולון", דבר, 11.8.1940, עמ' 3.

נמנעה מכפייתה של חוקת חולון אפילו במועצות שבהן היה רוב פועלי משום שחששה מאי-שקט בשלטון המקומי.<sup>77</sup> ואכן, התברר שחששותיו של הימין מפני חקיקה חדשה היו מוגזמים, ופקודת המועצות המקומיות שפורסמה ב-1941 הייתה דומה בעיקרון לזו של 1921. החידושים העיקריים היו הרחבה מסוימת של סמכויות המועצות, כך שאלו דמו יותר לעיריות, ומתן סמכות לנציב העליון להכריז על מועצות חדשות.<sup>78</sup> ובכל זאת, פרשת חוקת חולון הייתה נקודת מפנה בתולדות השלטון המקומי, ואותתה על שינוי ביחסה של ממשלת המנדט באופן שהעניק למוסדות היישוב – ולפיכך למחנה הפועלים – דריסת רגל רחבה יותר בשלטון המוניציפלי.<sup>79</sup> מבחינת המחנה האזרחי, הייתה זו נורת אזהרה חמורה שהתריעה על כך שללא התארגנות פוליטית, הם עלולים לאבד גם את ה"מבצר" העיקרי שברשותם – השלטון המקומי. לנוכח המצב החדש, החיובי מבחינתה, החלה המחלקה המוניציפלית של ההסתדרות לפתח מדיניות חדשה ביחס לחבר המועצות.

### התגבשות סיעת ההסתדרות בהנהלת חבר המועצות

בתזכיר ללא תאריך (ככל הנראה מסוף 1940) צייר ברכמן תמונת מצב אופטימית מבחינתה של ההסתדרות. לפי חישוביו עלה שמתוך סך כל 180 הנבחרים במועצות החברות בחבר המועצות, 79 הם חברי ההסתדרות ועוד כ-20 הם פרוגרסיביים, ושמתוך 16 הנשיאים המשתתפים בהנהלת החבר, ישנם שלושה חברי הסתדרות וחמישה פרוגרסיביים. ברכמן העריך שבקרוב, עם אישורן של שש מועצות מקומיות חדשות – מגדיאל, נתניה, נהריה, כפר עטא (קריית אתא), שכונת בורוכוב (גבעתיים) וכפר יונה – ייחנה מחנה הפועלים מרוב של 13 חברים לעומת תשעה בהנהלת החבר. ברכמן הסביר, שכעת,

עם כניסתם של שלושת נשיאינו ל"חבר", התעוררה השאלה על ידי חברים אחדים מחוגי הימין בהנהלה על דבר עתידו ותכנית פעולתו להבא. דווקא מפיהם נשמעה המשאלה

77 גרייצר, "מחלוקות אידאולוגיות" (לעיל, הערה 5), עמ' 203.  
 78 גוריון, מבוא לתולדות השלטון המקומי בישראל (לעיל, הערה 17), עמ' 244-245; אורבך, ההיסטוריה של השלטון המקומי בארץ ישראל (לעיל, הערה 16), עמ' 77.  
 79 השיקולים שעמדו בבסיס שינוי המדיניות הבריטית חורגים מתחומו של מחקר זה. אפשר לשער שהיה בכך מעין מחוות פיוס למוסדות היישוב, כפיצוי על מדיניות "הספר הלבן".

לראורגניזציה של ה"חבר" והרצון להפכו במשך הזמן למוסד יישובי ובעל סמכויות רחבות. היו גם מרחיקי לכת שהבליטו את הכוונה לפתחו כמוסד מקביל לוועד הלאומי שיוכל אפילו בשעת הכושר לבוא במקומו. בוודאי לא נתעה אם נאמר כי גם הפעם הובילו ראשי התאחדות האיכרים את נשיאיהם ב"חבר" במקל נועם מתוך חשש רציני כי כל שינוי בסטטוס הארגוני והמעשי הקיים כיום ב"חבר" והעומד בניגוד מוחלט לרוחו של התקנון ולסעיפיו השונים, עלול בזמן מן הזמנים ובוודאי עם יסודן של מועצות מקומיות חדשות והצטרפות אליו לבססו אמנם כמוסד עצמאי, אבל עם תוצאות הפוכות: הידוק הקשרים בין החבר והמוסדות היישוביים העליונים וניתוקו מהמרות והקשר הבלתי אמצעי והאדמיניסטרטיבי עם מרכז התאחדות האיכרים – ולכן קל להבין מדוע נשתתקו כל התכניות לראורגניזציה, פוזר כל המרץ המהפכני של הדרישה הזאת, והכל חזר לקדמותו.<sup>80</sup>

ברכמן סיכם בכך שעל החבר לצמצם את פעולתו לעניינים מוניציפליים מקומיים בלבד ולא לחרוג לתחום סמכויותיו של הוועד הלאומי, אשר אל לו לקבל את חברי הנהלת החבר בלי לתת ייצוג ראוי לסיעות הפועלים במועצות. האסטרטגיה החדשה אפוא הייתה לנצל את עליית כוחה הצפויה של ההסתדרות בעקבות חוקת חולון כדי להשתלט על הנהלת החבר מבפנים, ואז להכפיף אותו לשליטת הוועד הלאומי, שנמצא כאמור בשליטה פועלית. רוב המועצות החדשות שהזכיר ברכמן אימצו את חוקת חולון, ואכן הצטרפו לסיעת ההסתדרות בהנהלת החבר. בסוף יוני 1943 התקיימה ישיבה במחלקה המוניציפלית, ובה גולל קוגל את תמונת המצב בחבר המועצות מנקודת מבטה של ההסתדרות. כעת, הסביר, "כשאנו מונים 8 חברים בהנהלת החבר מבין 22, משתפים אותנו בפעולות השונות של החבר, אם כי נזהרים לא למסור בידינו עמדות מפתח". קוגל הסביר שהחבר עושה פעילות חיובית בתחומים שונים, ונהנה מערוץ הידברות ישיר עם הממשלה, אך "אריאב כמזכיר החבר יודע לנצל את הסיטואציה בשלטונות למען חזק את עמדתו האישית, ואת עמדת הימין שהוא שליחם הנאמן". קוגל האמין שבשיתוף פעולה עם הגוש הפרוגרסיבי בחבר (שמנה לפי ספירתו

80 את"ע, IV-219B-325, משה ברכמן, "לעיתו של חבר המועצות המקומיות", ללא תאריך.

ארבעה חברים), אפשר להפוך לרוב ולהביא למהפך. רוב החברים הסכימו עם עמדתו של קוגל, ולפיכך סוכם על הקמת ועדת קשר עם הגוש הפרוגרסיבי שתמנה ארבעה חברים, שניים מכל צד, לצורך תיאום עמדות לקראת ישיבות הנהלה. כמו כן הוחלט להקים סיעה הסתדרותית בחבר, בהנהלתם של שלושת חברי הסיעה ובראשותו של קוגל, וקוגל יעמוד בקשר עם המחלקה המוניציפלית. עוד הוחלט לדרוש בישיבת החבר הקרובה את הבלטת זיקתו של החבר למוסדות הלאומיים, את הקמתו של משרד הנהלה מיוחד שאינו קשור להתאחדות האיכרים, את מינויו של מזכיר מיוחד לחבר, ואת הקמתה של הנהלה פעילה בת שלושה חברים בהנהלת החבר, שתורכב מנציג אחד מכל גוש (האיכרים, הפרוגרסיביים וההסתדרות). לבסוף, הוחלט לתבוע מהמוסדות הלאומיים את הקמתה של מחלקה מוניציפלית בוועד הלאומי.<sup>81</sup> נוסף על המועצות החדשות השיגו נציגי ההסתדרות במהלך השנים הבאות סדרה של ניצחונות בכמה מועצות ותיקות: בדצמבר 1943 החליף בן ציון מיכאלי את זאב לוי בראשות מועצת הרצליה,<sup>82</sup> ביוני 1945 החליף דוד ברמן את מאירסון בראשות מועצת חדרה,<sup>83</sup> ובאוקטובר החליף בן ציון הורוביץ את גורודיסקי בראשות מועצת רחובות.<sup>84</sup> אלה העניקו חיזוק נוסף לכוחה של סיעת ההסתדרות בחבר. האיכרים, שמצאו את עצמם בעמדת מיעוט בהנהלת הארגון שהם עצמם הקימו, הגיבו בהקמת ארגון אזרחי חדש.

### "האיחוד האזרחי" ופעילותו בתחום המועצות המקומית

ביולי 1940, במקביל לפרשת חוקת חולון, התקיים אירוע חשוב נוסף בפוליטיקה המוניציפלית היישובית: הבחירות הראשונות למועצת עיריית פתח תקווה. בחירות אלו אמורות היו להתקיים בסמוך להפיכתה לעירייה ב-1937, אך המחלוקת בין האיכרים לפועלים סביב חוקת הבחירות גרמה

81 את"ע, IV-219B-325, "סקירה שבועית מס' 13", 2.7.1943.  
 82 מיכאלי נבחר ברוב של שישה קולות כנגד ארבעה, לאחר התפטרותו של לוי. "חילופי הגברא בנשיאות מועצת הרצליה", דבר, 7.12.1943, עמ' 4; "חבר ההסתדרות בראש מועצת הרצליה", משמר, 1.12.1943, עמ' 4.  
 83 ברמן נבחר ברוב דחוק של שבעה כנגד חמישה, בזכות קולו של נציג הפועל המזרחי, על רקע מחאות הגוש האזרחי. "בתמיכת הפועל-המזרחי נבחר איש-השמאל כראש מועצת חדרה", המשקיף, 28.6.1945, עמ' 4; "ויתורים לימין כן, שיתוף השמאל – לא", משמר, 9.7.1945, עמ' 4; "הימין במועצת חדרה מסרב לשתף פעולה עם הרוב", הצופה, 24.7.1945, עמ' 4.  
 84 גורודיסקי נפטר באוקטובר 1945, והורוביץ מונה לממלא מקומו. ראו "חבר-המועצות לזכר נשיא", הבוקר, 11.11.1945, עמ' 4.

לדחייתן. רשימת ההסתדרות, בראשות מאיר גרובסקי (ארגוב), יושב ראש מועצת פועלי פתח תקווה, קיבלה שבעה מושבים מתוך 15. הגוש האזרחי, בראשות ספיר, ראש המועצה הכפרית, הורכב ממשש רשימות שונות והשיג מספר מושבים זהה. ההכרעה הועברה למושל המחוז, והוא מינה את ספיר.<sup>85</sup> גרובסקי המאוכזב התגייס לצבא הבריטי, ואילו ספיר, ממובילי הקו האקטיביסטי בהתאחדות האיכרים, פתח במאמץ לאחד את המחנה האזרחי. הקמתו של "האיחוד האזרחי" באמצע 1941 הייתה הפעם הראשונה שבה הגופים הכלכליים במחנה האזרחי (התאחדות הסוחרים, בעלי הבתים וכו') התאחדו עם ראשי הרשויות המקומיות, ונוצר החיבור הראשון בין המועצות המקומיות לבין עיריית תל אביב. הקמת האיחוד הייתה תולדה של כמה סיבות. סיבה אחת היא המרכיב האישי: בשנת 1940 פרש סמילנסקי מראשות התאחדות האיכרים; סמילנסקי כזכור התנגד לכניסתה של ההתאחדות לפוליטיקה (אם כי נראה שלקראת סוף כהונתו ריכך מעט את עמדתו), ופרישתו חיזקה את מעמדו של ספיר, שדגל במעורבות פוליטית. על כך יש להוסיף את הקשרים האישיים בין ספיר לרוקח, שניהם ילידי יפו. סיבה שנייה היא מצב החירום, שהעמיד בפני אנשי החוגים האזרחיים הזדמנות להצטרף לפוליטיקה היישובית, אולי על חשבון הציונות הכללית המפולגת.<sup>86</sup> סיבה נוספת יכולה להיות השיפור היחסי במצבו הכלכלי של המגזר הפרטי בעקבות המלחמה – שצמצמה את הייבוא לארץ והרחיבה את המשק היהודי, ובפרט את המגזר התעשייתי – שיפור אשר סיפק לראשו אינטרס לשמור על הונם מפני ניסיונות המיסוי של הנהגת היישוב.<sup>87</sup> לבסוף, ייתכן מאוד שגם לחוקת חולון ולפקודת המועצות המקומיות שבאה בעקבותיה וסימנה שינוי במדיניות ממשלת המנדט ביחס לשלטון המקומי, היה חלק בכך. עם התרבות נציגי הפועלים בחבר המועצות החלו אנשי המחנה האזרחי לחוש שהם זקוקים להתארגנות חדשה משל עצמם. מצב עניינים זה הדגיש עבור הנהגת הציבור האזרחי בשלטון המקומי את הצורך בגיבוש משקל נגד להסתדרות בתחום החקיקה המוניציפלית. רמז לכך ניתן למצוא בדבריו של אריאב באחד הכינוסים הראשונים של האיחוד, שבו קרא לגיבוש הסיעות האזרחיות ברשויות המקומיות – "התנאים היסודיים" של השלטון העצמי בארץ – בהדרכת הוועד הפועל של האיחוד האזרחי. הוועד הפועל של האיחוד נקרא "לעמוד על המשמר בנוגע לתחוקה המוניציפאלית

85 שילוח, מרכז הולך ונעלם (לעיל, הערה 1), עמ' 331-333.

86 שניאור זלמן אברמוב, על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם, תל אביב 1995, עמ' 24.

87 בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם? (לעיל, הערה 6), עמ' 103.

ולהגן על האינטרס והאופי האזרחי של החוקים וכן לארגן ולסייע בבחירות מוניציפאליות".<sup>88</sup>

הכינוס הארצי הראשון של האיחוד התקיים ביוני 1941. עם המשתתפים בו נמנו דניאל אוסטר, סגן ראש עיריית ירושלים, שניהן כיושב ראש, רוקח, סעדיה שושני, יושב ראש התאחדות בעלי הבתים בתל אביב וחבר מועצת העירייה, ואריאב, שבהמשך הפך לראש המחלקה המוניציפלית של האיחוד.<sup>89</sup> בין חברי הוועד הפועל של האיחוד היו גם ספיר ובן-עמי, חברי הנהלת חבר המועצות.<sup>90</sup> כבר בכינוס הראשון נוצרו בו שני גושים, שמזכירים את הפילוג בין שני אגפי הציונות הכללית. מחנה אחד טען שאין האיחוד צריך לקחת חלק במוסדות הלאומיים, ואילו האגף השני גרס שיש לשתף פעולה עם מוסדות היישוב כדי להילחם על זכויותיו של הציבור האזרחי.<sup>91</sup> לקראת הכינוס שנערך ביולי הציע אריאב שמבנה הארגון יורכב על בסיס פריטי (Parity, שוויון כוחות) בין נציגי הסיעות המוניציפליות לבין שאר הארגונים הכלכליים האזרחיים. בכינוס עצמו הסב אריאב את תשומת הלב לסוגיה המוניציפלית, וטען שעל הציבור האזרחי להיאבק עליה במיוחד בתקופת המלחמה, שבה הממשלה שואפת להרחיב את היקף הרשויות המקומיות.<sup>92</sup> בסוף שנת 1942 קיים האיחוד כינוס בתל אביב בנושא המוניציפלי. אריאב פתח בנאום חריף נגד חוקת חולון והסביר שמטרת הכינוס היא לגבש את כלל הסיעות האזרחיות ולנסח חוקה חלופית למועצות המקומיות. בין היתר הוחלט להילחם בהנמכת הצנזר וכן "לדרוש מאת הממשלה שתקדים לכל שינוי או תיקון חוקה למועצה מקומית משא ומתן עם הגורמים האזרחיים במקום ותתחשב בדעתם".<sup>93</sup> אלא שהאיחוד סבל מארגון לקוי, ונראה כי חלק גדול מיישבותיו הוקדשו לענייני ארגון פנימי ומנהלה. בקיץ 1943 התכנסה הנהלת האיחוד כדי לדון בסיבות לחוסר הצלחתו, ואריאב סבר כי האיחוד סובל מחוסר תקציב ומכך שאין לו מנהל במשרה מלאה.<sup>94</sup> עם זאת, נראה שאיש מהחברים לא התנדב למשימה, ובסוף 1944 התבקשו אריאב וספיר לתת יותר מזמנם לאיחוד.

88 "מהחלטות כינוס 'האיחוד האזרחי'", הצופה, 27.7.1941, עמ' 3.

89 "לקראת הכינוס הארצי של האיחוד האזרחי", הצופה, 22.6.1941, עמ' 4.

90 "ישיבת מועצת האיחוד האזרחי", המשקיף, 5.8.1941, עמ' 4.

91 "שני כיוונים בחוגי האיחוד האזרחי", הצופה, 14.7.1941, עמ' 1.

92 "שינוי פני היישוב והמשטר בו", הצופה, 25.7.1941, עמ' 1.

93 "הסיעות האזרחיות במועצות המקומיות מתארגנות", הבוקר, 7.12.1942, עמ' 4.

94 ארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן: אמ"ז), פ 408 - 13, "פריט-כל הפגישה ברמת-גן", 9.8.1943.

אריאב העלה את האפשרות שיפרוש מהתאחדות האיכרים כדי לנהל את האיחוד אם יובטח לו תקציב ראוי, אך ספיר התנגד להתפטרותו, וההצעה לא יצאה אל הפועל.<sup>95</sup> בספטמבר 1945, אולי בתגובה להקמת המחלקה המוניציפלית של הוועד הלאומי (ראו להלן), החליטה הנהלת האיחוד להקים מחלקה מוניציפלית משל עצמה, ולמנות את אריאב לעמוד בראשה.<sup>96</sup> ספיר הסביר שנעשו ניסיונות לאחד את החוגים האזרחיים לקראת הבחירות ברחובות ובחדרה, אך כפי שראינו, אלו לא נחלו הצלחה. עיקר המאמץ המוניציפלי, ככל הנראה, הופנה לבחירות הצפויות למועצת עיריית תל אביב.<sup>97</sup> בינואר 1947, לקראת הבחירות למועצת חדרה, העריך ספיר כי "מאזן הכוחות שם לא ברור אבל קיימת הנחה שהבלתי שמאליים ינצחו במערכה אם העניינים הפנימיים בין הארגונים האזרחיים יסודרו בצורה המניחה את הדעת", והחלט לשלוח משלחת בראשות אריאב כדי להסדיר את העניינים.<sup>98</sup> התברר שהערכתו של ספיר הייתה אופטימית: המחנה האזרחי שוב סבל מפילוג, והובס בבחירות.<sup>99</sup> נראה אפוא שהאיחוד לא הצליח במשימתו לעצור את הסחף לטובת מחנה הפועלים במועצות המקומיות, ובסיס תמיכתו של אריאב בהנהלת החבר הלך ונשחק.

## הנהלת חבר המועצות במבוי סתום

בינתיים חלה התפתחות נוספת לטובת סיעת הפועלים. בספטמבר 1944, בעקבות הבחירות לאספת הנבחרים הרביעית, נבחר הרכב חדש לוועד הלאומי, ומחנה הפועלים (ובפרט מפא"י) נותר בעמדת הגמוניה. אחת מפעולותיה הבולטות של האספה הרביעית הייתה הקמתה של מחלקה מוניציפלית ליד הוועד הלאומי, בעיקר כדי לעסוק במצב בערים המעורבות.<sup>100</sup> יצחק בן-צבי, שנבחר לנשיא הוועד (דוד רמז ממפא"י נבחר במקומו לתפקיד יושב הראש), מונה בשלב הראשון לראשות המחלקה,<sup>101</sup> שהחלה את פעולתה במרס

95 אמ"ז, פ 408 – 13, "פרטי-כל מיישיבת ההנהלה הזמנית מס' 14", 20.12.1944.

96 אמ"ז, פ 408 – 13, "פרטי-כל מיישיבת ההנהלה מס' 10", 20.9.1945.

97 אמ"ז, פ 408 – 13, "פרטי-כל מיישיבת המועצה מס' 2", 1.10.1945.

98 אמ"ז, פ 408 – 13, "פרטי-כל מיישיבת ההנהלה מיום ד' 8 ינואר 1947", 8.1.1947.

99 "תוצאות הבחירות למועצת חדרה", הצופה, 29.1.1947, עמ' 4; "רוב להסתדרות בחדרה", משמר, 29.1.1947, עמ' 4.

100 רובינשטיין, "מיישוב למדינה" (לעיל, הערה 27), עמ' 194 – 195.

101 את"ע, IV-219B-325, "מיישיבת הלשכה בהשתתפות חברינו בחבר המועצות המקומיות", 21.10.1945, עמ' 4.



1945, 102 במאי 1946 החליף גרובובסקי, ששב משירות באירופה והצטרף לוועד מטעם מפא"י, את בן-צבי בראשות המחלקה (בן-צבי נותר במחלקה בתפקיד בלתי פורמלי).<sup>103</sup> כעת, במקביל לתביעה להדחתו של אריאב מהנהלת חבר המועצות, דרשה המחלקה המוניציפלית של ההסתדרות את הכפפתו של החבר למחלקה המוניציפלית של הוועד הלאומי. כבר בינואר 1945 הוחלט בישיבת המחלקה כי "יש לחתור לכך שחבר המועצות ייהפך למעשה ובחיי יום יום למחלקה המוניציפאלית של הוועד הלאומי. צריך שבא כוחו של הוועד הלאומי ישתתף באופן קבוע ואובליגטורי בישיבות החבר ושבעניינים מסוימים יוכל לתבוע וטו למליאת הוועד הלאומי".<sup>104</sup> כעבור שנה הוחלט ש"יש לכוון שחבר המועצות יהיה בפועל המחלקה המוניציפאלית של הוועד הלאומי ולהבטיח שלא ייפגע כושר פעולתו".<sup>105</sup> ביוני 1946 מסר גרובובסקי למחלקה המוניציפלית של ההסתדרות שבעקבות ישיבה עם הנהלת החבר הוא יוזמן מעתה לכל ישיבות הנהלת החבר ויקבל העתקים של הפרוטוקולים של הישיבות. כמו כן הבטיח החבר להודיע לוועד הלאומי על פגישות עתידיות עם הממשלה וש"בכל העניינים יפעל מנהל חבר המועצות מתוך קונטקט עם המחלקה המוניציפאלית של הוועד הלאומי".<sup>106</sup> בכינוס המוניציפלי התשיעי של ההסתדרות בסוף השנה הוחלט כי הכינוס "תולה את יחסו החיובי לקיומו של חבר המועצות המקומיות בעתיד, בזיקתו המלאה למוסדות הלאומיים ובקבלת מרותם בשאלות יישוביות וציבוריות".<sup>107</sup>

השתדלותה של ההסתדרות לא הביאה כנראה לתוצאות הרצויות, ובמאי 1947 התלונן ברמן לפני חבריו כי אריאב ממשיך לייצג לבדו את החבר בפני מושל המחוז: "קיים על כן מצב למעשה שאת הרשויות המקומיות העבריות מייצג למעשה ראש עיריית ת"א, מר אריאב ולרוב כמובן גם ראש עיריית פתח-תקווה".<sup>108</sup> בסוף יולי פרסמה המחלקה המוניציפלית כי "ציבור הפועלים דורש קשר אמיץ בין חבר המועצות ובין הוועד הלאומי", וכמו כן ש"ההסתדרות לא תשלים להבא עם ריכוז התפקידים של מזכיר התאחדות

102 הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), J1/33809, "המחלקה המוניציפלית", ללא תאריך.  
 103 "חלוקת התפקידים בהנהלת הוועד הלאומי", הצופה, 22.5.1946, עמ' 2; "מ" גרובובסקי – מנהל המח' המוניציפאלית בועה"ל", המשקיף, 22.5.1946, עמ' 4.  
 104 את"ע, IV-219B-325, "סקירה מס' 28", ינואר 1945.  
 105 את"ע, IV-219B-325, "סיעת ההסתדרות בחבר המועצות", 14.1.1946; ההדגשה במקור.  
 106 את"ע, IV-219B-325, "סקירה 19", יוני 1946.  
 107 "תביעות הכינוס המוניציפלי התשיעי", דבר, 23.12.1946, עמ' 1.  
 108 את"ע, IV-219B-325, דוד ברמן אל המחלקה המוניציפלית, 8.5.1947.

האיכרים והמנהל של חבר המועצות".<sup>109</sup> מנגד דיווח המשקיף שאם גרובובסקי, שהיה מועמד באותה העת לראשות עיריית פתח תקווה, לא ייבחר לראשות העיר, תנסה מפא"י להעביר לידי את הנהלת החבר, וכך ירוכזו בידי גם המחלקה המוניציפלית וגם ייצוג המועצות המקומיות. למצער, טען העיתון, תנסה מפא"י לדרוש הנהלה כפולה בחבר, באופן שיאפשר לגרובובסקי לייצג אותו.<sup>110</sup>

באוגוסט פנה יצחק חסקין, חבר המחלקה המוניציפלית של ההסתדרות, אל גרובובסקי, רמז וגולדה מאירסון (חברת הנהלת הסוכנות, ומי שניהלה בפועל את המחלקה המדינית שלה בהיעדרו של משה שרתוק), והעלה בפניהם את קובלנותיהם של חברי ההסתדרות בהנהלת החבר, בין היתר על כך שגם הסוכנות היהודית והוועד הלאומי ממשיכים להזמין את אריאב (לעיתים יחד עם ספיר) ולא את הנהלת החבר כגוף, ובכך הם חותרים תחת ההסכם שהושג. כמו כן הוזכר שבעת ה"מצור" על נתניה הועברו כספי מגבית ההתגייסות למועצת נתניה דרך אריאב, דבר שחזק את מעמדו הציבורי. חסקין ביקש כי הנמענים ייפגשו עם חברי סיעת ההסתדרות לתיאום עמדות.<sup>111</sup> באוקטובר 1947 קיימו ברנזון וחסקין פגישה עם רמז, ובה הוסכם שהנהלת הוועד תכנס לפחות אחת לחודש את ראשי הרשויות המקומיות לצורך עדכון שוטף, ושבישיבות שבהן ישתתפו נציגי חבר המועצות "תזמין הנהלת הוועד הלאומי את הנהלת חבר המועצות כגוף ונשיאות החבר תקבע מדי פעם בפעם את באי כוחה".<sup>112</sup> בעקבות זאת הוחלט כי חברי הסיעה בהנהלת החבר יציעו למנות איש מוסכם לתפקיד מנהל החבר, ואם סוגיה זו לא תיפתר בהנהלת החבר היא תוחזר למליאה.<sup>113</sup> לשם כך החלה המחלקה המוניציפלית לגייס קולות בקרב אנשי הסיעה הפרוגרסיבית בחבר להדחתו של אריאב. אחד מהם היה ד"ר אברהם רובינזון, ראש מועצת פרדס חנה, שהביע בעבר חוסר נחת מניגוד האינטרסים של אריאב, וחסקין קיווה שהוא יתמוך בעמדת ההסתדרות בעניין הדחתו.<sup>114</sup> רובינזון השיב כי לא שינה את

109 "ההסתדרות דורשת שינוי יסודי של פני חבר המועצות המקומיות", דבר, 30.7.1947, עמ' 1.

110 "מפא"י החליטה להמליך את גרובובסקי בעיריית פתח תקווה או בחבר המועצות", המשקיף, 30.6.1947, עמ' 4.

111 את"ע, IV-219B-325, יצחק חסקין אל מאיר גרובובסקי, גולדה מאירסון ודוד רמז, 13.8.1947.

112 את"ע, IV-219B-325, יצחק חסקין אל ח' קוגל וא' קרן, 19.10.1947; ההדגשה במקור.

113 את"ע, IV-219B-325, יצחק חסקין אל חיים קוגל ואברהם קרן, 17.11.1947.

114 את"ע, IV-219B-325, יצחק חסקין אל אברהם רובינזון, 23.11.1947.

דעתו, אך אינו תומך בשלב זה בהצבעת אי-אמון באריאב.<sup>115</sup> שאלת חבר המועצות שיקפה גם את הפילוג ההולך וגובר בהסתדרות. בנובמבר ביקר בפומבי חבר המחלקה המוניציפלית הנס (חנן) רובין, איש "השומר הצעיר" ומנהיג "הליגה הסוציאליסטית", את חבריו למחלקה – אנשי מפא"י – על חוסר נכונותם להוציא לפועל את החלטת המחלקה להחליף את אריאב.<sup>116</sup> נראה שבשלב זה הצליחו חברי הנהלת החבר להציג חזית מאוחדת רק בעניינים שבהם היה קונצנזוס רחב ביישוב: בפברואר 1947 הביעו נציגי החבר מחאה על גירוש אוניות מעפילים;<sup>117</sup> ביוני, על רקע משבר תקציבי מתמשך ברשויות המקומיות, התאחדו חברי שתי הסיעות בתביעה מהממשלה להגדלת מסגרת האשראי;<sup>118</sup> ובאוגוסט, בעקבות מעצרים של רוקח, קריניצי ובן-עמי, תבעו כל ראשי המועצות את שחרורם.<sup>119</sup> אך אלה היו היוצאים מן הכלל שהעידו על הכלל. בשלב זה נראה שאריאב לא היה יכול עוד ליישב בין נאמנותו להתאחדות האיכרים ולאיחוד האזרחי לבין מחויבותו להנהלת חבר המועצות. במצב עניינים זה, היה צורך בשינוי דרמטי בנסיבות כדי להתיר את הסבך. ושינוי כזה אכן התקרב.

## סיום המנדט והדחתו של אריאב מהנהלת חבר המועצות

בעקבות ההצבעה על תוכנית החלוקה בעצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947, התחדדה שאלת מעמדו של החבר בתקופת המעבר מיישוב למדינה ועתידו במדינה היהודית. הדילמה שעמדה כעת בפני המחלקה המוניציפלית הייתה אם לשאוף לפירוק החבר, ולהסתכן בכך שהדבר ייתפס כמהלך פלגני בשעה

115 את"ע, IV-219B-325, אברהם רובינון אל המחלקה המוניציפלית, "הנדון: מכתבכם מיום 23.11.47", 2.12.1947.

116 הנס רובין, "חבר המועצות המקומיות מכשיר הריאקציה", משמר, 13.11.1947, עמ' 2.

117 "מחאת המועצות המקומיות על גירוש המעפילים", הבוקר, 19.2.1947, עמ' 4.

118 "פגישת חבר המועצות עם מזכיר הכספים", המשקיף, 6.6.1947, עמ' 7; "חבר המועצות דורש מלווה של 1/2 מיליון לעבודות ציבוריות", דבר, 19.6.1947, עמ' 4; "בעיית האשראי לרשויות המקומיות", הצופה, 9.6.1947, עמ' 3.

119 "כל ראשי המועצות פונים בתזכיר לנציב", המשקיף, 7.8.1947, עמ' 4. השלושה נעצרו על סמך חשד למעורבותם בפעולות המרד המזויין של האצ"ל נגד רשויות המנדט, ובמסגרת ניסיון להשפיע על מדיניות הסוכנות היהודית. על פרשה זו והשלכותיה על מעמדו הפוליטי של רוקח ראו משה נאור, בחזית העורף: תל אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות, ירושלים 2009, עמ' 107-117; חיים פיירברג, "מאוטונומיה לעיר: השינוי במעמד עיריית תל אביב במעבר ממנדט למדינה", מרכז בר און ומאיר חזן (עורכים), אזרחים במלחמה: קובץ מחקרים על התברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים 2010, עמ' 385-398.

שקראה לאחדות, או להמשיך ולקיים אותו מתוך ניסיון להחליף את הנהגתו מבפנים. רובין, שכזכור ביקר את חבריו במחלקה המוניציפלית כבר באמצע נובמבר, שוב פרסם טור בנושא, והפעם הזכיר את ה"אשמים" בשמותיהם – קוגל וקרן, חברי הנהלת סיעת ההסתדרות בחבר – שממשיכים לכהן "ובינתיים עושה מר אריאב בענייני החבר כבתוך שלו". אחד הנימוקים שהעלה רובין היה הגעתה הצפויה של ועדת הביצוע של האו"ם, שאמורה הייתה להיפגש עם מוסדות היישוב.<sup>120</sup> רובין חשש שאריאב "לא יוותר על ההזדמנות לבוא בדברים עם ועדת הביצוע בשם הדמוקרטיה ובשם כל המוסדות המוניציפליים העבריים, כדי להשפיע בדרך זו על ההרכב 'הדמוקרטי' של מועצת הממשלה הזמנית".<sup>121</sup>

בדיון שהתקיים במחלקה המוניציפלית בסוף ינואר 1948, היו הדעות חלוקות. בצד הניצי יותר עמדו בין היתר רובין – שסבר ש"יש לסלק את אריאב אפילו על חשבון אחדות החבר ואף אם כמה עניינים מעשיים יסבלו" – וקוגל, שכנראה חש את רובין נושף בעורפו, והסביר ש"למעשה אין החבר קיים יותר ואף אריאב אינו קיים בתור כזה", ולפיכך יש להציע את סיפוחו המלא של החבר לוועד הלאומי ולהיפטר ממנהלו. היו גם קולות מתונים יותר, שהיו מוכנים להשלים עם המשך כהונתו של אריאב בשלב זה. מיכאלי טען כי "החבר דרוש לנו יותר מאשר לימין, אסור אפוא לפורר את החבר", שכן אין תחליף לאריאב כמנהל החבר, אך בכל זאת הציע להמשיך ולהביע בו אי-אמון. ישראל אידלסון (בר-יהודה), מראשי מפלגת "לאחדות העבודה", חשש מפני פילוג, ודרש להפריד בין שאלת אריאב לבין שאלת הצירוף לוועד הלאומי. ברנזון הציע לבטל את משרת מנהל החבר, ושכמקומו יקדיש יושב ראש החבר חצי יום מזמנו לתפקיד, וכן להדק את הקשרים עם מוסדות היישוב. הצעתו של ברנזון התקבלה, אך בד בבד הוחלט שיש להמשיך בתוכנית גם אם נציגי המחנה האזרחי יחליטו בתגובה לעזוב את החבר.<sup>122</sup> בסוף החודש החליטו חברי סיעת ההסתדרות בהנהלת החבר להציע בישיבת

120 ועדת הביצוע (Palestine Commission) מונתה על ידי העצרת הכללית במטרה ליישם את תוכנית החלוקה. בפועל סירבה ממשלת בריטניה להתיר לחברי הוועדה להגיע לארץ, ולכן השפעתה על מהלך האירועים הייתה שולית. ראו Elad Ben-Dror, "How the United Nations Intended to Implement the Partition Plan: The Handbook Drawn up by the Secretariat for the Members of the United Nations Palestine Commission", *Middle Eastern Studies*, 43, 6 (2007), pp. 997-1008.

121 הנס רובין, "ישונו פני הדברים בחבר המועצות המקומיות", *משמר*, 22.1.1948, עמ' 2.

122 את"ע, IV-219B-325, "פרטי-כל דיון משותף של הלשכה עם סיעתנו בחבר המועצות המקומיות", 27.1.1948.

ההנהלה הקרובה בראשית פברואר לבטל את משרתו של מנהל החבר ולפטר את אריאב, ולמנות את קרן, כיושב ראש ההנהלה, למנהל הזמני, "תוך שיתוף מלא עם הנהלת הוועד הלאומי".<sup>123</sup> לפיכך נתבקשו החברים לחתום על הצהרה משותפת, ולפיה "אנו מודיעים כי אין אנו רוחשים אמון למר אריאב כמנהל החבר, ודורשים לשחרר אותו מתפקיד זה".<sup>124</sup>

אירועי השעה, שמנעו מכמה מחברי סיעת ההסתדרות בהנהלת החבר להגיע לשיבות, דחו במקצת את ביצוע התוכנית. בינתיים נפגש שמואל ז'וכוביצקי (זקיף), ראש ועד מושבות השרון, עם ספיר ואריאב, והללו הציעו כי אריאב יגיש את התפטרותו במהלך המחצית הראשונה של חודש אפריל. המחלקה המוניציפלית החליטה שאם אכן יש ממש בהצעה, הרי יש לקבלה בתנאי שההתפטרות תבוא לכל המאוחר ב-1 באפריל, ואם תבוטל יש להמשיך בתוכנית המקורית.<sup>125</sup> מדוע הסכימו ספיר ואריאב על ההתפטרות? ייתכן שהדבר קשור להתפתחות פוליטית במחנה האזרחי. באמצע פברואר הקימו חברי האיחוד האזרחי יחד עם כמה מאנשי הציונים הכלליים רשימה בשם "סיעת המרכז", שכללה בין היתר את ספיר ואריאב, במטרה להשתלט על המפלגה לקראת הקמת מוסדות המדינה הזמניים.<sup>126</sup> נציגות במוסדות אלו עשויה הייתה להפוך את שליטתם בחבר למיותרת, וההתפטרות יכלה לסייע להם במאבק הפנימי בתוך המפלגה.

בסוף הישיבה המכרעת של הנהלת החבר, שהתקיימה ב-17 במרס, דיווח ברמן לחבריו בסיפוק כי "זכינו, סוף סוף, להחלטה בשאלת עבודתו של ה' אריאב ותפקידו כמנהל חבר המועצות", וסיפר כי "הוועדה המיוחדת", שכללה את קוגל, קרן, ספיר, אוסטשינסקי וז'וכוביצקי, סיכמה כי אריאב יסיים את עבודתו ב-3 במאי. ברמן גם ביקש מחבריו לחתום על פרוטוקול שבו תנוסח ההחלטה בבירור: "חוששני שהגוש האזרחי, בהיעדר פרטי-כל ברור, ינסה, במרוצת הזמן, לעורר ויכוח מחדש או להסתמך על שכחה".<sup>127</sup> בינתיים התברר שהסיכום שהושג לא היה מקובל על הגוש האזרחי, ששוב דרש את המשך כהונתו של אריאב, ולכן נקבעה ישיבה נוספת ל-19 במאי, וזו נדחתה

123 את"ע, IV-219B-325, צבי ברנזון אל נשיאי המועצות המקומיות, 1.2.1948.

124 את"ע, IV-219B-325, "הנני מוסר את ההצהרה דלהלן", ללא תאריך.

125 את"ע, IV-219B-325, "סקירה 8", פברואר 1948.

126 אמיר גולדשטיין, "מקבוצת לחץ למפלגה: התגבשות מפלגת הציונים הכלליים במהלך

מלחמת העצמאות", מרדכי בר און ומאיר חזן (עורכים), פוליטיקה במלחמה: קובץ

מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים 2014, עמ' 240-244.

127 את"ע, IV-219B-325, דוד ברמן אל הלשכה המוניציפלית, 17.3.1948.

עקב מצב המלחמה ל-2 ביוני.<sup>128</sup> ייתכן שגם תפנית זו קשורה להתפתחויות בפוליטיקה הארצית: כשבוע לאחר הישיבה בחודש מרס, הסתיימו בכישלון מאמציה של סיעת המרכז לזכות בנציגות במנהלת העם.<sup>129</sup> אנשי האיחוד האזרחי, שקיוו בהתחלה לזכות בשניים מתוך 13 המושבים במנהלת העם, הבינו עד מהרה שיצטרכו להסתפק בנציג אחד, ולא זו בלבד אלא שגם עליו יאלצו להיאבק עם אנשי מפלגתם, ובהצבעה שנערכה בהנהלת המפלגה בראשית מרס הפסיד ספיר בקרב על המקום הנכסף. מאמציהם של ספיר ורוקח לשכנע את בן-גוריון לבחור בספיר בכל זאת עלו בתוהו, והאיחוד האזרחי נותר מחוץ להנהגת המדינה שבדרך.<sup>130</sup>

בישיבת הנהלת החבר שהתקיימה ביוני 1948 הגיש אריאב את התפטרותו. ברנזון הביע תקווה שבכך הסתיימה הפרשה, "וכי סיעתנו תשקוד על כך שמיום 15.6.48 לא יינתן לו עוד כל תפקיד או מעמד מיוחד בחבר".<sup>131</sup> ברנזון לא ניסה להסביר את מניעי התפטרותו של אריאב, אך ההסבר הסביר ביותר להחלטתו נעוץ, להערכתנו, בסיום המנדט והפיכתה של מנהלת העם לממשלה הזמנית: כעת לא נותרה עוד תוחלת בתפקיד שעיקרו היה עבודת שתדלנות אצל מושל המחוז והוועד הלאומי. אריאב הפנה את מרצו לחיזוק מעמדה של סיעת המרכז במפלגת הציונים הכלליים, והיה אחד הקולות הבולטים במאמציה של הסיעה לשוות למפלגה צביון קפיטליסטי מובהק, מהלך שהסתיים בפילוג הציונות הכללית לקראת מערכת הבחירות לאספה המכוננת.<sup>132</sup> חבר המועצות המשיך להתקיים, אך מעתה, כגוף בשליטת ההסתדרות תחת ממשלת מפא"י, הוא איבד למעשה את משמעותו

128 את"ע, IV-219B-325, צבי ברנזון אל נשיאי המועצות המקומיות, 11.5.1948; שם, צבי ברנזון אל נשיאי המועצות המקומיות, 27.5.1948.

129 מנהלת העם נועדה להיות הרשות המבצעת של המדינה היהודית בתקופת המעבר לעצמאות. על חלוקת התיקים במנהלת ראו יונתן פיינ, כך נולדה: הקמת מערכת הממשל בישראל, 1947-1951, ירושלים 2009, עמ' 130-132.

130 למעשה, הוא נותר גם מחוץ למועצת העם, הרשות המחוקקת של המדינה שבדרך, שכן לציונים הכלליים היו שישה נציגים ואיש מהם לא היה נציג של האיחוד האזרחי. ראו גולדשטיין, "מקבוצת לחץ למפלגה" (לעיל, הערה 126), עמ' 234-237.

131 את"ע, IV-219B-325, צבי ברנזון אל הנהלת סיעת ההסתדרות בחבר המועצות המקומיות, 14.6.1948.

132 גולדשטיין, "מקבוצת לחץ למפלגה" (לעיל, הערה 126), עמ' 244-246. הפלג המתון בציונות הכללית (ציונים כלליים א') הקים יחד עם מפלגות "עלייה חדשה" ו"העובד הציוני" את המפלגה הפרוגרסיבית. הפלג הימני יותר (ציונים כלליים ב') חבר לאיחוד האזרחי והתמודד בבחירות כמפלגת הציונים הכלליים. ראו יחיעם ויץ, "1948 כנקודת מפנה במפה הפוליטית הישראלית", מרדכי בר און ומאיר חזן (עורכים), אזרחים במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים 2010, עמ' 538-542.

הפוליטית. ספיר המשיך לכהן כיושב ראש הנהלת החבר עד לסוף השנה, אך יורשיו היו ברמן (1949-1950) וקוגל (1951-1953), אנשי סיעת ההסתדרות. בשנת 1953 הצטרפו לחבר שלוש הערים הגדולות – ירושלים, תל אביב וחיפה – והוא שינה את שמו ל"מרכז השלטון המקומי", וכך הוא נקרא עד היום.<sup>133</sup>

## סיכום

ניתוח המאבק על השליטה בחבר המועצות מאפשר להבין את יחסי הגומלין בין המישור הלאומי למישור המקומי בעשור האחרון של המנדט, ואת חשיבותם ביחס להתהוות מערך הכוחות בין מחנה הפועלים למחנה האזרחי ערב המעבר לעצמאות. התאחדות האיכרים נקטה בשני עשורי המנדט הראשונים מדיניות של התבדלות מודעת מהפוליטיקה הלאומית היישובית והתמקדה בשלטון המקומי, ששם חוקת הבחירות הגנה על יתרונה היחסי מפני הגידול הדמוגרפי של ציבור הפועלים. עליית כוחה של מפא"י במוסדות היישוב, במקביל לשינויים פרסונליים בהנהגת ההתאחדות, הובילו אותה למסקנה כי עליה לנסות למצוא דרך למוסדות היישוב כדי להתמודד מול ההסתדרות, ולשריין לעצמה את מעמדה כנציגת השלטון המקומי מול ממשלת המנדט. הקמת חבר המועצות המקומיות היה ניסונה הראשון של ההתאחדות להשיג מטרה זו. מחנה הפועלים, מנגד, ראה חשיבות רבה בשלטון המקומי, וזיהה בהתאחדות האיכרים יריב פוליטי מובהק, ולכן הנהלת חבר המועצות הפכה מיד עם הקמתו לזירת מאבק.

האסטרטגיה שהובילה התאחדות האיכרים הצליחה כל עוד היו חברי ההתאחדות ושותפיהם הפוליטיים רוב מוחלט בהנהלת החבר, אך היא החלה להתערער עם כניסת חברי הסתדרות להנהלה. ההסתדרות, שבשלב הראשון ניסתה לפגוע בלגיטימציה של החבר על ידי הרחקתו מהוועד הלאומי והבלטת המחלוקת בין התאחדות האיכרים לארגון החקלאים הלאומיים, הבינה בתחילת שנות הארבעים שתוכל לנצל את יתרונה הדמוגרפי במועצות, כמו גם את פריצת הדרך שהושגה בחוקת חולון, לשם השתלטות על הנהלת החבר והכפפתו למדיניותה. עם זאת, עד תום תקופת המנדט לא הצליחה ההסתדרות להשיג את מטרתה העיקרית – הדחתו של אריאב מראשות החבר. מטרה זו הושגה רק עם סיום שלטון

133 "מי אנחנו", מרכז השלטון המקומי, <http://tinyurl.com/hmq4ybu>.

עלייתו ונפילתו של חבר המועצות המקומיות

המנדט, שאז הבינו החוגים האזרחיים כי עבר זמנן של קבוצות הלחץ המנדטוריות, ושכעת עליהם להתאגד במסגרת מפלגתית ולהיאבק על מקום בהנהגת המדינה.



# "כל ארץ ישראל קדושה לנו": תזכיר הוועד הלאומי לוועדת החלוקה בנושא המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל המערבית המנדטורית

דותן גורן

## מבוא

בקיץ 1937 המליצה הוועדה המלכותית הבריטית (ועדת פיל) על חלוקה מדינית של ארץ ישראל כיסוד לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי. לאור זאת גיבשה ההנהלה הציונית תוכנית חלופית לחלוקת הארץ ולהקמת המדינה היהודית. תוכנית זו עסקה בנושאי משנה רחבים: קביעת הגבולות, חלוקת ירושלים, העברת אוכלוסין, מעמדו של המיעוט הערבי במדינה היהודית העתידית, יסודות המשטר, מדיניות חוץ, ביטחון, עלייה ופיתוח, דת ומדינה, יסודות התקציב ועוד.<sup>1</sup> בו בזמן פעלה הנהלת הוועד הלאומי בראשותו של יצחק בן-צבי לזיהוי ומיפוי של המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל המערבית המנדטורית במטרה להשתמש בהם ככלי שרת פוליטי בקביעת גבולות המדינה היהודית.<sup>2</sup> היה זה אחד הניסיונות המוקדמים להגדרת רשימה שמית של מקומות קדושים ליהודים במרחב הארץ ישראלי בצורה שיטתית ומדעית.<sup>3</sup> במאמר זה אעמוד על הסיבות והנסיבות שהמריצו את

1 על כך ראו בהרחבה יוסי כץ, מדינה בדרך: התכניות הציוניות לחלוקת ארץ-ישראל ולהקמת מדינה יהודית, ירושלים תש"ס.

2 להפרדת עבר הירדן המזרחי מתחומי המנדט הבריטי על ארץ ישראל ראו יצחק גיל-הר, "הפרדת עבר-הירדן המזרחי מארץ-ישראל", קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 47-69; יגאל עילם, "היסטוריה מדינית, 1918-1922", משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 200-215.

3 ניסיון מוקדם לכך נעשה בשלהי 1918, שאז מינה ועד הצירים ועדה מיוחדת לעיבוד החומר הנוגע למקומות הקדושים בארץ ישראל, ועבודתה נועדה לשמש את הוועדה

הנהלת הוועד הלאומי לעשות כן ואציג את עמדתה ועבודתה נוכח תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית.

## **מעמדם של המקומות הקדושים בארץ ישראל בתוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית**

בעקבות הכרזת השביתה הערבית באפריל 1936, שהתבטאה במהומות דמים והפרות סדר חסרות תקדים מצד ערביי ארץ ישראל, מינתה ממשלת בריטניה באוגוסט 1936 ועדת חקירה מלכותית לחקירת הגורמים שהביאו לפרוץ המאורעות. בשלהי יוני 1937 הוגש דוח הוועדה לממשלת בריטניה ופורסם ברבים ב-7 ביולי 1937. במסקנותיה קבעה הוועדה כי יש להביא לסיום המנדט הבריטי על ארץ ישראל, ובהמלצותיה היא הציגה תוכנית חלוקה להקמת שתי מדינות – יהודית וערבית – לשני העמים במרחב. בפועל התבססה התוכנית על חלוקה גיאוגרפית של הארץ לשלוש יחידות מדיניות – ערבית, יהודית ומנדט בריטי (חלקו לצמיתות וחלקו זמני). שטח המדינה היהודית העתידית השתרע על פני כ-5 מיליון דונם (כ-20 אחוזים משטח ארץ ישראל המערבית), וכלל את האזורים הבאים: הגליל בכללותו, עמק יזרעאל, עמק בית שאן הצפוני ומישור החוף עד לבאר טוביה. מנגד השתרע שטח המדינה הערבית העתידית על פני כ-20.5 מיליון דונם, וכלל את האזורים הבאים: יהודה ושומרון, מישור החוף הדרומי והנגב כולו. בסוגיית המקומות הקדושים בארץ ישראל המנדטורית (ובייחוד בירושלים ובבית לחם) סברה הוועדה כי מחובתה של בריטניה לשמור עליהם שלא יחוללו ו"להבטיח לכל העולם גישה חופשית ובטוחה אליהם. זהו פיקדון קדוש של הציוויליזציה" [...] לא פיקדון מטעם עמי פלשתינה בלבד, אלא מטעם המוני בני אדם בארצות אחרות שמקומות אלו, שניהם או אחד מהם קדושים להם". לאור זאת המליצה הוועדה המלכותית על ניסוח מנדט בריטי חדש ולצמיתות על מובלעת ששטחה 800,000 דונם, שכללה את ירושלים ובית לחם והתחברה בפרוודור לחוף הים התיכון ביפו. הוועדה ביקשה גם

---

הבין-לאומית שתעסוק "בגורלם של המקומות הקדושים בארץ ותחליט בנוגע לעתידם". במסגרת זו ביקש ועד הצירים לאתר את כל המקורות ההיסטוריים "אשר ביכלתם להעיד אל זכויות היהודים על המקומות האלה ולבסס את תביעותינו". ראו דותן גורן, "המאמצים היהודיים לקניית אחיזה במקומות הקדושים בארבע ערי הקודש ובמרחב הכפרי הסובב אותן בתהליך ההתיישבות היהודית המחודשת בארץ-ישראל (1840-1948)", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן תשע"א, עמ' 64-65. נושא זה טרם נחקר כראוי וראוי לבחינה ולדיון מעמיק.

להחיל את המנדט לצמיתות על נצרת ולהפקיד בידי את השמירה על קדושת ים כינרת וחופיו. אך בנושא זה הוועדה לא הייתה נחרצת כפי שהייתה בנושא מובלעת ירושלים. למניעת חיכוכים בין הערבים ליהודים ביקשה הוועדה להטיל מנדט זמני על הערים המעורבות – טבריה, צפת, עכו וחיפה – האמורות להיכלל בתחומי המדינה היהודית. לאחר הגשת המלצות הוועדה המלכותית החליטה הממשלה הבריטית לאמץ את תוכנית החלוקה וביקשה להתחיל בביצועה. בעקבות הצגת התוכנית לאישור הפרלמנט קמו לה מתנגדים ונמתחה עליה ביקורת במועצת חבר הלאומים, ביקורת שהתגברה בחודשים הבאים גם בקרב הציבור. על רקע זה הקימה ממשלת בריטניה במרס 1938 ועדה טכנית, שנועדה לעבד תוכנית מפורטת ומדויקת לחלוקת ארץ ישראל. בשלהי אפריל 1938 הגיעה ועדת החלוקה (ועדת וודהד) לארץ ושהתה בה עד לחודש אוגוסט. באוקטובר הוגש דוח הוועדה לממשלה הבריטית ופורסם לציבור הרחב ב-9 בנובמבר 1938.<sup>4</sup>

### עמדתן של ההנהלה הציונית והסוכנות היהודית בסוגיית המקומות הקדושים בתוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית

בראשית 1937 הופתעו ראשי ההנהלה הציונית לגלות כי הפתרון שאליה חותרת הוועדה המלכותית הוא חלוקת ארץ ישראל והקמתן של מדינה יהודית ומדינה ערבית במרחב. בעקרון החלוקה – אך לא בפרטי תוכנית הוועדה המלכותית – תמכו ראשי ההנהלה ובהם חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, דוד בן-גוריון, יושב ראש הסוכנות היהודית, ומשה (שרתוק) שרת, ראש המחלקה המדינית. אליהם הצטרפו חברים נוספים בהנהלת הסוכנות – שתפקדה כממשלה היהודית של המדינה שבדרך. בחודשים הבאים פעלה ההנהלה הציונית כדי להשפיע על הקונגרס הציוני לתמוך בעקרון החלוקה,<sup>5</sup> ולהסמיך את הנהלת הסוכנות לנהל משא ומתן עם הממשלה הבריטית על חלוקה רצויה, שתביא להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.

4 לתוכנית החלוקה של ועדת פיל ראו שמואל דותן, המאבק על ארץ-ישראל, תל אביב 1994 (מהדורה תשיעית), עמ' 127-137, 161-163; כץ, מדינה בדרך (לעיל, הערה 1), עמ' 1-14, ובייחוד עמ' 8-9. להכללת הגליל במדינה היהודית בתוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית ראו פנחס עופר, "הגליל בתכנית החלוקה של ועדת פיל", אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, א, חיפה 1983, עמ' 461-468; כץ, מדינה בדרך (לעיל, הערה 1), עמ' 5-7.

5 לפולמוס שעוררה תוכנית החלוקה של ועדת פיל ביישוב היהודי בארץ ישראל ראו אניטה שפירא, "היסטוריה מדינית של היישוב, 1918-1939", משה ליסק (עורך), תולדות

בקונגרס הציוני העשרים, שהתקיים בציריך בקיץ 1937 (3-16 באוגוסט), התקבלו שלוש החלטות מרכזיות בנושא: לדחות את תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית; לייפות את כוחה של ההנהלה הציונית לנהל משא ומתן עם הממשלה הבריטית על התנאים להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל; במסגרת המשא ומתן ההנהלה הציונית אינה רשאית להתחייב לקבל את תוכנית החלוקה מטעם הממשל הבריטי או לחייב את ההסתדרות הציונית לקבל אותה, ואם תגובש בו תוכנית מוסכמת לייסוד מדינה יהודית תובא ההצעה בפני קונגרס ציוני נבחר לדיון והכרעה.<sup>6</sup>

מאחר שפרטי התוכנית לחלוקת ארץ ישראל שגיבשה הוועדה המלכותית לא היו מוסכמים על הנהלת הסוכנות, החלה זו להגות תוכנית חלוקה חלופית בכיוון הרצוי לציונות. היא עשתה זאת ביתר שאת משלהי קיץ 1937, לאחר החלטת הקונגרס הציוני העשרים ובעקבות החלטת הממשלה הבריטית לשלוח לארץ ישראל את ועדת החלוקה. לפעולות אלה התנגדו בנחרצות שוללי החלוקה בהנהלת הסוכנות ובוועד הפועל הציוני, ובראשם מנחם אוסישקין. התנגדות זו לא מנעה מראשי הסוכנות להמשיך ולפעול לחיבור תוכנית חלוקה רצויה בטענה שהדבר נעשה בהתאם להחלטות הקונגרס הציוני. הכנת התוכנית הוטלה על המחלקה המדינית של הסוכנות, והיא גיבשה את מסקנותיה לאחר התייעצות עם מומחים והקמת ועדות מקצועיות שדנו בפרטי החלוקה הרצויים. אלה נדונו בהנהלת הסוכנות ועובדו לתזכירים רשמיים מטעמה. התזכירים הוגשו לוועדת החלוקה מאמצע 1938, נוסף על עדויות שהשמיעו בפניה ראשי הנהלת הסוכנות. תמיכת הנהלת הסוכנות בעקרון החלוקה נבעה בעיקר מיתרונותיה הרבים של ההבטחה להקמת מדינה יהודית וריבונית. אלו נראו חשובים יותר משמירה על שלמות הארץ, שגבולותיה הסופיים טרם נקבעו.<sup>7</sup> למעט סוגיית ירושלים,<sup>8</sup> לא היה די במשמעות הסמלית שיוחסה לאתרים בעלי זיקה דתית וערך היסטורי בארץ

היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב: תקופת המנדט הבריטי, חלק שני, ירושלים תשנ"ה, עמ' 132-152.

6 כץ, מדינה בדרך (לעיל, הערה 1), עמ' 15-18.

7 לתוכנית החלוקה מטעם הסוכנות היהודית ראו שם, עמ' 18-50. להתנגדות אוסישקין לתוכנית החלוקה של ועדת פיל ראו מנחם אוסישקין, "תזכיר לוועדת החלוקה" בא"י (סוד גמור) מ"כ"ג תמוז תרצ"ח, כיוונים, 6 (פברואר 1980), עמ' 115-131, ובייחוד עמ' 117-116.

8 לתוכנית הסוכנות היהודית לחלוקת ירושלים, שכללה ויתור על המקומות הקדושים ליהודים בעיר העתיקה ועל הר הזיתים, ראו כץ, מדינה בדרך (לעיל, הערה 1), עמ' 67-51.

ישראל כדי להניע את הנהלת הסוכנות לדרוש להכלילם בגבולות המדינה היהודית המוצעת. בתגובה לביקורת שמתח ברל כצנלסון על אי-הכללת חברון, מודיעין ומצדה במדינה היהודית העתידית, השיב שרת:

לא יעלה על הדעת כי רק בגלל השמות היקרים האלה, שאני משתמש בהם לשם סמל – נוותר על רכישת אפשרויות ממשיות חדשות [קרי מדינה] [...] על פני כל הארץ שפכנו דם, יצרנו ערכים רוחניים, הקימונו מצבות, אולם כשאנו עומדים עכשיו בפני האפשרויות להיות כוח גדול בארץ מבלי שנקבל לרשותנו את כל המצבות שלנו, צריך שיימצא בנו האון המוסרי להחלטה.<sup>9</sup>

דוגמאות נוספות הממחישות היטב את חוסר רצונם של מנהלי הסוכנות בכלל וראשי המחלקה המדינית בפרט לעסוק במחלוקות סביב המקומות הקדושים בארץ ישראל אפשר למצוא בפרוטוקולים של ישיבות ההנהלה ובתכתובות והצהרות של חבריה בנושא. בקיץ 1936 פרסם המופתי של ירושלים חאג' אמין אל-חוסייני גילוי דעת בדבר כוונת היהודים להשתלט על המקומות הקדושים למוסלמים בארץ ישראל. בישיבת הנהלת הסוכנות שהתכנסה לאחר מכן התגלעה מחלוקת בין החברים בשאלה כיצד להגיב על הצהרתו, ולבסוף התפרסמה מטעם הוועד הלאומי הודעת הרגעה לעולם המוסלמי. כאשר התבקש שרת להעביר לוועדה המלכותית את עמדת הסוכנות בסוגיית המקומות הקדושים, הוא כתב למזכיר הוועדה כי בנושא זה אפשר להסתפק בנאום קודמו בתפקיד, ד"ר חיים ארלוזורוב, מנובמבר 1931 ובהצהרת הוועד הלאומי מיולי 1936.<sup>10</sup> בעדותו בפני הוועדה המלכותית אף הצהיר בן-גוריון כי "יש בארץ-ישראל מקומות קדושים לכל העולם התרבותי. איננו רוצים ואין זה מענייננו לקבל על עצמנו את האחריות להם! אנו מכירים בצורך של פיקוח בין-לאומי על המקומות הקדושים, פיקוח על-ידי שלטון מנדטורי

9 שם, עמ' 26. בסוגיית חברון טענה ההנהלה הציונית כי לא ייתכן ש"עיר האבות" הקדושה ליהודים תהיה במדינה הערבית, ודרשה לכל הפחות להכלילה בשטח המנדט. ראו שם, עמ' 47 והערה 132 שם.

10 הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S100/19b, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות, 28.6.1936; שם, S25/4689, מ' שרת אל מרטין, 15.1.1937, בצירוף נאום ד"ר ח' ארלוזורוב, 18.11.1931, והצהרת הוועד הלאומי לעולם המוסלמי, 2.7.1936; שם, הנהלת הסוכנות היהודית אל ר' בנימין (י' רדלר-פלדמן), כ"ב בשבט תרצ"ז (3.2.1937).

או על-ידי מוסד בין-לאומי אחר כפי שנקבע במנדט".<sup>11</sup> עם פרסום תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית (יולי 1937), המליץ עסקן תנועת המזרחי וגואל הקרקעות פנחס מרגלית בפני הרב הראשי האשכנזי לארץ ישראל יצחק אייזיק הלוי הרצוג, לערוך רשימה של כל המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל כדי להפעיל לחץ מדיני על הממשל הבריטי להעבירם לרשות היהודים, או לכל הפחות למוסרם לפיקוח בין-לאומי להבטחת הגישה אליהם והשמירה עליהם:

הננו עומדים כעת ברגע היסטורי [...] שכעת הוא הזמן לעורר גם את שאלת כל המקומות הקדושים שלנו שיהיה לנו אליהם גישה חפשית ושמירה מצד המנדטור [...] אי לזאת אני מציע שצריכים תיכף ומיד לעשות רשימה מכל הארץ את כל המקומות הקדושים שלנו מבלי להשאיר נקודה אחת ולהמציא את הרשימה להממשלה ולאמריקא שידרשו שעל כל המקומות האלו אם הם לא יהיה ברשות היהודים שיהיו לכל הפחות בידי המנדטור [מנדט] בין לאומי שנהיה בטוחים באפשר[ו]תינו לגשת עליהם [אליהם] ולשמור עליהם.<sup>12</sup>

הרב הרצוג ביקש לקבל את תגובת המחלקה המדינית לתוכן המכתב. מזכירה המדיני של הסוכנות, ד"ר יהודה פנחס (ליאו) כהן, הביע תמיכה ביוזמה ויעץ לד"ר דב יוסף (ברנרד ג'וזף), ממלא מקומו של שרת ויועצה המשפטי של הנהלת הסוכנות, להקים "ועדה קטנה" שתעסוק מייד בשאלת המקומות הקדושים, והמליץ על אנשי המחקר והרבנים פרופ' שמואל קליין ופרופ' שמחה אסף לביצוע המשימה. ואולם ד"ר יוסף התנגד לרעיון בטענה ש"המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל ידועים היטב, ובעת הצורך יהיה אפשר לערוך רשימה שלהם באופן מידי". הוא לא ראה כל צורך בעריכת מחקר בנושא והיה סמוך ובטוח כי "בכל הסדר שייעשה עבור ממשלה עתידית בארץ ישראל תנקוט הסוכנות היהודית את כל הצעדים הנחוצים לשמירת קדושת אתרי הקודש היהודיים ולהבטחת הגישה אליהם

11 שמואל ברקוביץ, מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה, ישראל 2000, עמ' 35.

12 אצ"מ, S25/2933, פ' מרגלית אל י' הרצוג, ר"ח אב תרצ"ו.

במספר אזורים של הארץ". בראשית אוגוסט 1937 הציגה המחלקה המדינית עמדה זו לפני הרצוג.<sup>13</sup>

## עמדת הנהלת הוועד הלאומי לאור תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית

באפריל 1937 יצאו לאנגליה יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי<sup>14</sup> יצחק בן-צבי ורעייתו רחל ינאית כדי לייצג את היישוב היהודי בארץ ישראל בחגיגות ההכתרה של המלך ג'ורג' השישי. במהלך שהותם בלונדון השתתף הזוג בסדרת אירועים חגיגיים לצד מנהיגים מרחבי העולם. את השעות הזאת ניצל בן-צבי כדי להיוועד עם אנשי הממשל הבריטי ולדון בסוגיות היישוב הבוערות: תקציבים לארץ ישראל, מכסות העלייה, פיצויים לקורבנות המאורעות ועוד.<sup>15</sup> לקראת פרסום דוח הוועדה המלכותית הוא ביקש להשתלב בעבודה המדינית הרצופה שניהלו ויצמן ובן-גוריון במטרה להטות את מסקנותיה לטובת המפעל הציוני.<sup>16</sup> ואולם השניים סגרו בפניו את דלתות ישיבת ההנהלה הציונית וזימנו אליה את פינחס רוטנברג (ששימש בעבר נשיא הוועד הלאומי) ואורחים נכבדים. על אכזבתו המרה אפשר ללמוד ממכתבו הנזעם לוויצמן מ-1 ביוני 1937:

היום [...] קרה מקרה מוזר, שפגע בי בעומק נפשי, באשר ראיתי בזה לא עניין פרטי הנוגע לי בלבד, אלא דבר הפוגע בכבודו של הוועד הלאומי [...] באתי ללונדון לא לשם טיול אלא במילוי תפקיד יישובי [...] היישוב חרד לגורלו

- 13 אצ"מ, S25/2933, י' הרצוג אל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, א' באב תרצ"ז, בצירוף מכתבו של פ' מרגלית אל י' הרצוג, ר"ח אב תרצ"ז; שם, ל' כהן אל ד' יוסף, 25.7.1937 (בהול); שם, ל' כהן אל י' הרצוג, 9.8.1937 (הציטוט תורגם מאנגלית).
- 14 לתולדות הוועד הלאומי, סמכויותיו ועבודתו ראו משה אטיאש, **כנסת ישראל בארץ ישראל: ייסודה וארגונה**, ירושלים תש"ד, ובייחוד עמ' 79-87, 125-196; משה אטיאש, **ספר התעודות של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל: תרע"ח-תש"ח 1918-1948**, ירושלים תשכ"ג, עמ' ט-סד.
- 15 עדנה עסיס, "בלבוש מלכות כדת וכדין: הזוג בן-צבי באירועי הכתרת המלך ג'ורג' השישי", **עתימול**, 245 (אפריל 2016), עמ' 21-24.
- 16 בעדות מטעם היישוב היהודי בפני הוועדה המלכותית היו מרבית העדים מטעם הסוכנות היהודית, ולנציגי הוועד הלאומי ניתן מקום שולי בלבד. ראו חגי צורף (עורך), **יצחק בן-צבי הנשיא השני: מבחר תעודות מפרקי חייו (1884-1963)**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 235; אטיאש, **ספר התעודות** (לעיל, הערה 14), תעודה קפד, עמ' 243-244.

ולעתידותיו, לעתידותיה של הציונות. כל החלטה שתתקבל בוועדה המלכותית תהיה על עורו ועל בשרו של היישוב. אם תבוא חלוקה – ירגיש בזה היישוב, ואם החלוקה תהיה על יסודות של גבולים מחניקים יחנק היישוב ראשונה. ייתכן הדבר שאין אתה מעריך את דעתו הפרטית של בן-צבי, ייתכן שאין אתה חושב אותו למומחה בשאלת ארץ-ישראל ושכל המוזמנים בקיאים יותר ממנו בשאלות היישוב והטופוגרפיה ובשאלות הפוליטיות. אולם הייתכן הדבר שנוכחותו של יושב-ראש הנהלת הוועד הלאומי שנודמן למעמד זה היא מיותרת ולא חשובה עד כדי זלוזל כזה? יחס כזה שפגשתי היום – וגם לא רק היום – מצדך ומצד שאר חברי ההנהלה והוא מגלה יחס של זלוזל ואי-התחשבות עם המוסד הציבורי שאני בא-כוחו.<sup>17</sup>

שלושה ימים לאחר מכן (4 ביוני 1937) וללא תיאום מוקדם נועדו ויצמן ובן-צבי בפריז בהמתנה לפגישה עם ראש ממשלת צרפת היהודי ליאון בלום. בהודמנות זו התנצל ויצמן בפני בן-צבי על שאירע בלונדון וחלק עימו מידע בדבר מסקנותיה המסתמנות של הוועדה המלכותית.<sup>18</sup> בתוך כך כתב בלונדון בן-גוריון מכתב לבן-צבי הנזעם (3 ביוני 1937) והביע צער על שלא פגש בו לפני נסיעתו לטקס ההכתרה באנגליה. הוא שיתף את בן-צבי במידע המדיני הנוגע לתוכנית החלוקה המסתמנת וניבא כי בקונגרס הציוני העשרים יעמדו על הפרק שאלות הרות גורל "כאשר לא היו לנו אף פעם [...] ואם לכל הפחות לנו לא תהיה ברורה דרכנו ואנו לא נהיה מלוכדים יוכל לקרות אסון נורא לתנועה הציונית".<sup>19</sup>

בישיבת הנהלת הוועד הלאומי שהתקיימה ב-17 ביוני 1937 עדכן בן-צבי את הנוכחים על מסעו באירופה, ומסר להם כי בניגוד לעמדה הציונית הדורשת מהממשל הבריטי לקיים את התחייבות המנדט להקמת מדינה יהודית בכל שטחה של ארץ ישראל, נראה כי חברי הוועדה מאוחדים בדעתם

17 ' בן-צבי אל ח' ויצמן, 1.6.1937, בתוך צורף, **בן-צבי** (לעיל, הערה 16), עמ' 235-236; שם, תעודה 81, עמ' 245.

18 ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י), חטיבה 160.1, פ-1968/13, יומן ' בן-צבי: פריז, יום שישי, כ"ה בסיוון תרצ"ז (סודי).

19 ד' בן-גוריון אל ' בן-צבי, 3.6.1937 (לונדון), בתוך דוד בן-גוריון, **זכרונות**, כרך רביעי (1937), תל אביב תשל"ד, עמ' 203-204.



באשר לחלוקתה, "מה שלא ברור, זהו באיזו צורה תבוא ההצעה, אם יכפו עלינו הר כנגיגית או יתנו לנו זמן של 5 שנים לנסות לבוא לידי הסכם".<sup>20</sup> בחלוף שלושה שבועות התפרסם דוח הוועדה המלכותית (7 ביולי 1937). בו ביום כתב בן-צבי לרוטנברג, והביע צער על התקרית המביכה בכניסה ליישיבת הנהלה הציונית בלונדון. הוא דרש מרוטנברג לשתף פעולה עם הוועד הלאומי בעניינים המדיניים, והציג את דאגתו מגבולות תוכנית החלוקה המוצעת: בצפון-מזרח ארץ ישראל, בירושלים, בים המלח, בנגב ובצפון סיני.<sup>21</sup>

לאחר היוודע דבר תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית ביישוב היהודי בארץ ישראל, פרסמו הנהלת הסוכנות היהודית, מפלגות וארגונים ציוניים אחרים גילויי דעת שהסתייגו ממנה או שללו אותה. הוועד הלאומי היה אחד המוסדות היחידים שנמנעו מתגובה פומבית לתוכנית, והוא אף הצר את צעדי הרבנות הראשית לארץ ישראל, שביקשה לעשות כן. שתיקה זו נתנה ביטוי לדומיננטיות של הנהלת הסוכנות בזירה הפוליטית ולדחיקת הוועד הלאומי לשולי הבמה המדינית.<sup>22</sup> עם זאת, בעת ההמתנה לפתיחת הקונגרס הציוני העשרים, דרשה הנהלת הוועד הלאומי מהנהלת הסוכנות לשתף עימה פעולה במהלכים המדיניים העתידיים המתבקשים. כדי לשפר את יחסי העבודה בין שני הגופים העבירה הנהלת הוועד הלאומי להנהלת הסוכנות שורת הצעות וביקשה ממנה להתייחס אליהן בכובד ראש בתקווה לקדם "שיתוף אמיץ בין ב"כ [באי כוח] הסוכנות היהודית המיצגת את הגולה, ובין הוועד הלאומי המיצג את הישוב": (א) השוואת מעמדו של יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי בהנהלת הסוכנות היהודית לזה של נשיא הוועד הפועל הציוני; (ב) הכפלת מספר נציגי הוועד הלאומי בוועד הפועל הציוני הגדול ובוועד הפועל המצומצם; (ג) התחשבות בעבודתו ובעמדתו של הנהלת הסוכנות היהודית ונהלת הוועד הלאומי בכל הסדר זמני שייקבע בתקופת המעבר להקמת המדינה היהודית; (ד) אם הקונגרס הציוני העשרים יטיל על הנהלה הציונית לנהל משא ומתן עם ממשלת בריטניה על הקמת מדינה יהודית – שיתוף נציגי הנהלת הוועד הלאומי בניסוח ההסכם ובחתימתו.<sup>23</sup>

20 אצ"מ, J1/7628, ישיבת הנהלת הוועד הלאומי, 17.6.1937.

21 אצ"מ, A116/70/2, 'י' בן-צבי אל פ' רוטנברג, כ"ח בתמוז תרצ"ז (7.7.1937).

22 שולמית אליאש, "הרבנות הראשית ותכנית החלוקה של שנת 1937", קתדרה, 21 (תשרי תשמ"ב), עמ' 155-158.

23 אצ"מ, A116/70/1, הנהלת הוועד הלאומי אל הנהלת הסוכנות היהודית, י"ח במנחם-אב תרצ"ז (26.7.1937); אמ"י, חטיבה 160.1, פ-13/1968, יומן 'י' בן-צבי: יום חמישי, י"ז בסיון [תרצ"ז] (27.5.1937). למתח בין הנהלה הציונית לוועד הלאומי ראו גם אצ"מ,

מטעמים חוקתיים דחו בן-גוריון ושרת את הזמנתו של בן-צבי לשיבות הנהלת הסוכנות על בסיס קבוע והסכימו לזמנו אליהן על פי הצורך לעדכונים מדיניים בלבד. בן-גוריון הגדיל לעשות וטען כי ביצוע המהלך יפר את האיזון בין שני הגופים, שכן נציג הוועד הלאומי ישתתף בשיבות הנהלת הסוכנות שנציגיה אינם משתתפים בשיבות הנהלת הוועד הלאומי.<sup>24</sup> כבר בדיוני ישיבת הנהלת הסוכנות שקדמו למתן העדות בפני ועדת החקירה המלכותית (ועדת פיל), דחק בן-גוריון את רגלי הוועד הלאומי מליטול בה חלק מהותי, ובתגובה להצעותיו של בן-צבי טען כי "צריך הוועד הלאומי להעיד רק על חינוך ובריאות ותו לא".<sup>25</sup>

לחיזוק מעמדו הפוליטי של הוועד הלאומי בזירה המקומית והבין-לאומית נקטה הנהלתו מספר צעדים. ב-27 ביולי 1937 היא הביעה את מחאתה נגד הנציב העליון לשעבר הלורד הרברט סמואל, שביקר קשות את תוכנית החלוקה בבית הלורדים בפרלמנט הבריטי (21 ביולי 1937) וקרא ליהודים לקבל מרצון הסכם לצמצום העלייה באופן שמספרם לא יעלה על 40 אחוזים מאוכלוסיית ארץ ישראל. בה בעת יצאה משלחת מטעם הנהלת הוועד הלאומי לייצגה בקונגרס הציוני העשרים, והיא שיגרה ברכה רשמית להצלחתו. בתיאום עם הסוכנות פעלה המשלחת גם בהסברת עמדתו של היישוב היהודי בארץ ישראל בוועדת המנדטים בג'נבה (30 ביולי 1937). בדיון זה ביקש שר המושבות הבריטי ויליאם אורמסבי-גור (Ormsby-Gore) לשכנע את הוועדה להתיר לממשלתו לחקור את האפשרות למימוש תוכנית החלוקה ולהמליץ על כך בפני ארגון חבר הלאומים.<sup>26</sup> במקביל כתב בן-צבי לויצמן כי נמנע ממנו להשתתף בקונגרס הציוני העשרים "שעליו הוטל תפקיד היסטורי כאשר לא הוטל על שום קונגרס לפניו", והציג את המחלוקת ששררה בקרב חברי הוועד הלאומי בנוגע לתוכנית החלוקה: "האחת אומרת שההצעה הזאת לא טובה ולפיכך צריך לתקנה. אם יתקנוה עלינו לקבלה. השנייה אומרת את ההפך, היינו, ששום הצעה של חלוקה, אפילו אם יתקנוה, אינה מתקבלת, וראוי לדחותה". בן-צבי תמך בעמדה הראשונה, אשר שיקפה לדבריו את דעת הרוב בהנהלת הוועד הלאומי, במפא"י ובקרב חוגי היישוב

L9/32, 'בן-צבי וח' סלומון אל ד' רמז, י"ג באדר תר"ץ (13.3.1930); אטיאש, כנסת ישראל (לעיל, הערה 14), עמ' 142-143.

24 אצ"מ, S100/22b, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 7.11.1937.

25 ד' בן-גוריון, זכרונות, כרך שלישי (1936), תל אביב תשל"ג, עמ' 506-509.

26 אצ"מ, J1/7628, הנהלת הוועד הלאומי אל מערכות העיתונים דבר, הארץ, הבוקר ו-The Palestine Post, י"ח באב תרצ"ז (26.7.1937), בצירוף נוסח מברק שנשלח אל ה' סמואל, י"ז באב תרצ"ז (25.7.1937); אטיאש, ספר התעודות (לעיל, הערה 14), עמ' 249-252.

היהודי בארץ ישראל. במסגרת זו הוא עמד על שיפורים טריטוריאליים ושינויים חוקתיים בתוכנית החלוקה, שיאפשרו את קבלתה:

1. גבולות הצפון – מזרחה (מזרחה לים כינרת) תיקונים לפי קווי הגבולות הקיימים שבין ארץ-ישראל המערבית לבין סוריה, ובין ארץ-ישראל המערבית לבין עבר הירדן ותיקון הגבולות עד קו ידוע מדרום לבית-שאן. הסטטוס של בית שאן יהיה כמו הסטטוס של עכו וצפת.
2. תיקון הגבולות המזרחיים כלומר, מזרחה לעמק חפר והשרון מטעמים אסטרטגיים שקו הגבול יהיה על הגבעות ולא לרגליהן.
3. הכללת "ירושלים החדשה" ממערב ומצפון לעיר הישנה – במדינת היהודים. זה יכלול יישוב של 70,000 נפש. ישאר יישוב של קרוב ל-45,000 נפש, מזה כ-25,000 נפש בעיר העתיקה ועוד כ-20,000 נפש בצפונה ובדרומה של העיר שאפשר לצרף אותם אל החלק הערבי.
4. להרחיב את המכלתה האנגלית (*enclave*) [המובלעת האנגלית] ולהאריך אותה עד ים המלח, באופן, שאם אין לצרף את הקונצסיה [זיכיון – מפעל האשלג] לחלק העברי לפחות להכניסה לחלק האנגלי ולקשר אותה מצד דרום עם סביבות אילת האנגלית.
5. העברת כל הנגב לרשות האנגלים, ואם הדבר הזה הוא בלתי אפשרי – להבטיח את ההתיישבות היהודית שם על-ידי חוזה גומלין משולש בינינו ובין הערבים ובין האנגלים, ולו גם בלי התוספת של הסטטוס של בית לאומי.
6. נראה לי שעניין הנגב הוזנח קצת, ושאלו היינו מבטיחים מראש את אי התנגדותה של מצרים היינו יכולים להשיג יותר, וגם כעת אני מציע שכבודו יבוא בקשרים עם בא-כוח מצרים בכדי להבטיח שלא תהיה התנגדות מצדם ליישוב היהודי בנגב, ויותר מזה – לבוא בדברים אתם על אפשרות הרחבת ההתיישבות היהודית בחלק המצרי דהיינו בצפון סיני, ובייחוד בקדש ברנע (עין אל-קודיראת). הגובל עם הנגב מעיין זה (שביקרתי אותו) הוא זרם המתגבר והמשקה גם כיום גינות ושדות לאורך קילומטרים אחדים. לפני כמה שנים היה כל חבל אדמה זה בידי הצבא הבריטי, אולם כעת כנראה שעבר לגמרי לרשות מצרים.
7. אולם התנאי העיקרי לקבלת המדינה העברית הוא כמובן סמכותה בשלושה המובנים: א) במובן העלייה. סמכות זאת צריכה להתבטא

מיד בתקופת המעבר, כי היא העיקר. אם כעבור 3-5 שנות המעבר יהיו לנו עוד חצי מליון יהודים נוספים המדינה תקום ואם לא – המדינה לא תקום לעולם. ב) הסמכות הכספית, ובראש ובראשונה בענייני המכס, שזהו מקור ההכנסה העיקרי שלנו ובלעדו לא נוכל לבנות שום דבר. וזה דרוש לנו גם כן עוד בתקופת המעבר. ג) הסמכות להגנת הגבולין ולסידור כוח צבא ומשטרה, החל מתקופת המעבר, ועל כל זה – הדרישה העיקרית של חוזה למעבר התושבים [ההדגשות במקור].<sup>27</sup>

עם סיומו של הקונגרס הציוני העשרים גילה בן-צבי שביעות רצון מתוצאותיו, אך התרשם שלא התקבלה בו כל החלטה עקרונית ומפורשת המחייבת את ההנהלה הציונית לניהול משא ומתן עם הממשל הבריטי על תנאי החלוקה והקמת מדינה יהודית. דחיית ההכרעה המדינית בשאלת החלוקה עד לכינוסו מחדש של הקונגרס הציוני בשנה שלמה הסבה לו דאגה רבה, והוא צפה כי היא תגרום להשלכות שליליות על כלכלת היישוב היהודי בארץ ישראל ולהחרפה במצבו הביטחוני והמדיני.<sup>28</sup> ואכן, תוכנית החלוקה עוררה התנגדות בקרב המנהיגות הערבית והמפלגות הערביות בארץ ישראל, והן מחו נגדה בעיתונות הארץ ישראלית וקראו לשליטי ערב לפעול לביטולה. בחשאי זכו הבריטים לתמיכה בתוכנית מצד משפחת נשאישיבי, שקיוותה כי יישומה יביא לידידה ניכרת בכוחה של משפחת חוסייני יריבתה הפוליטית, ומצד האמיר עבדאללה, שסבר כי הגשמתה תמנע התיישבות יהודית בעבר הירדן המזרחי, אך עד מהרה רפו ידיהם של שני הצדדים.<sup>29</sup> לקידום תוכנית החלוקה העביר בן-צבי למזכירות ממשלת המנדט בראשית ספטמבר 1937 תזכיר של כפריים ערבים שתמכו בה והתנגדו לקו הפוליטי שניהל המופתי. התזכיר נשלח לנציב העליון ולארגון חבר הלאומים והתפרסם בעיתונות הערבית,

27 אצ"מ, A116/70/2, 'י בן-צבי אל ח' ויצמן, 'י"ט במנחם-אב תרצ"ז (27.7.1937), בתוך צורף, **בן-צבי** (לעיל, הערה 16), עמ' 236-237; שם, תעודה 82, עמ' 245-247.

28 אצ"מ, A116/70/2, 'י בן-צבי אל א' קצנלסון, ט' באלול תרצ"ז (16.8.1937), בתוך צורף, **בן-צבי** (לעיל, הערה 16), עמ' 237; שם, תעודה 83, עמ' 247-248.

29 לתגובה הערבית לתוכנית החלוקה של ועדת פיל ראו יובל ארנון-אוחנה, "תגובת התנועה הלאומית הפלסטינית להצעת החלוקה של 1937", מאיר אביזוהר וישעיהו פרידמן (עורכים), **עיונים בתכניות החלוקה 1938-1947**, שדה בוקר תשמ"ד, עמ' 75-87; נתנאל קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט בארץ-ישראל 1931-1939", משה ליסק (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, ב: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 396-399; דותן, **המאבק** (לעיל, הערה 4), עמ' 146-153.

אולם נוסחו עורר זעם בקרב חוגי המופתי וכותביו נאלצו להכחישו בפומבי מחשש לחייהם.<sup>30</sup>

בחודשים הבאים התממשו תחזיותיו הקודרות של בן-צבי. במישור הכלכלי התחולל בארץ ישראל משבר ממושך שגרם לאבטלה ולצמצום כושר קליטת העלייה והתעסוקה בענפי הבניין, התעשייה והחקלאות (ובייחוד הפרדסנות). במישור הביטחוני התגבר הטרור הערבי והגיע לשיא ברצח מושל מחוז הגליל לואיס אנדרוס ב-26 בספטמבר 1937. כשבוע לאחר מכן (1 באוקטובר 1937) פיזרה הממשלה הבריטית את הוועד הערבי העליון, הגלתה לאיי סיישל כמה מחבריו והטילה צנזורה חמורה על עיתונות ערבית שהסיתה ל אלימות. כן פוזרה המועצה המוסלמית העליונה והמופתי הודח מתפקידו ונמלט מהארץ. בריחתו הביאה להתפרצות גל טרור נוסף שעתידי היה להימשך חודשים רבים. במישור המדיני התגבר הלחץ של מדינות ערב על בריטניה לפעול בניגוד להבטחותיה ליהודים, והתחזקה אהדת העולם המוסלמי לערביי ארץ ישראל. במקביל חברו גורמים אנטישמיים לכוחות אנטי-בריטיים והיה חשש מפריצת מלחמה עולמית, שתביא לשיתוק העלייה וההתיישבות היהודית ותמנע הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.<sup>31</sup> עם זאת, מאחורי הקלעים התנהל משא ומתן יהודי-ערבי, בידיעתה ובעידודה של הסוכנות היהודית, למציאת פתרון לבעיית ארץ ישראל. לאחר שהדיונים הגיעו למבוי סתום הפסיקה הסוכנות את המגעים וקראה ליהודים המעורבים בהם לחדול ממעשיהם. בניגוד לכך פעל יהודה לייב מאגנס, נשיא האוניברסיטה העברית ומראשי תנועת "ברית שלום", שהוביל תוכנית חדשה להקמת מדינה דו-לאומית עצמאית בארץ ישראל.<sup>32</sup>

בתגובה לעמדתו של מאגנס פרסמה הנהלת הוועד הלאומי ב-28 בדצמבר 1937 גילוי דעת, ובו הכריזה כי "הוועד הלאומי דוחה וידחה כל הצעה המכוונת ליצור נומרוס קלאוזוס בארץ ישראל לעם ישראל ונוטל כל רשות מחוגים בלתי מוסמכים להציע או להסכים להצעות, הנמצאות בניגוד לשאיפתו של עם ישראל לתקומה ממלכתית בארצו", וקבעה כי "סמכות זו נתונה אך ורק לנציגות הנבחרת של העם היהודי – הסוכנות היהודית

30 אצ"מ, J1/7628, 'בן-צבי אל י' גייקובס, כ"ה באלול תרצ"ז (1.9.1937), בצירוף התרגום העברי לתזכיר הכפריים הערבים התומכים בתוכנית החלוקה.

31 שם, J1/7328, פרוטוקול אספת הוועד הלאומי, כ"א בשבט תרצ"ח (23.1.1938); דותן, המאבק (לעיל, הערה 4), עמ' 149-151; אטיאש, ספר התעודות (לעיל, הערה 14), עמ' 252-260.

32 דותן, המאבק (לעיל, הערה 4), עמ' 146-161.

לארץ ישראל – ולנציגות הנבחרת של הישוב בארץ – הועד הלאומי לכנסת ישראל". בראשית ינואר 1938 בירך בן-צבי את פרופ' זליג (אשר) ברודצקי, מנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית בלונדון, על התנגדותם של ציוני בריטניה לכל פתרון שיש בו פגיעה בשאיפות הלאומיות של העם היהודי בארץ ישראל וחזר על עמדת הנהלת הוועד הלאומי בנושא: "הישוב העברי העומד בפני התקפת זדון זה עשרים חדש ואשר ידע בעצם ימי הדמים לא רק להחזיק מעמד, אלא גם להעלות עשרות נקודות חדשות על הקרקע, ידע גם לסכל את המזימות הנרקמות נגד מפעל-התקומה של העם העברי, מאיזה צד שלא תבאנה".<sup>33</sup>

ב-4 בינואר 1938 התפרסמו בעיתונות הבריטית והארץ ישראלית ידיעות על מכתבו של אורמסביי-גור לנציב העליון ארתור ווקופ (Wauchope) מ-22 בדצמבר 1937 בדבר תפקידיה של ועדת החלוקה. מפרסומים אלו התברר כי לא הושגה המטרה שלשמה מונתה הוועדה, ובקרב האוכלוסייה היהודית והערבית בארץ ישראל נותרה אי-בהירות בכל הנוגע למדיניות הממשלה בשאלת החלוקה. כך גם שררה בבריטניה מחלוקת בין משרד המושבות למשרד החוץ בכל הקשור לסמכויות הוועדה. הראשון גרס כי הוא יצליח להציג בפני הממשלה הצעה שתהיה מקובלת על הצדדים, ואילו השני סבר שיורשה לפסוק כי תוכנית החלוקה אינה מעשית.<sup>34</sup> למרות התחושה שהבריטים נסוגים מתוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית, נמשך בצד היהודי הוויכוח בין שולליה למחייביה.<sup>35</sup> בהשתתפות נשיא ההסתדרות הציונית, חברי הנהלת הסוכנות ונציגי הקהילות ביישוב היהודי, קיימה אספת הוועד הלאומי ב-23 בינואר 1938 דיון ראשון מסוגו בתוכנית החלוקה, שבמהלכו נשמעו קולות שני המחנות המתנצחים. בנאומו מתח ויצמן ביקורת על השוללים, שנתנו כהגדרתו יד לקיפאון התהליך המדיני להקמת מדינה יהודית, וקרא להם לנצל את הזדמנות הפז שנקרתה לפתחו של עם ישראל. הוא אף דימה את האפשרויות להתפתחות העלייה וההתיישבות היהודית בארץ ישראל הגלומות בתוכנית החלוקה לנטיעות ט"ו בשבט, שחל

33 אצ"מ, J1/7628, י' בן-צבי אל ז' ברודצקי, ג' בשבט תרצ"ח (5.1.1938), בצירוף גילוי הדעת של הנהלת הוועד הלאומי, כ"ד בטבת תרצ"ח (28.12.1937); שם, ז' ברודצקי אל הנהלת הוועד הלאומי, ח' בשבט תרצ"ח (10.1.1938). לפעילות הממסד הציוני להתיישבות יהודית כמכשיר לקביעת גבולות ולהעדפת הגליל בשנים 1937-1938 ראו יוסי כץ, בחזית הקרקע: קרן קימת לישראל בטרם מדינה, ירושלים תשס"ב, עמ' 77-89; כץ, מדינה בדרך (לעיל, הערה 1), עמ' 28-31, 124-134, ובייחוד עמ' 132-134.

34 דותן, המאבק (לעיל, הערה 4), עמ' 161-162.

35 שפירא, "היסטוריה מדינית" (לעיל, הערה 5), עמ' 151 והערה 411 שם.

בשבוע שקדם לכך: "מתחילים בענף קטן, אבל יש לו יכולת להכות שרשים ולגדול לאילן גבוה". בגילוי דעת שהתפרסם בעקבות האספה קבל הוועד הלאומי על סבלם של המוני היהודים בגולה (ובייחוד במדינות גרמניה, פולין ורומניה). בהחמרת המצב הביטחוני והכלכלי בארץ ישראל האשים הוועד הלאומי את מדיניותה המעורפלת של הממשלה הבריטית בשאלת החלוקה, ותבע ממנה להתוות מדיניות שתאפשר את פתיחת שערי הארץ להמוני עולים. הוא קרא לכל חלקי התנועה הציונית להתלכד סביב נציגותו המדינית הנבחרת של העם היהודי למימוש שאיפותיו הלאומיות ולמיגור כל המכשולים העומדים בדרכו להגשמתן.<sup>36</sup> כשבוע לאחר מכן ביקש בן-צבי להתעדכן באשר למגעים שניהל הרב הראשי הרצוג עם ראש ממשלת אירלנד אמון דה ולרה (De Valera) בשאלת החלוקה. השניים היו מיוודים עוד מתקופת כהונתו כרבה הראשי של יהדות אירלנד. בהזדמנות זו הציג יושב ראש הוועד הלאומי לפני הרצוג את דאגת היישוב עקב הדחייה בקידום התוכנית, וחלק עימו מידע על מדיניות ממשלת בריטניה בנושא:

אין אנו עומדים בפני ברירה בין מדינה עברית קטנה בחלקה של ארץ-ישראל מצד אחד, – ושטח שלם של ארץ ישראל תחת המנדט הבריטי עם אפשרויות של עלייה וצמיחה וכיו"ב, אלא בפני אלטרנטיבה אחרת לגמרי: מדינה ערבית אחת השולטת על שטח ארץ-ישראל, המזרחי והמערבי גם יחד עם מייעוט יהודי הנתון לחסדו של הרוב הישמעאלי [המוסלמי]; ומצד שני – הקמת מדינה עברית בחלקה של ארץ ישראל בצד מדינה ערבית בחלקה השני של הארץ.<sup>37</sup>

לקראת כינוס הוועד הפועל הציוני הגדול בלונדון (מרס 1938), הצביע בן-צבי על השגיאות הפוליטיות שהביאו להידרדרות במצבו הכלכלי, הביטחוני והמדיני של היישוב, וקבע כי אין להטיל את האשמה בכך רק על הממשלה הבריטית אלא גם על הממסד הציוני "שאנחנו היינו הראשונים לעשות

36 אצ"מ, J1/7328, אספת הוועד הלאומי, כ"א בשבט תרצ"ח (23.1.1938); אטיאש, ספר התעודות (לעיל, הערה 14), תעודה רד, עמ' 261-263.  
 37 אצ"מ, J1/7628, י' בן-צבי אל י' הלוי הרצוג, כ"ט בשבט תרצ"ח (31.1.1938); לעמדת הרבנות הראשית לתוכנית החלוקה ולפועלו של הרצוג בנושא ראו שולמית אליאש, "דה ולרה ותכנית החלוקה של ארץ-ישראל", קתדרה, 97 (תשרי תשס"א), עמ' 137-143; "אליאש, הרבנות הראשית" (לעיל, הערה 22), עמ' 155-170.

תעמולה בקרב ידידנו, בייחוד הפועלים באנגליה, נגד החלוקה [...] לא כולם קיבלו את התעמולה במובן זה שאנו דוחים את הצעת פיל לא כבלתי מספיקה, אלא כהתנגדות פרינציפיונית נגד הקמת מדינה בכלל". לדבריו, ניתנה בהחלטות הקונגרס הציוני העשרים פרשנות מעומעמת לעמדות המוסדות הציוניים בשאלת החלוקה, "רק אלה שהעמיקו לחשוב יכלו להגיע ל'עומק דעתנו', כי גם הקונגרס לא הכריז שום הכרזה פרינציפיונית בעד הקמת מדינה עברית מיד. וביני לביני נחלשו העמדות שלנו בפרלמנט הבריטי וכתוצאה מזה – גם בחבר העמים [ארגון חבר הלאומים], ולזה אין תקנה". בן-צבי מתח ביקורת נוקבת על ההנהלה הציונית שלא השכיחה להמציא יוזמה מדינית ואף לא הכריזה באופן חד וברור "מה הם התיקונים המינימליים שבלעדם לא נסכים לתכנית החלוקה והמדינה". בתוך כך נודע למוסדות הלאומיים כי הממשלה הבריטית נסוגה מהגשמת תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית, והובאו לידיעתם רמזים על כוונתה להוציא את הגליל מתחומי המדינה היהודית העתידית. לאור זאת המליץ בן-צבי כי ישיבת הוועד הפועל הציוני הגדול תעניק פרשנות רחבה להחלטות הקונגרס הציוני העשרים.<sup>38</sup>

ככינוס הוועד הפועל הציוני הגדול בלונדון (9-14 במרס 1938) דיווח ויצמן על נסיגת בריטניה מתוכנית החלוקה, ובסיומו התקבלה החלטה משותפת של התומכים בהחלטות הקונגרס הציוני העשרים והמתנגדים להן, ולפיה הם דוחים כל ניסיון להגבלת היהודים לעמדה של מיעוט בארץ ישראל וכל פעולה של מתנגדי הציונות המכוונת נגד העיקרון של מדינה יהודית בארץ ישראל.<sup>39</sup> אישור לחששות המדיניים התקבל בתזכירו של חבר הנהלת הוועד הלאומי ד"ר אברהם קצנלסון (21 באפריל 1938), שהתריע כי לאחר הדחת הנציב העליון וקופ והגעת מחליפו הרולד מקמייקל (MacMichael) לארץ ישראל (מרס 1938), החלו פקידי הממשל הבריטי בירושלים לגלות התנגדות לתוכנית החלוקה, ועשו כל מאמץ להכשילה בשני מישורים: (א) תוכניות לצמצום שטחה של המדינה היהודית העתידית; (ב) פעולות להארכת תקופת המעבר להקמת המדינה היהודית. הפקידים הבריטים אף

38 אצ"מ, J1/7666/1, י' בן-צבי אל סיעת האיחוד העולמי (לונדון), א' באדר א תרצ"ח (4.3.1938), נדפס גם בתוך צורף, בן-צבי (לעיל, הערה 16), תעודה 88, עמ' 257-259.

39 אצ"מ, S25/1859, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל הציוני הגדול בלונדון, 13.3.1938; שפירא, "היסטוריה מדינית" (לעיל, הערה 5), עמ' 151.



שללו את הכללת ירושלים בתחומי המדינה היהודית ותלו את תקוותם במסקנות ועדת החלוקה, שמונתה חודש לפני כן בידי הממשלה הבריטית.<sup>40</sup> ב-27 באפריל 1938 הגיעה ועדת החלוקה לארץ ישראל ועבודתה עוררה בציבור ציפיות רבות.<sup>41</sup> למחרת בואה כתב בן-צבי לוויצמן כי משיחותיהם בלונדון הוא התרשם שוויצמן אינו "מייחס חשיבות יתירה לוועדת-החלוקה בקביעת גורל התכנית". רושם זה התחזק אצל בן-צבי לאחר שנודע לו כי ויצמן אינו מתכוון להקדיש מזמנו כדי לשהות במחיצת חברי הוועדה במהלך סיוריהם בארץ ישראל, ומתכנן לנסוע לחו"ל לאחר פגישה אחת או שתיים עימם. בן-צבי הציג לוויצמן את "הסכנות הצפויות לעניינינו מצד הוועדה בקשר עם עמדת הפקידות בארץ בשאלת החלוקה", וביקש ממנו לגלות מעורבות בעבודתה כפי שעשה במהלך שהותה של ועדת החקירה המלכותית,<sup>42</sup> ולא להותיר את "התפקיד המכריע הזה" באופן בלעדי למחלקה המדינית, שהוטל עליה להכין את תוכנית החלוקה הרצויה מטעם ההנהלה הציונית.<sup>43</sup> בישיבת הנהלת הסוכנות, שהתקיימה ב-1 במאי 1938, אף קבל בן-צבי בפני הנוכחים כי "לועד הלאומי אין אינפורמציה על עבודת הוועדות שליח המחלקה המדינית להכנת החומר לקראת בוא הוועדה".<sup>44</sup> במישור המדיני הייתה דאגה מהחלפת שר המושבות אורמסביי-גור (מאי 1938), שהיה מחויב למימוש תוכנית החלוקה, במלקולם מקדונלד (MacDonald), שהיה פרו-ציוני ומתומכי החלוקה, אך נתפס כאישיות חלשה בקרב חוגים ציוניים.<sup>45</sup>

באותם ימים טרם התקבלה הכרעה בוועד הלאומי בדבר הופעת נציגיו בפני ועדת החלוקה. חבריו התפלגו בין מחייבי החלוקה לשולליה, והסתייגותם של השוללים גברה לאחר שהתפזר הערפל שאפף את סמכויות הוועדה (16 במאי 1938), והתברר כי היא עוסקת אך ורק במהותו של פתרון החלוקה ולא בשאלת הצורך בפתרון זה.<sup>46</sup> בישיבת הוועד הפועל הציוני

40 אצ"מ, A116/73/2, א' קנזלסון, "על המתרחש בחוגי הממשלה מסביב לשאלת החלוקה" (תוכיר פנימי), 21.4.1938; דותן, **המאבק** (לעיל, הערה 4), עמ' 153.

41 "ועדת-החלוקה הגיעה לירושלים", **דבר**, 28.4.1938, עמ' 1; "The New Commission", *The Palestine Post*, 28.4.1938, p. 6.

42 להשפעתו של ויצמן על גיבוש המלצות הוועדה המלכותית ראו כץ, **מדינה בדרך** (לעיל, הערה 1), עמ' 7 והערה 12 שם.

43 אצ"מ, A116/73/2, י' בן-צבי אל ח' ויצמן, 28.4.1938.

44 אצ"מ, S100/23b, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 1.5.1938.

45 דותן, **המאבק** (לעיל, הערה 4), עמ' 162.

46 שם, עמ' 161-162; "אליאש, הרבנות הראשית" (לעיל, הערה 22), עמ' 165.

המצומצם ב־18 במאי 1938 עמד בן־צבי על הדרך שבה יופיעו נציגי המוסדות הלאומיים בפני ועדת החלוקה, ותבע לפקח עליהם באמצעות ההנהלה הציונית או ועדה שתבחן את עדויותיהם מבעוד מועד: "לא נוכל לחש[ו]ב לחוקי הופעה בכל מיני ארגומנטים המכוונים נגד המדינה היהודית בפרינציפ, ארגומנטים המוכנים להתפשר בכל מיני פשרות אנטי־ציוניות [...] ואי־אפשר לסמוך על המקרה ועל הנס. צריך שתהיה קונטרולה כזאת על כל הופעה". בעניין זה דרש בן־צבי כי עדותם של תומכי החלוקה ומתנגדיה תהיה אחידה ולא לשם הוויכוח עצמו, וכי בהתאם להחלטת הקונגרס הציוני העשרים תינתן להנהלה הציונית סמכות מלאה להציג בפני ועדת החלוקה את המידע שיש בידיה ולנהל עימה משא ומתן כדי "להוציא מהועדה הזאת את ההצעה המשובחת ביותר, הצעה שהיא טובה מזו שהוצעה ע"י לורד פיל, כדי שאפשר יהיה להציע אותה לפני הקונגרס [הציוני]".<sup>47</sup> בתגובה כתב אהרן ציזלינג, שהיה משוללי החלוקה, מכתב למזכירות מפא"י ובו הטיל ספק בנחיצות הופעת הוועד הלאומי בפני ועדת החלוקה ללא דיון מוקדם בנושא במרכז המפלגה.<sup>48</sup> בשלהי מאי 1938 דחה בן־צבי בחריפות את עמדת ציזלינג "שהוועד הלאומי ימנע מלהופיע לפני הועדה", אך נענה לדרישה שמרכז המפלגה או הוועד הפוליטי שלה יתכנסו לישיבה דחופה בשאלה זו:

עכשו כשבאה ועדת החלוקה לארץ חובת הוועד הלאומי להסביר לפניה מהו הארגון הישובי, מהי כנסת ישראל, היא מחויבת להודיע שהישוב עומד בחזית אחת עם הקונגרס הציוני ולתמוך בכל הופעותיה של הסוכנות היהודית. מובן מאליו שאין ההנהלה של הוועד הלאומי יכולה לקבוע עמדה אחרת מאשר אותה העמדה אשר קבל הקונגרס הציוני, ואשר עליה עומדת הנהלת הסוכנות [...] ובהיות וועדת החלוקה נכנסת לעבודתה וכבר הופיעו לפניה אישים פרטיים ובין המוסדות העומדים להופיע ישנם גם מוסדות שעומדים מחוץ לכנסת ומחוץ להסתדרות הציונית, כגון: אגודת ישראל מצד

47 אצ"מ, S5/308, נאום י' בן־צבי בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 18.5.1938. המסמך מופיע גם באצ"מ, J1/7666/1. וראו שפירא, "היסטוריה מדינית" (לעיל, הערה 5), עמ' 151.

48 אצ"מ, A116/74/2, א' ציזלינג אל י' בן־צבי וחברי מזכירות מפא"י, 18.5.1938.

אחד והרביזיוניסטים מצד שני, הרי לא יעלה על הדעת לדרוש מהוועד הלאומי שהוא לא יופיע בשם הישוב לפני הוועדה.<sup>49</sup>

באספת הוועד הלאומי ב־16 ביוני 1938 הקריא בן־צבי לנוכחים את התזכיר שהכינה ההנהלה לוועדת החלוקה. נוסחו עורר דיון סוער בקרב חברי המפלגות, ואחדים מהם פקפקו שוב בנחיצות הופעת הוועד הלאומי בפניה. בסיומה של הישיבה הוחלט כי חברי הנהלת הוועד הלאומי יעידו בפני ועדת החלוקה, והוטל עליהם ועל ועדה שהורכבה מהרב ישעיהו שפירא ומברל כצנלסון לעבד את התזכיר טרם הגשתו.<sup>50</sup> ב־21 ביוני 1938 העבירה הנהלת הוועד הלאומי אל יושב ראש ועדת החלוקה ג'ון וודהד (Woodhead) את התזכיר, שכלל 15 סעיפים ונחלק לשני נושאים מרכזיים: מנהלתי ופוליטי. בחלקו הראשון דן התזכיר בסמכויות ובתפקידים שניתנו לוועד הלאומי,<sup>51</sup> הוצג תקציבו השנתי וניתנה סקירה מטעמו על היישוב היהודי בארץ ישראל. בחלקו השני של התזכיר ניתן ביטוי להתנגדותו המוחלטת של היישוב היהודי למעמד של מיעוט במדינה ערבית בארץ ישראל ולהזדהותו הפוליטית של הוועד הלאומי עם החלטות הקונגרס הציוני ועם מדיניות הסוכנות היהודית. בתוך כך הודגש כי ניתוק ירושלים מהאוכלוסייה היהודית בארץ ישראל יהיה מכה קשה למבנה הגוף הפוליטי היהודי בארץ, והועלו רעיונות ראשוניים לשיתוף פעולה עתידי בין המדינה היהודית לבריטניה ולכינון קשרים עם חבר העמים הבריטי.<sup>52</sup> ב־27 ביוני 1938 העידו חברי הנהלת הוועד הלאומי ובראשם בן־צבי בפני ועדת החלוקה בדלתיים סגורות. במסגרת זו חידדו נציגי היישוב היהודי את עמדותיהם שהוצגו בתזכיר והשיבו על שאלות חברי הוועדה, שעסקו בסוגיות הפוליטיות והמנהלתיות הכרוכות בהקמת מדינה יהודית בארץ ישראל והנובעות מתוכנית החלוקה.<sup>53</sup>

49 אצ"מ, J1/7666/1, י' בן־צבי אל מזכירות מפא"י, כ"ו באייר תרצ"ח (27.5.1938).  
 50 אצ"מ, J1/7328, אספת הוועד הלאומי, י"ז בסיוון תרצ"ח (16.6.1938); "הוועד הלאומי על הופעת באי־כוחו בוועדת החלוקה", דבר, 17.6.1938, עמ' 1.  
 51 לתקנות כנסת ישראל ראו אטיאש, כנסת ישראל (לעיל, הערה 14), עמ' 232-239.  
 52 אצ"מ, J1/4144, תזכיר הוועד הלאומי אל ג' וודהד, יושב ראש ועדת החלוקה לארץ ישראל, 21.6.1938; שם, J1/3830, טיוטה בעברית של תזכיר הוועד הלאומי בעניין כנסת ישראל בארץ ישראל, סמכויותיה ותפקידיה, ללא תאריך; אטיאש, ספר התעודות (לעיל, הערה 14), תעודה רה, עמ' 263-264.  
 53 אצ"מ, J1/3028, עדות הוועד הלאומי בפני ועדת החלוקה בישיבתה ה־26, 27.6.1938 (פרטי); "חברי הנהלת הוועד הלאומי בוועדת החלוקה", דבר, 28.6.1938, עמ' 1.

## הקמת ועדת המשנה למקומות הקדושים מטעם הוועד הלאומי ועבודתה

לקראת בואה של ועדת החלוקה לארץ ישראל, ביקש וודהד ממזכירות ממשלת המנדט לקבל לידיו מידע על אודות מוסדות דת ואתרים מקודשים ליהודים ולערבים בארץ, בהתאם להמלצות הוועדה המלכותית בדבר מחויבות ממשלת המנדט לשמור עליהם לאחר הקמת המדינה הערבית והמדינה היהודית. להשגת המידע הנחוץ פנו פקידי הממשל הבריטי בירושלים אל נציגי הצד הערבי והצד היהודי בניסיון לברר אם קיים תזכיר בנושא או שאפשר להכינו מייד. כך נודע לבן-צבי כי ועדת החלוקה זקוקה לחומר האמור. ב-7 באפריל 1938 הוא המציא למזכירות ממשלת המנדט רשימה שמית של העדות היהודיות והכוללים בירושלים שבבעלותם נכסים, מוסדות תורה וחסד ובתי עלמין. רשימה זו התבססה על מחקר שערכה המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי בשנת 1933. בה בעת דיווח בן-צבי למזכירות ממשלת המנדט כי רכוש יהודי דומה נמצא גם בערים חברון, צפת, טבריה, חיפה ותל אביב והבטיח להעביר את רשימת המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל במועד מאוחר יותר.<sup>54</sup>

מאז עלייתו לארץ ישראל טייל בן-צבי לאורכה ולרוחבה והקדיש את מיטב זמנו ומרצו לחקר תולדותיה ואוכלוסייתה. הוא מעולם לא קיבל השכלה אקדמית, ועבודתו המחקרית התבססה על לימוד עצמי (אוטוידקטיות) ועל מגע קרוב עם מושא מחקריו. ברבות השנים הלכו ונתרבו עיסוקיו הציבוריים והוא נאלץ לצמצם את עיסוקו במחקר. עם זאת, גם במסגרת סדר יומו העמוס הוא נהג לאסוף את הידיעות הדרושות לו לעבודתו המחקרית, והסתייע לשם כך באנשים מכל שדרות העם.<sup>55</sup> בן-צבי נהג לפרסם את מחקריו במאמרי עיתונות, בכתבי עת ובספרים.<sup>56</sup> במקביל הוא עסק בחידוש השמות ההיסטוריים העבריים בארץ ישראל וכיהן בוועדת השמות מטעם הבריטים, בוועדת השמות של קק"ל ולימים בוועדת השמות הממשלתית במדינת ישראל.<sup>57</sup> לאחר מאורעות תרפ"ט (אוגוסט 1929) השתתף בן-צבי

54 אמ"י, חטיבה 2, 8/226, ד"ג הריס אל י' ג"ייקובס, 31.3.1938, בצירוף נספח ממכתב של מזכירות הממשלה לוועדת החלוקה, 19.3.1938; שם, י' בן-צבי אל י' ג"ייקובס, ו' בניסן תרצ"ח (7.4.1938); שם, ד"ג הריס אל א"נ לאו (המזכיר הראשי), 15.6.1938.

55 צורף, בן-צבי (לעיל, הערה 16), עמ' 261.

56 לפרסומיו של י' בן-צבי ראו, למשל, שלמה שונמי (עורך), כתבי יצחק בן-צבי: ביבליוגרפיה תרס"ד-תשי"ח, ירושלים תשי"ח.

57 אמ"י, חטיבה 1, 160.1, פ-1/1996, זיכרונות ד"ר א"י ברור על עבודתו עם י' בן-צבי ז"ל, ללא תאריך.

בכתיבת התזכיר על הכותל המערבי, שהוגש לארגון חבר הלאומים מטעם הצד היהודי.<sup>58</sup> באותן שנים הוא היה חבר ב"החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה" וב-18 בינואר 1938 התמנה לחבר הוועד המרכזי שלה. למחרת היום פנה בן-צבי אל מחלקת העתיקות הממשלתית בבקשה לקבל תעודת ארכיאולוג ואישור כניסה לספריית המוזיאון הארכיאולוגי הארץ-ישראלי הממשלתי בירושלים (מוזיאון רוקפלר), שאך נפתח לקהל הרחב.<sup>59</sup> במסגרת עבודתה של המחלקה המדינית של הסוכנות לקראת בואה של ועדת החלוקה התמנה בן-צבי ליושב ראש ועדת ירושלים ולחבר בוועדות המשנה שלה: הגיאוגרפית וההיסטורית. תפקידי הוועדה היו הוכחת הקשר ההיסטורי של העם היהודי לירושלים; בחינת האפשרויות הגיאוגרפיות, המשפטיות והכלכליות לחלוקת העיר; ועיבוד תוכנית ממשית להכללת ירושלים העברית במדינה היהודית.<sup>60</sup> על רקע זה פנה בן-צבי ב-13 באפריל 1938 להנהלת המחלקה המדינית, ועמד על החשיבות המדינית של עריכת מחקר מדעי לגיבוש רשימת המקומות הקדושים ליהודים בשטח ארץ ישראל המערבית המנדטורית. הוא טען כי כבר החל במלאכה והכין רשימה בסיסית של 90 אתרי קודש,<sup>61</sup> וביקש מהסוכנות תקציב להמשך המחקר. לדבריו,

- 58 כורש אדלר, תזכיר על הכתל המערבי, ירושלים תר"ץ, עמ' 3.
- 59 אצ"מ, A116/73/2, י' בן-צבי אל מחלקת העתיקות הממשלתית, י"ז בשבט תרצ"ח (19.1.1938); שם, A116/73/1, ב' מייזלר אל י' בן-צבי, כ"א בשבט תרצ"ח. לפתיחת מוזיאון רוקפלר ראו "בית הנכאת הארכיאולוגי נפתח", דבר, 13.1.1938, עמ' 6.
- 60 אצ"מ, S25/9239, ועדת ירושלים, בכתב יד, ללא תאריך; שם, פ' סימון אל מ' (שרתוק) שרת, 20.4.1938; שם, S25/10109, רשימת החברים, בכתב יד, ללא תאריך. לעבודת ועדת ירושלים ראו כן, מדינה בדרך (לעיל, הערה 1), עמ' 56-67.
- 61 לטיטת המקומות המקודשים ליהודים בשטח ארץ ישראל המערבית תחת שלטון המנדט (רשימה זמנית) בכתב יד של י' בן-צבי ראו אמ"י, חטיבה 160.1, פ-1901/36. לרשימה זו בדפוס ראו אצ"מ, J1/3566. היו מקרים שבהם היה לבן-צבי ידע מוקדם על המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל ממחקרים שערך ופרסם עד לאותה העת, כמו במקרה של מערת חוני המעגל, שזוהתה בכפר הערבי פ'רעם: אמ"י, חטיבה 160.1, פ-1908/16, י' בן-אריה אל י' בן-צבי, 24.3.1935; י' בן-צבי, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 93-94. בכמה מקרים נעזר בן-צבי באנשים אחרים לקבלת מידע עדכני שסייע לו בהכנת הרשימה. במרס 1938 פנה בן-צבי לחברו יוסף נחמני, שבבעלותו היו אדמות הכפר הערבי יאקוק (חוקק), וביקש לקבל מידע על הציון שנועד במסורת היהודית לקבר הנביא חבקוק, ושזוהה על ידי ערביי הסביבה כקברו של שיש' חסן. כשנה לאחר מכן פרסם בן-צבי מאמר שעסק בהיסטוריה של ההתיישבות היהודית בכפר. על כך ראו י' נחמני אל י' בן-צבי, 16.3.1938, בתוך יוסף ויץ (עורך), יוסף נחמני – איש הגליל, רמת גן תשכ"ט, עמ' 95; יצחק בן-צבי, "בעקבות הישוב היהודי המאוחר בכפר חקוק-יאקוק", ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ו (תרצ"ט), עמ' 30-33. לסקירה רחבה של תולדות קבר חבקוק ראו נורית ליסובסקי, "חוקק, יאקוק וקבר חבקוק: תמורות בזמן ובמרחב", ירושלים וארץ-ישראל, 4-5 (תשס"ז), עמ' 247-273 והערה 18 שם.

מחקר זה ישמש לביסוס תביעותיה המדיניות בפני ועדת החלוקה, וכן לעיבוד רשימה של המקומות הקדושים ללא יהודים כנגד תביעות מדיניות עתידיות מצידם:

יש להתחיל בהכנת עבודה על "המקומות הקדושים": כונתי היא לא למקומות ההיסטוריים, אלא למקומות שנתקדשו במשך הדורות ושמשו ומשמשים מקום לבקור, להשתטחות ולתפלה במאות השנים האחרונות עד היום הזה. חמר זה צריך להיות מעובד באופן שטתי ולכלול את כל מראה המקומות והעדויות המוסמכים, הן אלה שמקורם הוא יהודי (בעברית) והן אלה שמקורם הוא בשפה הלועזית. אנכי בעצמי עבדתי שלד המכיל 90 מקומות כאלה בשטח א"י המנדטורית, מלבד עבר הירדן של עבדאללה. אולם כל נקודה ונקודה מכילה לעתים המון קברים הידועים בשם, באופן שמספר הקברים אשר המסרת שסמכה את ידה עליהם עולה לכמה מאות. כידוע לנו שבמקרים כאלה, תפקידם של המתים לשמור על החיים. עלינו לעבד את החמר הזה בצורה מדעית למען שנוכל לבסס עליהם את תביעותנו, לשמירה ולהגנה, אם הקברים ישארו בטריטוריה הערבית או בטריטוריה הבריטית. מכיון שאין אנחנו יודעים את צורת החלוקה, עלינו לעשות את הרשימה הכללית. שוב אני מדגיש שכונתי למקומות הקדושים היהודים ולא למקומות הקדושים של הנוצרים או המושלמים שזהו פרק לחוד. את המקומות היהודיים אנו צריכים לעבד מפני שאנחנו הננו התובעים. מה שנוגע למקומות הקדושים הבלתי יהודים, יופיעו תובעים אחרים, שעלינו להכין חמר כהגנה נגד התביעות הבלתי מיוסדות.<sup>62</sup>

כשבוע לאחר מכן הסב מזכיר המחלקה המדינית ד"ר מיכאל (פריץ) סימון את תשומת ליבו של שרת להצעת בן-צבי. בה בעת הכין ד"ר יוסף כהן מטעם המחלקה המדינית תזכיר לוועדת החלוקה בנושא "המקומות הקדושים הלא-יהודיים בשטח המדינה היהודית המוצעת ע"י הועדה

62 אצ"מ, S25/9239, י' בן-צבי אל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, י"ב בניסן תרצ"ח (13.4.1938).

המלכותית ובאיזוריו הגובלים". תזכיר זה התבסס על רשימות מהמוזיאון הארכיאולוגי הארץ ישראלי הממשלתי בירושלים. בנוגע לחקירת המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל, סבר ד"ר כהן כי בשל העלויות הכרוכות בכך תסתפק הסוכנות ברשימת האתרים שגיבש בן-צבי מבעוד מועד.<sup>63</sup> בניגוד לעמדה זו הקימה הנהלת הוועד הלאומי בשלהי אפריל 1938 את ועדת המשנה למקומות הקדושים בראשותו של בן-צבי, שיזם את הקמתה והיה הרוח החיה בעבודתה. על הוועדה הוטל להכין תזכיר בדבר המקומות הקדושים ליהודים בשטח ארץ ישראל המערבית המנדטורית, שישמש בסיס לתביעות מדיניות מול ועדת החלוקה, אך מעבר לכך נודעה לו גם חשיבות מדעית. ב־1 במאי 1938 התקיימה ישיבתה הראשונה של הוועדה, שעם חבריה נמנו רק חוקרים אקדמיים ידועים ומומחים מירושלים (מסיבות טכניות, כהגדרתו של בן-צבי): הרב פרופ' שמואל קליין, פרופ' דוד ילין, פרופ' ליאו אריה מאיר, ד"ר אלעזר ליפא סוקניק, ד"ר בנימין (מיזלר) מזר ומר יוסף (ברסלבסקי) ברסלבי.<sup>64</sup>

בראשית מאי 1938 ערכן בן-צבי את המחלקה המדינית כי "ועדת משנה למקומות הקדושים [...] הורכבה על יד הוועד הלאומי ונגשה לעבודתה".<sup>65</sup> בחודשיים הבאים התכנסה הוועדה בירושלים למספר פגישות. עיקר עבודתה נעשתה כאמור בידי בן-צבי, שהכין רשימה אלפביתית זמנית של המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל. הרשימה כללה תיאור קצר של כל אחד מהאתרים ועמדה על אופן התקדשותם ועל משמעותם הדתית במסורת היהודית בהסתמך על מקורות ספרותיים. נוסף על כך כתב בן-צבי את המבוא לתזכיר. גיסו ד"ר מזר עיבד את הרשימה הזמנית לתזכיר מדעי ואימת את המקורות ההיסטוריים. ד"ר סוקניק היה אמון על הכנת מפת המקומות הקדושים הנספחת לתזכיר<sup>66</sup> ומסר הוראות לאדריכל יעקב פינקרפלד, שהתנדב לשרטטה. במקביל העביר בן-צבי את הרשימה הזמנית

63 אצ"מ, S25/9239, פ' סימון אל מ' (שרתוק) שרת, 20.4.1938; שם, S25/3796, הכנת חומר לוועדת החלוקה (חומר גולמי מאת פ' סימון), ללא תאריך.

64 אצ"מ, J1/3566, י' בן-צבי אל פרופ' ש' קליין, כ"ח בניסן תרצ"ח (29.4.1938); שם, A116/74/2, י' בן-צבי אל פרופ' נ' סלושץ, י"א בסיוון תרצ"ח (10.6.1938); צורף, בן-צבי (לעיל, הערה 16), עמ' 261.

65 אצ"מ, S25/9239, י' בן-צבי אל פ' סימון, ב' באייר תרצ"ח (3.5.1938). המכתב נמצא גם שם, J1/3566; שם, S25/5101.

66 לשימוש בידע כרטוגרפי כאמצעי למימוש בעלות – צבאית, פוליטית וסמלית – על המרחב ראו מירון בנבנשתי, "המפה העברית", תיאוריה וביקורת, 11 (חורף 1997), עמ' 29-7, ובייחוד עמ' 8; נגה קולינס-קריינר, "מיפוי של אלמנטים דתיים: The Holy Land 1978-2001", אופקים בגאוגרפיה, 64-65 (2005), עמ' 351-368, ובייחוד עמ' 351-353.

בצירוף המבוא והמפה לעיונם ולקבלת חוות דעתם של חברי ועדת המשנה למקומות הקדושים, לידידו פרופ' נחום סלושץ ולרב הראשי הרצוג.<sup>67</sup> למרות החשיבות הרבה שייחס בן-צבי לעבודת הוועדה ככלי מדיני להרחבת גבולות המדינה היהודית העתידית, הוא הכיר בעקרון חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות, ועמד על הצורך בשמירת זכויות היהודים במדינה הערבית העתידית: "ליהודים יש אינטרסים בא"י לא רק חמריים כי אם גם רוחניים והיסטוריים, ואנו נצטרך לדאג לכך שהאינטרסים האלה יובטחו גם בא"י שתהיה שייכת למדינה הערבית. ואין הוא מתכוון רק למקומות 'קדושים'. כל א"י קדושה לנו".<sup>68</sup>

בעקבות בקשת מזכירות ממשלת המנדט לקבל מידע בנושא המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל העביר בן-צבי מטעם הוועד הלאומי את "רשימת המקומות הקדושים ליהודי ארץ-ישראל בשטח המנדט הבריטי (חוץ מעבר הירדן)". למעשה היה זה נוסח בלתי רשמי של תזכיר שהוא ניסח מבעוד מועד, ללא מבוא, מראי מקום ומקורות ספרותיים. התזכיר כלל 90 אתרים מקודשים ליהודים, שסווגו לקבוצות על פי מיקומם הגיאוגרפי במרחב הארץ ישראלי ולכל אחד מהם ניתן תיאור קצר.<sup>69</sup> התזכיר הועבר ליצחק אברהם עבאדי, המתרגם הראשי לעברית של ממשלת המנדט, והוא עיבד אותו מחדש כראות עיניו וסיווג את האתרים שבו לשלוש קבוצות על פי מדרג חשיבותם הדתית ותדירות העלייה לרגל אליהם (בתוך הקבוצות הייתה חלוקה פנימית של האתרים על פי מיקומם הגיאוגרפי בארץ ישראל): (1) אתרי קודש שבהם מתקיים פולחן ויש עלייה לרגל קבועה אליהם; (2) אתרי קודש שבהם מתקיים פולחן ויש עלייה לרגל אליהם בזמנים מסוימים; (3) אתרים היסטוריים (שרידי היסטוריה יהודית בעלי עניין). בסיום עבודתו

67 אצ"מ, J1/3566, י' בן-צבי אל חברי ועדת המקומות הקדושים, ט"ז באייר תרצ"ח (17.5.1938), י"ט באייר תרצ"ח (20.5.1938), ד' בסיוון תרצ"ח (3.6.1938), כ"ג בסיוון תרצ"ח (22.6.1938); שם, י' בן-צבי אל י' הרצוג, י"א בסיוון תרצ"ח (10.6.1938); שם, A116/74/2, י' בן-צבי אל ב' מייזלר, כ"ד באייר תרצ"ח (25.5.1938), כ"ה באייר תרצ"ח (26.5.1938); שם, י' בן-צבי אל נ' סלושץ, י"א בסיוון תרצ"ח (10.6.1938), כ"ב בסיוון תרצ"ח (21.6.1938); שם, נ' סלושץ אל י' בן-צבי, י"ד בסיוון תרצ"ח; שם, A116/74/1, י' ברסלבסקי אל י' בן-צבי, כ' באייר תרצ"ח.

68 אצ"מ, S100/23b, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 29.5.1938.

69 אמ"י, חטיבה 2.8, מ-226/6, ד"ג הריס אל א"נ לאו (המזכיר הראשי), 15.6.1938; שם, "רשימת המקומות הקדושים ליהודי ארץ-ישראל בשטח המנדט הבריטי (חוץ מעבר הירדן)", בעברית ובאנגלית (ללא שם מחבר); לטייטת הרשימה בעברית ראו גם אצ"מ, J1/7666/1.



של עבאדי הועבר תזכירו המעובד לוועדת החלוקה,<sup>70</sup> ולאחר שחבריה עיינו בו הוחלט כי אין זה מעניינם לעסוק באתרים שבקבוצה השלישית, והם ביקשו לקבל לידיהם מידע מפורט על מספר מקומות קדושים שנכללו בקבוצה הראשונה (צפת, מירון, עוורתא וחברון). דגש מיוחד הושם על קבלת תיאור מלא של המבנים והאתרים המקודשים ליהודים בחברון, ועל מענה לשאלות כגון: כמה עולי רגל יהודים מגיעים לעיר בעיתות רגיעה?<sup>71</sup> ובאילו אתרים הם מבקרים? נוסף על כך דרשה הוועדה לקבל תזכיר מפורט על המקומות הקדושים ליהודים שיימצאו במדינה הערבית העתידיה בהתאם לתוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית, וביקשה להכין מדרג שלהם על פי חשיבות קדושתם. כן הורתה הוועדה לפקידי הממשל הבריטי לשרטט מפה שתציג את מיקומם של המקומות הקדושים ליהודים שנכללו בקבוצה הראשונה ובקבוצה השנייה.<sup>72</sup>

ב-4 ביולי 1938 סיפק עבאדי את הפרטים הנחוצים לוועדת החלוקה. בראשית דבריו הוא טען כי המידע שהתקבל מהוועד הלאומי מתומצת ומציג רק תמונה חלקית של הקשר שבין המקומות הקדושים לבין הדת היהודית. מתוך ידע אישי, שלוה לא אחת באי־דיוקים בפרטים ההיסטוריים, סקר עבאדי בחופזה את הזיקה היהודית אל חברון, צפת, מירון ועוורתא. הוא חילק את המקומות הקדושים ליהודים בחברון לשניים: אתרים מקראיים ואתרים בתר־מקראיים. הקבוצה הראשונה כללה את קברי האבות והאימהות במערת המכפלה, "אשל אברהם" וקבר ישי אבי דוד המלך, ואילו הקבוצה השנייה כללה את בית הכנסת "אברהם אבינו", הרובע היהודי (הגטו) ובית העלמין היהודי העתיק שבו נקברו רבנים ידועי שם. לעבאדי לא היו כל נתונים סטטיסטיים או הערכות בנוגע למספרם של עולי הרגל היהודים שהגיעו לחברון בימים כתיקונם, אך מתוך סבירות היסטורית כהגדרתו הוא שיער כי רבים מהם סרו לבקרה במהלך שהותם בארץ ישראל (ובכך לא התייחס ליישוב היהודי בארץ). עבאדי עדכן את ועדת החלוקה כי המקומות

70 אמ"י, חטיבה 2.8, מ-226/6, א"נ לאו (המוזכר הראשי) אל ד"ג הריס, 8.7.1938, בצירוף תזכיר של י"א עבאדי, 4.7.1938; שם, חטיבה 2, מ-4892/26, List of Jewish holy places and places of Jewish historical interest in the British Mandate Territory (exclusive of Trans-Jordan).

71 ועדת החלוקה הגיעה לארץ ישראל במהלך מאורעות 1936-1939, שבראשיתן פונה היישוב היהודי מחברון (אפריל 1936). ראו צבי אל־פלג, "המרד הערבי" – סיבות, מהלך, תוצאות, מרדכי נאור (עורך), ימי חומה ומגדל 1936-1939, ירושלים תשמ"ז, עמ' 61-70; קצבורג, "העשור השני" (לעיל, הערה 29), עמ' 367-417.

72 אמ"י, חטיבה 2.8, מ-226/6, ס' לוק אל ד"ג הריס, 14.6.1938.

הקדושים ליהודים שיימצאו במדינה הערבית העתידית הם קבר יוסף בשכם, קברי בניו של אהרן הכהן (איתמר ואלעזר וצאצאיהם) ושבעים הזקנים בעוורתא, חורבות העיר שילה, קבר הושע הנביא בנבי יושע,<sup>73</sup> קבר ישעיהו הנביא בתקוע והעיר חברון. בנוגע לקבר שמואל הנביא הייתה אי־ודאות אם הוא יימצא במדינה הערבית או במובלעת הבריטית. עבאדי קבע כי כל המקומות הללו קדושים באופן שווה וכי אי אפשר להכין מדרג קדושה שלהם. ואולם הוא עמד על קדושתה הרבה של חברון לעומת עוורתא, שהתקדשה בעיקר על ידי בני העדה השומרנית. עבאדי ציין בפני הוועדה כי מסיבות טכניות לא היה אפשר לסמן את המקומות הקדושים ליהודים על המפה (פתרון לכך נמצא ימים ספורים לאחר מכן במפה שהוגשה כנספח לתזכיר הרשמי של הוועד הלאומי), והתוודה כי ערך מחדש את התזכיר הראשוני שנשלח מטעם הוועד הלאומי כדי להקל על חברי הוועדה להתמצא בנושא המורכב. הוא חיווה את דעתו כי בתזכיר יש התייחסות שווה אל כלל המקומות הקדושים מבחינת קדושתם ותדירות העלייה לרגל אליהם, ואין בו הבחנה בין מקומות קדושים לאתרים היסטוריים (אם כי הודה שלעיתים אכן יש חפיפה בין השניים). לדבריו, גישה דומה תוצג גם בתזכיר הרשמי שיגיש הוועד הלאומי.<sup>74</sup>

ב־6 ביולי 1938 העביר הוועד הלאומי לוועדת החלוקה את התזכיר הרשמי בנושא "המקומות המקודשים ליהודים בשטח א" המערבית תחת שלטון המנדט הבריטי" בצירוף מפה. הפעם כלל התזכיר מבוא, רשימה מדעית אלפביתית של המקומות הקדושים בלויית מראי מקום ומקורות ספרותיים. בפרק המבוא ניתנו הסברים הנוגעים לאופן התקדשותם של האתרים, אופי הפולחן בהם ומועדי העלייה לרגל אליהם. גוף התזכיר כלל למעלה מ־100 יישובים ואתרים בארץ ישראל (ונוסף לו נספח של רשימת

73 עבאדי שגה כאשר כלל את נבי יושע בשטחה של המדינה הערבית העתידית, שכן על פי תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית האזור נכלל בשטחה של המדינה היהודית העתידית. בתזכיר הבלתי רשמי שהעביר בן־צבי למוכרות ממשלת המנדט הוא קבע כי בנבי יושע קבור הושע הנביא, אך בתזכיר הרשמי של הוועד הלאומי לוועדת החלוקה הוסר האתר מרשימת המקומות המקודשים ליהודים בארץ ישראל המנדטורית. על כך ראו לעיל, הערה 69; להלן, הערה 75. במסורות שונות קיים זיהוי היסטורי שנוי במחלוקת לציון מקום קבורתם של יהושע בן־נון והושע הנביא ולכן נוצר בלבול ביניהם. קבר נבי יושע אף שימש אתר עלייה לרגל מוסלמי. על כך ראו זאב וילנאי, מצבות קודש בארץ־ישראל, ירושלים תשמ"ה (מהדורה שלישית), עמ' 249-259, 380-385.

74 ראו לעיל, הערה 70. לעבודת הפקיד היהודי בממשלת המנדט הבריטי בארץ ישראל ולבטיו הערכיים ראו יצחק אברהם עבאדי, בינינו לבין האנגלים, ירושלים תש"ח, עמ' 82-91, ובייחוד עמ' 86-89.

המקומות הקדושים ליהודים בירושלים), שהתקדשו במהלך ההיסטוריה היהודית – מרכזיים רוחניים ודתיים; קברי אבות ונביאים, ציונים של תנאים ואמוראים, מצבות קודש של צדיקים ורבנים ידועי שם; אתרי התגלות אלוהית ומעשי ניסים; שרידי בתי כנסת עתיקים; בתי עלמין יהודיים עתיקים ועוד. לתזכיר צורף מכתב של בן-צבי אל ודהד ובו הוא עמד על מורכבות תהליך הכנתו והדגיש כי הוא משמש "עדות נוספת, אם צריכה להיות כזו, לזיקה הממשית והמוצקה בין ארץ ישראל לעם היהודי, זיקה שלא אבדה מעולם ולא נשתכחה בידי אבותינו מחורבן בית המקדש ואובדן הריבונות היהודית הלאומית ועד לימינו. זיקה מסורתית זו בולטת במיוחד בצפון ארץ ישראל המלאה במקומות קדושים"<sup>75</sup>.

ארבעה ימים לאחר מסירת התזכיר (10 ביולי 1938) פנה בן-צבי למזכיר ועדת החלוקה סטפן לוק (Luke) בבקשה לקבל את אישור הוועדה לפרסומו באופן מדעי לאחר סיום עבודתה והגשת מסקנותיה הסופיות. בתשובה נאמר לו כי הוועדה אינה מתנגדת לכך.<sup>76</sup> במקביל העביר בן-צבי לוודדה מענה לשאלות שעלו במהלך מתן עדותו כנציג הוועד הלאומי בפני ועדת החלוקה הנוגעות ל"ערכה המיוחד של ירושלים לאומה היהודית בהשוואה לערכה של ירושלים לגבי המוסלמים", ולנתונים היסטוריים ודמוגרפיים על התפתחותה של העיר והרכב תושביה במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים. כן הועברו לוועדה פרטים נוספים על מקורות ההכנסה של הוועד הלאומי ממיסים ומתרומות מהארץ ומחו"ל.<sup>77</sup> בראשית אוגוסט 1938 העביר בן-צבי לוועדת החלוקה תיקונים טכניים (איות ועימוד) לתזכיר המקומות הקדושים. לוק אישר את קבלת התיקונים והבטיח לעדכן את השינויים הנחוצים בתזכיר.<sup>78</sup> במקביל העביר בן-צבי את התזכיר והמפה לעיונם של ויצמן וברודצקי

75 אצ"מ, J1/1362, 'י בן-צבי אל ג' ודהד, יושב ראש ועדת החלוקה לארץ ישראל, 6.7.1938, בצירוף תזכיר הוועד הלאומי "JEWISH HOLY PLACES in the Western Part of Palestine under British Mandate". במהלך המחקר לא עלה בידי לאתר את המפה שצורפה כנספח לתזכיר. בספר מחקרים של בן-צבי שפורסם לאחר מותו צורפה מפת "מקומות קדושים ליהודים בארץ-ישראל", שרבים מהם נזכרו בתזכיר. ראו יצחק בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשכ"ט (מהדורה שנייה), עמ' 188 והערה 1 שם, 191.

76 אצ"מ, A116/74/1, 'י בן-צבי אל ס' לוק, 10.7.1938; שם, ס' לוק אל 'י בן-צבי, 22.7.1938.

77 אצ"מ, J1/1362, 'י בן-צבי אל ג' ודהד, 10.7.1938 (באנגלית). לטיטוס המכתב בעברית ראו שם, J1/7666/1, ללא תאריך; שם, J1/3830, א' קצנלסון אל חברי הנהלת הוועד הלאומי, 12.7.1938; שם, ס' לוק אל 'י בן-צבי, 14.7.1938; אטיאש, ספר התעודות (לעיל, הערה 14), תעודה רה, עמ' 263-264.

78 אצ"מ, J1/3830, 'י בן-צבי אל ס' לוק, 1.8.1938; שם, ס' לוק אל 'י בן-צבי, 1.8.1938.

בהנהלה הציונית בלונדון והדגיש את חשיבותם המדינית בייחוד באזור הגליל העליון, שאותו ביקשה ועדת החלוקה להוציא מתחומי המדינה היהודית העתידית:

מבין התזכירים השונים שהגשנו לוועדת החלוקה בשם הוועד הלאומי. הנני רואה צורך להביא לתשומת-לבך את התזכיר על המקומות הקדושים ואת המפה הרצופה. המפה הזאת מכילה יותר ממאה מקומות קדושים ורובם בשטח הגליל העליון. יש לשים לב כי הקברים הקדושים בגליל העליון שמרו על זכויותינו במשך הדורות יותר מהישובים החיים. לפיכך הנני שולח לך במיוחד את התזכיר הנ"ל, והנני בטוח שתוכל להפיק ממנו את התועלת הפוליטית המקסימלית.<sup>79</sup>

כשבוע לאחר מכן הודה ויצמן לבן-צבי בשם ההנהלה הציונית על קבלת החומר וציין כי חבריה גילו עניין מיוחד "במפה [...] המדגישה באופן כה בולט את קשרנו ההיסטורי עם הגליל".<sup>80</sup> בה בעת הובא לידיעת חברי מפא"י כי ועדת החלוקה בחנה שינויים בתוכנית הוועדה המלכותית ובמרכוז הוצאת הגליל מתחומי המדינה היהודית המוצעת.<sup>81</sup> בניסיון נוסף להוכיח את זיקתו ההיסטורית של העם היהודי לגליל, פנה בן-צבי בשלהי אוגוסט 1938 אל שמעון הכהן ויוסף הכט (בעברו מראשי "ההגנה" והאחראי על הנוטרים שהגנו על העבודות לבניית גדר הצפון<sup>82</sup>), וביקש מהם לאתר עבורו כתובת עברית

79 אצ"מ, J1/3830, י' בן-צבי אל ח' ויצמן וז' ברודצקי, ה' באב תרצ"ח (2.8.1938). לאחר מלחמת העולם הראשונה התנהל משא ומתן בין ממשלת צרפת לממשלת בריטניה לקביעת קו הגבול הצפוני של ארץ ישראל המנדטורית, ובו השתמשו הבריטים בנימוקים דתיים והיסטוריים מספר התנ"ך להותרת אצבע הגליל בתחומי "ארץ הקודש", שתהיה "בית לאומי" לעם היהודי. על כך ראו גדעון ביגר, "סוגיות גיאוגרפיות ופוליטיות בתהליך קביעת גבול הצפון של ארץ-ישראל בתקופת המנדט", אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוס (עורכים), ארצות הגליל, א, חיפה 1983, עמ' 427-442, ובייחוד עמ' 431-433. באמצע ספטמבר 1938 העביר בן-צבי את תזכיר המקומות הקדושים בצירוף המפה גם להסתדרות המזרחי ועמד על סודיותו. ראו אצ"מ, J1/3830, י' בן-צבי אל המרכז העולמי של הסתדרות המזרחי, י"ז באלול תרצ"ח (13.9.1938).

80 אמ"י, חטיבה 725, פ-784/15, ח' ויצמן אל י' בן-צבי, י"ג באב תרצ"ח (10.8.1938).

81 אצ"מ, J1/3539, ידיעות המרכז של מפא"י, 112, 8.8.1938 (פנימי).

82 ליוזמה הבריטית לבניית גדר הצפון, שהוקמה על ידי חברת "סולל בונה" בחודשים מאי-יולי 1938, ראו גד קרויזר, "הקמת גדר הצפון במרד הערבי ושאלת כישלונה: בחינה מחודשת", קתדרה, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 201-230. אחיו של שמעון הכהן, דוד הכהן, שהיה ממנהלי חברת "סולל בונה" בעת בניית גדר הצפון, כתב בויכרונוטיו כי בחסות

עתיקה בכפר הערבי־נוצרי איקרית. בן־צבי היה מודע לסיכונים הכרוכים בביקור כזה ולא היה בטוח כלל שאפשר לאתר את הכתובת האמורה, אך הוא האיץ בשניים לצאת לשם כדי להעתיקה או לצלמה בשל ערכה הפוליטי לחיזוק התביעות המדיניות של היישוב היהודי על הגליל העליון בפני ועדת החלוקה:

אין זו בשבילי שאלה ארכיאולוגית גרידא: שאלת המקומות הקדושים במקומות ההיסטוריים היא כרגע שאלה יותר מארכיאולוגית: היא שאלה פוליטית. מתוך חקירותי נתברר לי שכל הגליל העליון מלא מקומות קדושים יהודים ושבמשך כל הדורות לא הפסיקו היהודים לבקר אותם, גם ביחידות וגם בהמונים. על זה הגשתי גם תזכיר לוועדת החלוקה בשם הועה"ל [הוועד הלאומי], בצרוף מפה מפורטת על המקומות הקדושים הנ"ל, אולם מתוך המפה נתברר שכל החלק המערבי של הגליל העליון דהיינו מכפר סאסא ופסוטה ועד הים [התיכון], היא ריקה ממקומות קדושים. אם נכון הדבר שבאקרית יש כתובת עברית, הרי זה ישלים את כל המפה ויחזק את התביעות הפוליטיות שלנו על הגליל העליון.<sup>83</sup>

### פרסום דוח ועדת החלוקה

במהלך אוקטובר 1938 העבירו ראשי הנהלת הסוכנות לסניפי ההסתדרות הציונית ברחבי העולם עדכונים על המסקנות המסתמנות של ועדת החלוקה. בראשית החודש דיווח בן־גוריון כי מסקנות הוועדה אינן ברורות, והיא מתייחסת בהסתייגות להמשך העלייה וההתיישבות היהודית בארץ ישראל. לדבריו העבירה הוועדה להנהלת הסוכנות נתונים סטטיסטיים שמהם עולה

---

העבודה בוצעה משימות לחיזוק ההתיישבות היהודית "מעבר לתפקידנו הישיר קבלנים לבנין ועבודות ציבוריות". על כך ראו דוד הכהן, עת לספר, תל אביב 1974, עמ' 68-71. אצ"מ, A116/74/1, י' בן־צבי אל ש' הכהן, כ"ה במנחם־אב תרצ"ח (22.8.1938); שם, י' בן־צבי אל י' הכט, ג' באלול תרצ"ח (30.8.1938). בחודשים מאי-יוני 1938 גייס בן־צבי את הארכיאולוגיה לטובת צרכיו הפוליטיים של היישוב היהודי בארץ ישראל, וביקש לברר את מקורה של כתובת ארמית עתיקה שנמצאה ביסוד המעלה: "חשוב הדבר ביחוד כעת בשעה שמתכוננים לעליה לקדש נפתלי". ראו אצ"מ, A116/74/2, י' בן־צבי אל ד"ר ב' מיזלר, כ"ו באייר תרצ"ח (27.5.1938); שם, י' בן־צבי אל נ' הורביץ, ט"ו בסיון תרצ"ח (14.6.1938).

כי מבחינה כלכלית מדינה יהודית בגבולות תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית תוכל להתקיים אך לא כן מדינה ערבית, וזה יכול לשמש עבודה נימוק "למסקנה שתכנית החלוקה אינה מעשית".<sup>84</sup> במקביל כתב בן-גוריון לבן-צבי והביע בצער ספקנות בנוגע לעמדתו האופטימית "שהממשלה האנגלית מתכוונת להציע לנו מדינה עברית". על אף שוך רוחות המלחמה המנשבות באירופה בעקבות "הסכם מינכן" התריע יושב ראש הנהלת הסוכנות מפני מסקנות ועדת החלוקה: "עלינו להיזהר מטעות אחת. אנו רגילים לחשוב על תכנית המדינה במושגי תכנית פיל. אין תכנית זו – גם בשבילנו – הלכה למשה מסיני, ותיתכן תכנית אחרת לגמרי, אשר שאלותיה, קשייה, יתרונותיה וחסרונותיה יהיו שונים לגמרי מאלה שבתכנית פיל".<sup>85</sup> בסוף אוקטובר התבהרה התמונה מדיווחו של חבר הנהלת הסוכנות יצחק גרינבוים, שטען כי לאור מסקנות הוועדה המסתמנות תוכנית החלוקה אינה מעשית בעת הזאת.<sup>86</sup>

ב-9 בנובמבר 1938 התפרסם דוח ועדת החלוקה,<sup>87</sup> ובמסקנותיה נקבע פה אחד כי במסגרת כתב מינויה אין היא יכולה להמליץ על גבולות שיהיה בהם כדי להבטיח הקמת שתי מדינות, יהודית וערבית, בנות קיום. בהתאם לזאת דחתה הוועדה את תוכנית החלוקה של הנהלת הסוכנות ואת כל תביעותיה של זו לשינויים טריטוריאליים בתחומי המדינה היהודית שהוצעו בתוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית. לפיכך הודיעה ממשלת בריטניה כי עקב קשיים פוליטיים, מנהלתיים וכספיים נמנע ממנה לממש את תוכנית החלוקה. היא הצהירה על כוונתה להמשיך ולשלוט על כל ארץ ישראל בניסיון להביא לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי באמצעות הסכם, ומסרה כי תזמן את נציגי הצדדים המעורבים בו לוועידת שולחן עגול בלונדון.<sup>88</sup>

- 84 אצ"מ, J1/3539, ד' בן-גוריון אל ראשי ההסתדרויות הציוניות, 11.10.1938 (סודי).
- 85 ד' בן-גוריון אל י' בן-צבי, 1.10.1938 (לונדון), בתוך ד' בן-גוריון, זכרונות, כרך חמישי (1938), תל אביב תשמ"ב, עמ' 284-285.
- 86 אצ"מ, A116/52/23, י' גרינבוים אל חברי הוועד הפועל הציוני וממלאי מקומם ואל ההסתדרויות הציוניות והאגודים המיוחדים, ה' בחשוון תרצ"ט (30.10.1938) (סודי בהחלט).
- 87 "הצהרת ממשלת המנדט על מדיניותה בארץ-ישראל", דבר, 10.11.1938, עמ' 1; "תמצית ההרצאה של ועדת החלוקה לארץ-ישראל", דבר, 10.11.1938, עמ' 1. בלילה שבין 9 ל-10 בנובמבר 1938 ערכו הגרמנים פוגרום ביהודים בכל רחבי הרייך השלישי (גרמניה ואוסטריה), שלימים נודע בכינוי "ליל הבדולח". ראו "פרעות אימה ביהודי גרמניה ואוסטריה", דבר, 11.11.1938, עמ' 1.
- 88 לנסגית בריטניה מתוכנית החלוקה ראו קצבורג, "העשור השני" (לעיל, הערה 29), עמ' 407-417; כץ, מדינה בדרך (לעיל, הערה 1), עמ' 137-139; דותן, המאבק (לעיל, הערה 4), עמ' 162-163. בפברואר 1939 התכנסה בלונדון ועידת השולחן העגול (ועידת

בסוגיית המקומות הקדושים התייחסה ועדת החלוקה להמלצות הוועדה המלכותית וקבעה כי אי אפשר לממש את מחויבותו של המנדט להגן עליהם בשתי המדינות – הערבית והיהודית. לחלופין המליצה הוועדה כי ההגנה על זכויות המיעוטים, ובכללן חופש פעילות דתית ושמירה על נכסי דת, תובטח במדינות העתידיות בדומה להתחייבות עיראק בפני חבר הלאומים בעת קבלת עצמאותה (1932).<sup>89</sup> ביום פרסום דוח ועדת החלוקה קרא אותו בן-צבי וכתב ביומנו: "הדו"ח של ועדת וודהד וחבריו [...] זוהי תעודה מבישה ומחפירה שאין דוגמתה!"<sup>90</sup> בנאומו במרכז מפלגת מפא"י כחודש לאחר מכן (דצמבר 1938) הוא אף הצהיר כי בעצם מינויה של ועדת החלוקה "קברה" הממשלה הבריטית את המלצות דוח הוועדה המלכותית ומוססה את זכויות היהודים בארץ ישראל.<sup>91</sup>

## סיכום

במבחן המעשה לא צלחה דרכם של המוסדות הלאומיים בשנים 1937-1938 לממש במישור המדיני את תוכנית החלוקה של הוועדה המלכותית להקמת שתי מדינות, יהודית וערבית, בארץ ישראל. באמצעות המחלקה המדינית הובילה הנהלת הסוכנות היהודית את המשא ומתן עם ועדת החלוקה, וזכתה לגיבוי הן מצד ההנהלה הציונית והן מצד הקונגרס הציוני. ואולם מכל אותם מהלכים נדחק לשוליים הוועד הלאומי. המתח ששרר בין הנהלת הסוכנות לבין הנהלת הוועד הלאומי והיעדר שיתוף הפעולה ביניהם בתהליך קבלת

סנט ג'יימס). על ההכנות לוועידה ותוצאותיה ראו דודן, **המאבק** (לעיל, הערה 4), עמ' 163-168; קצבורג, "העשור השני" (לעיל, הערה 29), עמ' 417-432. בוועידת סנט ג'יימס נכונה לבן-צבי ולחבריו בוועד הלאומי אכזבה נוספת מצד ד' בן-גוריון ומ' שרת, שדחו את תביעתם לייצג את היישוב היהודי בארץ ישראל ולמלא תפקיד ממשי בתהליך קבלת ההחלטות: "הדברים נעשים בהדרי חדרים ובכיוון לטשטש את המשלחת הארץ-ישראלית. למרות המאמצים לא משתפים אותנו בעניינים הפנימיים. בכל רגע והודמנות הם מדגישים שהם ארץ-ישראלים כמונו, ויש להם הסמכות לדבר לא רק על ענייני ארץ-ישראל, אלא גם בשם ארץ-ישראל כחלק אורגני של הסוכנות המייצגת את הכל". ראו צורף, **בן-צבי** (לעיל, הערה 16), עמ' 262-263.

89 Palestine Partition Commission Report, London 1938, pp. 152-155.

90 אמ"י, חטיבה 160.1, פ-1960/11, יומן י' בן-צבי: יום ד', ט"ו בחשוון [תרצ"ט] (9.11.1938). לתגובת הסוכנות היהודית לפרסום דוח ועדת החלוקה ראו "הצהרת הסוכנות היהודית לדו"ח של ועדת וודהד", **דבר**, 10.11.1938, עמ' 1.

91 אמ"י, חטיבה 160.1, פ-1960/4, נאום י' בן-צבי במפא"י, 2.12.1938.

ההחלטות במישור המדיני הקרינו על היחסים גם ברמה האישית והביאו ליריבות בין השחקנים הראשיים שעמדו בהנהגתם.<sup>92</sup> בן-צבי, שעמד בראש הוועד הלאומי, אימץ את עקרון החלוקה וקבע כי אם יונסו בתוכנית שיפורים טריטוריאליים ושינויים חוקתיים יהיה אפשר להסכים להמלצות הוועדה המלכותית להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. אך בעקבות החלטות הקונגרס הציוני העשרים לדחיית ההכרעה בשאלת החלוקה הוא הביע חשש מכישלון התוכנית במישור המדיני ומההשלכות השליליות הצפויות על מצבו הכלכלי והביטחוני של היישוב היהודי בארץ ישראל. מסיבות אלה מתח בן-צבי ביקורת על ההתנהלות המדינית של הממסד הציוני בנושא, ואף התריע מפני מסקנות ועדת החלוקה. במטרה לשמור על כבודו של הוועד הלאומי ולשמר את מעמדו הפוליטי הוא השתמש בכישוריו ובמומחיותו כחוקר תולדות עם ישראל וארץ ישראל לפוליטיזציה של המקומות הקדושים ליהודים בתחומי ארץ ישראל המערבית המנדטורית, בניסיון להטות את הכף בהחלטותיה המדיניות של ועדת החלוקה לטובת המדינה היהודית העתידית. ואולם מלבד חשיבותה הפוליטית הייתה לעבודתו המחקרית תרומה נכבדת גם במישור המדעי. לימים היא באה לידי ביטוי נוסף בתזכירים ההיסטוריים שהגיש הוועד הלאומי לוועדה האנגלו-אמריקאית (1946) ולוועדת אונסקו"פ (1947), וכן בעדותו של בן-צבי בפני השתיים,<sup>93</sup> שבמהלכן תיאר שוב את זיקתו ההיסטורית של העם היהודי אל ארץ ישראל, הציג את רציפות ההתיישבות היהודית באדמת הארץ מקדמת דנא ועמד על זכויותיו ההיסטוריות של עם ישראל למימוש עצמאותו ולאומיותו באמצעות הקמת מדינה יהודית בארץ אבותיו:

אתם ראינו את המקומות הקדושים המזכירים לכם את אלפי שנות ההיסטוריה של הארץ הזאת, של תולדות ארץ-ישראל

92 הדרתו של בן-צבי ממרכז הפוליטיקה נמשכה גם לאחר הקמת מדינת ישראל. "כשקמה ממשלת ישראל בטל הוועד הלאומי ויב"צ [יצחק בן-צבי] חדל מלהיות ראש למוסד עליון זה ביישוב. הוא נבחר לכנסת הראשונה ותו לא. ראינו בכך קיפוח, כי חבריו היו חברים בממשלה ואף הנשיאות בכנסת לא ניתנה לו. לכן היתה שמחתנו כפולה כשנבחר לנשיא המדינה". ראו לעיל, הערה 57.

93 אטיאש, **ספר התעודות**, תעודה שו, עמ' 377-379; תעודה של, עמ' 412-414. בשנות הארבעים שלח בן-צבי בהזדמנויות שונות את התזכיר והמפה של המקומות הקדושים של הוועד הלאומי לגורמים יהודיים במטרה להוכיח את הזיקה היהודית למקומות הקדושים בגליל ולרשום אותם בספרי האחוזה בבעלות יהודית. ראו אצ"מ, J1/3832, י' בן-צבי אל ועד הקהילה היהודית בצפת, 4.10.1943; שם, י' בן-צבי אל י' נחמני, 27.10.1943, 12.11.1943; שם, פ"ג נתן אל י' נחמני, 20.5.1947; שם, י' נחמני אל י' בן-צבי, 9.6.1947.



בעבר, וכן ראיתם את דורות החלוציות אשר סללו את דרך העתיד [...] זכותנו על ארץ-ישראל מבוססת על ההיסטוריה הלאומית שלנו. ככל אומה אחרת אנו תובעים את הזכות היסודית לעצמאות [...] להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. על פי שבהמשך תולדותינו אבדנו את עצמאותנו, מעולם לא ותרנו על אחידותנו הלאומית. מעולם לא חדלנו מתקוה לשוב למולדתנו ולהקים בה מחדש את מדינתנו. פעם אחת בלבד בתולדותיה היתה לארץ הזאת עצמאות ממלכתית, וזו היתה מלכות ישראל [ההדגשה במקור]. תושבי הארץ הזאת שלפני עליית בני ישראל לא הצליחו מעולם להניח יסודות ליחידה ממלכתית ותרבותית בארץ-ישראל [...] אנחנו חדורי אמונה שהחזרת עצמאותה של ארץ-ישראל ליושנה היא תעודתו ההיסטורי של כל העם היהודי [...] שישוּב יהודי התגורר בארץ-ישראל תמיד, במשך כל הדורות ושלא ניתק מעולם מהארץ הקדושה ומאדמתה.<sup>94</sup>

94 אמ"י, חטיבה 72.5, פ-784/15, דברי הפתיחה של מר י' בן-צבי – נשיא הוועד הלאומי, לפני ועדת האומות לענייני ארץ ישראל, 9.7.1947 (ירושלים).



# Contributors

- **Prof. Ariel Feldestein** – Ben-Gurion University of the Negev
- **Dr. Dotan Goren** – The Chair for the Study of the History and Activities of the Jewish National Fund (KKL) Bar-Ilan University
- **Dr. Ofira Gruweis Kovalsky** – Zefat Academic College, Herzl Institute, University of Haifa
- **Dr. Nadav Heidecker** – Israel Studies Department, University of Haifa
- **Dr. Anat Kidron** – Ohalo Academic College of Education
- **Dr. Arnon Lammfromm** – Israeli National Archives
- **Dr. Yael Munk** – The Open University
- **Prof. Yair Seltenreich** – Tel-Hai Academic College
- **Prof. Yechiam Weitz** – Israel Studies Department, University of Haifa
- **Dr. Ester Yankelevitch** – Israel Studies Department, University of Haifa

# Contents

<b>Introduction</b> . . . . .	11
Ofira Gruweis Kovalsky and Yechiam Weitz	
<b>Individuals in Hebrew mobilized society during Mandate Period: preliminary inquiry</b> . . . . .	19
Yair Seltenreich	
<b>“A visitor came to warn us” – Prof. Gideon G. Mer, the fight against malaria and colonization in the Upper Galilee</b> . . . . .	46
Ester Yankelevitch	
<b>From “The Settlement of the 1,000” (1926) to “The Great Settlement” (1948-1952): Levi Eshkol’s path in the settlement domain</b> . . . . .	78
Arnon Lammfromm	
<b>Joseph Weitz and the Israeli forest</b> . . . . .	93
Yechiam Weitz	
<b>The birth of the “new Jew” as reflected at Zionist Settlements films 1917-1939</b> . . . . .	121
Ariel Feldestein	
<b>The New Man’s rise and fall: The Kibbutz in contemporary Israeli cinema</b> . . . . .	146
Yael Munk	
<b>Between individuals to general: belonging and identity whilst constructing nationality in the mixed city of Haifa</b> . . . . .	164
Anat Kidron	
<b>The Rise and Fall of the League of Local Councils, 1937-1948</b> . . . . .	195
Nadav Heidecker	
<b>The memorandum of the National Committee (Va’ad Leumi) on the Holy sites for Jews in Eretz Yisrael, 1938</b> . . . . .	225
Dotan Goren	



# **Between the society and the individual at the Jewish Settlement in the Land of Israel**

Editors

**Ofira Gruweis Kovalsky**

**Yechiam Weitz**



The Herzl Institute for the Study of Zionism  
University of Haifa